

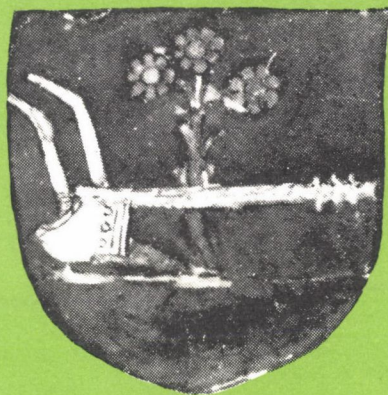
8 0 0 7 1 6 0 6 1

Q 5 6 2 7 5

R-6

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLÉ

*HISTORIA RERUM
R CARUM*

XXXIII. ÉVFOLYAM

1991. 1–4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

II HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI ÉS FALUSZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum. 1367 Budapest 5. Pf. 129. XIV.,
Városliget, Vajdahunyd vár

Főszerkesztő: Wellmann Imre

Felelős szerkesztő: Szakács Sándor

Szerkesztők:

Elek Sándor, Hofer Tamás, Orosz István

Szerkesztőség munkatársai: Papp Imre, Regdonné Bagi Mária, Szinell Iván

TARTALOM

<i>Harcza István:</i> A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben	1
<i>Oroszi Sándor:</i> Nagykunsági erdőtelepítések és fásítások a XVIII. századtól 1945-ig	37
<i>Tolnay Gábor:</i> A Nagyatádi-féle földreform végrehajtásának néhány sajátossága	66
<i>Gyulai Ferenc:</i> Klíma, vegetáció, növénytermesztés és táplálkozás hazánk területén a bronz- korban	114
<i>Selmeczi Kovács Attila:</i> A mák termesztése Magyarországon	153

A tartalom folytatása a borító 3. oldalon

Agrártörténeti Szemle is indexed in Current Contents

**A kötet a Magyar Tudományos Akadémia,
az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
és a Földművelésügyi Minisztérium anyagi támogatásával készült**

HARCSA ISTVÁN

**A POLGÁROSODÁS LEHETŐSÉGEI
A MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELÉSBEN***
(Előzetes kutatási eredmények)

A rendszerváltást követő időszak az agrárszféra radikális megváltozását sejtette, azonban a politikai csatározások árnyékában az átalakulás valós folyamatai jóval lassabban mennek végbe. Viszonylag széles körű egyetértés van abban, hogy a korábbi agrárstruktúrát — a tulajdonviszonyok rendezésével együtt — gyökeresen át kell alakítani. Jelentős nézeteltérések vannak viszont abban, hogy a korábbi struktúra lebontása milyen irányban és miként menjen végbe.

A kárpótlási és a szövetkezeti törvény előírásainak megfelelően 1992. végéig rendezett tulajdoni viszonyoknak kellett volna kialakulni. Ha ez meg is valósult volna, akkor is hosszabb ideig kérdés marad, hogy az új tulajdonosok milyen szervezeti formában kívánják működtetni résztulajdonukat vagy gazdaságukat.

A különböző politikai erők és a szakemberek körében egyetértés van abban is, hogy az átalakulás következtében megnövekszik az önálló parasztgazdaságok száma, amelyeknek egy része a hagyományos, sok tekintetben önellátó típusú gazdálkodást folytatja, másik része viszont vállalkozói alapon árutermelő gazdasággá válik. Éles véleménykülönbségek vannak viszont abban a tekintetben, hogy mekkora tömegű parasztgazdaság jöhet létre, továbbá abban, hogy ezek a gazdaságok mennyiben tudnak majd megfelelni a korszerű árutermelés feltételeinek.

A privatizációs folyamatok gazdasági következményeit tekintve tehát meglehetősen bizonytalanságot lehet tapasztalni. Ám legalább ekkora a bizonytalanság a társadalmi hatások vonatkozásában is, hiszen a különböző társadalmi folyamatok korlátozhatnak, illetve elősegíthetnek bizonyos irányú fejlődést. A társadalmi hatások és kísérő folyamatok között kétségtelenül a polgárosodás jelenti az egyik meghatározó társadalmi hátteret.

Az utóbbi két-három évben gyakorta jelentek meg a polgárosodás kérdéskörével foglalkozó írások és megszorodtak az ezzel kapcsolatos viták is. E

* Az anyagot megvitatta az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani az ott elhangzott igen értékes észrevételekért, amelyeknek jelentős része bekerült a végleges anyagba.

kérdés nem véletlenül kap kiemelt figyelmet, hiszen a rendszerváltás révén megnyíló új modernizációs út — megfelelő feltételek esetén — a nyugat-európaihoz némileg hasonló viszonyok elérését vetíti elénk, amely viszonyok kialakulása kétségtelenül feltételezi a polgárosodás elindulását.

Ugyanakkor tény, hogy igen nehéz a polgárosodás fogalmával jelzett folyamatok pontos körülírása.

A legáltalánosabb értelmezésben polgárosodásnak tekintik a tőkés átalakulást, iparosodást kísérő társadalmi folyamatokat. E folyamatok és jelenségek közül néhányat különösen fontosnak tekinthetünk. Így például

- a vállalkozásra ösztönző gazdasági magatartást,
- a korábbi közösségi formákból való kiszakadást serkentő individualizációt,
- az autonómiával átszőtt életmódot és életvitelt, valamint
- az állampolgárrá válást és a polgári nemzetbe való integrálódást.¹

A szociálantropológia megközelítésében a polgárosodás nem más, mint a kulturális folyamatok egy szelete, ezért értelmezése is csak a kulturális folyamatok tágabb összefüggésében lehetséges. Következésképpen a polgárosodás modelljét is csak a többi kulturális modellel való összevetésben lehet kellően értelmezni.

E vázlatos meghatározás után is felvetődhet a kérdés, hogy a mezőgazdasági kistermelés átalakulását miért a polgárosodással hozom összefüggésbe. Erre az a legegyszerűbb válasz, hogy valamiképpen néven kell nevezni és megfelelő értelmezési keretbe kell helyezni az átalakulási folyamatokat. Számos kutató viszonylag széles és ugyanakkor bizonyos történeti gyökerekkel bíró fogalmat keresett a folyamatok értelmezéséhez, és ehhez a polgárosodást találta a leginkább közelállónak.

Kétségtelen, hogy a folyamatoknak a polgárosodás keretében való értelmezése sok vitát vethet fel, hiszen számos kutató szerint ez a fogalom „kötött”, miután már korábban, a XIX. századi iparosodást kísérő társadalmi folyamatokat tekintették polgárosodásnak.

Úgy vélem, hogy viszonylag hosszabb időnek kell eltelni ahhoz, hogy — megfelelő társadalmi tapasztalatok birtokában — kellően pontos fogalmat tudjunk majd alkotni a posztkommunista országokban zajló folyamatok leírására. Ám addig is — viszonyítási keretként — használhatónak tekintem a polgárosodás fogalmát, mert éppen a hasonlóságok és különbségek egybevetésével alkothatunk majd olyan képet, amely a jövőben alkalmasabb lehet a folyamatok fogalmi körülírására.

¹ Benda Gyula: A polgár és a polgárosodás a történeti irodalomban. In: Polgárosodás. Előadások a polgárosodásról. I. MTA Politikai Tudományok Intézete. Bp. 1991. 5. o.

Azt is meg kell említeni, hogy a kérdéssel foglalkozó szakemberek egy része a paraszti rétegek körében megfigyelhető — és a polgárosodással rokon — folyamatokat inkább „kispolgárosodásnak” tekinti. Úgy vélik, hogy ez a fogalmi keret szerényebb, visszafogottabb és ezért pontosabban jelzi a kistermelők körében végbement folyamatokat. A polgárosodás fogalmát meglehetősen átfogónak, a társadalom egészére kiható folyamatok jellemzésére tartják inkább alkalmasabbnak. Ebben a megközelítésben — adott társadalmi viszonyok között — igen különböző rétegekre lehet jellemző a polgárosodás jelensége.

Nem kívánok részletesebben foglalkozni az utóbbi évek polgárosodással foglalkozó irodalmával, így csupán azokat a megközelítéseket ragadom ki, amelyek szűkebb mondanivalóm kifejtéséhez szükségesek. Az egyik ilyen megszorítást akkor kell alkalmaznunk, ha a nyugat-európai fejlődési vonulattal akarunk párhuzamot vonni. Ezzel kapcsolatosan az egyes szerzők a kelet-európai fejlődés sajátosságát abban látják, hogy a térségben a polgárosodás nem az iparosodáshoz kapcsolódik, „... hanem az önmaga társadalmi és kulturális feltételeit leromboló iparosítás kudarcához, egy korábbi modernizációs kísérlet zsákutcájából való kijutáshoz”.² Ha elfogadjuk ezt a nézetet, akkor is felmerül a kérdés, hogy akkor vajon milyen folyamatokra támaszkodhat ez a polgárosodás? Sőt, ha a szűkebb téma, nevezetesen a mezőgazdasági kistermelés jövőbeli megítéléséből indulunk ki, akkor ebből olyan (bizonyos körök által hangoztatott) következtetés is adódhat, hogy iparosodás hiányában a mezőgazdaság valamilyen sajátos és kései „reneszánszára” is számítani lehet.

Megfelelő információk és tapasztalatok hiányában ma még nehéz e kérdésekre válaszolni. Feltételezhető azonban, hogy a falvakban a mezőgazdaságban elinduló privatizáció, illetve a piaci viszonyok kibontakozása a szolgáltatási szektor fejlődésével fog összekapcsolódni (a települések kereskedelmi-szolgáltatási ellátásával, turizmussal stb. kapcsolatos infrastruktúra kialakulásával). Feltételezhető továbbá az is, hogy e térségekben a mezőgazdaság a korábbiaknál szervezettebben illeszkedik majd a különböző tevékenységi ágakhoz és az egyes tevékenységeknek sajátos egymásra épülése következhet majd be.

Az itt említett sajátosság kapcsán kérdésként fogalmazódik meg, hogy — történelmi gyökereit tekintve — milyen alapokra támaszkodhat egy lehetséges polgárosodás. Van olyan felfogás, amely szerint az utóbbi, több mint két évtized során — döntően a második gazdaság égisze alatt — egy sajátos „szocialista polgárosodás” ment végbe, amelyet voltaképpen a negyvenes évek végén megszakított polgárosodás újraindulásának is tekinthetünk. Ez a gondolat vette meg az alapját a megszakított polgárosodásra vonatkozó hipotéziseknek.³

² Balogh István: Polgárosodás és modernizációs esélyek. In: Polgárosodás. Előadások a polgárosodásról I. MTA Politikai Tudományok Intézete. Bp. 1991. 46. o.

³ Szelényi Iván: A magyar polgárosodás esélyei. Századvég 1991. 2–3. 202–211. o.

Ennél óvatosabbnak tekinthetjük azt a megfogalmazást, amely szerint „A magyar polgárosodás folyamata 1949-ben drámaian megszakadt és évtizedekre vissza lett vetve. Nyomokban már a hatvanas évektől kezdve újraindult, a háztáji gazdaság, a szélesedő magántevékenység, a második gazdaság formájában. Most jó esélyek vannak arra, hogy ez a polgárosodás meggyorsul. . . De még gyorsulás esetén is hosszú évekre, sőt valószínűleg évtizedekre lesz szükség fejlétt és érett magánszektor kibontakozására.”⁴

Van ugyanakkor olyan felfogás is, amely szerint az utóbbi két évtizedben — főleg a mezőgazdasági kistermelés terén — valóban megfigyelhetők olyan magatartásmódok, amelyek ugyan emlékeztetnek a piaci viszonyok közötti magatartásra, azonban a rendszer alapstruktúrája miatt ezt a viselkedést semmiképpen sem tekinthetjük a polgárosodás egyfajta előképének. A hetvenes és nyolcvanas évek mezőgazdasági kisvállalkozóit inkább az adott viszonyok között választható megélhetési stratégia képviselőinek tekinthetjük.⁵

Ezeket figyelembe véve a második gazdaság szereplőit az újrainduló polgárosodás lehetséges, ám semmiképpen sem legjelentősebb képviselőjének kell tekintenünk.⁶

A tanulmány témája szerint a polgárosodási folyamatoknak csak egy kisebb szeletével; nevezetesen a paraszti polgárosodás lehetséges kibontakozásával foglalkozik. A korábbi időszakokra — Erdei Ferenc nyomán — ez alatt azt értjük, hogy az egyes paraszti rétegek kilépnek a „rendi-paraszt” társadalmi formából és a piaci viszonyokhoz alkalmazkodva kialakítják a tőkés gazdálkodás formáit, következésképpen „vállalkozó-parasztként” szervezik gazdálkodásukat.⁷

Ha e megközelítést a mai viszonyokra próbáljuk alkalmazni, akkor azt kell vizsgálnunk, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek árnyékában kialakult „szocialista-paraszt” társadalmi formából miként jön létre a „vállalkozó-paraszt” kategóriája.

Az elkövetkező évek kutatásainak alapvetően majd arra kell választ adniuk, hogy a paraszti, illetve falusi népesség hogyan lép ki a mezőgazdasági nagyüzem és a kisüzem előnyeit sajátosan kombináló korábbi gazdasági szerkezetből egy olyan formációba, amelyben a piaci viszonyok általános feltételei között próbálják gazdálkodásukat megszervezni.

Történelmi analógiák alapján feltételezni lehet, hogy mind az átmenetet, mind a jövőbeni kifejllett állapotot nagymértékben meg fogja határozni az a tár-

⁴ Kornai János: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. Bp. 1990.

⁵ Harcsa István: Polgárosodás. (Kérdések és kétségek.) Századvég 1991. 2–3. 177–180. o.

⁶ Balogh István: i. m.

⁷ Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. In: A magyar társadalomról. Erdei Ferenc összegyűjtött művei. Bp. 1980.

sadalmi és gazdasági alapzat, amit a legutóbbi több mint két évtized örökségként hagyott. Ez azt jelenti, hogy a létrejött mezőgazdasági nagyüzemi struktúra és az ezzel szimbiózisban élő kisüzemi rendszer a paraszti polgárosodásnak egy olyan sajátos útját készítette elő, amely nemcsak a nyugat-európai, hanem bizonyos fokig a kelet-európai változatoktól is eltérő képet fog mutatni.

A folyamatokat két irányból is nyomon kell követni. Az egyik a mezőgazdasági nagyüzemek átalakulása, amely térségenként — az adottságoktól függően — feltehetően igen változatos formát fog mutatni, azonban ennek az átalakulásnak még csak az elején tartunk, ezért eredményekről és így várható következményekről sem tudunk számot adni. A gazdasági szerkezet átalakulása mellett azonban figyelmet kell fordítani a társadalmi erővonalak módosulására is. Ezt az átalakulást ugyanis nem lehet oly módon végrehajtani, hogy az teljes mértékben a falun élő elit-réteg ellenében formálódjon ki. E rétegnek két meghatározó csoportjával kell számolni: az egyik az államigazgatási vezetők (a volt tanácselnökök, VB-titkárok), a másik a mezőgazdasági nagyüzemek vezetőinek (elnök, elnökhelyettesek) csoportja. E csoportok a korábbi nómenklatúra legalsó láncszemét alkották.

A legutóbbi vizsgálatok számos adalékkal szolgáltak e csoportok lehetséges jövőbeni szerepéhez. Az 1990. évi önkormányzati választások eredménye ugyanis azt mutatta, hogy a kisebb településeken (10 ezer fő alatt) a volt tanácselnökök 70 százalékat megválasztották polgármesternek és ez a körülmény arra utal, hogy a falusi társadalomban az elit újratermelődésében inkább a folyamatosság a jellemző. Sőt, ha azt is figyelembe vesszük, hogy már az 1985-ös tanácsválasztásokon is jelentős részben azokat választották újra, akik már 1980-ban is elnyerték a tanácselnöki pozíciót, akkor mindez azt jelenti, hogy egy korábban elindult folyamatról van szó.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti vezetők esetében viszont elsősorban azt érdemes kiemelni, hogy a nyolcvanas években a szakszerűségi szempontok — a pénzügyi szférában dolgozó vezetők mellett — itt kerültek a leginkább előtérbe. (Ezt tükrözik a felsőfokú végzettségű vezetők dinamikus növekvő részaránya.) Mindez olyan adottság, amely a vállalkozási, piaci alapon működő agrárstruktúra kialakításában meghatározó tényező. Jelenleg azonban még nyitott kérdés, hogy ez a szellemi tőke miként hasznosul, illetve, hogy e tőke birtokosa — az agrárértelmiség — milyen perspektívára számíthat. Feltehető, hogy ez a réteg kettéválk; egy részük a szakértelmet hasznosító (hagyományos értelmiségi pályán mozgó) polgárság sorait fogja gyarapítani, más részük viszont részben kényszerből, részben élve a lehetőségekkel megpróbál tulajdont szerezni és vállalkozóként a gazdaság világában indul a polgárosodás irányába.

A másik kiindulópontot a mezőgazdasági kisüzemek adják, amelyeket piaci viszonyok erjesztőinek tekinthetünk és az e társadalmi körre vonatkozó infor-

mációk viszonylagos bősége némi támpontot nyújt bizonyos jövőbeli folyamatok megítéléséhez.

Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy vajon az új törvényi szabályozás mennyiben segíti elő a piaci viszonyok kiépülését, illetve ezzel összefüggésben bizonyos törvények (kárpótlási, szövetkezeti) milyen lehetőségeket adnak a vállalkozói alapon működő parasztgazdaságok létrejöttéhez. Tekintve, hogy e téren is csak egy hosszabb időszak után lehet majd tiszta képet alkotni, ezért a várható fejleményeket illetően a szakemberek is csak jóslásokba bocsátkozhatnak. Pártállástól függően ezek a jóslatok meglehetősen ellentmondanak egymásnak.

Az ezzel kapcsolatos nézetek alapvetően a tulajdonlás körül csapnak össze. Az ellenzéki pártok (SZDSZ, FIDESZ, MSZP) szakemberei attól tartanak, hogy a mezőgazdasági földterület döntő része elaprózódik és életképtelen kisgazdaságok százai jönnek majd létre, illetve a földterület igen nagy része (kb. a fele) a mezőgazdaságon kívülállók kezébe jut. Ennek következtében élesen különválik majd a tulajdonlás és a földhasználat, amely — a bérleti díjak megjelenése miatt — komoly mértékben megterheli a mezőgazdaság termelési költségeit. Ez végső soron rontaná a világpiacon a magyar mezőgazdaság versenyképességét.

További várható negatív következmény, hogy ilyen viszonyok között nem jöhet létre az a vállalkozói-paraszt osztály, amely stabil bázisát adná a falun élő népesség polgárosodásának.

Ezzel szemben a kormánypártok szakemberei úgy vélik, hogy a jelenlegi törvényi szabályozás egy vegyes jellegű, részben paraszti, részben szövetkezeti gazdaságokból álló mezőgazdaság megteremtését segíti elő. Ennek megfelelően arra számítanak, hogy egy viszonylag széles — árutermelésre berendezkedett — farmer réteg fog majd kialakulni.

A kutatók egy része viszont — részben a nyugat-európai tapasztalatok, részben a hazai adottságok alapján — lehetségesnek tart egy olyan irányú fejlődést, amelyben a jelenlegi részidős kisgazdaságok — a mindenkori piaci viszonyoktól függően — akár komoly mértékben is bővítik a gazdaságukat. Ám biztonságérzetük megtartása érdekében nem adják fel a mezőgazdaságon kívüli megélhetési lehetőséget sem és ily módon „két lábon állva” könnyebben el tudják viselni a mezőgazdaság konjunkturális mozgásából adódó bizonytalanságot.⁸ Ezzel összefüggésben az is megállapítható, hogy nem lehet számítani a nyugat-európai és főleg amerikai klasszikus típusú farmergazdálkodás tömegméretekben való meghonosodására.⁹ A II. világháború utáni nyugat-európai

⁸ Harcsa, István: Privatization and reprivatization in the Hungarian Agriculture. Acta Oeconomica 1991.; Elek Sándor: Részidős családi farmok Nyugat-Európában. Kézirat. 1991.

⁹ Orbán Sándor: A parasztbirtok I. és II. világháború utáni térfoglalása régióink országaiban. Tár-

fejlődés más vonatkozásokban is hasznos tanulságokkal szolgál. A piac által diktált hatékonysági követelmények miatt ugyanis másfél-két évtized alatt 50–60%-kal csökkent a parasztgazdaságok aránya. Ez a csökkenés az 50-es, 60-as évek gazdasági fellendülésével esett egybe. Bár a jelenlegi és a közeljövő hazai viszonyait nem lehet az 50-es, 60-as évek nyugat-európai viszonyaival analóg módon kezelni, azonban az bizonyos, hogy a hatékonysági követelmények a magyar kisgazdaságok számára is kemény korlátozó tényezők lesznek. A hazai helyzet többek között — abban mutat jelentős eltérést, hogy Magyarországon a jelenlegi növekvő falusi munkanélküliség — ha átmenetileg is, de — a kistermelők számának viszonylag magas szinten való tartására kényszerít.

Kétségtelen, hogy a paraszti polgárosodásnak, pontosabban a falun élők polgárosodásának a részidős kistermelés egy sajátos útját jelentheti. A tömegarányokat tekintve ez a folyamat a kisegzisztenciák térhódítását hozhatja majd és csak kevésbé számíthatunk a mezőgazdasági közép- és nagyvállalkozók megjelenésére. A kisebb méretű árutermelő gazdaságok tömeges fennmaradása mellett szól az a körülmény is, hogy a zöldség- és gyümölcsstermelés kézi munka intenzív ágazatai feltehetően a jövőben is versenyképesek lesznek. Az üzemméretetek — a termelési és a piaci adottságoktól függően — térségenként igen nagy eltéréseket fognak mutatni, sőt már a jelenlegi adatok is igen komoly differenciálódásra utalnak.

Az a kutatás,¹⁰ amelyre a jelen elemzés is támaszkodik, már az erre vonatkozó előzetes eredményeket adja közre. A kutatás keretében végzett vizsgálatok — jellegükből adódóan — csak a polgárosodás egy kisebb szeletének vizsgálatát teszik lehetővé, nevezetesen a vállalkozói magatartás formálódását.

A mezőgazdasági kistermelés jellemzői

A családi keretek között folytatott részidős mezőgazdasági kistermelésnek Magyarországon hosszú időre visszanyúló hagyományai vannak. Szerepe jelentős volt már a negyvenes évek végén bekövetkezett „szocialista” rendszerváltást megelőzően is, azonban az utóbbi évtizedekben — a kistermelést tekintve — a szakemberek figyelme többnyire csak az adott időszak jellemzőire irányult és nem vagy csak elvétve merült fel, hogy ez a termelési forma esetleg eljátszhatja az átmenet szerepét, ahol — ha mostoha körülmények között is, de — bizonyos mozgástere volt a családoknak egy minimális autonómiára, sőt kisvállal-

sadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok. Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Bp. 1989. Klny.

¹⁰ A kutatásban a KSH-ból Oros István, Schindele Miklós, Laczka Sándorné és a szerző vesz részt, rajtuk kívül tagja a kutatói csoportnak Kovách Imre, az MTA Politikatudományi Intézetéből és Répássy Helga, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemről.

kozások életben tartására. A többség számára azonban elsősorban az önellátás és a megélhetési források kiegészítőjeként játszott igen komoly szerepet.

A mai ismeretek alapján túlzás nélkül állítható, hogy a mezőgazdasági kistermelés időtálló alapot biztosított a falusi népesség megélhetési stratégiáinak a kialakításához, és egyúttal megfelelő „színteret” nyújtott a családok alkalmazkodó képességének gyakorlásához. A kistermelőknek mindig a változó körülményekhez kellett igazodniuk, következésképpen a kistermelés jellege és szerepe is változott, bár az alkalmazkodás technikájában még sok a tradicionális elem.

A kistermelés jellegének és társadalmi szerepének a változásával párhuzamosan változtak a jelenséget magyarázó elméletek is. A kollektivizált mezőgazdaság első időszakában (50-es és 60-as évek) az ideológia és a szakemberek jelentős része is azon a véleményen volt, hogy a családi keretek között művelt kistermelést döntően azért célszerű megtartani, mert az „elmaradott” tudattal rendelkező parasztokat ily módon könnyebben be lehet szervezni a kollektivizált mezőgazdasági nagyüzemekbe, továbbá, hogy az átmenet időszakában szükségszerűen jelentkező termelés-kiesést pótolni lehessen a családi keretek között létrehozott produktummal. Általános volt viszont az a nézet, hogy a szocialista viszonyok kibontakozását követően a jelenség „elhal” és a proletarizálódás a mezőgazdaságban is teljessé válik.

A hatvanas évek végén ugyan megszilárdultak a mezőgazdasági nagyüzemek, azonban — nem kis részben — a kibontakozó reformhullám hatására erősödött az a felismerés, hogy a nagyüzem és a családi kisüzem együttélése feltehetően nem átmeneti jelenség. A baloldali megszorító intézkedések után a társadalomvezetés is felismerte, hogy a mezőgazdasági kistermelésnek nem csupán az ország kiegyensúlyozott élelmiszerellátása szempontjából van nagy szerepe, hanem, hogy a jövedelemkiegészítés szempontjából is igen komoly a jelentősége.

A szakemberek egy része „utóparasztosodásnak” minősítette a jelenséget és e téren különösen Márkus István vizsgálatait nyújtottak alapvető ismereteket. A kistermelés viszonylagos felvirágzását kevésbé tekintették a hagyományok továbbélésének, és inkább a falusi életviszonyok egyik alternatíváját látták benne, amelynek az adja meg a racionális alapját, hogy a falvakban élő — és a városiaknál alacsonyabb keresettel rendelkező munkások 1,2 milliós tömege egyszerre próbál jövedelmet húzni az iparból és a mezőgazdaságból; következésképpen a „két lábra állás” nagyobb megélhetési biztonságot jelent számukra, mintha csak egy szektorra támaszkodnának.

E törekvéseknek viszont elkerülhetetlen következménye volt a munkacentrikus életforma széles tömegben való továbbélése és elterjedése. Ugyanakkor ennek volt köszönhető a falun lakók életében — a 70-es években — bekövetkezett fellendülés (lakásépítés, közművesítés stb.).

A nyolcvanas évek eleje további új fejleményeket hozott, és ezek közül is két meghatározó tendenciát célszerű kiragadni. Az egyik az államgazdaság „teljesítményének” a fokozatos romlásával, majd az időszak végére való összeroppantásával kapcsolatos. E folyamat eredményeként egyre erősödött az első gazdaság forráshiánya, amely forráshiány (a külföldi hitelek felvétele révén) némileg késleltetve ugyan, de fokozatosan „begyűrűződött” a családok életébe is. Ennek hatására fokozódtak a megélhetési gondok, és az adott helyzetben a falusi népesség számára ismét csak a mezőgazdasági kistermelés nyújtott bizonyos mozgásteret a helyzet enyhítésére. Jelen esetben ez azt jelentette, hogy a kistermelő családok jelentős része fokozta az árutermelést.

Említést kell tennünk azonban a modernizációs folyamatok hatásáról is, amely felértékelte a modernizált életvitellel együttjáró fogyasztási javakat és így módon megnövelte e javak iránti keresletet. Az így jelentkező igények kielégítésére természetesen többletforrásokra volt szükség, és ez a körülmény ugyancsak többlet erőfeszítések vállalására sarkallta a lakosságot.

Mindez együttesen az árutermelés növelése irányába nyomta a kistermelőket. Az árutermelés jellege és mértéke azonban igen eltérő volt a különböző kistermelői rétegekben. Ez a körülmény egy igen erőteljes differenciálódási folyamatot indított el, amelynek hatására egyes rétegek már nem pusztán megélhetési stratégiaként vagy alternatívaként kezelték a kistermelést, hanem vállalkozói tevékenységnek és életformának.

Ezen új jelenség felvetette a „megszakított polgárosodás” gondolatát, amely nézetet leginkább Juhász Pál kutatásai alapozták meg. E nézetnek az a lényege, hogy a vállalkozói alapon történő gazdálkodás elsősorban a korábbi tehetősebb parasztok utódaira jellemző, akik a kedvező lehetőségek hatására megpróbálják folytatni parasztpolgár elődeik életformáját.

A korábbiakhoz képest ma már sokkal nagyobb történelmi rálátással tudjuk kezelni a kistermelés jelenségét, azonban az eddigi kutatások alapján sem mondhatjuk azt, hogy kellő bizonyítékaink és ismereteink vannak e sajátos jelenség természetéről. Arról nem is beszélve, hogy az eltelt évtizedek tanúsága szerint a kistermelés „örök” vonásai mellett mindig képes volt a jelenhez igazodó új arculatot is felvenni, amely viszont a rugalmasságát és változékonyságát bizonyította.

Érdekes e rövid történeti áttekintés után azonban számba venni azokat a tényeket is, amelyek hozzávetőleges képet adnak a mezőgazdasági kistermelés főbb jellemzőiről.

Az egyik legfontosabb kérdés az, hogy miként alakult az utóbbi évtizedekben a kistermelő gazdaságok¹¹ száma. A tények azt mutatják, hogy két évtized

¹¹ A KSH által végzett összeírásokban azokat tekintették kistermelő gazdaságnak, ahol a mezőgazdasági terület meghaladta az 1500 négyzetmétert, kert, szőlő és gyümölcsös esetében a 800 négyzetmé-

alatt mintegy 30 százalékkal csökkent a kistermelő gazdaságok száma.¹² Ez a csökkenés többé-kevésbé összefüggésbe hozható a falusi népesség elvándorlásával, a népességszökkenéssel, továbbá az életmód, életforma megváltozásával.

Húsz év távlatában csökkent a kistermelők által művelt mezőgazdasági földterület részaránya is, miután 1972-ben az összes termőterület 17 százalékán, 1990-ben 14 százalékán gazdálkodtak. Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy az 1986-os mélypont után — amikor ez az érték 10,8 százalékot mutatott — jelentős területgyarapodás figyelhető meg. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az intenzívebb művelési ágat jelentő kert, szőlő és gyümölcsös területnek mintegy kétharmadát a kistermelők birtokolják.

Növekedés tapasztalható viszont a nagyobb (2 hektárt meghaladó) gazdaságok körében, amelynek aránya 1972–1991 között 21,8 százalékról 27,2 százalékra növekedett. Mindez azt jelzi, hogy a kisgazdaságok körében elindult egy bizonyos mértékű koncentrálódás. E folyamat alapvetően a legutóbbi években jelentkezett, miután még 1986-ban is a két hektárnál nagyobb gazdaságok mindössze 11,3 százalékot tettek ki.

A gazdaságszám és a földterület alakulása mellett a másik legfontosabb mutató a kisgazdaságok felszereltségében (épületekben, gépesítettségben) bekövetkezett változásokat jelzi. Sokatmondó tény, hogy a ló- és a szarvasmarhais-tállók száma 1991-ben már csak 40 százalékát tette ki a húsz évvel korábbinak, amit szinte természetesnek tekinthetünk, hiszen ennek az ágazatnak viszonylag igen magas a befektetési igénye, továbbá igen komoly lekötöttséggel jár együtt. A sertés- és a baromfiólak száma viszont alig változott. Ezek a mutatók egyúttal jelzik az ágazati szerkezetben bekövetkezett változásokat is.

Más a helyzet a gépesítés terén, ahol az utóbbi két évtizedben jelentős gyarapodás figyelhető meg. Így például a 9 kW teljesítmény alatti kéttengelyes traktorok száma 3,1 ezerről 10,3 ezerre, a 9 kW teljesítmény felettieké 1,2 ezerről 23,1 ezerre növekedett. Önmagában nézve ez a növekedés akár látványosnak is tekinthető, azonban ez a géppark szinte eltörpül a kisgazdaságok igényéhez képest, és főleg akkor tűnik kevésnek, ha a vállalkozó-paraszti gazdálkodás dinamikusabb elterjedését tekintjük kívánatos célnak. Azt mondhatjuk tehát, hogy a paraszti polgárosodáshoz szükséges gazdasági alapok csupán meglehetősen szűk körben alakultak ki.

tert. Az állattartók esetében legalább egy szarvasmarha, vagy ló, vagy sertés, vagy 50 felnőtt baromfi volt a gazdaságban.

¹² Oros István: Új tendenciák a mezőgazdasági kistermelésben. Kézirat. 1922.

1. TÁBLÁZAT

A kistermelő gazdaságok számának alakulása

Év	Kistermelő gazdaságok	
	száma (ezer)	index: 1972. év = 100,0
1972	1 681	100,0
1981	1 500	89,2
1991	1 324*	70,4

* Az 1991. évi általános mezőgazdasági összeírás ennél 70 ezerrel több kistermelő gazdaságot figyelt meg, ezek azonban a városok belterületén laktak, állatot alig tartottak és az előző összeírásokból kimaradtak.

2. TÁBLÁZAT

*A kistermelők rendelkezésére álló földterület aránya
művelési áganként*

Év	Szántó-, kert	Gyümölcsös-, szőlő-	Gyep-, erdő-, nádas	Összes termő-
terület az országos százalékában				
1965	18,8	59,0	5,3	17,3
1972	18,6	60,7	5,4	17,0
1975	15,8	61,6	5,0	15,2
1981	10,2	64,4	3,9	12,2
1986	8,4	70,6	2,7	10,8
1990	12,7	74,3	4,4	14,0

3. TÁBLÁZAT

A kistermelés géppállományának alakulása

Géptípus	A gépek száma (ezer db)			Minden hányadik kistermelőre jut
	1972	1981	1991	1991
Kéttengelyes traktor (9 kW teljesítmény alatt)	3,1	9,0	10,3*	136
Kéttengelyes traktor (9 kW teljesítmény felett)	1,2	4,4	23,1*	61
Egytengelyes kerti traktor	1,4	7,2	22,4	62
Motoros kapa	0,7	20,4	173,6	8
Univerzális motoros kertigép	1,0	2,7	36,8	38
Motoros kerti permetező	2,5	9,8	26,7	52
Egyéb motoros permetező	1,8	12,2	17,3	81

* 8 kW alatt és felett

A kisgazdaságok 1991-ben

A kisgazdaságok jellemzőinek legutóbbi statisztikai vizsgálata is megerősíti azt a már korábban ismert összefüggést, amely szerint a gazdaság nagyságát tekintve a kistermelői kör meglehetősen heterogén.¹³

A gazdaságok nagyságának, termelési potenciáljának a mérésére többféle mutatószám is kialakítható. Jelen elemzésnél a bruttó termelési értéket vettük alapul, amely azt mutatta, hogy az országban mintegy 36 ezer olyan gazdaság volt, ahol a bruttó termelési érték — 1991-ben — meghaladta az 500 ezer Ft-ot. Ez a kör az összes kisgazdaságnak mindössze 2,5 százalékát tette ki. Joggal lehet feltételezni, hogy jelentős részben ebből a körből fog kikerülni az egyre izmosodó mezőgazdasági vállalkozói réteg.

Közülük néhány százan viszont már jelenleg is a közép-, illetve a nagyvállalkozói csoporthoz sorolhatók, hiszen 319 gazdaságban 5–10 millió Ft, 92 gazdaságban 10–20 millió Ft és 45 gazdaságban 20 millió Ft feletti volt a bruttó termelési érték. E nagyobb gazdaságok többnyire bizonyos térségekre koncentrálódnak, amit az is jól érzékeltet, hogy az itt bemutatott 456 gazdaságnak egyhatoda Békés megyében található.

Számottevően kisebb gazdasági erőt képviselnek ugyan a 200 000–500 000 Ft közötti bruttó termelési értéket produkáló gazdaságok, azonban viszonylag nagy tömegük (közel 150 ezer gazdaság) miatt az árutermelésben meghatározó tényezőt jelentenek. Sőt a mai viszonyok között — a kicsik között — valójában „nagygazdaságnak” minősülnek. Feltehető, hogy egy részük ki fog emelkedni e kategóriából és bekerül a valóban nagygazdaságok közé, míg nagyobb részük a középgazdaságok derékhadát fogja adni.

4. TÁBLÁZAT

*Mezőgazdasági kistermelők megoszlása
a bruttó termelési érték alapján, 1991*

Bruttó termelési érték, Ft	Szám	%
1 — 25 000	269 934	19,3
25 001 — 50 000	341 646	24,5
50 001 — 100 000	364 988	26,2
100 001 — 200 000	234 254	16,9
200 001 — 500 000	148 887	10,6
500 000 felett	35 906	2,5
Összesen	1 395 615	100,0

A kisgazdaságok művelési ágak szerinti összetételét vizsgálva igen jelentős különbségek mutathatók ki. A nagyobb gazdaságok — tehát a 200 000 Ft

¹³ Oros István–Schindele Miklós: A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett emberi munka. Statisztikai Szemle 1985. 10. o.

bruttó termelési érték feletti kategóriába tartozók — aránya azokban a gazdaságokban a legmagasabb — 26% —, ahol növénytermeléssel és állattenyésztéssel is foglalkoznak. A csak állattartó gazdaságok esetében 7 százalék, a csak növénytermeléssel foglalkozók körében viszont az 1 százalékot sem éri el a megfelelő érték.

Itt kell megemlíteni azt az egyébként közismert tényt, hogy a gazdaságok nagyságában jelentős térségi különbségek vannak. A megyék szerinti rangsor élén Békés megye áll, ahol a 200 000 Ft bruttó termelési érték feletti gazdaságok aránya 25 százalékot tesz ki, a rangsor végén Nógrád megye áll, ahol mindössze 3 százalék a megfelelő érték.

Békés megyében egyébként a többi alföldi megyéhez képest is viszonylag magas a nagyobb gazdaságok hányada. A rangsor végén álló öt megye között szerepel az északi térség három megyéje és meglepő módon ide került Pest megye is.

Az árutermelő kisgazdaságok Békés megyére és általában néhány alföldi megyére való koncentrálódása egy további, sajátos ellentmondásra hívja fel a figyelmet, nevezetesen arra, hogy ezekben a megyékben a legrosszabbak az infrastrukturális mutatók. (Kereskedelmi, szolgáltatási, oktatási, egészségügyi stb. mutatók.) Úgy tűnik, hogy az iparosítással összekötött urbanizálódás ezekben a térségekben a leginkább elmaradott. Következésképpen a családok döntően önerőből — a mezőgazdasági adottságok kihasználásával — próbálták meg a felzárkózást elérni. Kérdés azonban, hogy a térségi hátrányok mérséklésére milyen mértékben lesz elégséges a lakosságnak ez az erőfeszítése.

A nagyobb gazdaságok termelési szerkezetét jól érzékelteti az a tény, hogy ezek a gazdaságok rendelkeznek a legnagyobb arányban szántóterülettel és legelővel, kimagaslóan itt fordul elő a leggyakrabban a szarvasmarha-, a ló- és a juhtartás, továbbá a libatartás. Mindez azt jelzi, hogy a mezőgazdasági vállalkozók jelentős része a viszonylag nagyobb állatállományt nagy földterületen tartja el.

További fontos összefüggést lehet kimutatni, ha a gépellátottságot a gazdaság nagysága szerint vizsgáljuk. A tények azt jelzik, hogy minél nagyobb a gazdaság, annál kedvezőbb a gépellátottság. Így például a 100 és 200 ezer Ft bruttó termelési értéket produkáló gazdaságoknak 4,3%-a rendelkezik kéttengeyes traktorral, a 200 és 500 ezer közöttieknek 9,2%-a, az 500 ezer felettieknek 24%-a.

Az egyes gazdaságokat tipizálni lehet aszerint, hogy a bruttó termelési érték előállításában mekkora a súlya egy-egy művelési ágnek. Némi leegyszerűsítéssel monokultúrák¹⁴ gazdaságnak tekintettük azokat a gazdasági egységeket, ahol egy-egy ágazat önmagában is 75 százalék feletti értékekkel járult hozzá a

¹⁴ A monokultúrák gazdaság nem jelenti azt, hogy csupán egyetlen termés előállítására szakosodott.

bruttó termelési érték előállításához. Vegyes jellegűnek minősítettük azokat a gazdaságokat, ahol egy-egy ágazat bruttó termelési értéken belüli részaránya nem érte el az 50 százalékot. E két kategória közötti átmeneti típus esetében azt lehetett mondani, hogy azokban egy ágazat túlsúlya a jellemző, de nem tekinthető monokultúrásnak.

E megfontolások alapján a gazdaságok 33 százalékát tekinthetjük monokultúrásnak, 44 százalékban egy ágazat túlsúlya a jellemző és 23 százalékot tesznek ki a vegyes gazdaságok. Ez azonban egy olyan átlagszám, amely mögött — a bruttó termelési érték nagyságától függően — igen nagy és sajátos szórádás mutatható ki. A monokultúrás jelleg ugyanis a két szélső póluson, azaz a legkisebb és a legnagyobb méretű gazdaságok körében fordul elő a leggyakrabban. (Az előbbiekénél 67 százalékos, az utóbbiaknál 48 százalékos arányban, míg a közbülső kategóriákban 17–31 százalék közötti érték a leginkább jellemző.) Mindez arra enged következtetni, hogy a nagyobb vállalkozók jelentős része alapvetően egy ágazatra koncentrál, vagy legalábbis egy ágazat túlsúlya a jellemző. Ez a törekvés érthető is, hiszen a nagytömegű árutermelés csak specializálódás esetén a leginkább kifizetődő.

Sajátos vonás, hogy a monokultúrás nagygazdaságok jelentős része — mintegy kétharmada — sertéstartó és a fennmaradó része baromfi- és szarvasmarhatartó (mindkettőnél egyhatod:egyhatod arányban).

E tendenciák megerősítik azokat a korábbi információkat, amelyek szerint a nagyobb gazdaságok körében az állattenyésztés egy-egy ága jelenti a meghatározó művelési ágat.

A település típusa is igen komoly mértékben befolyásolja a gazdaságok jellegét. Így például, ha a monokultúrás gazdaságokat vesszük alapul, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek aránya a városokban 44 százalék. A vegyes gazdaságok esetében viszont fordított a helyzet, mert ott a községekben figyelhető meg magasabb részarány, 20%, a városokban pedig 15%. Ezek alapján levonható az a következtetés, hogy a kisebb és közepes városokban sokkal nagyobb mérvű az árutermelésre specializálódott monokultúrás gazdaságok elterjedése, mint a községekben. Feltehető, hogy ebben a termelési és piaci adottságok egyaránt szerepet játszanak.

Fontos összefüggéseket lehet kimutatni, ha gazdasági típusonként vizsgáljuk a modernizálási törekvések megjelenését. A tények azt bizonyítják, hogy a monokultúrás gazdaságokban gyakoribb az új gépek vásárlása, mint a más típusú gazdaságokban. Ezen belül is elsősorban a fóliás növénytermesztéssel foglalkozó és a szarvasmarha-, valamint a juhtartó gazdaságokban mutat a legnagyobb gyakoriságot a gépvásárlás. Ugyanez a helyzet, ha a jelenlegi gépállományra vonatkozó mutatókat vesszük alapul.

További sajátos vonás, hogy ugyanezen gazdaságtípusokban a legmagasabb a terméket értékesítő gazdaságok aránya. Azt lehet tehát mondani, hogy a mo-

nekultúrás gazdaságok bizonyos típusaiban a modernizáció és a piaccal való szorosabb kapcsolat gyakorta együttjár.

A fenti összefüggések alapján szinte természetesnek tekinthető, hogy az e típusba tartozó gazdaságok (fóliás, szarvasmarha- és juhtartó) körében az átlagnál jóval nagyobb részarányt képviselnek azok a gazdaságok, amelyek a jövőben bővíteni kívánják a növénytermelést, illetve az állattenyésztést. Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy ezekben a típusokban relatíve magas a gazdaságukat csökkenteni szándékozó egységek száma is.

Néhány rétegjellemző

A mezőgazdasági kistermelés jellegét jelentős mértékben az is meghatározza, hogy mely társadalmi rétegek érdekeltek e tevékenység fenntartásában. Már a korábbi vizsgálatok is jelezték, hogy a többség a mezőgazdaságon kívüli rétegekből kerül ki és a legutóbbi vizsgálat is hasonló helyzetet tükröz. Az összes kistermelőnek csupán 36 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban (alkalmazottként vagy szövetkezeti tagként), további 2,6 százalék mezőgazdasági önálló, és a fennmaradó több mint 60 százalékot a mezőgazdaságon kívüliek teszik ki.

Kis számban ugyan, de a diplomás réteg egy része is érdekelt a kistermelésben, miután az összes kisgazdaság 4,6 százaléka ezen réteg kezében van. Számszerűen ez 65 ezer gazdaságot jelent, közöttük mintegy 1500 gazdaságnak az évi bruttó termelési értéke meghaladja az 500 ezer forintot. A mezőgazdaságon belül ők alkotják a „vállalkozó-értelmiségi” csoportot.

Sokatmondó tény, hogy az 500 ezer Ft bruttó termelési értéket meghaladó gazdaságok kategóriájában igen komoly részarányt — 28%-ot — képviselnek a mezőgazdaságon kívüliek gazdaságai. Ez is arra enged következtetni, hogy a mezőgazdasági vállalkozók rétege számottevő utánpótlást kap más társadalmi rétegekből. Az e réteghez tartozók nem adják fel a „két lábon állás” stratégiáját, mert jól tudják, hogy a mezőgazdasági vállalkozás meglehetősen kockázatos. Várható, hogy ez a sajátos arculatú vállalkozói réteg tartósan jelen lesz a magyar mezőgazdaságban.

A vizsgálat során igen fontos kérdés volt, hogy vajon a különböző társadalmi rétegek gazdálkodásában milyen hasonlóságok és különbségek vannak és ezen belül is kiemelt jelentősége van a gazdaság méretének. Némileg meglepőnek tűnt, hogy a nagyobb vállalkozók aránya szinte azonos az alapfokú, a középső és a felsőfokú végzettségűek körében. Azt lehet tehát mondani, hogy az iskolai végzettség nem vagy csak kevésbé befolyásolja a gazdaság méretét. Számottevő különbséget inkább a mezőgazdaságban, illetve a mezőgazdaságon kívüliek között lehet észrevenni, miután a mezőgazdaságban dolgozók körében többnyire

háromszor-négyszer akkora a nagyobb gazdasággal rendelkezők hányada, mint a mezőgazdaságon kívüliek csoportjában.

Más a helyzet, ha azt nézzük, hogy mely rétegekhez tartozók modernizálták nagyobb mértékben a gazdaságukat, illetve, hogy a jövőre vonatkozóan milyen fejlesztési elképzeléseik vannak. A modernizálás mérésére az 1990 óta vásárolt gépeket vettük alapul. A tények azt bizonyították, hogy a diplomás kistermelők körében kétszer-háromszor akkora a gépet vásárolók hányada, mint az alapfokú végzettségűek körében, ami azt jelenti, hogy az iskolai végzettség és a kisgazdaság modernizálására irányuló törekvés között igen szoros a kapcsolat.

Némileg hasonló összefüggést figyelhetünk meg, ha a gazdaság növelésére irányuló szándékokat vetjük egybe. Itt is az tapasztalható, hogy a diplomás csoportok körében számottevően gyakoribb a gazdaság bővítésére irányuló törekvés. Feltételezhető, hogy ehhez éppen az utóbbi időszakban megvalósított gépvásárlások teremtették meg a megfelelő eszközháttérrel.

A gazdaság bővítésére irányuló szándék érthetően a mezőgazdasági önállók körében a leggyakoribb (a növénytermesztés terén 18–29% között alakul) és a mezőgazdaságon kívüliek körében a legritkább (a növénytermesztésnél 4–6% körüli). Általános vonás, hogy a növénytermesztés növelését — valamennyi csoportban — sokkal nagyobb mértékben tervezik, mint az állattenyésztését. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az állattenyésztés sokkal inkább érzékeny a konjunktúra-ciklusokra, mint a növénytermesztés.

Érdekes összefüggéseket lehet megfigyelni abból a szempontból is, hogy a gazdaságot bővíteni szándékozók milyen forrásból kívánják a földterületüket növelni, a többség — valamennyi csoportban — a földek visszaigénylése révén tervezi gazdasága bővítését. Ezen általános tendencián belül azonban észrevehető különbségek vannak a magasabb, illetve az alacsonyabb iskolai végzettségűek között. Így például a mezőgazdaságban dolgozó diplomásoknak 51 százaléka, az ugyanitt dolgozó alapfokú végzettségűeknek viszont 66 százaléka kívánja visszaigénylésből gyarapítani a földterületét. A diplomások körében viszont inkább a bérlet és a vásárlás útján történő gazdaságnövelés mutat nagyobb gyakoriságot.

Végül igen tanulságos eredményt kapunk, ha a különböző korcsoportba tartozó gazdálkodókat hasonlítjuk össze. Az adatok ugyanis azt mutatják, hogy — a gazdaság méretét tekintve — csak viszonylag kisebb különbségek vannak a különböző korú gazdálkodók között. Mindez arra enged következtetni, hogy a mezőgazdasági kistermelés a fiatalabb generációkban ugyan kevésbé elterjedt, mint az idősebbek körében (más vizsgálatok ezt mutatták), azonban akik elkezdik a gazdálkodást, azok nagyjából a többi korosztályra jellemző módon kapcsolódnak bele. A kistermelők kiöregedésére vonatkozó korábbi jóslatok tehát nem váltak be, úgy tűnik, hogy ez a tevékenység — a fiatal generációk köréből is — viszonylag stabil háttérre számíthat.

Némileg meglepő, hogy a gazdaságok gépesítettségében a 30 és 70 év közöttiek körében ugyancsak kismértékű különbséget lehet kimutatni. Úgy tűnik tehát, hogy minden korosztályban megtalálható egy olyan mag, amelyik fogékony volt a kistermelés korszerűsítésére.

A kisgazdaság bővítésére, azon belül is az állattenyésztés növelésére vonatkozóan már észrevehető bizonyos fokú eltérés a különböző korosztályok között. Így például a 30 év alattiaknak 6,4%-a kívánja állatállományát bővíteni, az idősebb, 40 év felettieknek pedig 2–3%-a.

Még erőteljesebbek a különböző korosztályhoz tartozók közötti különbségek, ha azt nézzük, hogy milyen forrásból kívánják gazdaságukat bővíteni. A földterület visszaigénylése érthetően a 30 év alattiak körében a legritkább, mindössze 39%-uk kíván élni ezzel a lehetőséggel, az 50 év feletti csoportjában viszont 70% feletti ez az érték. Mindez arra enged következtetni, hogy — az életkortól függően — többnyire eltérő alapon formálódnak ki a különböző korosztályokhoz tartozók gazdaságai.

Néhány következtetés

A kiinduló kérdéshez visszatérve — azaz, hogy vajon milyen tényeket lehet felsorakoztatni a vállalkozói magatartás megjelenése szempontjából — a következőket lehet összegezve elmondani.

A kialakított mérőszám alapján mintegy 36 ezer olyan gazdaságot lehetett kimutatni, ahol az árutermelés meghatározó vonása volt a gazdaságoknak, ahol tehát a vállalkozói magatartás — különböző mértékben ugyan, de — tetten érhető. Néhány száz esetben pedig a mutatók látszólag a korszerű, vállalkozói alapon működő árutermelő gazdaságokat sejtetnek.

A gazdálkodási jellemzők alapján megállapítható, hogy a nagyobb gazdaságok zöme egy-egy termék előállítására specializálódott és jelentős részüket monokultúrák jellegűnek lehet tekinteni. Ez a körülmény ugyancsak arra utal, hogy a kiterjedtebb árutermelés és a fokozott kockázatvállalás szorosan összefügg.

A további tények azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a nagyobb gazdaságok (500 ezer Ft bruttó termelési értéket produkálók) — a „klasszikus” vállalkozói magatartás szempontjából nézve — meglehetősen sajátos feltételek mellett érték el a jelenlegi pozíciójukat. Az a tény ugyanis, hogy közel fele részükben a fontosabb mezőgazdasági gépek közül egyet sem lehetett megtalálni azt jelzi, hogy zömük „háziagos” és kezdetleges módszerekkel érte el a viszonylag kimagasló eredményeket. A különböző szolgáltatási és értékesítési szervezetekkel való kapcsolatuk tehát nem kiegyensúlyozott, nem is válhatott azzá, hiszen az adott makroviszonyok között erre nem volt lehetőség, követke-

zéseképpen a szegényes beruházási tevékenység miatt e gazdaságok zöme még meglehetősen gyenge lábakon áll. Az idegen munkaerő alkalmazása is viszonylag ritka (a nagyobb gazdaságok 2%-a élt vele), ezért az árutermelés további bővítésének erről az oldalról is voltak korlátai.

A viszonylag szerény mértékű gépesítés és az ilyen bázison létrejött árutermelés közötti ellentmondás sajátos vonása a hazai kistermelésnek. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy ezeknek a kisüzemeknek a zöme a nagyüzemekkel való kooperáció révén érte el a viszonylag magas szintű árutermelést. Ennek következtében a „hiányzó” gépek a mezőgazdasági nagyüzemekben vannak, ott állítják elő e gépekkel a kisgazdaságok számára szükséges termékeket. Az így kialakult kooperáció tehát eleve feleslegessé tette a kisgazdaságok bizonyos típusainak a gépesítését.

A jövőt tekintve azonban kérdéses, hogy — ezt a kölcsönös előnyökön alapuló — kooperációt milyen módon lehet fenntartani. Ha ugyanis az új viszonyok között nem alakul ki valamilyen nagyüzemi „háttér”, akkor viszonylag hosszabb átmeneti időre lesz szükség ahhoz, hogy a kisgazdaságok — vállalva az önállósodás terheit — ismét elérjék a korábbi szintet.

A vállalkozói alapon működő gazdaságok jövőbeli megerősödése és elterjedése szempontjából meghatározó az is, hogy ehhez mely társadalmi rétegek adhatják a főbb merítési bázist. A tények azt mutatják, hogy a nagyobb gazdaságok 44%-át a városlakók tartják fenn, ami arra utal, hogy a magyar társadalomban még ma is viszonylag erőteljesek a múltban gyökerező agrárvonások. Ha a mezőgazdaságon kívüliek részarányát vesszük alapul, akkor e téren ugyan alacsonyabb értéket (28%-ot) figyelhetünk meg, azonban ez is jelentős ahhoz, hogy ezek a rétegek az agrárszférán belül a polgárosodás sajátos útját képviseljék.

Figyelmet keltő továbbá az agrárértelmiség szerepe is, hiszen az árutermelésben, valamint a gazdaságok gépesítésében, modernizálásában a más rétegekből kikerülők előtt járnak.

Az itt elmondottakból egyúttal az is következik, hogy a falun élő főfoglalkozású mezőgazdasági rétegek feltehetően csupán az egyik jelentős tömeget adják majd a jövőbeni mezőgazdasági vállalkozói rétegnek.

Végül elmondható, hogy a vállalkozói magatartás jellemzőjeként itt bemutatott tények kétségtelenül a polgárosodásra jellemző léthelyzet egyik igen fontos vonását jelzik, azonban a 90-es évek elején mindez csupán szigetszerű jelenséggént van jelen. Az utóbbi időszakban formálódó makrokörnyezet viszonylag kedvező körülményeket biztosított a polgárosodási folyamatok néhány előfeltételének a kialakulásához. A kérdés az, hogy vajon ezek az előfeltételek milyen mértékben nyújtanak majd elégséges alapot a folyamatok teljes értékű kibontakozásához.

5. TÁBLÁZAT

A részmunkaidős gazdálkodás jelentősége néhány országban (1960–1980)

Ország	A részidős farmok aránya (%)			A farmon kívüli munkából származó jövedelem aránya az összes családi jöv-ben (%)		
	1960	1970	1980	1960	1970	1980
Ausztria	48	52	–	–	–	–
Belgium	–	43	–	–	–	–
Kanada	31	35	–	36	74	–
Finnország	–	37	–	–	–	–
Franciaország	–	23	22	–	–	40
NSZK	59	57	55 ^b	–	–	–
Írország	–	22	42	–	–	–
Olaszország	–	38	–	–	–	–
Hollandia	–	–	25 ^b	–	–	–
Norvégia	61	67	69	–	–	–
Spanyolország	–	48	–	–	–	–
Svédország	27	49	–	37 ^c	–	68
Svájc	47 ^a	51 ^b	51	–	–	–
Nagy-Britannia	–	23 ^b	27	–	–	–
Egyesült Államok	45	54	55	43	55	61
Japán	66	84	87	45	63	79
Korea	27	32	27	16	18	20
Tajwan	60	70	91	16	45	66
Lengyelország	45	54	–	–	–	–

^a 1965; ^b 1975; ^c 1966.

Forrás: Elek Sándor idézett tanulmányából vettem. Hallberg M.C. (1987): Multiple job-holding among Farm Families: Implications for Research and Policy. Előadás az V. Európai Agrárközgazdasági Konferencián. Balatonszéplak.

6. TÁBLÁZAT

Gazdaságnagyság a bruttó termelési érték alapján, 1991

Bruttó termelési érték (Ft)	Összes gazdaság	ebből		
		földterület és állatállomány van	csak állatállomány van	csak földterület van
1 – 25 000	19,3	0,5	14,5	41,9
25 001 – 50 000	24,5	10,2	40,9	35,1
50 001 – 100 000	26,2	32,9	26,6	18,5
100 001 – 200 000	16,9	30,3	10,7	3,7
200 001 – 500 000	10,6	21,1	5,8	0,6
500 001 –	2,5	5,0	1,5	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	1 395 615	637 754	185 245	572 616
	100,0	45,7	13,3	41,0

7. TÁBLÁZAT

*A 200 ezer, illetve az 500 ezer Ft feletti bruttó termelési
értéket produkáló gazdaságok aránya*

Megye	200 001 – 500 000 Ft	500 000 – x Ft
1. Békés	18,5	5,6
2. Hajdú-Bihar	14,8	3,5
3. Jász-Nagykun-Szolnok	14,4	3,4
4. Baranya	14,3	4,0
5. Csongrád	14,2	3,8
6. Bács-Kiskun	13,9	4,3
7. Győr-Sopron	13,0	3,6
8. Tolna	12,1	2,7
9. Vas	11,5	2,7
10. Somogy	10,9	1,9
11. Szabolcs-Szatmár-Bereg	10,6	1,8
12. Zala	8,1	1,3
13. Fejér	7,5	1,6
14. Veszprém	6,9	1,2
15. Borsod-Abaúj-Szemplén	6,9	1,1
16. Komárom-Esztergom	5,9	1,2
17. Heves	5,2	1,0
18. Pest	5,0	1,4
19. Nógrád	2,7	0,5
Országosan	10,6	2,5

8. TÁBLÁZAT

*Gazdaságok a bruttó termelési érték alapján,
településtípus szerint, 1991*

%

Bruttó termelési érték/Ft	Budapest	Megye- székhely	Egyéb város	Község	Összesen
1 – 25 000	53,3	44,3	23,7	15,5	19,3
25 001 – 50 000	25,1	24,2	26,2	24,0	24,4
50 001 – 100 000	13,9	17,2	23,7	27,8	26,1
100 001 – 200 000	4,0	8,3	14,1	18,5	16,9
200 001 – 500 000	2,6	4,6	9,7	11,6	10,7
500 000 felett	1,1	1,4	2,6	2,7	2,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

9. TÁBLÁZAT

*A bruttó termelési érték alapján számított gazdaságnagyság
és a főbb mezőgazdasági művelési ágak*

%

Gazdaság nagysága bruttó termelési érték alapján	Összes gazdaság	A gazdaságban van					
		szántóföld	kert	gyümölcsös	szőlő	gyep	fóliasátor
Kisgazdaság I.	100,0	11,9	54,5	5,3	7,5	2,3	2,2
II.	100,0	25,8	81,9	7,6	16,6	3,3	5,6
Középgazdaság I.	100,0	38,9	84,6	9,2	22,5	4,6	8,6
II.	100,0	52,2	83,3	10,9	25,6	6,4	10,4
Nagygazdaság I.	100,0	61,4	80,4	10,9	22,3	9,8	10,1
II.	100,0	68,4	73,0	10,4	19,5	15,8	9,6
Összesen	100,0	31,4	73,4	8,0	16,6	4,5	6,2

A gazdaságban van								
	szarvasmarha	sertés	tyúkféle	ló	juh	liba	kacsa	házinyúl
Kisgazdaság I.	–	6,3	58,9	0,1	0,3	0,7	2,7	3,8
II.	0,0	47,7	72,1	0,5	0,8	1,7	6,8	7,0
Középgazdaság I.	0,9	75,9	84,4	1,4	1,9	3,2	12,0	11,8
II.	9,2	87,4	87,1	4,4	4,8	5,2	17,2	14,6
Nagygazdaság I.	31,8	91,7	87,3	10,7	9,9	7,0	20,1	12,3
II.	44,7	90,8	83,8	19,6	19,8	11,8	21,8	10,4
Összesen	5,1	50,1	73,9	2,4	2,6	2,8	9,4	8,5

10. TÁBLÁZAT

*Gépekkel való ellátottság gazdaságtípus szerint
Az adott géppel rendelkező gazdaságok aránya, %*

Gépek	Gazdaságtípus								
	szántó	kert, szőlő, gyümölcsös	fólia	szarvas- marha, ló	sertés	juh, kecske	barom- fi	egyéb ágazat 50%	Vegyes gazdaság
	külön-külön 50–75% közötti bruttó termelési értékkel								felett
Kéttengelyes traktor	1,7	2,0	7,5	9,1	2,0	2,6	0,7	2,4	2,6
Téhergépkocsi	0,9	0,7	10,2	2,5	0,9	4,5	0,5	1,7	1,0
Egytengelyes kerti traktor	1,1	1,8	5,6	3,0	1,6	2,0	1,0	2,7	2,1
Motoros kapa	7,9	15,7	38,9	12,2	10,9	10,3	8,9	18,5	14,5
Motoros házi permetező	1,2	2,8	9,8	1,6	1,3	1,8	1,0	2,4	1,8
Egyéb motoros permetező	0,7	1,9	11,1	1,3	0,8	1,9	0,8	1,4	1,4
Univerzális motoros kerti gép	1,7	2,8	4,6	3,9	2,5	2,1	2,5	5,0	3,5
Fejőgép	0,2	0,0	0,1	23,8	0,5	1,4	0,1	0,2	1,6
Pótkocsi	1,0	1,3	3,5	7,0	1,3	7,3	0,6	1,8	1,9
Utánfutó	2,6	3,2	20,2	6,3	4,0	7,2	1,8	5,5	4,0
Beépített öntözőberendezés	0,3	0,4	12,1	0,4	0,4	0,5	0,3	0,4	0,5

Gépek	Összesen	Gazdaságtípus						
		szántó	kert, szőlő, gyümölcsös	fólia	szarvas- marha, ló	sertés	juh, kecske	baromfi
		külön-külön 75% feletti bruttó termelési értékkel						
Kéttengelyes traktor	2,2	1,5	1,5	7,7	10,7	1,8	9,9	2,1
Tehergépkocsi	1,0	1,1	0,6	11,3	4,5	1,3	7,9	2,8
Egytengelyes kerti traktor	1,6	0,6	1,1	7,3	2,4	1,3	1,5	1,2
Motoros kapa	12,2	5,4	15,5	42,4	7,8	8,3	7,3	10,0
Motoros háti permetező	1,9	0,9	3,4	13,5	1,2	1,1	1,7	1,6
Egyéb motoros permetező	1,2	0,5	1,9	16,5	0,8	0,6	0,9	1,1
Univerzális motoros kerti gép	2,6	1,1	2,2	5,5	2,7	1,9	1,9	2,3
Fejőgép	1,2	0,1	0,0	0,1	29,1	0,1	0,5	0,1
Pótkocsi	1,5	0,9	0,8	4,5	7,7	1,2	7,3	1,6
Utánfutó	3,6	2,3	2,3	21,5	6,2	5,0	7,4	5,7
Beépített öntözőberendezés	0,4	0,3	0,3	22,3	0,3	0,3	–	0,4

Gazdaságtípus (földterület és állatállomány együttesen)
a bruttó termelési érték szerint, 1991

%

Gazdaságtípus	Bruttó termelési érték, Ft						
	1 – 25 000	25 001 – 50 000	50 001 – 100 000	100 001 – 200 000	200 001 – 300 000	500 000 felett	Összesen
I. Monokultúrás gazdaság							
Külön-külön 75% feletti értékkel							
1. Szántó	10,8	8,5	4,1	1,7	1,0	1,0	5,6
2. Kert, szőlő, gyümölcsös	53,2	13,7	5,2	3,0	1,7	0,8	15,7
3. Fólia (üveg)	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
4. Szarvasmarha, ló	0,0	0,0	0,1	0,9	2,7	5,3	0,6
5. Sertés	2,6	8,5	7,1	11,8	25,0	33,7	10,1
6. Juh, kecske	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	1,1	0,1
7. Baromfi	0,0	0,6	0,8	0,5	0,7	6,4	0,7
II. Egy ágazat túlsúlya a jellemző							
Külön-külön 50–75% közötti értékkel							
8. Szántó	6,3	15,5	9,7	5,6	2,0	1,4	8,7
9. Kert, szőlő, gyümölcsös	15,3	12,9	7,8	4,7	1,6	0,6	9,0
10. Fólia (üveg)	0,0	0,2	0,3	0,3	0,2	0,1	0,2
11. Szarvasmarha, ló	0,0	0,2	0,3	3,0	11,2	12,2	2,1
12. Sertés	7,5	17,3	21,4	23,2	25,6	17,1	18,3
13. Juh, kecske	0,0	0,1	0,1	0,3	0,6	1,4	0,2
14. Baromfi	1,1	4,6	4,9	3,7	1,0	0,9	3,4
15. Egyéb ágazat egyedül 50% feletti értékkel	0,2	1,5	2,5	3,8	3,8	2,3	2,1
III. Vegyes gazdaság							
16. Vegyes	3,0	16,6	35,6	37,3	22,5	15,6	23,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

12. TÁBLÁZAT

Gépekkel való ellátottság a bruttó termelési érték szerint
 Az adott géppel rendelkező gazdaságok aránya

Gépek	Bruttó termelési érték, Ft						Összesen
	1–25 000	25 001– 50 000	50 001– 100 000	100 001– 200 000	200 001– 500 000	500 001 felett	
Kéttengelyes traktor	0,3	0,6	1,3	3,0	6,7	16,7	2,2
Tehergépkocsi	0,4	0,5	0,7	1,3	2,5	7,2	1,0
Egytengelyes kerti traktor	0,6	0,9	1,6	2,4	3,1	3,8	1,6
Motoros kapa	8,8	8,7	12,5	16,5	17,3	18,6	12,2
Motoros háti permetező	1,3	1,4	1,8	2,5	2,8	4,2	1,9
Egyéb motoros permetező	0,6	0,7	1,0	1,8	2,5	3,8	1,2
Univerzális motoros kerti gép	1,4	1,6	2,5	3,9	4,7	5,2	2,6
Fejőgép	0,0	0,0	0,1	0,7	6,1	15,2	1,2
Pótkocsi	0,3	0,4	0,9	1,9	4,2	11,9	1,5
Utánfutó	1,1	1,7	3,0	5,3	8,7	15,9	3,6
Beépített öntözőberendezés	0,2	0,2	0,4	0,6	0,8	1,1	0,4

13. TÁBLÁZAT

*Gazdaságtípus (földerület és állatállomány,
együttesen településtípus szerint) 1991*

Gazdaságtípus a bruttó termelési érték alapján	Egyéb város	Község	Összesen
I. Monokulturás gazdaság			
Külön-külön 75% feletti értékkel			
1. Szántó	7,6	5,0	5,6
2. Kert, szőlő	18,6	12,1	15,7
3. Fólia (üveg)	0,0	0,0	0,0
4. Szarvasmarha, ló	0,6	0,6	0,6
5. Sertés	15,8	8,5	10,1
6. Juh, kecske	0,1	0,1	0,1
7. Baromfi	0,8	0,6	0,7
II. Egy ágazat túlsúlya a jellemző külön-külön 50–75% közötti értékkel			
8. Szántó	7,4	9,5	8,7
9. Kert, szőlő, gyümölcsös	7,5	9,5	9,0
10. Fólia (üveg)	0,2	0,2	0,2
11. Szarvasmarha, ló	1,6	2,5	2,1
12. Sertés	19,7	18,4	18,3
13. Juh, kecske	0,2	0,2	0,2
14. Baromfi	2,8	3,8	3,4
15. Egyéb ágazat egyedül 50% feletti értékkel	1,9	2,2	2,1
III. Vegyes gazdaság			
16. Vegyes	15,2	26,8	23,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0

14. TÁBLÁZAT

Termékértékesítés és gépvásárlás gazdaságtípusonként, 1991

%

Gazdaságtípus	1990-ben terméket értékesítő gazdaságok aránya	1990-ben mezőgazdasági gépet vásárló gazdaságok aránya
<i>I. Monokultúrás gazdaság</i>		
Külön-külön 75% feletti értékkel		
1. Szántó	33,3	1,4
2. Kert, szőlő, gyümölcsös	21,1	1,8
3. Fólia (üveg)	88,5	8,0
4. Szarvasmarha, ló	66,0	4,2
5. Sertés	41,6	2,0
6. Juh, kecske	57,7	3,9
7. Baromfi	38,6	2,3
<i>II. Egy ágazat túlsúlya a jellemző</i>		
Külön-külön 50–75% közötti értékkel		
8. Szántó	32,5	1,6
9. Kert, szőlő, gyümölcsös	27,1	2,1
10. Fólia (üveg)	89,4	7,5
11. Szarvasmarha, ló	69,7	4,1
12. Sertés	33,9	2,1
13. Juh, kecske	59,4	3,7
14. Baromfi	19,5	1,6
15. Egyéb ágazat egyedül 50% feletti értékkel	43,4	3,5
<i>III. Vegyes gazdaság</i>		
16. Vegyes	36,6	2,5
Összesen:	33,5	2,2
Ebből:		
– Egyéb városok	33,4	1,9
– Községek	34,6	2,8

15. TÁBLÁZAT

Gazdasági tervek a növénytermesztésben gazdaságtípus szerint, 1991

%

Gazdaságtípus	Növénytermesztését				Összesen
	növelni	szinten tartani	csökkenteni	megszüntetni	
	szándékozik				
I. Monokultúrás gazdaság					
Külön-külön 75% feletti értékkel					
1. Szántó	4,4	90,3	2,9	2,4	100,0
2. Kert, szőlő, gyümölcsös	3,5	91,0	3,4	2,1	100,0
3. Fólia (üveg)	11,1	79,0	8,5	1,4	100,0
4. Szarvasmarha, ló	15,3	78,7	4,4	1,6	100,0
5. Sertés	4,4	90,6	3,5	1,5	100,0
6. Juh, kecske	12,0	82,8	3,0	2,2	100,0
7. Baromfi	5,4	91,2	2,2	1,2	100,0
II. Egy ágazat túlsúlya					
a jellemző. Külön-külön 50–75% közötti értékkel					
8. Szántó	3,8	90,1	4,1	2,0	100,0
9. Kert, szőlő, gyümölcsös	4,2	90,6	3,8	1,4	100,0
10. Fólia (üveg)	11,8	76,0	9,9	2,3	100,0
11. Szarvasmarha, ló	12,5	80,8	5,5	1,2	100,0
12. Sertés	4,3	91,1	3,5	1,1	100,0
13. Juh, kecske	13,5	81,0	4,2	1,3	100,0
14. Baromfi	3,5	92,7	2,7	1,1	100,0
15. Egyéb ágazat egyedül 50% feletti értékkel	5,9	90,2	3,1	0,8	100,0
III. Vegyes gazdaság					
16. Vegyes	4,9	90,1	3,9	1,1	100,0
Összesen:	4,6	90,3	3,7	1,4	100,0
Ebből:					
– Egyéb városok	4,9	90,5	3,1	1,5	100,0
– Községek	4,4	90,3	3,9	1,5	100,0

16. TÁBLÁZAT

Gazdasági tervek az állattenyésztésben gazdaságtípus szerinti, 1991

%

Gazdaságtípus	Állattenyésztését				Összesen
	növelni	szinten tartani	csökkenteni	megszüntetni	
	szándékozik				
I. Monokultúrás gazdaság					
Külön-külön 75% feletti értékkel					
1. Szántó	3,1	90,0	2,7	4,2	100,0
2. Kert, szőlő, gyümölcsös	2,9	92,7	1,7	2,7	100,0
3. Fólia (üveg)	1,8	92,2	2,0	4,0	100,0
4. Szarvasmarha, ló	8,5	66,6	20,3	4,6	100,0
5. Sertés	2,3	70,4	21,5	5,8	100,0
6. Juh, kecske	10,7	70,6	14,2	4,5	100,0
7. Baromfi	5,0	83,3	8,5	3,2	100,0
II. Egy ágazat túlsúlya a jellemző. Külön-külön 50–75% közötti értékkel					
8. Szántó	3,1	86,8	6,2	3,9	100,0
9. Kert, szőlő, gyümölcsös	3,4	87,7	4,3	2,6	100,0
10. Fólia (üveg)	3,1	87,5	4,9	4,5	100,0
11. Szarvasmarha, ló	5,3	68,3	23,7	2,7	100,0
12. Sertés	2,3	80,2	14,4	3,1	100,0
13. Juh, kecske	9,1	72,7	14,8	3,4	100,0
14. Baromfi	3,2	89,6	5,3	1,9	100,0
15. Egyéb ágazat egyedül 50% feletti értékkel	6,4	86,5	5,6	1,5	100,0
III. Vegyes gazdaság					
16. Vegyes	2,6	85,4	9,9	2,1	100,0
Összesen:	2,9	84,5	9,5	3,1	100,0
Ebből:					
– Egyéb városok	2,7	84,7	9,3	3,3	100,0
– Községek	3,0	83,8	10,1	3,1	100,0

17. TÁBLÁZAT

*A földterület növelésére vonatkozó elképzelések
gazdaságtípus szerint, 1991*
(Abban a körben, ahol a földterületüket növelni akarták)

%

Gazdaságtípus	Mely forrásból akarja fölterületét növelni				Összesen
	visszaigénylésből	vásárlásból	bérlet alapján	egyéb	
I. Monokultúrás gazdaság					
Külön-külön 75% feletti értékkel					
1. Szántó	55,4	12,7	18,5	13,4	100,0
2. Kert, szőlő, gyümölcsös	64,5	10,8	7,8	16,9	100,0
3. Fólia (üveg)	66,1	14,4	11,9	7,6	100,0
4. Szarvasmarha, ló	66,3	8,2	17,8	7,7	100,0
5. Sertés	67,9	9,1	10,9	12,1	100,0
6. Juh, kecske	58,3	12,3	22,4	7,0	100,0
7. Baromfi	63,8	10,9	11,3	14,0	100,0
II. Egy ágazat túlsúlya					
a jellemző. Külön-külön 50–75% közötti értékkel					
8. Szántó	60,1	9,7	14,8	15,4	100,0
9. Kert, szőlő, gyümölcsös	67,6	8,2	7,9	16,3	100,0
10. Fólia (üveg)	69,2	12,5	7,2	11,1	100,0
11. Szarvasmarha, ló	70,7	6,3	15,3	7,7	100,0
12. Sertés	66,3	8,2	11,9	13,6	100,0
13. Juh, kecske	61,5	11,8	19,2	7,4	100,0
14. Baromfi	63,7	9,5	14,2	12,6	100,0
15. Egyéb ágazat egyedül 50% feletti értékkel	64,0	7,5	10,3	18,2	100,0
III. Vegyes gazdaság					
16. Vegyes	66,7	7,0	13,1	13,2	100,0
Összesen:	65,5	8,6	12,2	13,7	100,0
Ebből:					
– Egyéb város	70,1	10,0	8,5	11,4	100,0
– Község	63,2	8,0	13,9	14,9	100,0

18. TÁBLÁZAT

A gazdaság bruttó termelési értéke a gazdálkodó iskolai végzettsége szerint

%

A gazdálkodó iskolai végzettsége	Bruttó termelési érték, Ft						Összesen
	1–25 000	25 001–50 000	50 001–100 000	100 001–200 000	200 001–500 000	500 001 felett	
<i>Mezőgazdasági felsőfokú</i>	16,9	23,1	25,3	17,6	12,0	5,1	100,0
<i>középfokú</i>	12,3	18,1	24,1	21,0	17,9	6,6	100,0
<i>szaktanfolyam</i>	7,0	14,3	25,2	26,1	21,7	5,7	100,0
<i>Nem mezőgazdasági felsőfokú</i>	45,8	25,2	16,5	7,6	3,9	1,1	100,0
<i>Gimnázium</i>	32,2	25,4	21,2	11,6	7,0	2,5	100,0
<i>Egyéb középfokú</i>	24,4	24,8	24,8	14,8	8,9	2,4	100,0
<i>Alapfokú</i>	17,1	24,8	27,4	17,5	10,9	2,4	100,0
<i>Befejezetlen alapfokú</i>	18,7	28,7	27,6	14,9	8,5	1,6	100,0
<i>Összesen</i>	19,3	24,5	26,5	16,8	10,7	2,6	100,0

19. TÁBLÁZAT

A különböző társadalmi csoportba tartozók megoszlása

Társadalmi csoport	Országos	Község	Egyéb város
<i>Mezőgazdaságban dolgozó</i>			
– felsőfokú végzettségű	1,2	1,1	1,7
– középfokú végzettségű	5,5	5,8	5,6
– alsófokú végzettségű	29,7	33,7	22,7
<i>Mezőgazdasági önálló</i>			
– felsőfokú végzettségű	0,1	0,1	0,1
– középfokú végzettségű	0,8	0,7	0,9
– alsófokú végzettségű	1,7	1,6	2,1
<i>Nem mezőgazdaságban dolgozó</i>			
– felsőfokú végzettségű	3,4	2,3	4,5
– középfokú végzettségű	15,7	13,3	19,8
– alsófokú végzettségű	36,9	36,6	37,4
<i>Nem mezőgazdasági önálló</i>	2,5	2,2	3,2
<i>Napszámos</i>	0,3	0,4	0,2
<i>Egyéb</i>	2,2	2,3	1,8
<i>Összesen</i>	100,0	100,0	100,0

20. TÁBLÁZAT

Milyen forrásból kívánják a földterületet növelni?

%

Társadalmi csoport	Visszaigénylésből	Vásárlásból	Bérletből	Egyéb	Összesen
<i>Mezőgazdaságban dolgozó</i>					
– felsőfokú végzettségű	50,8	12,4	23,7	13,1	100,0
– középfokú végzettségű	53,9	10,5	20,8	14,8	100,0
– alsófokú végzettségű	65,6	7,8	13,2	13,4	100,0
<i>Mezőgazdasági önálló</i>					
– felsőfokú végzettségű	54,3	19,2	16,5	10,0	100,0
– középfokú végzettségű	61,0	13,3	16,0	9,7	100,0
– alsófokú végzettségű	70,5	9,1	13,5	6,9	100,0
<i>Nem mezőgazdaságban dolgozó</i>					
– felsőfokú végzettségű	65,9	11,3	9,6	13,2	100,0
– középfokú végzettségű	64,7	9,5	10,6	15,2	100,0
– alsófokú végzettségű	70,1	6,6	8,4	14,9	100,0
Nem mezőgazdasági önálló	63,8	11,8	11,6	12,8	100,0
Napszámos	62,0	7,4	16,7	13,9	100,0
Egyéb	53,8	10,6	20,5	15,1	100,0
Összesen	65,5	8,6	12,2	13,7	100,0
Ebből:					
– község	63,2	8,0	13,9	14,9	100,0
– egyéb város	70,1	10,0	8,5	11,4	100,0

21. TÁBLÁZAT

A különböző társadalmi csoportba tartozó gazdálkodók néhány gazdasági mutatója

%

Társadalmi csoport	200–500 ezer	500 ezer feletti	Értékesíti termékeit, %	Növénytermelést	Állattenyésztést	1990 óta gépet vásárolt %
	bruttó termelési értéket elérők aránya			növelni akarja %		
<i>Mezőgazdaságban dolgozó</i>						
– felsőfokú végzettségű	12,7	4,3	54,5	10,3	4,0	4,9
– középfokú végzettségű	18,9	4,7	50,7	5,9	3,6	3,6
– alsófokú végzettségű	16,7	3,2	42,4	3,4	2,1	1,8
<i>Mezőgazdaságban önálló</i>						
– felsőfokú végzettségű	22,1	26,1	84,4	28,7	14,4	10,1
– középfokú végzettségű	24,1	22,9	76,9	20,9	10,7	7,4
– alsófokú végzettségű	30,0	22,3	75,0	18,4	8,9	4,1
<i>Nem mezőgazdaságban dolgozó</i>						
– felsőfokú végzettségű	3,8	1,0	28,1	5,7	2,9	3,4
– középfokú végzettségű	6,2	1,4	26,7	4,8	3,4	2,8
– alsófokú végzettségű	6,2	1,0	24,2	3,7	2,6	1,7
Nem mezőgazdasági önálló	9,0	3,1	31,8	6,8	4,3	3,4
Napszámos	3,6	0,5	18,2	3,4	4,1	0,3
Egyéb	6,9	1,6	24,2	5,9	5,3	1,3
Összesen	10,7	2,6	33,5	4,6	2,9	2,1
Ebből:						
– község	11,6	2,7	34,6	4,4	3,0	2,2
– egyéb város	9,7	2,6	33,4	4,9	2,7	1,9

22. TÁBLÁZAT

A gazdaság bruttó termelési értéke a gazdálkodó korcsoportja szerint

%

A gazdálkodó kor szerinti megoszlása	Bruttó termelési érték, Ft						
	1–25 000	25 001– 50 000	50 001– 100 000	100 001– 200 000	200 001– 500 000	500 001 felett	Összesen
Összesen	19,3	24,5	26,2	16,8	10,7	2,6	100,0
29 éves és fiatalabb	27,9	26,1	22,3	12,9	8,3	2,5	100,0
30–39 éves	21,1	23,9	24,9	16,1	10,8	3,3	100,0
40–49 éves	19,4	22,2	25,4	17,8	11,8	3,4	100,0
50–59 éves	16,8	21,7	26,6	18,9	12,9	3,1	100,0
60–69 éves	16,9	23,8	27,6	18,2	11,5	2,1	100,0
70–x	21,8	32,4	27,0	12,5	5,6	0,8	100,0

23. TÁBLÁZAT

A különböző korcsoportba tartozó gazdálkodók néhány gazdasági mutatója

%

	Korcsoport						
	29 éves és fiatalabb	30–39	40–49	50–59	60–69	70–x	Összesen
1. Nagygéppel ellátott gazdaságok aránya	4,9	6,8	6,9	6,4	5,3	2,5	5,6
2. Kisgéppel ellátott gazdaságok aránya	9,9	18,2	22,8	21,9	19,3	9,3	18,2
3. 1990. óta gépet vásárlók aránya	1,7	2,7	2,8	2,5	1,8	0,2	2,2
4. Növénytermesztést növelők aránya	5,3	5,0	5,3	4,9	4,4	2,9	4,6
5. Állattenyésztést növelők aránya	6,4	4,1	3,3	2,8	2,2	1,5	2,9
6. Földterületét visszaigénylésből kívánja növelni	38,6	47,0	59,6	70,6	79,0	79,5	65,5
A mezőgazdaságban dolgozók közül							
– felsőfokú végzettségűek aránya	1,5	1,9	2,2	1,0	0,6	0,3	1,2
– középfokú végzettségűek aránya	5,5	11,8	10,5	7,8	4,0	2,8	1,5
– alacsony fokú végzettségűek aránya	16,4	16,9	19,6	27,8	36,6	52,8	29,7

OROSZI SÁNDOR

NAGYKUNSÁGI ERDŐTELEPÍTÉSEK ÉS FÁSÍTÁSOK A XVIII. SZÁZADTÓL 1945-IG*

A Nagykunság az Alföld egyik jellegzetes földrajzi és néprajzi tája. Ez utóbbi jegyeit környezetétől elütő sajátos történelme alakította ki: elkülönülését a kun szálláshelyek, majd a Nagykun Kerület biztosították. A területi autonómia 1876-ban Jász-Nagykun-Szolnok vármegye létrehozásával szűnt meg.

Területileg az egykori, Győrffy István által „hatkun”-ként emlegetett település: Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunhegyes, Kunmadaras és Kunszentmárton nem összefüggően helyezkednek el. Ez utóbbi város és utódtelepülése, Mesterszállás pedig csak jogilag tartozott az egykori Nagykunsághoz. Néprajzi tekintetben, kulturálisan elüt a többitől, sőt tárgyunk szempontjából lényeges, hogy Kunszentmárton már nem is a Nagykun-Hajdúhát erdőgazdasági tájba, hanem a Körösvidékhez tartozik. Így vizsgálódásunk a szűkebben vett Nagykunság öt településére terjed ki.

A Rákóczi-szabadságharc után újratelepülő lakosság 1745-ben saját erőből történő megváltás útján megszabadult a török kiűzését követően reá kényszerített földesúri terhektől. A megváltással, a redempcióval a nagykun társadalom redemptusokra és irredemptusokra tagozódott. (A megváltás összegéhez hozzájárulókat redemptusoknak, a többieket irredemptusoknak nevezték.) Ez a társadalomszerkezet egészen a XIX. század végéig alapvetően meghatározta az itteni gazdálkodást. A lakosság 65–75%-át kitevő redemptusok gyakoroltak minden hatalmat; ők döntöttek minden közösséget érintő kérdésben. A legfontosabb közösséget érintő kérdés a földhasználat kérdése volt.

A redemptusok a redempciókor befizetett összeg alapján részesültek a közös földek használatából, és ennek alapján történt minden földosztás is. Gazdálkodásuk alapját, a tőkeföldeket a határnak az állandó művelésre alkalmas részén osztották ki, illetve a redempciót megelőző állapotot — most már a redempciós összegnek megfelelően — rögzítették. A forgó- vagy ugarföldeket 5–7 évenként osztották újra, és voltak még évenként újraosztott területek is, amelyeken a gazdálkodást a redemptus közösség évről évre határozta

* A tanulmány II. része megjelent az Agrártörténeti Szemle XXIX (1987). 1–2. számában.

meg.¹ A használat fokozatosan tulajdont jelentett, miközben a közösség termelésirányítása egyre csökkent. A közös használatban legtovább megmaradt réteket, legelőket és erdőket a XIX. század végére — településenként eltérő módon — szintén kiosztották. A múlt századi lecsapolásokkal, vízrendezésekkel megnövekedett termőterület egyre inkább az árutermelés színhelyévé vált. A nagyhatárú, soktanyás települések gazdálkodásában már nem a redemptus közösség akarata, döntése volt a meghatározó, hanem a piaci helyzet, illetve a kapitalizálódó gazdaságot szabályozó állami elvárások.

Az általunk most vizsgált időszak utolsó harmadában tehát a tőkés társadalmi—gazdasági viszonyok hatják át a nagykunsági gazdálkodást is. Az egykori közösségi gazdálkodás utolsó nyomai a közbirtokosságokban, a legeltetési társulatokban és a kertgazda-közösségekben maradtak fenn. A nagykunsági erdők, erdőtelepítések 1945 előtti korszakát, a mintegy 250 évet átfogó időszak emlékeit ezen változó társadalmi—gazdasági viszonyok közé kell helyezni.

Az emberi tevékenység a természeti tájon, a vizekben, a természetes növényzetben, a talajban is alapvető változást eredményezett. Az erdők — mint a természet egyik legállandóbb elemei — területének változása, fafajainak összetétele, a természetes erdők fogyása, a mesterséges erdőtelepítések érzékelten mutatják az emberi beavatkozás mértékét.

„Alföldünkön az utolsó természetes kép az erdőkkel, lápokkal, mocsarakkal, kisebb lösz- és homokpuszta-foltokkal tarkított táj, az erdőssztyep, amelyet a rajta átvánduló népek irtásai, a középkori települések, a török hódoltság, végül — az utolsó két évszázadban — a mesterséges kiszáritás tettek mai kulturpusztává.”² Soó Rezső megállapítása természetesen a Nagy-kunság növénytakarójára is érvényes. Legelőszőr a löszpusztákat fogták a szántóföldi művelés alá (a tőkeföldek itt voltak), s ezzel együtt az alföldi lösztölgyesek is áldozatul estek a mezőgazdasági művelés terjeszkedésének. Sziki gyepevegetáció és sziki sztyeptölgyesek ott voltak vidékünkön, ahová a folyók csak nagy áradások alkalmával jutottak el. A Nagy-kunság jelentős részét, a réti világot, magas ártéri növényzet: keményfaligetek, tölgy—kőris—szil ligeterdők borították. Az alacsony ártéri növényzetről: a puhafaligetekről, a fűz- és nyárerdőkről Györffy István így tudósít: „A rétben erdők is voltak. Borz pusztának a régi neve Ritka Boz, a rajta volt bodza fákról. Akkor bodzák nőttek ezen a szigeten, hogy épületfának vágták és hordták. Azonkívül varjútóvis, rekettye, fűz, szilfa is nőtt a rétben.”³ Ugyancsak ő ír hatalmas fűzfákról is, amelyekről megemlítjük, hogy azok esetenként a térképekre is rákerültek. Különösen akkor, ha szerepük a tájékoztatás volt. Így Bedekovich Lőrinc által 1774-ben készített

¹ Bellon T. 1973.

² Soó R. 1964. 90. o.

³ Györffy I. 1922. 38. o.

kézíratos térképen a Nagykunság (Karcag) és Szabolcs vármegye (Püspökkladány) határát a „Határ-fűz” jelölte.⁴

A mesterséges erdőtelepítések akkor indultak meg a Nagykunságban, amikor a réti világ még élt a vidéken. A réten növekvő fák ugyanis nem szolgálhatták a nagyarányú építkezéseket, és az épülő vízügyi berendezések védelmét sem. A gátak tövébe mesterségesen kellett fát ültetni. A keményfás ligetek — használhatóságuk folytán — eshettek legelőször áldozatul a fejszének, legtovább pedig a fűzfélék bírták. Az egykori sziki tölgyesek utolsó maradványának a kisújszállási Öregerdőt tekinthetjük,⁵ bár ennek az erdőnek a felújítását mesterségesen már a XVIII–XIX. században is végezték.

A növényzetben, a tájban és az itteni gazdálkodásban is alapvető szerepük volt a lecsapolásoknak és vízrendezéseknek. A Nagykunság állandóan és időszakosan víz alatt álló területei közvetlenül kapcsolódtak a Tisza összefüggő árteréhez. Ily módon tározóként működtek, és kiterjedésük mindig az árvizek heveességétől függött. A tiszai árvizek ellen a XVIII. század végén közös összefogással építették meg a Mirhó-gátat.⁶ A Mirhó-fok elzárásával a rendszeres áradások elmaradtak. Nagyobb területet vonhattak szántóföldi művelés alá, amelyet azonban fokozottan kellett védeni az esetenként mégis jelentkező árvizektől. Különösen az 1830. évi tiszai árvizet követően tett Karcag, Kisújszállás és Túrkeve gyors és jelentős erőfeszítéseket saját határának és belterületének a megvédésére.

Az időnkénti lecsapolások, vízelvezetések a XVIII. századtól jellemezték az itteni gazdálkodást, de átfogó rendezésre csak a Tisza szabályozásának előrehaladásával kerülhetett sor.⁷ A XIX. század második felében a régi Berettyómeder felhasználásával megépítették a Hortobágy–Berettyó-főcsatornát, amely a nagykunsági lecsapolások, belvízlevezetések gerincét jelentette, a két világháború közötti időben pedig egyre sürgetőbben vetődött fel az öntözés szükségessége. (Kisújszálláson a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara ösztönzésére öntözési kísérleteket is kezdtek.) Az öntözés fontosságát nemcsak az éghajlat erősen szárazföldi jellege (az évi csapadék mennyisége az 500 mm-t alig haladja meg, és a napi középhőmérsékletek ingása éves viszonylatban 23,7 °C⁸) indokolta, hanem a szikesek gazdasági hasznosításának szükségessége is. A szikes talajokon folyó öntözéses gazdálkodás azonban az általunk vizsgált időszakban a Nagykunságra még nem jellemző.

⁴ Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltár (a továbbiakban: SzML) Szolnok. Kézíratos térképek: T-76.

⁵ Tóth B. 1972. 232. o.

⁶ Szabó L. 1973.

⁷ Károlyi Zs.–Nemes G. 1975.

⁸ Réthly A. 1948. 101. o.

A lecsapolásokkal nagy területű szikesek jöttek létre, és a megváltozott vízjárások is elősegítették a szikesedés folyamatát. A lecsapolt, feltört területek gyors terméketlenné válásáról 1924-ben Treitz Péter írt részletes beszámolót. A karcagi (régi) Közlegelő példáját említi, ahol a belvízlevezető csatornahálózat kiépítése után (1898) a frissen feltört gyepek kimagasló termést hozott. Ez azonban csak 10–15 évig tartott. „Ma, az első feltöréstől számított húsz évre, a lecsapolt és kiszáritott rét termőereje teljesen elapadt. A régi háti táblákon, melyek egykor bőségesen ontották a termést, csak egy-két porcsin paréjtő (*Polygonum aviculare*) tengődik jó arasznyira egymástól, fű csak elvétve találkozik rajta.”⁹

A földművelés fokozatos térhódításának tehát a vidék termőhelyi viszonyai szabtak gátat. Ezeket a hatásokat azonban a termesztési technológiák helyes megválasztásával, okszerű talajerő-gazdálkodással, öntözéssel és nem utolsósorban a fás vegetáció visszatelepítésével, fásításokkal, erdőtelepítésekkel már a XVIII–XIX. században, de századunkban egyre inkább javítani igyekeztek. Az említett lehetőségek közül most lássuk, hogy fásításokkal, erdőtelepítésekkel, egyáltalán, a Nagykunságban folytatott erdőgazdálkodással miként segítették a vidék termelését, gazdasági teljesítőképességének növekedését.

Az itteni erdőtelepítések történetét 1945-ig három nagy korszakra oszthatjuk. Az elsőbe azok a munkák tartoznak, amelyeket a Nagykunság népe a Rákóczi-szabadságharcot követő újratelepüléstől 1879-ig, az első korszerű erdőtörvényig végzett. A következő korszak az első világháború végéig tart, és az erdőtelepítések mellett a nagykunsági erdőkben folyó üzemterv szerinti gazdálkodást is itt mutatjuk be. A harmadik korszak a két világháború közötti erdőtelepítések és fásítások időszaka. (Megjegyzendő, hogy ez a beosztás megegyezik a magyar erdészettörténet általános korszakolásával,¹⁰ azzal a kis eltéréssel, hogy az erdőtörvény bevezetésének időszakát, az üzemterveken alapuló gazdálkodás bemutatását célszerűnek látszott önálló fejezetbe foglalni.)

1. Erdőtelepítések és erdőfelosztások az 1879. évi erdőtörvényig

A Rákóczi-szabadságharc után a Nagykunságot többször felmérték, összeírták. Az 1728-ban végzett összeírásban találunk legelőször utalást a faültetésekre: „... minden nagykunsági községben megkezdtek már a faültetést, erdőtelepítést. Karcagújszálláson 18 000 fát ültettek a portákon, Kunmadarason és Kunhegyesen is facsemetéket telepítettek; Kisújszálláson... és Túrkevéen mind

⁹ Treitz P. 1924. 207. o.

¹⁰ Kolossváry Sz.-né 1975.

a funduson, mind a határban ültettek fát, de főként a szőlőskertekben.”¹¹ A belterületen és a (művelés alá fogott) külterületen való berendezkedésnek tehát része volt a faültetés is. A növekvő létszámú lakosság, majd a redempció után meggyorsuló gazdasági fejlődés egyre több fát igényelt. A külterületeken végzett telepítések azonban szorosan kapcsolódtak a gátépítésekhez és az árvízvédelemhez is. Az alföldfásítás XVIII. században induló munkája ugyanis szorosan összefügg a honvédelmi, vízügyi és mezőgazdasági érdekekkel. A török kiűzése után az ország déli részén főleg az erdősítésekhez szükséges faanyag biztosítása miatt ültettek fűzfákat, az 1769-ben kiadott országos erdőrendtartásban pedig a vízállásos helyek lecsapolását, nyár- és égerfákkal történő beültetését szorgalmazták.¹² Természetesen a faanyagszükséglet jövőendő kielégítése is nagyon fontos cél: „Minthogy pedig már tapasztaljuk, hogy Esztendőről Esztendőre az erdők fogynak, és a' fáknak szüksége öregbedik, a' mi kegyelmes kemény parantsolatunk ez, hogy minden háznak lakosa, mind addig miglen a' ház, udvar, kert, pajta és rétek körül, üres és a' fa-ültetésre alkalmas hely találkozik, minden Esztendőben fákat, . . . leg-alább 20^{at} plántálni tartozik.”¹³

Az 1769-ben kiadott országos erdőrendtartást megelőzte néhány város, illetve politikailag autonóm terület erdőrendtartása. A Jászkun erdőrendtartás „az erdők ültetése s azok megóvása iránt” 1762. március 26-án jelent meg Jászberényben. A rendtartás az erdőültetéseket a megfelelő fafaj és a betelepítendő terület kiválasztását illetően a kerületi kapitányok feladatkörébe utalta, az elültetett fák védelméről való gondoskodás szigorú meghagyása mellett. Ez utóbbival kapcsolatban írták: „A jelenlegi kapitányok által örök állíttassanak, akik nemcsak az emberek általi kivágásoktól, hanem tűz aláarakásától és bármiféle barmok betörésétől megőrzik (a fákat)” (6. pont).¹⁴

Karcag város tanácsülési jegyzőkönyvében már a Jászkun erdőrendtartást követő tavaszon találunk bejegyzéseket a faültetésre: „Elvégeztetett, hogy fűz erdők rakására a' Zádor Gátnál, bizonyos személyeket fogadjanak és annak Conservációjára Csősz tartasson a gazdagítására aminthogy Keszeli Mártony Ki is az biztatott s megfogadódott 4 köből Buzában és két pár bocskorban.” Ezután név szerint felsorolták azokat, akik „... egy-egy köből Buzáért hozzá is fogtak die sequentis.”¹⁵ Két héttel későbbi bejegyzés a jegyzőkönyvben: „A

¹¹ Kiss F. 1979. 132. o.

¹² A' fáknak és erdőknek neveléséről, és megtartásáról való rendelés (Po'sony, 1770.). 46. o.

¹³ Uo. 47–48. o.

¹⁴ Tagányi K. 1896. II. (70.) 198–199. o.

¹⁵ SzML Karcag város iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv 1763. márc. 7.

fűz erdőnek csinálása és ültetése effective ismét 10 megfogadott ember által elkezdett.”¹⁶

Természetesen nemcsak Karcagon végeztek erdőtelepítést, hanem a többi nagykun helységben is. Sőt a több település által közösen épített Mirhó-gátnál 1767-ben 3 sorban fűzfákat ültettek a védőhatás fokozására.¹⁷

A megáradó erek nemcsak a mezőgazdasági földeket, hanem a gátvédő fasorokat, az ültetett facsoportokat is károsították. A nagykun kapitány 1771-ben azt jelenti, hogy a fűzerdőket, amelyeket a helységek „serénységgel” beültettek, a tavaszi árvíz, majd az egész nyáron kitartó elöntés tönkretette. „... A víznek sebes áradása. ... — írja jelentésében — a fáknak tövéről úgy elhajtott a földet, hogy a fáknak is majd a földig kellett meggörbedni, kiváltképpen pedig a karczag-újszállási és madarasi s ezek között is leginkább a túrkevei annyira megromlott, hogy hanemha különös serénységeket annak építése iránt kinyilatkoztatják, különben pusztulásra megyen. ...”¹⁸

Kisújszálláson az 1784. évi árvíz kártételeinek leírásában olvashatunk az elpusztított javak sorában a fákról is. Az árvíz áldozatául esett: 12 000 bokor tölgy, 700 darab 3 éves nyár, 500 darab 2 esztendő s nyár, 900 darab akác és szil, 300 darab fűzfa és 2000 darab eperfacsemete.¹⁹

Jelentős dokumentum *Kunhegyes* 1781-ből való tanácsülési jegyzőkönyve, amelyben nemcsak az „Erdő Inspectorságról” olvashatunk, hanem magáról az erdőápolásnak mikéntjéről is.

„Tekintetes Locumtenentialis Vice Kapitány Boross Sándor ur mint nemes három districtusokban lévő és leendő erdők fő Inspectorának kegyes engedelmeiből az egész Erdő fel fog osztattni a gazdagabb lakosok között, kik a reájok és gondviselések alá méretett részetskében található mak és egyéb facsemetéknek úgy gondgyát visellyék, hogy azoknak sem hijja, sem valamely kárra maradása ne légyen, mert akinek a részin valamely fogyatkozás tapasztaltatik akár mely részben bizonyosan szoros számadásra vonatattik a fel nem osztott részeket tovább

Minden lakos becsületesen felkapállya és tisztán tarcsa, de úgy, hogy a gödrötskében lévő makot, vagy gyenge fakadásokat meg ne sértse, ahová azután szabad léssen veteményezni olyan magokat és veteményeket, mellyek nagyon el nem terjednek, nem folynak és a tsemetéket el nem nyomják: Melly veteményeknek megvizsgálása ha tudniillik nem ártalmasak-e most vagy nagyobbodván jövőendőben a tsemetéknak. Erdő Inspector

Jámor Istvány uram bizatott, aki azokat annak idejében mindannyiszor amennyiszer szükséges lesz el fogja járni és vizsgálni, ahol pedig ártalmas veteményt tapasztal, azt gazdájával azon helyről ki vitetni, Szóval minden lakos az Erdőnek előlmenetelét gyaporitását szinte olly igyekezettel munkálkodni köteles, mint tulajdon maga jószágának.”²⁰

¹⁶ Uo. márc. 21.

¹⁷ Szabó L. 1973. 153. o.

¹⁸ Tagányi K. 1896. II. (136.) 345. o.

¹⁹ Szabó L. 1969. 29. o.

²⁰ SzML Kunhegyes iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv. 1781. május 5.

Tehát a „gazdagabb lakosok” között az erdőföldeket köztesművelésre osztották ki. A köztesművelés lényege akkor is az volt, ami ma: a csemetesorok között termett mezőgazdasági növényért az illető köteles a fáknek is gondját viselni. Karcaggal kapcsolatosan tudjuk, hogy hagymát termeltek a Zádor-erdőben,²¹ tehát mindenképpen olyan növényeket, amelyek „nagyon el nem terjednek, nem folynak és a tsemetéket el nem nyomják”.

Ha be akarjuk illeszteni az erdőtelepítések köztesművelését a tőke-, ugar- és évenkénti újraosztásos földek rendszerébe, akkor az leginkább az ugarföldek használatának felel meg. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a használat helységenként és erdőnként eltérő lehetett, az évenkénti újraosztásos földek kategóriájába is tartozhatott. Természetesen a felosztást a tanács tartotta mindenhol a kezében, és a gyakorlatban az erdőföldek kiosztása ugyanúgy történt, mint az egyéb művelés alá vont földeké.

Arra vonatkozóan, hogy hol és mennyi volt a Nagykunságban telepített erdők területe a XVIII. század végén, egyértelmű feleletet sem a tanácsülési jegyzőkönyvek, sem a közigazgatási iratok nem adnak. Az erdőállomány felosztása, a határ művelési ágak szerinti nyilvántartása csak a XIX. század elejétől követhető nyomon. Akkor sem egyértelműen. Az erdők elhelyezkedésére, területére vonatkozóan a XVIII. század végén, a XIX. század elején készült kéziratos térképek adnak valamelyes útbaigazítást. Az I. katonai térképeknél sokkal megbízhatóbbnak látszanak a helyi mérnökök által készített felmérések és térképrajzok, amelyeken az erdőket is ábrázolják. Különösen Bedekovich Lőrinc térképei használhatók jól, aki a Nagykunságról is több „rajzolatot”, sőt leírást készített. A XIX. század elején készült térképekről már jó közelítéssel leolvasható az egyes erdőtestek területe.²²

Karcagon a Zádor-erdőt a várostól keletre, az azonos nevű ér és gát mellé telepítették. Területe megközelítőleg 60 kh (35 ha) volt. Egy másik erdőt a karcagi határban a várostól északkeletre találunk. Ezt a körülbelül 70 kh-nyi (40 ha) erdőt az Üllő-érben, a kunmadarasi határ mellé telepítették, de a XIX. században készült térképeken már nem szerepel.

Kisújszálláson a város Bánomkertje mellett a Nagyerdő vagy Öregedő szerepel mint a „Város erdeje”. A várostól északra, a Szejkő-ér által körülvett „Kurvahát Széle” nevezetű helyen a „Lakosok erdeje” található. Mindkét erdőnek a területe kb. 60–60 kh (35–35 ha). A térkép készítői nagyon fontosnak tartották a két erdő birtokos alapján történő elkülönítését, hiszen ekkor — a XIX. század első évtizedében — már elkezdődött az erdők felosztása.

²¹ *Bellon T.* 1973. 114–115. o.

²² Az SzML-ből felhasznált térképek: — Karcag: T-72, T-74, T-76, T-166; — Kisújszállás: T-30, T-76, T-86, T-88; — Túrkeve: T-76, T-116; — Kunhegyes: T-30, T-76; — Kunmadaras: T-76, T-287, T-288, T-295.

Túrkevét illetően kevés térképen tüntetik fel a határ különféle művelését. A Berettyó-parton találunk mintegy 30–50 kh (18–29 ha) nagyságú erdőt, az ún. Kiserdőt.

Kunhegyesen a Kakat-ér („Alvenus Kakat”) és a Gyolcs-mocsár szögletében találjuk a „Sylvana Saligna Kunhegyiensis”-t, térképről meghatározatlan területen. Ezt az erdőt azonban 40–50 kh (23–29 ha) nagyságúnak lehet becsülni. Kunhegyes másik erdejének, amelynek telepítési körülményeiről a táncsülési jegyzőkönyvben olvashatunk, területe szintén 50 kh (29 ha) körüli.

Kunmadarason a várostól északra, az Oktalan-tó partján telepítettek erdőt. A Beregszászi Pál által 1817-ben készített térképen pontosan be van rajzolva a Szigetre a „Város Erdője” és a „Közönség Erdője”. Ugyanebből az évből a szántóföldek felosztási földkönyve is fennmaradt. Ebben olvashatunk a határ művelési ágak szerinti megoszlásáról.²³ A „Város Erdője”-nek területe 61 jugerum és 1566 öl (35,6 ha), a „Közönség Erdője”-é pedig 40 jug. és 1404 öl (23,5 ha).

A térképekről becsült, valamint a Kunmadarasnál kimutatott erdőterületek alapján a Nagykunságban összesen mintegy 500 kh (290 ha) erdőt találunk a XVIII–XIX. század fordulóján. Az összterületnek kb. 0,25%-át foglalták el ezek az erdők. Elenyésző terület ez, ám még ez is tovább csökkent a XIX. század végéig.

A nagykunsági fás kultúrában sajátos helyett foglalnak el a települések belterületén, illetve a közvetlen környékén ültetett fák. A (zárt)kertek, gyümölcsösök mellett a nagykun települések külső övezetébe tartoznak az epreskertek is. Kunhegyesen például már 1783-ban epreskertet terveztek a temető mellé,²⁴ bár a selyemtermelés nem vált az itteni gazdálkodás részévé. (Fényes Elek 1874-ben így ír erről: „Az epreskertek a helységeknek nagyobb részt megvan-nak még, de a selyembogártenyésztés olly csekély, hogy említésre sem méltó”).²⁵ A belterületeken, utcákon, portákon faültetéseket időről időre szorgalmazták különböző rendeletekben, amelyek közül az 1802-ben kiadottat idézzük: „... a levegő égnek tisztítására és azáltal az egészségnek feltartása úgy a csínosságra nézve is szükséges és megkívánandó az élőfáknak ültetése és nevelése, köteleztetik minden lakos szomszédsága háza megett ha nem több, legkevesbé 6, kivált eperjákat ... ültetni ...”²⁶ Györffy István írja le, hogy a kerítésként szolgáló árkokat nyár- és fűzdugványokkal fásították, és líciumot (ördögcéhnát) ültettek a baromfi elkóborlása ellen.²⁷

²³ SzML Kunmadaras iratai. Szántóföldek felosztási földkönyve 1817.

²⁴ Szabó L. 1966. 27. o.

²⁵ Fényes E. 1847. 473. o.

²⁶ Idézi: Györffy I. 1983. 343. o.

²⁷ Györffy I. 1942. 63. o.

A helyi faszükséglet kielégítésében a XIX. század elejétől kezdődően a saját telepítésű erdők is szerepeltek. Amilyen gonddal telepítették az elmúlt században, olyan mohón fogtak hozzá a nagykunok az 1800-as évek elején az erdők kitermeléséhez. A térképeken láttuk, hogy egyes helyeken elkülönítették a város és a lakosok által használt erdőket. A városi erdők elsősorban a városi építkezésekhez és a városi hivatalok fűtéséhez szükséges fát biztosították. Karcag tanácsülési jegyzőkönyvében olvashatjuk: „Városgazda Ur kérdést intéz aziránt, hogy tűzifa, annak előállítására miként eszközöltessék. (a Tanács véleménye) ... a' Zádorban egészen kiszáradt és száradó félben lévő fák eléggé fedezni fogják a következő téli faszükségletet, azoknak készpénz fizetés melletti munkabérért ki- és felvágatására, 's a' tüzelő abból elő állítására utasíttatik Városgazda Ur.”²⁸

Kisújszálláson, Túrkevéen, legfőképpen pedig Kunmadarason a redemptusok között kiosztották az erdőket. Az irredemptusok csak a gallyakból részesülhettek.²⁹ Az erdők felosztására lássuk az egyik korábbi példát, az 1804-es kisújszállási erdőosztást. Az „Erdő osztály Laistroma”³⁰ alapján tekinthetjük végig a felosztás munkáját. Az erdő kiosztásánál is követték azt a módot, amelyet az egyéb szántó- és kaszálóföldeknél alkalmaztak. Előbb eldöntötték a tizedek sorrendjét, a tizedeken belül pedig a házhelyek szerint folyt a kimérés. Magának a kiosztandó erdőnek a határai „a Geometra Urakkal kiszabatott”, majd a közösség maga végezte a további kimérést.

A „Jegyzések”-ben pontosan leírják a felosztott erdőt. „1°– Négy düllőben lévén szakalytva az Erdő. . . 2°– Mindenik düllőnek hossza 30 öl. 3°– A két első düllőt választja egy három öl szélességű tágas út végig, vagy egyik ároktól a másikig; a 2-at a' 3^{dik} től egy eke barázda; a 3^{dik} at a 4^{dik} től ismét egy három öles út. 4°– Mind a négy düllőt keresztül vágja egy 3 öl szélességű út, mely Délről Észak felé a Határig nyílik. Ez az út az Erdő helynek napnyugoti végétől 280 öl messzeségre esik.” Mivel nem készült térkép az osztási listához, szükséges volt ilyen részletesen meghatározni a dűlőbeosztást, ezen kívül volt még egy másik oka is. Az erdőosztáshoz meghatározták az „Ujj Erdő Árkolás”-t is. Mindenkinek tudnia kellett tehát, hogy hová és milyen árkot köteles ásní. Az árkolási kötelezettség kivételénél ugyanaz a sorrend, mint az „Erdő osztály Laistrom”-nál.

A felosztott, kitermelt erdők pótlására, a csemetenevelésre szintén több leirat érkezett a nagykunsági helységekbe, és maguk is igyekeztek erdeiket megvédeni az oktalan pusztítástól. A kisújszállási tanácsülési jegyzőkönyvben 1854-ben ezt rögzítették: „Olvastatott Fő Kapitány úr Őnagyságának. . . Kelt azon

²⁸ SzML Karcag város iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv 1867. 502. (206. o.)

²⁹ Kormos L. 1967. 68. o.

³⁰ SzML Kisújszállás város közigazgatási iratai 313. Caps. 1. Fasc. 2.

rendelése, melyben fák ültetését és fa iskolák felállítását újjolag elrendeli, felszólítván e' községet arra is, hogy a' fákat sértőire szigorú büntetést szabjon." A tanács a következő rendeletet hozta: „... mind itt a' város udvarán, mind az erdőben fa iskolák fel állítása elrendeltetett, egyszersmind a fák sértőire minden egyes fáért 2 pfr vagy 12 páltza büntetés határoztatott, az okozott kár megtérítésén fejül.”³¹

Az 1863. évi nagy aszály évében, amelynek központjában volt a Nagykun-ság,³² a jászkun kerületi kapitány leiratot intézett a nagykun kapitányhoz, amelyben újra csak az erdőtelepítéseket szorgalmazta: „a ma már több idő óta a vidéken uralkodó s következeiseiben iszonyú szárazság egyik okát az erdők hiányában találja s rendeltetik, hogy Kisújszállás 1500 holdnyi közterén erdő alakításához fogjon, olyan formán, hogy 20–25 holdnyi faiskola hely mindjárt jelöltessék ki, s földünkben hasznos fa magvak vetése tettelegessé.”³³

Az 1863. évi aszály azonban nem csak vidékünkön élénkítette meg az erdőkkel való foglalkozást. Országos vita kerekedett az erdőnek az éghajlatra gyakorolt befolyásáról, és ezzel összefüggésben az Alföld erdősíthetőségéről. A tudomány állásfoglalását ebben a kérdésben először az osztrák Anton Kerner fejtette ki.³⁴ Az Alföld éghajlatát „fagyilkosnak” nevezte, és csak a „központi sivatag emelkedő széleit” (a Nyírséget és a Duna–Tisza-közi homokvidéket) tartotta erdősíthetőnek.³⁵ Ez a vélemény a hazai tudományokra évtizedekig rányomta a bélyegét.

Az 1863. évi aszályal kapcsolatos vitákban a felek általában elfogadták az időjárás megfigyelések és az öntözés szükségességét. Az alföldi faültetések klímára gyakorolt hatása viszont annál szenvedélyesebb vitát váltott ki.³⁶ Mivel az aszály főleg az erdőtlen megyékben pusztított, az erdőtlenség és az időjárás szélsőségek közötti összefüggés nyilvánvalónak látszott. Ebből kiindulva az erdőtelepítéseket csapadéknövelő, éghajlatváltoztató szempontból fontosnak tartók csoportja jelentős volt. Mások ugyan kétségbe vonták az erdő éghajlatváltoztató hatását, de a telepítést gazdasági szempontból mégis szükségesnek látták. Ez utóbbi vélemény ellenére mind az Országos Magyar Gazdasági Egyesület,³⁷ mind pedig az Országos Erdészeti Egyesület³⁸ a Helytartótanács

³¹ Uo. Tanácsülési jegyzőkönyv 1854–1855. 40. (15. o.)

³² Györffy L. 1983.

³³ Idézi: Fejér I. 1976.

³⁴ Kerner, A. 1863.

³⁵ Erdődi (Divald) A. 1865.

³⁶ A vitához lásd: Erdészeti Lapok (a továbbiakban: EL). 1863: 404–414. o., 429–443. o.; 1864: 15–31. o., 385–400. o.; 1865: 39–56. o., 73–92. o., 91–106. o., 132–144. o.

³⁷ Lónyai G. 1863.

³⁸ EL 1864: 230–240. o.

intézett felterjesztésében az erdők klímára gyakorolt pozitív befolyásával is indokolták az alföldi faültetések szükségességét. A Helytartótanács 1864-ben el is határozta a legfátlanabb vármegyékben (és a Jászkun Kerületben is) az ún. faültetvényi felügyelőségek felállítását, sőt azok feladatait is rögzítette,³⁹ az alföldi erdőtelepítések ügyében azonban alapvető változás nem következett be.

A Nagykunság erdőinek a letermelés utáni felújítása egyre nehezebb lett. Ebben nagy szerepük volt a lecsapolások után megváltozott vízjárásoknak. A korábbi fűz-, nyár- és kocsányos tölgyerdők helyére a kiszáradó, szikesedő talajba főleg akácot próbáltak ültetni. A karcagi Zádor-erdő felújítását 1868-ban például így rendelte el a tanács: „A Zádor-erdőből kivágott fák helyei 3 évre dinnye alá kiosztani rendeltetnek. . . a kivevő a 3. év után minden □-öl földön egy csemetét tartozik nevelni, a 3 év elmúlásával minden nyilas földön 100 db fával beszámolni. . . ”⁴⁰ Az erdő állapotáról egy 1884-ben kelt jelentésben ezt olvashatjuk: „. . . az (erdő) talaja szikes agyag, melyen az 1868 évben telepített akáczos igen silány növekedést mutat, s már 4–5 éves korában mohosodik, rozsdásodik. Az erdő zárata átlagban 0,6-ra tehető. . . , s növekedése oly silány, hogy daczára 18–20 éves korának alig található itt-ott egy rúdfa. . . ”⁴¹

A nagykunsági erdőtelepítések első korszakának összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy azok a XVIII. században induló országos fásítási próbálkozásokhoz illeszkedtek, a munkák kivitelezése pedig a sajátos nagykunsági viszonyokhoz, a felosztott, illetve a közös használatú földeken folyó gazdálkodáshoz kapcsolódott szorosan. Az egyes településeken eltérő módon ugyan, de a XIX. század második felére mindenhol elkülönítették a közös tulajdonban maradó városi és a redemptusok között felosztott erdőt. A letermelt faállomány felújítását még nem biztosította törvény, pedig azt a lecsapolások következtében megváltozott termőhelyi viszonyok csak nehezítették.

2. Az üzemtervek szerinti gazdálkodás bevezetése, erdőnyilvántartások és az erdőfelújítások, erdőtelepítések az első világháború végéig

Az első korszerű erdőtörvényt hazánkban 1879:XXXI. tc.-ként iktatták be, és a következő évben lépett életbe. Az erdőtörvény alapján megkezdődött az erdők felmérése, törzslapokra való felfektetése és az erdészeti közigazgatás kiépítése. A törvény 17. §-a az ún. kötöttforgalmú erdőbirtokokon (az állami,

³⁹ Tagányi K. 1896. III. (91.) 683–685. o. Lukácsy S. 1864. Beszédits F. 1867.

⁴⁰ SzML Karcag város iratai. Közgyűlések tanácskozmányi jegyzőkönyve 1868. 37. (27–28. o.)

⁴¹ SzML Jász–Nagykun–Szolnok vármegye Közigazgatási Bizottság Erdészeti Albizottság (J.–Nk.–Sz. vm. Közig. Biz. Erd. Albiz.) iratai 1886–1891. 5/1887. Karcag erdőkezelési szabályzata.

közbirtokossági, hitbizományi stb. erdőkben) a hatóságilag jóváhagyott üzemtervek szerinti gazdálkodást tette kötelezővé. Az erdőtörvény az üzemtervi előírások alapján gondoskodott a kitermelt erdők felújításáról, azaz a tartamos termelés alapvető feltételének biztosításáról.

Jász – Nagykun – Szolnok vármegyében is a közigazgatási bizottságon belül erdészeti albizottság alakult, amely az erdőtörvény végrehajtását intézte. Legelőször az erdőkről jelentést kértek a polgármesterektől, illetve szolgabíróktól, majd fokozatosan az erdőtörvénynek megfelelő gazdálkodásra kötelezték az erdőbirtokosokat. Az adatszolgáltatások, területkimutatások, erdőérték-megállapítások azonban nem mentek minden zökkenő nélkül.

A következő táblázatban az erdőtörvény bevezetését követő időszak erdőterület-kimutatásait foglaltuk össze. (1. táblázat)

Karcagon — néhány kisebb facsoporttól eltekintve — a Zádor-erdő, Kisújszálláson az Öregerdő, Túrkevéen a Kiserdő, Kunhegyesen egy akácerdő szerepelt a legelső összeírásban. Kunmadarason az első adatszolgáltatás alkalmával a „Közönség erdőjét” és a „Város erdőjét” is bejelentették, de egy évvel később már csak 116 kh (66,76 ha) akác sarjerdőt vettek fel. Az erdőbirtok másik részét, a „régí erdőt” kivették az erdő művelési ágból, mert onnan ekkorra elfogyott a fa.

Túrkevéen előírták 14,67 kh (8,44 ha) erdőre (a Kiserdőnek ekkor már alig negyede volt városi tulajdonban) az üzemtervezést. Amikor azonban az üzemtervezők megjelentek a területen, kénytelenek voltak megállapítani: „... az egész területen 5 csoport nyárfa fordul elő, mely inkább delelőnek tekinthető, és a többi része a területnek — mely egészében véve nem feltétlen erdőtalaj — mint szántóföld találtatik. Ezen terület erdőnek a kataszter által tévedésből vételezt fel, mert erdőjelleggel éppenséggel nem bír.”⁴²

Kisújszálláson a 38,65 kh (22,24 ha) erdőterületnek csak 18 kh-nyi (10,4 ha) területén állt fa, a többit kopárnak írták le. Az Öregerdő kivágott, kipusztult fáin helyén aztán megkezdődött a felújítás.

Az erdőtörvény végrehajtása során szinte évről évre erdőértéket kellett számolni. Kunhegyes 1886-ban így írja le erdejét: „... (az erdő) majdnem kizárólag szépészeti és közegészségi szempontból lett telepítve, s a közönség üdülő és mulatóhelyéül szolgál kihasználása száraz és hulladék fa kisértéséből s különböző célokra szolgáló karók és cövekek leszeléséből áll s néha egyesek műfa szükségletére mint p.o. kutágosnak, fejének adatnak el egyes darabok egészben, annál fogva az érték és árszabályzat megállapítására szolgáló kimutatást ... fel nem terjesztheték.”⁴³

Az első gazdasági terveket, az erdőkezelési szabályokat 1887-ben terjesztet-

⁴² Uo. 47/1887. A gödöllői erdőhivatal jelentése.

⁴³ Uo. 17/1886. Kunhegyes város polgármesterének jelentése az erdőérték megállapítására.

1. TÁBLÁZAT

Település	1880–1881. évi		1883. évi		1884. évi				1887. évben	
	első összeírás ^a		erdők törzskönyve ^b		erdőterület- kimutatás ^c		üzemtervezendő terület		ténylegesen felmért terület ^d	
	kh	ha	kh	ha	kh	ha	kh	ha	kh	ha
Karcag	50,00	28,78	58,48	33,65	34,55	19,88	34,55	19,88	32,25	18,56
Kisújszállás	36,62	21,20	36,62	21,10	39,11	22,51	38,65	22,24	36,66	21,10
Túrkeve	56,25	32,37	56,28	32,40	59,10	34,01	14,67	8,44	–	–
Kunhegyes	45,00	25,88	45,11	25,96	48,83	28,10	45,14	25,98	45,88	26,40
Kunmadaras	225,00	129,49	225,11	129,55	116,00	66,76	–	–	–	–
Összesen	412,87	237,61	421,60	242,63	297,59	171,26	133,00	76,54	114,79	66,06

^a SzML Jász–Nagykun–Szolnok vármegye Közigazgatási Bizottság Erdészeti Albizottság iratai 1880–1885. 1481/1880. Kimutatás az erdőkről.

^b Uo. 26/1885. J.–Nk.–Sz. vm. területén fekvő erdők nyilvántartásának törzskönyve (1883).

^c Uo. J.–Nk.–Sz. vm. területéhez tartozó erdők összeírása (1884.). (Ugyanezek az adatok – egész számra kerekítve – kerültek *Bedő A.* 1885. könyvébe.)

^d Uo. 1886–1891. 40/1891. Kimutatás az 1887-ben állami kezelésbe adott erdőkről.

ték be jóváhagyásra, s ugyanebben az évben Karcag, Kisújszállás és Kunhegyes erdeinek szakszerű kezelésére a gödöllői erdőhivatallal kötöttek szerződést.⁴⁴ (Országosan csak az 1898-ban hozott XIX. tc. intézkedik bizonyos erdőbirtokok kezelésének állami ellátásáról.)

Az erdőtörvény alkotói az államilag jóváhagyott gazdasági tervek (üzemtervek) bevezetésével azt kívánták elérni, „hogy az erdők jókarbantartása s használatuk tartamossága biztosíttassék, s a fatenyésztésen kívül az erdei melléktermények használata is szabályoztassék”. (1879:XXXI. tc. 17. §3. bek.) Ezek után lássuk Kunhegyes példáján, hogyan biztosította az üzemterv a termelés folytonosságát, az erdők felújítását.

Kunhegyes első gazdasági tervét, Erdőkezelési Szabályát 1888/5238/A-2. sz. alatt hagyták jóvá, amely ideiglenes jelleggel bírt. Az első üzemtervi felmérés és rendszeres tervezés munkálatai 1901-ben fejeződtek be, amikor is 68.845 szám alatt a földművelésügyi miniszter érvényesítette Kunhegyes község erdejének 1899–1908-ig terjedő üzemtervét. (Megjegyzendő, hogy az erdő 1897-ig a közbirtokosság tulajdonában volt, ekkor került át a község birtokába.)

A legelső (ideiglenes) üzemtervi adatok alapján a területen (46 kh–26,47 ha) az akác sarjerdő fordáját 40 évben állapították meg. Az 1901-ben jóváhagyott üzemtervben egyszerű területszakozással biztosították a termelés tartamosságát. Az első fordaszakra (1899–1908) 20 kh (11,51 ha) főhasználatot és 11,83 kh (6,81 ha) mellékhasználatot írtak elő. Felújításként 18,09 kh-t (10,41 ha), mellékhasználatként pedig a fűkaszálást és a mezőgazdasági köztesművelést határozták meg.

Az 1909-ben tartott üzemátvizsgálati munkák könyve⁴⁵ szerint az előírt mesterséges felújítást nem a teljes vágásterületen végezték, hanem csak 10,50 kh-on (6,04 ha), mert „... a kihasználást követő II. év tavaszán, de a kihasználás évében a kiásott akácok oly dús és erőteljes gyökérsarjakat növesztettek, hogy célszerű volt azokat meghagyni és csak a hiányokat kellett pótolni csemeték ültetésével”. A csemeteszükséglet biztosításával kapcsolatban felvetik egy csemetekert (faiskola) létesítésének szükségességét is.

A legközelebbi üzemterv csak 1928-ban készült, de a gazdálkodás 1919–24 között is az előző terv szellemében folyt. Az új üzemterv felfektetése előtt 1927-ben „A Kunhegyes községi erdő időszaki gazdasági beszámoló munkálata 1919–24 évekről” című iratban értékelték az eltelt időszak munkáit. „Az egyes fanemek növekedési és felújítási viszonyai”-rovatban megjegyzik, hogy „... (a vágásterületek) az előtört sarjából ugyan jól ujultak fel, a talaj azonban — a fiatalos silány növekedése után ítélve — az akácra nézve már kimerülőfélben

⁴⁴ Uo. 1886–1891. 40/1891. Kimutatás az 1887-ben állami kezelésbe adott erdőkről.

⁴⁵ Uo. Szolnok megyei Állami Erdőgazdaság (a továbbiakban: SZÁEG) iratai. Alföldfásítási térképek (Alfás. térk.) Kunhegyes. Üzemtervezési iratok.

van, miért is a tölgyre való áttérés célszerűnek látszik”. A fentiek alapján 1944-ig előírják az összes erdőterületet kitermelésre (kivételt képez a már tölgygel betelepített rész), majd tölgygel való felújításra: „... a vágásterületek kocsányos tölgygel újítandók fel, lehetőleg makkvetéssel. A tuskóktól és gyökerektől gondosan megtisztított vágásterületek ezen célból a kihasználást követő tavaszon jó mélyen felszántandók és kapásnövények termesztésére alkalmassá teendőek, őszelel pedig 1,0 m sor- és 0,20 m csemetetávolság mellett bevetendőek. A hézagok szillel pótlandók. A csemetesorok a mezőgazdasági közteshasználat felhagyása után is megkapálandók a szükséghez mérten addig, míg a fiatalos nem záródott.” A tölgyet 80 éves vágásfordulóval és szálerdő üzem módban kívánták kezelni. Az őshonos fafajra, a kocsányos tölgyre való visszatérés szükségességét az üzemtervezők tehát a termőhelyi viszonyok alapján döntötték el. A helyes választás eredményéről azonban az 1935-ben végzett üzemátvizsgálási munkálatokban azt olvashatjuk, hogy a végrehajtott 20,1 kh-nyi (11,57 ha) erdősírtési területen 5,7 kh (3,28 ha) erdősírtési hátralék keletkezett, mert: „a nagy szárazság következtében a csemeték egy része elszáradt”.

A többi nagykunsági város üzemtervi gazdálkodásából a következőket emelhetjük ki.

Karcagon az első üzemtervezéskor felvett 35 kh (20,14 ha) erdőterület a századfordulón már nem volt meg. Kivágták ugyanis a nagyhírű Zádor-erdőt, de helyette fokozatosan — éppen az erdőtörvény rendelkezései alapján — új erdőket kellett ültetni. Ezek a városok belterületét övezték (főleg akácok), és 1943–44-ben már újra 35,6 kh (20,49 ha) volt az üzemtervezett erdőterület. A korosztályviszonyokból egyértelműen következtethetünk a megelőző évtizedek erdőtelepítésének számszerű alakulására:⁴⁶

1 — 10 év	0,4 kh	(0,23 ha)
11 — 20 év	11,3 kh	(6,30 ha)
21 — 30 év	6,5 kh	(4,63 ha)
31 — 40 év	17,4 kh	(9,93 ha)

Kisújszállás a fogyatkozó erdeit (főleg pedig legelőit) a Tiszacsege határában bérelt, majd pedig megvásárolt Kecskés-pusztán pótolta.⁴⁷ Az ottani 100 kh (57,55 ha) területű tölgyesben folyó gazdálkodás is üzemterveken alapult. A város határában újonnan telepített erdők üzemtervezése pedig az alföldfásítási összeírásokkal egyidőben történt meg.

Túrkevéen, mint láttuk, az üzemtervezési munkák kezdetére „elfogyott” az

⁴⁶ Uo. Karcag. Erdőkönny az 1943/44. évre.

⁴⁷ Wittner F. 1978.

erdőtörvény 17. §-a alá tartozó erdő. Ebben a városban azonban — különösen az alföldfásítási törvényt követően — sokat tettek a fátlanság leküzdésére. Így 1934-ben már 40,3 kh (23,2 ha) erdőt üzemtervezhettek az első világháború után telepítettek közül.⁴⁸

Kunmadarason megőrizték a redempción alapuló erdőkiosztást. Az így kapott erdőrészekben üzemterv nélkül gazdálkodtak egészen az erdők államosításáig.

Az erdőtörvény hatodik címében a kopár területek beerdősítéséről intézkedett. A rendelkezés végrehajtásához előbb az országban összeírták a beerdősítendő kopárokat. A karcagi polgármester ehhez a következő jelentést küldte: „Karcag város bel- és külterületén oly kopár területű földek nincsenek, melyeknek beerdősítése hatóságilag elrendelendő volna, mivel az egész határ homok nélküli, sok szikvegyületű földekből áll, amelyek ha időközönként vízzel nem is lennének borítva, az erdő telepítésre egyáltalán nem alkalmasok.”⁴⁹ Az első világháborút követően azonban a „szikvegyületű földek” hasznosítására éppen Karcagon kezdődtek erdészeti kísérletek.

A fásítások ösztönzésére az erdőtörvényen kívül más rendeletek is megjelentek. Például az 1894. évi XII. tc. VI. fejezetében „a faiskolákról és fásításokról” intézkedtek. A törvény értelmében Jász–Nagykun–Szolnok vármegyében is készítettek szabályrendeletet a faiskolákról és a fásításokról, amelyben többek között ez állt: „A törvényhatósági utak befásítási tervben megállapított sorrendben, határidőkben és módokban történik . . . (a) közutak befásításához a szükséges csemetéket a törvényhatóságok szerzik be.”⁵⁰ A csemeteszükséglet kielégítésére községi faiskolákat kellett létesíteni (1894:XII. tc. 43. §.), de a törvényhatóságok az előírásoknak sem a csemetetermelésben, sem pedig az útfásításokban nem tudtak maradéktalanul érvényt szerezni. Hiányoztak a termőhellyel és a fafajokkal kapcsolatos szakismeretek, de komolyabb ok volt az, hogy a Nagykunságban ebben az időben ment végbe a gazdálkodás átalakulása. A közös használatú területek felosztása, a lecsapolások, belvízlevezetések, a hagyományos gazdálkodás felváltása a tőkés árutermeléssel nagyobb feladatokat adtak az esetenkénti fásítási elképzelések valóra váltásánál.

A millenniumi ünnepségekre készülő ország gazdasági állapotáról is átfo-gó képet kívánt nyújtani, így az akkor készült mezőgazdasági, ezen belül erdészeti kimutatások ma is alapforrások, gyakran idézett mutatók a korabeli gazdálkodásról. Az 1895-ben felvett országos mezőgazdasági statisztikában a

⁴⁸ SzML SZÁÉG Alfás. térk. Túrkeve. Üzemtervezési iratok.

⁴⁹ SzML J.–Nk.–Sz. vm. Közig. Biz. Erd. Albiz. 1886–1891. 3/1888. Karcag város polgármesterének jelentése a beerdősítendő kopárokról.

⁵⁰ Magyar Országos Levéltár. Budapest (a továbbiakban: OL). K. 184. 1930–2–10121. 64112. 21225–1929/2. J.–Nk.–Sz. vm. 35599/1897. k. gy. szabályrendelet a faiskolákról és a fásításokról.

nagykunsági települések a következő erdőterületekkel szerepeltek, amelyet a 2. táblázat tartalmaz.⁵¹

2. TÁBLÁZAT

Település	Összterület		Erdőterület	
	kh	ha	kh	ha
Karcag	67 286	38 723	5	2,9
Kisújszállás	35 837	20 624	4	2,3
Túrkeve	32 169	18 513	54	31,1
Kunhegyes	25 830	14 865	59	33,9
Kunmadaras	25 927	14 920	136	78,3
Összesen	187 049	107 656	258	148,5

Ezek a számok nem egyeznek az erdészeti szakemberek által készített, 1896-ban kiadott erdőtörzskönyvi adatokkal.⁵² (Az eltérő módon, más-más célból készített erdőterület-kimutatások egymásnak ellentmondó adatai századunkban is jellemzőek a statisztikára.) Az erdőtörzskönyv a 3. táblázatban közölt területi értékeit feltétlen és nem feltétlen erdőtalajon álló erdők részletezésével adjuk meg. Ebből ugyanis kiderül, hogy az erdészeti szakemberek az itteni erdők jelentős részét (39%-át) nem feltétlen erdőtalajon állónak írták le, azaz az illető területen a mezőgazdasági termelés nagyobb jövedelemmel kecsegtett. (3. táblázat)

3. TÁBLÁZAT

Település	Összes erdőterület		Feltétlen erdőtalajon áll		Nem feltétlen erdőtalajon áll		Erdőhöz tartozó terméketlen terület	
	kh	ha	kh	ha	kh	ha	kh	ha
Karcag	30,22	17,39	–	–	30,22	17,39	3,73	2,15
Kisújszállás	21,04	12,11	18,00	10,36	3,04	1,75	18,67	10,74
Túrkeve	45,22	26,02	25,22	14,51	20,00	11,51	–	–
Kunhegyes	48,52	27,92	–	–	48,52	27,92	0,52	0,30
Kunmadaras	116,00	66,76	116,00	66,76	–	–	–	–
Összesen	261,00	150,21	159,22	91,63	101,78	58,57	22,92	13,19

Az erdőhöz tartozó terméketlen terület, azaz a kitermelt, kipusztult fák helyének a beerdősítése — a fenti adatok alapján — Kisújszálláson volt legin-

⁵¹ A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I. k. (Budapest, 1897.) 294. o.

⁵² Bedő A. 1896. II. k. 1. rész 14–17. o.

kább elmaradva. A kiritkult Öregerdő felújítását, illetve a Kontai-erdő ültetését a századforduló körül végezték.⁵³

Kisújszálláson ugyancsak a századforduló körül, pontosabban 1898-ban ültették azt a 8 kh (4,6 ha) tölgyest, amelyet „Erzsébet királyné-ligetnek” neveztek el.⁵⁴ Az elnevezés, illetve az ültetés a századforduló két nagy faültetési mozgalmának (a millennium és az Erzsébet királyné tiszteletére ültetett fák) egyikéhez kapcsolódik, amelyekhez a földművelésügyi kormányzat ingyen adta a facsemetét. Igaz, Karcag város és a Hortobágy–Berettyóvidéki Belvízszabályozó Társulat a Villogó-csatornát fásítja az „emléktölgyekkel”, de az „Erzsébet-ligetek” inkább a települések mellé kerültek. Így a századfordulótól kezdődően az általában fával körülültetett lógerek, a (zárt)kertek, a (jórészt elhanyagolt) epreskertek és az „erdő gyanánt is szolgáló” temetők⁵⁵ mellett ezek a ligetek is hozzátartoztak a nagykunsági települések „zöldövezetéhez”.

A réti földek múlt század végi kiosztását követően nagy tanyásítási hullám kezdődött, és ezen réti tanyák környékére gyümölcs-, olykor akác- és eperfákat is ültettek. A fás tanyák azonban nem váltak jellemzőkké a vidékre. „A réti földeken — írja Bellon Tibor — hamar kipusztultak a fák, így a réti tanyák körül csak a nagy kopárság volt. Egy-két csenevész fa vetett némi árnyékot.”⁵⁶ A számszerűen is alacsony erdősültségen kívül, a határ ezen nagyfokú fátlansága a nagykunsági táj jellemzőjeként került az ország köztudatába. Századunkban ezt ostromozták, hozták fel példának az alföldi erdőtelepítések szorgalmazói.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az erdőtörvény bevezetésének időszakában meggyorsult az erdők felosztása, illetve kitermelése és az „erdő” művelési ágból való kivonása. Az üzemtervezéssel kapcsolatos felmérések során vált nyilvánvalóvá, hogy a nagykunsági erdőterületek faállománya milyen rossz állapotban van. Az üzemtervezett erdők felújítását — mint azt a kunhegyesi példán láthatjuk — rendre elvégezték. A munkát azonban a termőhelyi viszonyokban bekövetkezett változások nehezítették. Az 1879. évi erdőtörvényt követő negyven év alatt az új erdők telepítése, fásítások létesítése — a mező- és erdőgazdálkodást szabályozó törvények idevágó rendelkezéseinek ellenére — nem voltak számottevőek. A XVIII–XIX. század fordulójára becsült mintegy 500 kh (kb. 290 ha) erdőterület csaknem a felére csökkent. A külterjes állattenyésztést ekkor felváltó (árutermelő) földművelés érdekei és a lecsapolásokkal, gypepfeltörésekkel művelésbe vont, de gyorsan kimerülő területek hasznosítá-

⁵³ OL K. 184. 8171. k. gödöllői erdőgondnokság 1894. évi jelentése.

⁵⁴ Erzsébet királyné emlékfái (Budapest, 1899.). 105. o.

⁵⁵ Györffy I. 1942. 56. o.

⁵⁶ Bellon T. 1979. 162. o.

sának a kényszere a közérdeklődést csak az első világháború utáni időkben terelte az erdőtelepítések, gazdasági fásítások felé.

3. Csemetekertek, szikfásítási kísérletek, erdőtelepítések és gazdasági fásítások a két világháború között

Az első világháborút követően Magyarország erdőgazdasága is teljesen új helyzetbe került. Az ország területének csökkenése következtében az alföldi erdőtlen vidékek részaránya megnőtt, a nagyfokú fahiány kiküszöbölésére az alföldfásítás országos szükségként jelentkezett. A mezőgazdasági termelés rendezésével kapcsolatos korábbi tervekben ugyan szerepeltek már a fásítási elképzelések,⁵⁷ de az igazi áttörés kezdete Kaán Károlynak a „Köztelek”-ben 1919 karácsonyán megjelent felhívása volt: „Erdőt az Alföldre!” A következő esztendőben azután az Országos Erdészeti Egyesület és főleg Kaán Károly helyettes államtitkár ösztönzésére az alföldi erdőtelepítések ügye a kormány programjába is bekerült.

Az általános gazdasági problémák mellett az alföldfásítással kapcsolatos szakmai kérdések is tisztázásra vártak.⁵⁸ Az első ilyen kérdés az Alföld természetes növényzetére vonatkozott: milyen volt az Alföld egykori növénytakarója? Az éghajlati, vízrajzi, talajtani adatok és az írott történelmi emlékek valós és vélt bizonyítékai alapján nagyon eltérő vélemények csaptak össze. A két szélsőséges nézetnek — a „steppe”, illetve „prairie” és az erdőborította egykori alföldi kép — ugyan már korábbi nyomai is voltak, de a probléma az első világháború utáni időkben vetődött fel a legélesebben. A következő kérdés ugyanis ebből következett: erdősíthető-e az Alföld, azaz alkalmasak-e az alföldi termőhelyi viszonyok a fás vegetáció tartós meglepítésére? Ha a tudomány ekkor még nem is fogalmazta meg az Alföld eredeti növénytakarójára vonatkozó tételt úgy, amint azt a bevezetőben idézett Soó Rezső-féle erdőssztyep meghatározásban olvashatjuk, a legelfogadhatóbb érvek már ekkor az Alföld erdőkkel tarkított egykori képe mellett szóltak. Ebből pedig az következett, hogy ott mesterségesen is lehet erdőt létrehozni, fenntartani.

A végrehajtás mikéntjét kísérletek alapján kívánták kidolgozni, ugyanakkor az alföldfásítási kutatásokkal még egy fontos kérdést kellett tisztázni: az erdőnek milyen hatása van az éghajlatra, a talajra és ezek alapján a mezőgazdasági termelésre. Az erdő és a klíma kapcsolata természetesen már nem egyszerű-

⁵⁷ Lásd pl.: Forster G. 1904.; Cserhádi S. 1907. A magyar Alföld fásításáról (EL 1910: 134–136. o.)

⁵⁸ A vitákhoz lásd pl.: Ballenegger R. 1917.; Blattny T. 1909.; Bernátsky J. 1908. és 1920.; Fekete L.–Mágocsy-Dietz S. 1896.; Kaán K. 1927. és 1933.; Kiss F. 1920.; Rapaics R. 1918.; Réthly A.–Bacsó N. 1938.; Roth Gy. 1920.; Sávoly F. 1920. és 1921.; Szántó I. 1936.; Thaisz L. 1921.; Treitz P. 1921.; Tuzson J. 1941.; Vadas J. 1898. és EL 1920: 585–586. o.

en az erdő és a csapadékmennyiség viszonyában jelentkezett, mint 1863 körül, hanem a fás területek helyi (mikro-)klímára gyakorolt előnyös befolyására mutattak rá. Sőt az 1923. évi XIX. tc.-ben, az ún. alföldfásítási törvényben a fásításokkal elérendő célok között is szerepel a „klimatikus viszonyok megjavítása”.

A fenti törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájában hangzott el, hogy az Alföld fásítása nem más, mint „kezdete az Alföld reorganizációjának a törökpusztítás után”.⁵⁹ Hozzátehetjük, nemcsak a „törökpusztítások” késői helyrehozataláról, és az azt követő időszak — esetenként romboló — természetátalakításáról és netalán visszafordításáról volt szó, hanem egy teljesen új alföldi határberendezkedésnek az igénye jelentkezett. Ezt a törvény megalkotói a mezőgazdasági termelés, a faanyagnyerés és az egészséges emberi környezet követelményei alapján kívánták megvalósítani.

Hogyan hatottak ezek az országos célok a nagykunsági erdőtelepítésekre, fásításokra?

A nagykunsági települések 1920 őszén elsőik között jelentkeztek, ajánlották fel területüket erdőtelepítés céljára.⁶⁰

Kisújszállás város	258 kh	(149 ha)
Tehéntartó Társulat (Kisújszállás)	360 kh	(207 ha)
Gyalpártói Közbirtokosság (Kisújszállás)	nem meghatározott terület	
Karcag város	nem meghatározott terület	
Túrkeve város	60 kh	(35 ha)
Kunmadaras község	450 kh	(256 ha)
Kunhegyes község	nem meghatározott terület	
Gr. Nemes János (Kunhegyes)	nem meghatározott terület	

A földművelésügyi kormányzat 19605/1920-A/1. sz. alatt felhívást bocsátott ki az alföldi erdőtelepítések ügyében,⁶¹ ugyanakkor intézkedéseket tett a szükséges csemetekerti hálózat, alföldfásítási kísérletek és a szakszemélyzet biztosítására. A Kecskemét székhelyű Alföldi Erdőtelepítési Kirendeltség létrehozása mellett alföldfásítási helyi megbízottakat is kineveztek. Az új Kisújszállási Erdőhivatal vezetője egyben alföldfásítási helyi megbízotti feladatokat is kapott. A kerületébe tartozó csemetekertek, fásítási kísérletek, erdőtelepítések és gazdasági fásítások, később pedig az alföldfásítási összeírások és tervek készítésének irányítása tartozott a tevékenységi körébe.

Legelőször a csemetekertekhez területeket kellett bérelni, majd azok üzem-bentartásáról gondoskodni. Kisújszálláson — a korábban már hasonló célra

⁵⁹ Nemzetgyűlési Értesítő 108. 286. o.

⁶⁰ OL K. 184. 1924 — A/3–10103. 20002/1923. 5032/1921. 10152/1920. a kecskeméti alföldi erdőtelepítési kirendeltség jelentése.

⁶¹ EL 1921: 100–102. o.

használt területet — a város közössége 1920 novemberétől 50 ezer db facsemete vagy az annak megfelelő vetőmag (haszon)béréért adta át állami, erdészeti kezelésbe. A kert összes művelhető területe 5,7867 ha volt,⁶² és 1921-ben 70 ezer, 1922-ben 150 ezer, 1923-ban 550 ezer db facsemetét termeltek, az 1924-től kezdődő időszakban pedig már évi egymilliósz kihozattal számoltak.⁶³ Az állami kezelésbe adott türkevei városi csemetekert a mintegy 450 ezer db-os évi csemetehozamával a város erdőtelepítéseit szolgálta,⁶⁴ 1929-ben pedig újabb állami csemetekertet létesítettek a Nagykunságban, ezúttal Karcagon. Az új kert területe 11,8 kh (6,79 ha) volt, és 1930 őszétől adott szaporítóanyagot az itteni erdőtelepítésekhez, fásításokhoz.⁶⁵

A nagykunsági települések is faiskolákat létesítettek az állami (városi) kertekben megtermelt csemeték fogadására, kiültetés előtti iskolázására, suhángnevelésre. Karcag (2,0 kh—1,15 ha), Türkeve (3,0 kh—1,73 ha), Kunhegyes (0,2 kh—0,6 ha) és Kunmadaras (0,4 kh—0,23 ha)⁶⁶ főleg a belterület fásításához nevelte itt tovább a szaporítóanyagot. A magánszemélyek is sokszor előbb „iskolázásszerűen” kezelték a csemetét, mivel a suháng és sorfa nagyságúra nevelt fásítási anyag megmaradására jobban lehetett számítani mind a belterületi, mind pedig a külterületi ültetéseknél.

A kisújszállási alföldfásítási helyi megbízott feladatai közé tartozott az erdészeti kísérleti területek kijelölése és az azon folyó munkák irányítása. A Nagykunságban legelőször a karcagi földművesiskola területén indult szikfásítási kísérlet, amelynek a legelkesebb kutatója Szentannay Sámuel, az iskola igazgatója volt.

Szentannay szikjavítási kísérleteit 1920-ban kezdte Karcagon. Küzdényi Szilárd⁶⁷ cibakházai kezdeti kísérleteit követően ő volt az első, aki a szikesek mezőgazdasági hasznosításával együtt, komplex módon, a fásítással, erdőtelepítéssel való művelésbe vételt hangoztatta, kísérleteibe felvette. Főleg a talaj alapos megművelésében, az elültetett csemeték földjének szalma-, illetve alomtakarásos védelmében látta a szikesek fásításának az útját.⁶⁸

Szentannay kísérleti telepének a híre korán felkeltette az erdészeti szakemberek érdeklődését is. Cholnoky Jenő az Alföldi Erdőtelepítési Szaktanács 1922 márciusi ülésén javasolta: „Karcagon kezdjük meg a talajnak robbantás

⁶² OL K. 184. 1929-2-18058/2. 20584/1929. Gödöllői erdőig. csemetekerti kimutatása.

⁶³ Uo. 1924 — A/3-10103. A szolnoki erdőfelügyelő jelentése az erdőtelepítés terén elért eredményekről.

⁶⁴ Lásd: 63. jegyzet

⁶⁵ Lásd: 62. jegyzet

⁶⁶ Lásd: 63. jegyzet

⁶⁷ Küzdényi Sz. 1914/a. és 1914/b.

⁶⁸ Szentannay S. 1928. és 1936.

útján való megművelésével a kísérletezést, a robbantott területet esetleg trágyázzuk meg, ültessük be vagy mezőgazdaságilag is műveljük, de a kísérleteket feltétlenül kezdjük meg.⁶⁹ A robbantásoktól a talaj fizikai tulajdonságainak a javulását várták, de ez a módszer nem hozott használható eredményt.

A korábbi, Szentannay által végzett kísérletek mellé 1923 őszétől teljesen új parcellákat állítottak be. Kocsányos tölgy és csertölgy makkot, kétéves csemetét, mezei szil csemetét, kanadainyár gyökeres és sima dugványt vetettek, illetve ültettek a talajelőkészítés nélküli, teljes, pásztás és bakhátas előkészítésű területekre. A fenti 7×4 parcellához további 9 járult. Ezekben különböző fafajok viselkedését figyelték a sárgaföldtakarással (digózással); szénsalakkal való kezeléssel; mésziszap-takarással; sárgaföld-szénsalak keverékének kiszórásával előkészített, illetve javított talajban. A különböző fafajok fejlődésének vizsgálatára még a tamariska védelmében nevelt és a búzával együtt vetett kísérleteket is beállították.⁷⁰

Az eredményekről Jeszenszky Kálmán kisújszállási alföldfásítási helyi megbízott a minisztériumba részletes jelentéseket küldött. Értékelésénél általában elveti a talajelőkészítés nélküli és a frissen feltört gyepebe való ültetést. A fás növényzet számára nem tartja szükségesnek a mésziszappal való talajjavítást. A szénsalakterítést pártolja, mert a salak a talaj felső rétegére csak fokozatosan engedi rá a vizet, így az nem válik hirtelen vízzáróvá. Ezek alapján meggyőződéssel állítja, hogy „megfelelő előkészítéssel igenis teremthetünk a szikestalajban olyan életet, mely mellett az erdősítés teljes sikerrel jár”.⁷¹

A szikesek erdősíthetőségének már Jeszenszky hivatali elődje, Karácsony Sándor is szószólója volt, aki — az erdő fokozatos talajjavító hatását feltételezve — 1921-ben úgy vélte, hogy hosszú idő alatt ugyan, de a „silány szikesekre telepített erdő megközelíti a Duna- vagy Tiszamente áradványos, iszapos televényében nőtt erdőt”.⁷² Szentannay pedig ezt írta: „határozottan állítom, hogy a Tiszántúlnak nincsen olyan szikes talaja, amit fásítani ne lehetne”.⁷³ A karcagi kísérletek első eredményeiből levont, jórészt inkább feltételezéseken alapuló vélekedéseket azután a püspökladányi kísérleti telepen 1924 őszén induló kutatások részletesen tisztázták.

A karcagi kísérleteket 1928-ban Roth Gyula is megtekintette és a minisztériumba küldött jelentésében „feltétlenül fenntartandó”-nak, anyagi és erkölcsi

⁶⁹ OL K. 184. 1922 — A/3–41/1922. Az Alföldi Erdőtelepítési Szaktanács 1922. márc. 22-i ülésének jegyzőkönyve (17–18. o.).

⁷⁰ Uo. 1924 — A/3–10101. 20014/1923. A karcagi erdészeti kísérleti telep 1923/24. évi pótköltségvetése.

⁷¹ Uo. Jeszenszky Kálmán jelentése az 1923. évi okt.–nov.-i állapotokról.

⁷² Karácsony S. 1921. 26–27. o.

⁷³ Szentannay S. 1928. 36. o.

támogatásra érdemesnek ítélte. Indoklásában Szentannay és Jeszenszky odaadó munkája mellett megemlíti, hogy a karcagi iskola a mezőgazdasági szikjavítás országos központja, ahol sokan megfordulnak. Ráadásul még vasútvonal mellett is van, így „propaganda célokra ez a telep ma a legalkalmasabb az egész országban”.⁷⁴ Igaz, a karcagi erdészeti kísérletek a püspökladányi kutatások megindulása után veszítettek jelentőségükből, az anyagi eszközök szűkössége miatt pedig fokozatosan abbamaradtak, de a földművesiskola 1936-ban 9,09 kh-nak (5,23 ha)⁷⁵ felvett sziki, erdeje még évtizedekig a szikfásítások sikerének bizonyága volt.

Roth Gyula jelentésében a másik nagykunsági szikkísérleti telepet, a kisújszállási Diószeghy birtokon lévő is fenntartásra érdemesnek tartotta, de javaslatát ebben az esetben már csak propagandacélokkal indokolja. „Pár m²-en történt néhány csemete elültetése — írja Roth 1928-ban —, minden támogatás és irányítás nélkül, az is elhanyagolódott, részben pedig a nyulak áldozata lett.”⁷⁶ A birtokos a területen még 1924 őszén — saját költségén — 700 m²-t csertölgygel ültetett be, amelynek a sikere az első év végén csak 20%-os volt. Az államerdészet 1925 tavaszán kőris és japánakác csemetéket ültetett 840 m²-en, de azoknak is csak 60%-a érte meg az őszt.⁷⁷ A telep azután fokozatosan a Roth Gyula által leírt állapotba került, mivel az anyagi eszközök hiányoztak a további munkákhoz.

A csemetekertekből kikerülő csemetékkel a fásítani akarók szaporítóanyagigényének kielégítését, a szikfásítási kísérletekkel pedig a szükséges szakismereteket kívánta az államerdészet biztosítani. Ha a 4. táblázatban egy őszi-tavaszi fásítási idény adatait áttekintjük, láthatjuk, hogy kik voltak vidékünkön a fásítani szándékozók, milyen területen, milyen fafajokkal és milyen eredménnyel dolgoztak.⁷⁸

A táblázatba fel nem vett tételszámok alatt zömében olyan magánszemélyek szerepelnek, akiknek a munkájáról ezt írja az erdőfelügyelő: „A kiültetés túlnyomó részben a tanyák közelében sorfanevelés céljából iskolázás szerűen történt azzal a céllal, hogy 2/3 vagy 1/2 része az utak és határ széleire lesz majd kiültetve, a többi pedig ott helyben marad fás csoportként 0,1–1,5 kat. hold terjedelemben.”⁷⁹ Ezen gazdasági fásítások nagyságára álljon itt egy túrkevei példa. A város 31 290 kh (18007 ha) határában 1929-ben az alföldfásítási

⁷⁴ Uo. 1930–2–10444. 11835/1930. Roth Gy. 1920.

⁷⁵ SzML SZÁEG Alfás. térk. Karcag. (180. tétel).

⁷⁶ Lásd: 74. jegyzet

⁷⁷ OL K. 184. 1925 — A/3–1083. A szolnoki erdőfelügyelőség felterjesztése.

⁷⁸ Uo. 1923 — A/3–20337. 27601/1923. sz. Szolnoki erdőfelügyelő jelentése ... az 1922/23. évi erdősítésekéről.

⁷⁹ Lásd: 63. jegyzet.

4. TÁBLÁZAT

Tételszám	A fásító neve	A fásító terület			Fafaj	Csemeteszám	A fásítás sikere %-ban
		kh	ha	talaja			
1.	Kisújszállás város	6,5	3,74	porszik, helyenként vakszikkal	kocsányos tölgy	40 000	25
2.	Dr. Fogarassy Dezső (Kisújszállás)	1,5	0,86	feketeföld	japánakác akác	1 000 2 500	85
6.	Túrkeve város	2,0	1,15	folyómeder	kocsányos tölgy kanadai nyár	nincs megadva	10
		13,8	7,94		akác	nincs megadva	85
7.	Karcag város	12,0	6,91	feketeföld, helyenként sárga agyagföld	akác	5 000	30
					csertölgy	5 000	
					kocsányos tölgy	25 000	
10.	Református Egyház (Kisújszállás)	1,5	0,86	feketeföld	akác	12 000	65
					amerikai kőris	2 000	
11.	Gr. Nemes János (Kunhegyes)	7,0	4,03	szik	kocsányos tölgy	20 000	25
					japánakác	5 000	
					juhar	120	
1–43. Kisújszállási körzet összesen		61,3	35,28			363 200	
Szolnoki körzetből		Karcagi magánszemélyeknek			zöldjuhar	1 550	
					akác	21 150	
		Kunhegyes községnek			akác	2 000	

összeírók 503 birtokon összesen 6,64 kh (3,82 ha) facsoportot, 3,48 kh (2,00 ha) szélfogópásztát és 152 885 fm fasort találtak.⁸⁰

Az addig önkéntes alapon folyó gazdasági fásítások az 1923. évi XIX. tc.-kel országos előírássá váltak, hiszen a törvény szerint az egy tagban lévő 50 kh (28,78 ha) vagy annál nagyobb szántókat és a 20 kh-nál (11,51 ha) nagyobb réteket, kaszálókat fasorokkal kellett szegélyezni (2. §). Hogy a törvény „kötelező” megfogalmazású rendelkezései milyen hatással voltak a helyi előjáróságok fásítással kapcsolatos állásfoglalására, egy kisújszállási példán láthatjuk.

Kisújszállás 1923-ban szabályrendelet-tervezetet alkotott (amelyet ugyanebben az évben a minisztériális szervek jóváhagytak, és így előírássá vált) „Kisújszállás város utcáinak, udvarainak, köztereinek s a külhatáron levő tanya-udvaroknak kötelező befásításáról”.⁸¹ Az utcákról való fakivágást engedélyhez kötötték, ugyanakkor elrendelték: „(a) város belterületén levő utcák, közterek, udvarok, úgyszintén a külhatáron levő tanyaudvarok, hol jelenleg fák nincsenek, a szabályrendelet jogerőre emelkedésétől számított 3 év alatt befásítandók”. Részletes útmutatást adtak a munkák végrehajtására is azzal a felhívással, hogy a polgároknak a fásításhoz szükséges csemeték megtermeléséről, beszerzéséről maguknak kell gondoskodniuk. A szabályrendeletben megfogalmazott előírások megvalósítását könnyítette az is, hogy a korábban önköltségi áron kapott facsemetét az állami csemetekertek 1928-tól ingyen adták ki a fásítási szándékozóknek. A helyi előjáróságok tanyafásítási elképzeléseinek megvalósítását segítették az erdészeti közegek is, ugyanis 1927-ben vidékünkön megkezdődtek az alföldfásítási összeírási és kijelölési munkák. „A tanyabelsőségek körül fásítandók akáccal — olvashatjuk Túrkeve 1928–29-ben készült tervében —, ahol kötöttebb a talaj, szillel, vízállásos helyeken nyárral. Szikes részeken erősebb, 2–3 éves kocsányos tölgy csemete alkalmazandó, a talaj előzetes jó megmunkálása után. Ajánlatos volna, különösen a veszélyes szélirányokban, a tanyai épületek megvédése céljából többsoros fa pásztát létesíteni.”⁸²

A Kisújszállási Erdőhivatal kerületében a 7444/1925. FM számú, az alföldfásítási törvény végrehajtására megjelent rendelet alapján legelőször Kisújszállás és Túrkeve (és Dévaványa) határára készítették el meglévő erdők, gazdasági fásítások leírását és a törvényben megfogalmazott kötelező fásítások helyének kijelölését, térképi feltüntetését. A munka nagyságára jellemző, hogy 1929 márciusáig az erdőhivatal 225 381 kh-on (129 706,8 ha) végezte el az összeírást

⁸⁰ SzML SZÁEG. Alfás. térk. Túrkeve. „D”-minta. Megjegyzés: a gazdasági fásítások meghatározása: — fasor: 1–3 sor fa; — fapásztta: 4 vagy annál több sor fa; — facsoport: „fafolt”, amely nem éri el az erdő nagyságú területet.

⁸¹ OL K. 184. 1930-2–10121. 64112. 11225/1929/2. Kisújszállás szabályrendelet-tervezete.

⁸² SzML SZÁEG. Alfás. térk. Túrkeve. „G”-minta.

(ez csak fele a területéhez tartozó területnek), a kijelölést, a térképi és szöveges leírást pedig 101 127 kh-on (58 198,6 ha).⁸³ A további folytatás elé azonban anyagi akadályok gördültek. A gazdasági világválság hazai hatásának következtében a földművelésügyi kormányzat nem kapta meg az 1929/30. költségvetési évben az erre a célra korábban juttatott hitelt. Az ország gazdasági egyesületei, szervezetei és a törvényhatóságok is a földművelésügyi minisztert, sőt a miniszterelnököt keresték meg felterjesztéseikkel, amelyekben a fásítások, a tervkészítések további folytatását kérték. „Jász – Nagykun – Szolnok vármegye közönségétől” is érkezett felterjesztés a fásítások folytatása ügyében: „Úgy városaink, községeink, mint a gazdaközönség is ezen közérdekű országépítő munka iránt a legnagyobb megértést tanúsította, és az alföldi magyar gazdálélek fogékonnyá válna az oly hosszú ideig elhanyagolt fásítás, erdősítés iránt, a mai súlyos gazdasági helyzet mellett is megtalálta a módját annak, hogy a fásítás révén Alföldünket szebbé tegye.”⁸⁴

Az alföldfásítási tervek készítése, a kijelölési munkák folytatása ugyan megakadt, de az erdőtelepítések, fásítások — egyelőre szerényebb mértékben — folytatódtak. A nagykunsági települések az 1935. évi földbirtok-statisztikában a következő „erdő” művelési ágú területekkel szerepelnek:⁸⁵

Karcag	79 kh	(45,5 ha)
Kisújszállás	97 kh	(55,8 ha)
Túrkeve	69 kh	(39,7 ha)
Kunhegyes	56 kh	(32,2 ha)
Kunmadaras	124 kh	(71,4 ha)
Összesen	425 kh	(244,6 ha)

Karcagon a város körüli erdőtelepítések, főleg a „Sistak” körül létesített erdő, Kisújszálláson a Gyalpártói-erdő, Túrkeven pedig az Ecsegpsusztán és a Hortobágy – Berettyó-főcsatorna mellett telepített erdők voltak a legjelentősebbek. Kunmadarason és főleg pedig Kunhegyesen inkább a gazdasági fásítások kaptak nagyobb hangsúlyt. Általában elmondhatjuk, hogy mind az erdőtelepítésekben, mind a gazdasági fásítások létesítésében a városi szervek és a birtokközösségek jártak az élen. A magángazdák inkább csak a gazdasági célú faültetésekre, az út- és tanyafásításokra mutattak hajlandóságot. Ez a magatartás főleg 1936 után vált nyilvánvalóvá, amikor az egész Nagykunságra vonatkozóan elkészültek a kijelölési tervek, és a fásítási előírások jogerőre emelkedtek.

⁸³ OL K. 184. 1929-2–18058. 22695. Az alföldi erdők összeírásai és kijelölési munkáinak ügyállása.

⁸⁴ Uo. 1930-2–10121. 12460/1930. sz. J.–Nk.–Sz. vm. közönségétől.

⁸⁵ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben (Budapest, 1936.). 170–171. o.

Az 1935. évi erdőkről és természetvédelemről intézkedő IV. törvénycikk ugyanis megerősítette a korábbi alföldfásítási törvény rendelkezéseit, és 1936-ban újra megindultak a kijelölési munkák, egyben pedig a fásítási költségek fedezésére újra állami hitelkeretet állítottak be. A Nagykunságban 1936–1941. évek között készültek el a tervek,⁸⁶ amelyek alapján az öt településben (a megélvőkkel együtt) mintegy 8500 kh (kb. 4900 ha) területet jelöltek ki erdőtelepítésre, fásításra. (Az összterületnek ez csaknem 4,5%-a.)

Az 1935. évi erdőterület-kimutatást követő tíz évben a gazdasági fásítások mellett mintegy 60–80 kh-on (kb. 35–45 ha) telepítettek erdőt. (Főleg Túrkeve telepítése jelentős ebben az időszakban.) A Nagykunság erdővel borított területe így elérte az 500 kh (287,8 ha) körüli értéket, azaz az első világháború óta az erdőterület csaknem megkétszereződött.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a két világháború közötti időszakban nemcsak az országban, de az általunk vizsgált nagykunsági településeken is a fásítások, erdőtelepítések ügye jelentős mértékben előrehaladt. A városi szervenek, a birtokközösségek és részben a magángazdák is földjük mezőgazdasági hasznosítását összeegyeztethetőnek tartották az erdőtelepítéssel, gazdasági fásítással is, azaz a fás vegetációnak a mezőgazdasági termelés szolgálatába való állítását lehetségesnek tartották. A szikes talajok művelésbe vételénél szintén gondoltak az erdőtelepítésekre, amelyre éppen a karcagi kísérleti telep szolgáltatott jó példát. Az erdőtelepítések, faültetések jórészt önkéntes felajánlásra történtek, hiszen az alföldfásítási törvényben előírt kijelölési munkák vidékünkön csak közvetlenül a második világháború előtt készültek el. Az erdőterület számszerű növekedése mellett a gazdasági fásítások; a facsoportok, útmenti fasorok, tanyafásítások némi változást okoztak a nagykunsági tájban. Ha nem is lett a vidék a fás tanyák a szépen szegélyezett utak-, csatornák példája — ez már termőhelyi okok miatt is lehetetlen volt — a századunk első évtizedeiben jellemző sivár pusztaság némileg átalakult. Az alföldfásítási törvényben megfogalmazott központi akarat megvalósulásának a Nagykunságban nemcsak az anyagi erők hiánya és a termőhelyi okok szabtak gátat, hanem a magángazdaságok érdekei is. A törvényben meghatározott állami beavatkozásra pedig (a kijelölt, de a tulajdonos által be nem erdősített terület állami kezelésbe vételére) az általunk vizsgált vidéken csak 1945 után, a megváltozott társadalmi — gazdasági viszonyok között kerülhetett sor.

⁸⁶ A tervekről lásd bővebben: *Oroszi S.* 1985.

IRODALOM

- Ballenegger Róbert* 1917: Az Alföld erdeinek hajdani elterjedéséről, EL. 1917.
- Bedő Albert* 1885: A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. I–III. Budapest.
- Bedő Albert* 1896: A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. I–IV. 2. kiadás. Budapest.
- Bellon Tibor* 1973: Karcag város gazdálkodása (Földművelés). Szolnok.
- Bellon Tibor* 1979: Nagykunság. Budapest.
- Bernátsky Jenő* 1908: A magyar Alföld befásítása érdekében, EL. 1908.
- Bernátsky Jenő* 1920: Az Alföld befásításának fontossága és lehetősége, K. 1920.
- Beszéds Ferenc* 1867: Eszmetöredékek az erdőtlen Alföld befásításáról, GL. 1867.
- Blattny Tibor* 1909: A magyar Alföld befásítása érdekében, EL. 1909.
- Cserhádi Sándor* 1907: Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja. Budapest.
- Erdődi (Divald) Adolf* 1865: A magyar Alföld futóhomokjának beerdősítése, EL. 1865.
- Fejér István* 1976: „... a fák sértőire minden egyes fáért 12 páltza büntetés határoztatott. . .”, ERFA. 1976. 6.
- Fekete Lajos–Mágyosy-Dietz Sándor* 1896: Erdészeti növénytan II. Növény-rendszertan. Részletes növénytan. Növényföldrajz. Budapest.
- Fényes Elek* 1847: Magyarország leírása II. rész Magyarország részletesen. Pest.
- Forster Géza* 1904: Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására. Budapest.
- Györffy István* 1922: Nagykunsági krónika. Karcag.
- Györffy István* 1942: Magyar nép, magyar föld. Budapest.
- Györffy István* 1983: Alföldi népelet. Budapest.
- Györffy Lajos* 1963: A „rettenetes” esztendő, JAKU. 1963. 4.
- Kaán Károly* 1919: Erdőt az Alföldre! K. 1919: 368–369. o.
- Kaán Károly* 1927: A magyar Alföld. Gazdaságpolitikai tanulmány. Budapest.
- Kaán Károly* 1933: Az Alföld csapadékvizonyai és az alföldi erdőtelepitések és fásítások. Budapest.
- Karácsony Sándor* 1921: Az Alföld fásításáról és erdősítéséről, különös tekintettel a szikes vidékekre. Kisiújszállás.
- Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson* 1975: Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja II. A rendszeres szabályozások kora (1846–1944). Budapest.
- Kerner, Anton* 1863: Das Pflanzenleben der Donauländer. Innsbruck.
- Kiss Ferenc* 1920: Az Alföld fásításának kérdéséhez EL. 1920.
- Kiss Ferenc* 1979: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején. Budapest.
- Kolossváry Szabolcsné* 1975: A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Szerk.: *Kolossváry Szabolcsné*. Budapest.
- Kormos László* 1967: Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti községgé alakulásáig. Szolnok.
- Küzdényi Szilárd* 1914/a: Gazdaságos eljárás a sziknek termőfölddé alakítására, K. 1914.
- Küzdényi Szilárd* 1914/b: Szikjavító kísérleteim a légköri csapadékkal, K. 1914.
- Lónyai Gábor* 1863: A magyarországi erdők fenntartása, a községi erdők feletti felügyelet, s a falutetések érdekében, EL. 1863.
- Lukácsy Sándor* 1864: A magyar Alföld befásítása. Pest.
- Oroszi Sándor* 1985: Alföldfásítási tervek, erdősítések és erdőtelepitések a Nagykunságban a két világháború között. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. Budapest.
- Rapaics Raymund* 1918: Az Alföld növényföldrajzi jelleme, EK. 1918.
- Réthly Antal* 1948: Magyarország éghajlata. In: *Réthly Antal–Aujeszký László*: Agrometeorológia. Budapest.

- Réthy Antal-Bacsó Nándor* 1938: Időjárás, éghajlat és Magyarország éghajlata. Budapest.
- Roth Gyula* 1920: Az Alföld fásításának erdőgazdasági kérdései, EL. 1920.
- Sávoły Ferenc* 1920: Az Alföld fásításától és öntözésétől a mezőgazdaság terén várható bioklimatikus értéknöveledésről, EL. 1920.
- Sávoły Ferenc* 1921: A magyar Alföld szélviszonyai, figyelemmel az erdősítésre, EL. 1921.
- Soó Rezső* 1964: A magyar flóra és vegetáció rendszertani–növényföldrajzi kézikönyve I. Budapest.
- Szabó Lajos* 1966: Szegények és tanácsbeliek ellentéte Kunhegyesen a XVIII–XIX. század fordulóján. Szolnok.
- Szabó Lajos* 1969: A nép küzdelme „életének jobb móddal való folytatásáért”. In: *Szabó Lajos–Zsoldos István*: Fejezetek Kisújszállás történetéből. Szolnok.
- Szabó Lajos* 1973: A „Mirhó Gáttyának” építése (Adatok a „Tisza II.” előtörténetéhez). In: Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1973. (Szolnok).
- Szántó István* 1936: A Kárpátok Medencéjének erdőtenyésztete mint az éghajlat és a helyi vízellátás függvénye. In: II^{ik} Nemzetközi Erdőgazdasági Kongresszus iratai III. (Budapest).
- Szentannay Sámuel* 1928: A sziktalaj művelése és javítása. 2. kiadás. Debrecen.
- Szentannay Sámuel* 1936: Sikeres gazdálkodás sziken és aszályban. Budapest.
- Tagányi Károly* 1896: Magyar erdészeti oklevéltár. I–III. k. Budapest.
- Thaisz Lajos* 1921: Az alföldi gyepek fejlődéstörténete és azok minősítése gazdasági szempontból, EL. 1921.
- Tóth Béla (és munkatársai)* 1972: Szikesek fásítása. Szikesfásítási kutatás és gyakorlat Magyarországon. Budapest.
- Treitz Péter* 1921: A Nagy-Alföld erdősítése talajtani szempontból, EL. 1921.
- Treitz Péter* 1924: Sós és szikes talajok, I. rész. Budapest.
- Tuzson János* 1941: A Magyar Alföld. Gazdasági, növényföldrajzi tanulmányok, telepítési és vízgazdálkodási tervezet. Budapest.
- Vadas Jenő* 1898: Erdőműveléstan. Budapest.
- Vági István* 1934–1935: Van-e hazánkban ezeréves puszta, vagy azt a török hódoltság okozta. Megváltozott-e a Nagy-Alföld éghajlata a török hódoltság miatt aszályosabb irányban, továbbá a talajok is alig javíthatóan megromlottak-e a valóságban, EL. 1934., 1935.
- Wittner Ferenc* 1978: Tiszacsege és Egyek községek erdeinek története a helynevek tükrében. In: Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei XI–XII. Szerk.: *Kolosváryné Perényi Márta*. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

- EK. — Erdészeti Kísérletek
 EL. — Erdészeti Lapok
 ERFA. — Erdőgazdaság és Faipar
 GL. — Gazdasági Lapok
 JAKU. — Jászkunság
 K. — Köztelek

TOLNAY GÁBOR

A NAGYATÁDI-FÉLE FÖLDREFORM VÉGREHAJTÁSÁNAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA*

Jász – Nagykun – Szolnok vármegyei példák alapján

I. Rendhagyó előszó

Az olvasó megnyerése érdekében rendhagyó módon vagyok kénytelen kezdeni e dolgozatot.

I. Nem szokás beszélni a kutatás nehézségeiről, a források hiányáról, egymásnak ellentmondó voltáról — mindez a kutató magánügye. Azonban közüggé teszi az a tény, hogy a múlt rendszer reprezentatív történeti munkájában, a „Magyarország története” 8. kötetében¹ az 1312. oldalon így hangzik egy mondat: „Az 1920. évi földreform monográfiája még hiányzik.” Ugyanis ennek megírása az Országos Földbirtokrendező Bíróság teljes iratanyagának megsemmisülése következtében helytörténetírók részmonográfiáinak, község- és megyetörténeti feldolgozásainak elkészülte nélkül ma már elképzelhetetlen. A megsemmisült iratanyag több — olykor 80–90 — példányban készült el, és ezeket a legkülönbözőbb helyeken lehet megtalálni a Földművelésügyi Minisztérium földbirtokpolitikai osztályától az Országos Központi Hitelszövetkezeten keresztül a főispáni, alispáni iratokon, a pénzügyigazgatósági és telek- könyvi hatóság irattárától a községek irattáráig. Ezek az OFB ítéletek, határozatok, végzések legtöbbször három-négy község megváltási és kiosztási ügyéről döntöttek, és ha pl. Törökszentmiklós, Szajol és Rákóczipalva községek ügyét eldöntő ítélet egy példányát csak Rákóczipalva irattárában találjuk meg, az a másik két községre nézve is felvilágosít bennünket. Csak az volt a baj, hogy mindössze néhány ítéletet találtam meg.

Ennek hiányában kénytelen voltam a községi és városi képviselőtestületi közgyűlések jegyzőkönyveire támaszkodva folytatni a kutatást. Ebben elvileg az ítéletek főbb adatainak meg kellett volna lenni. Azonban nem egy esetben csak annyit írt a jegyzőkönyvvezető, hogy „Tárgyaltatott az O.F.B. ilyen és ilyen számú ítélete. Határozat: Tudomásul szolgál.”

* A dolgozat az OTKA támogatásával készült. (I/3. 29/1990. nyt. szám.)

¹ Magyarország története 1918–1919. Főszerk.: Ránki György. Bp. 1976. 1312. o.

Ilyen esetekben a helység közigazgatási irattárának átnézésétől vártam az újabb adatok előkerülését — sokszor hiába.

Az Országos Levéltárban dr. Soós László hívta fel a figyelmemet — aki nek ezúton is hálásan köszönöm önzetlen segítségét — a LEBOSZ (Földbirtokreform Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezet általában használatos rövidítése) néhány éve begyűjtött, még rendezetlen anyagára, amely hatalmas mennyiségű kimutatások halmazából áll. E kimutatások a vagyonváltsági földek törlesztésének a nyilvántartására szolgáltak és ennek megfelelően mindenkor a valós helyzetet tükrözték. Tehát az én szempontomból ideális forrásnak számított, hiszen községenkénti csoportosításban és földbirtokonkénti bontásban négyszögöl és aranyfillér pontossággal, név szerinti felsorolással tartja nyilván az ez irányú tartozást. És mindezt még 1952-ben vezették!

Mindezek elmondásával könnyíteni szeretném más kutatók ilyen irányú munkáját, egyben ösztönözve őket a Nagyatádi-féle földreform helyi történetének megírására, forrásainak feltárására.

II. Néhány szóval a feldolgozás módszerét is szeretném indokolni.

Az ellenforradalmi földreform végrehajtását nem helységenként kívánom vizsgálni, hanem a törvény végrehajtásának különböző módozataira helyezem a hangsúlyt. Mindezt teszem azért, hogy egyrészt feltárjam a szakirodalom számára azokat a lelőhelyeket, amelyek majdan segítenek e kérdés monográfikus feldolgozásában, másrészt felhívjam a tudomány figyelmét arra a tényre, hogy immár a harmadik megye végrehajtásához lehet hozzájutni — néhány helység végrehajtásának ismertetésén túl.²

A tárgyalás során érinteni kívánom a végrehajtás négy fő területét:

- a házhelyhez juttatást,
- a kishaszonbérletek alakítását,
- az öröktulajdon joggal juttatott földek kiosztását, valamint a
- legelőjuttatásra utalok röviden.

A bizonyos esetekben hosszadalmasnak tűnő tárgyalást az teszi indokolttá, hogy a szakirodalom még nem ismertette a lebonyolításnak egy-egy olyan momentumát, ami itt napvilágra került. Példa erre az ellenőrző bíró működése Kisújszálláson.

² *Kanyar József*: Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945). Bp. 1964. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 33., *Uő.*: Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949). Bp. 1980., *Szilágyi Miklós*: A Nagyatádi-féle földreform végrehajtása Hajdú megyében. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kosuth nominatae* 13. (1967). Series 1/1. Series marxistica-leninistica. 67–81. o., *Tolnay Gábor*: Az 1920-as évek földreformja Szolnok megyében. In: *ZOUNOK 2. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve* 2. Szolnok, 1987. (A továbbiakban: *Tolnay*: Szolnok megye) 133–175. o., *Uő.*: A Nagyatádi-féle földreform végrehajtása Öcsödön az 1920-as években. *Agrártörténeti Szemle* 1975. 1–2. sz. (A továbbiakban: *Tolnay*: Öcsöd) 172–204. o., *Uő.*: A Nagyatádi-féle földreform végrehajtása Dévaványán. *Békési Élet* XXII (1987), 2. sz. (A továbbiakban: *Tolnay*: Dévaványa) 164–175. o.

Néhol — ahol erre a talált és feldolgozott anyag lehetőséget adott — országos érvényűnek tűnő megállapításokat is megkíséreltem megfogalmazni. Ezeket a tényeket a magam részéről bizonyítottnak látom. Ha nem annak tűnik, esetleg nem kellő mélységgel és bizonyító erővel sikerült annak kifejtése.

II. Bevezetés

A földreform eszméje Magyarországon az 1848-as jobbágyszabadságharc óta a magyar parasztság egyik legjelentékenyebb, legkiemelkedőbb — eleinte csak rejtett formában megjelenő, de később állandóan visszatérő és felszínre törő — problémája volt.

Jelentkeztek a parasztmozgalmak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverésétől.³ A kiegyezés után e mozgalmak — az agrárszocialista mozgalmakkal bővülve — mind erőteljesebben követelték jussukat: a földet.⁴ Még erőteljesebb eszközökkel, még szervezettebben tört felszínre ez a mozgalom a XX. század első évtizedeiben, amikor már megmozdulásaik bizonyos mértékig befolyással voltak az országban felszínre törő politikai válságokra is.⁵

A földkérdésről szó volt az első világháború alatt is, amikor az uralkodó osztályok — figyelembe véve a katonai szolgálatot teljesítő parasztok vágyát a föld után — biztatásul minden vitézségi érem tulajdonosának — földhöz juttatást helyeztek kilátásba.⁶ Ez a probléma foglalkoztatta a parasztságot az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után, de ez jelentkezik már 1918 novemberében az országszerte kirobbanó parasztmozgalmakban is.⁷ Károlyi Mihály és kormánya igyekezett e mozgalmakat lecsillapítani, amikor Buza Barna hirdette meg földreformját. Ennek a földreformnak kritikájaként azonban 1919 tavaszán ismét parasztmozgalmak robbantak ki az országban. 1919. március 21. azonban új helyzetet teremtett, bár a földkérdés megoldása a Tanácsköztársaság ideje alatt is az egyik legfontosabb és — sajnos — megoldatlan probléma maradt. A hibás agrárpolitika miatt csalódott a parasztság, és ennek követke-

³ *Pölöskei Ferenc*: Parasztmozgalmak a forradalom és szabadságharc bukásától 1868-ig. In: *Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848–1948*. Szerk.: *Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán*. I–II. k. Bp. 1962. (A továbbiakban: *Pölöskei–Szakács* I., ill. II. k.) 35–106. o.

⁴ *Simon Péter*: A kiegyezés utáni mezőgazdasági tőkés fejlődés és a századvégi agrárszocialista mozgalmak. In: *Pölöskei–Szakács* I. k. 107–314. o.

⁵ *Mucsi Ferenc*: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1900–1906-ig. In: *Pölöskei–Szakács* I. k. 315–450. o.

⁶ *Néhai Izsó Sándor*, Öcsöd, Dózsa György út 12. szám alatti lakos visszaemlékezései. — Saját gyűjtés.

⁷ *Farkas Márton*: Forradalmi erjedés az osztrák–magyar hadseregben a Nagy Októberi Forradalom győzelme után. *Századok* 101(1967). 5. sz. 1026–1035. o.

ménye az lett, hogy a munkás – paraszt szövetség leszűkült, bár a Tanácsköztársaság utolsó heteiben már történtek lépések a hibák kijavítása érdekében.⁸

A fent elmondottakból az a következtetés vonható le, hogy a földkérdést Magyarországon sohasem sikerült — még rövid időre sem — nyugvópont-ra juttatni. Ennek az a magyarázata, hogy az országban igazságtalanok voltak a birtokviszonyok, az agrárproletárok, törpe- és kisbirtokosok életszínvonala alacsony volt. Az országban a falvakon belüli ellentmondások annyira élesek voltak, hogy az ennek az állapotnak nyomasztó voltát érzők igyekeztek ezeket kiegyenlíteni. „... Elég volt a pusztaság valósága ismerete, a tények egyszerű rögzítése, amelyek egyrészt a birtokmegosztásban, másrészt az agrárnépesség szociális rétegződésének statisztikájában, valamint a mezőgazdasági népesség szociális helyzetében — gazdasági viszonyaiban — megdöbbenően jutottak kifejezésre ...”⁹ Hozzájárult ehhez az 1919–1920-as években a fehérterror, az egyre növekvő infláció, a nagymérvű áruhiány, a bérek csökkenése, az ország egyes vidékein — így Jász–Nagykun–Szolnok vármegyében is — az idegen megszállás is. Olyan nagy volt a parasztság nyomora, elkeseredése, hogy már az ellenforradalmi korszak második évében megszületett a földreformtörvény, amely — a törvény megfogalmazása szerint — a parasztság helyzetén volt hivatva segíteni, de a valódi célja a falu lecsendesítése volt.

E földreform Jász–Nagykun–Szolnok vármegyei végrehajtásának az országos eredményekkel egyező, illetve attól eltérő vonásait, ellentmondásait kísérli meg a dolgozat bemutatni.

III. A Nagyatádi-féle földreform végrehajtása

1. A házhelyek kiosztása

Az ellenforradalmi földreform végrehajtása során időrendben a házhelyek kiosztása és a kishaszonbérletek alakításának munkálatai kezdődtek meg először. A XXIX. és XXXVI. törvénycikkek megjelenése között olyan kevés idő telt el — 1920. október 3-tól 1920. december 7-ig —, hogy a két törvény végrehajtását a helyi közigazgatási hatóságok — ha hivatalosan nem is —, de a gyakorlatban összevontan kezelték.

⁸ Szemere Vera: Az agrárkérdés 1918–1919-ben. Bp. 1963. 272. o., *Uő.*: A munkás–paraszt szövetség kérdései 1919-ben. Párttörténeti Közlemények (1959) 1. sz. 15–50. o.

⁹ Szakács Kálmán: Földmunkás- és szegényparaszttmozgalmak az ellenforradalmi rendszer első éveiben 1919–1925. In: *Pölöskei–Szakács* II. k. 625–729. o.

a) *Eltérések az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adataitól*

A megyében az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai szerint házhely céljára 1427 kat. hold földet osztottak ki, amely 7011 házhelyet foglalt magában. Ez 325 négyszögöles átlagterületnek felel meg.¹⁰ E témáról írt dolgozatomban¹¹ 1529 kat. hold területű kiosztást tud bizonyítani, amelyen 7527 házhelyet létesítettek.

Ez mindkét esetben — a terület és a darabszám esetében is — 7 százalékos növekedést jelent az 1935. évi mezőgazdasági statisztikához képest, ami főleg a járszági alsó és felső járások, valamint a tiszai alsó járásban mutatkozó eltérésekből adódott.

b) *Az „érdemesség” elbírálása*

Az 1920:XXXVI. törvénycikk 2–3. paragrafusai, majd az 1924:VII. törvénycikk 2. paragrafusa intézkedik az „érdemesség” — földre, házhelyre, haszonbérletre — érdemesség megállapításáról. A XXXVI. törvénycikk 3. paragrafuszának 6. pontja kimondja, hogy „...nem juttatható ingatlan annak ..., aki ... a forradalmi mozgalmakkal kapcsolatosan a törvényes állami és társadalmi rendre veszélyes magatartást tanúsított ...” Tehát a törvény taxatív kimondja, hogy azok, akik a forradalmi mozgalmakban részt vettek, kizárhatók a különféle juttatásokra jelentkezők közül. Az „érdemességet” a helyi képviselőtestület bírálta el.

A Nagyatádi-féle földreform korábbi értékeléseit ismerve azt gondolhatnánk, hogy a képviselőtestületek zömmel a forradalmi magatartás miatt találták „érdemtelennek” a jelentkezőket. Ez azonban nem így történt. A megyében mindössze két helyen — *Jászdózsán*¹² és *Tiszaszentimréen*¹³ — utasítottak el jelentkezőket ezzel az indokkal. Jászdózsán a következő indokokat olvashatjuk: „a kommün alatt izgatott”, „kommunista izgatott”, „veres katona volt”, „Károlyi-forradalom alatt vezető szerepet vitt”, „a kommunista kör szolgája volt, ő osztotta az izgató röpiratokat” stb.

Az érdemesség megállapítását a következő indokok alapján tagadta meg a képviselőtestület. A sorrendet az előfordulás gyakorisága alapján állítottam össze.

¹⁰ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1936. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99. k. (A továbbiakban: Mg. stat. 1935. 99. köt.) 170–173. o.

¹¹ Tolnay: Szolnok megye 162. o.

¹² Szolnok Megyei Levéltár — (A továbbiakban: SzML) Jászdózsa község képviselőtestületi gyűléseinek jegyzőkönyve — (A továbbiakban: a község neve, jkv.) — 16/1921. kg. szám.

¹³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). K-184 1921–29–59. 386.

1. házuk van,
2. módjukban áll házat magánügylettel szerezni,
3. önálló keresetük még nincs.
4. nem magyar állampolgárok (legtöbbször orosz hadifoglyok, akik a helységben maradtak),
5. még nem laknak tíz éve a helységben,
6. a forradalmak alatti magatartásuk kifogásolható volt.

c) *Ügyrendi hibák elkövetése*

Az ügyrendi hibák elkövetése végeredményben nem azt jelentette, hogy a hiba elkövetőit kizárták a juttatásból — azt is jelenthette —, de nemegyszer nagy mértékben késleltette az eljárás lefolytatását, bárki részéről is történt a hiba. Ezért a nem megfelelő helyre küldött beadvány, egy más hivataltól, hatóságtól érkező ügyirat mindig azt jelentette, hogy a közigazgatás fogaskerekei közé homok került.

Ilyen esetek a megyei végrehajtás során is előfordultak. Az egyik ilyen érdekes eset *Túrkevé*n történt. *Túrkevé*n is 1921-ben fogtak hozzá a rendeletekben lefektetett elvek alapján a házhelyrendezéshez.¹⁴ Ezt a folyamatot szakította meg a vármegyei törvényhatósági bizottság 31.978/1921. számú határozatának a végrehajtása, amely szerint az állami kislakások építésére összesen 14 kat. hold 665 négyszögöl területet ajánl fel ingyen a város lakosságának.¹⁵ Ez azt jelentette, hogy 115 darab 200 négyszögöles telekhez juthat ingyen a város lakossága. Ez igen jelentős mennyiség volt akkor, amikor összesen 146 telket osztottak ki a városban a földreform során. Végeredményben az ingyentelekből nem lett semmi, de alaposan megzavarták mind az igénylők kedélyét, mind a közigazgatás eddigi rendjét, amit a végrehajtás során kialakítottak. Ebben az esetben a magasabb közigazgatási fórum nem tartotta be a kialakult ügyrendet és ez okozta a zavart.

Kenderesen ugyancsak a felsőbb szervek akadékoskodása miatt volt kénytelen 1921 és 1933 között 51 alkalommal tárgyalni a házhelyrendezés ügyét a képviselőtestület. Az történt ugyanis, hogy a házhelyek árát már régen kifizették, de az osztás még mindig nem történt meg, amit a reformföldesek jogosan sérelmeztek.¹⁶

Érdekes jegyzőkönyvi részlet került elő *Nagykörűben* a házhelyekre történő jelentkezések során. Az OFB egy ítéletet küldött a község elöljáróságá-

¹⁴ SzML *Túrkeve* jkv. 39/1921. kgy. szám.

¹⁵ SzML *Túrkeve* jkv. 233/1921. kgy. szám.

¹⁶ SzML *Kenderes* jkv. 1921–1933. évi kötetei.

nak,¹⁷ amelyben megállapította, hogy a nagykörűi illetőségű Szilvási Antal és társai által beadott házhelyekhez jutási kérelemben a nagykörűi képviselőtestület még nem döntött. A képviselőtestület azért nem tudott ebben a kérdésben dönteni, mert a jelentkezésnek számító kérvényt egyenesen az OFB-hez küldték és erről — egyáltalában a jelentkezési szándékukról — a képviselőtestület csak az ítéletből értesült.

Ez nem az első eset a nagykörűi eljáróság, képviselőtestület gyakorlatában. Hiszen Kiss Ernő és 422 társa a földhöz juttatás iránti kérelmüket sem a községhez, hanem az OFB-hez nyújtották be.¹⁸

Nem derült ki a jegyzőkönyvekből, hogy mi lett a beadványok sorsa. Nem biztos, hogy teljes siker kísérte akciójukat, hiszen az 1935. évi mezőgazdasági statisztika alapján 370 kat. hold földet osztottak ki, ami összevetve a 422 igénylővel nem mondható sikernek.

d) Tulajdon átruházások

Az átnézett képviselőtestületi gyűlések jegyzőkönyvei igen sok esetben foglalkoznak ingatlanátruházásokhoz megadott, illetve megtagadott hozzájárulásokkal, döntésekkel. Ugyanis az eljárás alá vont és az OFB közreműködésével kapott ingatlanok elidegenítését a rendeletek engedélyhez kötötték. Ennek első lépcsőfoka volt a képviselőtestület állásfoglalása. A képviselőtestület, az eljáróság ismerte az elidegenítési jogügyletben résztvevő feleket, az ügyek hátterét, és meg tudta állapítani, hogy nem üzérkedésről vagy a vevő részéről ingatlan-felhalmozásról van-e szó. Az OFB ritkán ítélte a helyi képviselőtestület állásfoglalása ellen.

Így érthető, hogy igen sok hozzájárulásról döntenek a képviselőtestületek. Ezek visszatükröződnek a megye egész forrásanyagában, de talán a legteljesebb ilyen irányú anyag *Kunszentmárton* esetében áll a rendelkezésünkre, hiszen itt nemcsak a képviselőtestületi gyűlések jegyzőkönyveire lehet támaszkodni, hanem az OFB jóváhagyó végzéseire is. Ennek alapján megállapítható, hogy az OFB annak idején 404 igénylő részére 108 kat. hold területen osztott ki házhelyet 1924-ben.¹⁹ Az 1930-ban kiadott végzésben az OFB 313 esetben döntött az itt kiosztott házhelyek tulajdonjogátruházásáról, ami 83 százalékos tulajdonjogváltozást jelent.²⁰

Kunszentmárton esetében főleg öröklésekről, valamint a házastárs részére

¹⁷ 20.028/1924. számú OFB ítélet.

¹⁸ SzML Nagykörű jkv. 2/1922. és 109/1925. kgy. számok.

¹⁹ Békés Megyei Levéltár, Gyula. — (A továbbiakban: BML Gy.) — Öcsöd község közigazgatási iratai. A 6.914/1926. számú iratban a 3.267/1924. számú OFB ítélet.

²⁰ Szarvasi Járásbíróság Telekkönyvi Irattárában a 21.844/1930. számú OFB végzés.

történő ingatlanátruházásokról van szó, de jelentős az ingatlan megosztások száma is. Mindezek mellett elég nagy mennyiségben járult hozzá az OFB azoknak az ingatlanátruházásához is, akik nem voltak olyan anyagi helyzetben, hogy a megváltási ár törlesztő részleteit fizetni tudják.

Kunszentmárton esete mindenképpen elgondolkoztató jelenségre hívja fel a figyelmet: a földreform sikertelenségéhez némely helységben nagymértékben hozzájárult a földárak aránytalanul magasra sikerült megállapítása. Bár a földek árának megállapítása a 30 pengős búzaárak idején történt, ehhez képest tehát a kataszteri tiszta jövedelem hatvanszoros szorzata nem látszott túl magasnak. A hiba ott volt, hogy a dekonjunktúra alatt nem történt gyors intézkedés a megfelelő árcsökkentésre nézve.

Noha Kunszentmárton esete — eddigi ismereteim szerint — egyedi a megyében, feltehetőleg az ország más megyéjében lehet majd találkozni hasonló problémával küszködő helységekkel.²¹

e) Telepítések

A földreform-novella igyekszik pótolni a XXXVI. törvénycikk telepítésekkel kapcsolatos hiányait és szorgalmazza új falvak telepítését olyan vidékeken, ahol erre lehetőség van. Hibának tüntette fel azt — ami igaz is volt —, hogy a túlságosan szétterülő helységeket növelte új munkásnegyedek hozzáépítésével. Az új falvak telepítése az Alföld egészségtelen népességmegoszlását némileg javíthatja is. Ugyanakkor ezek változatosságot vittek volna a tanyavilág egyhangúságába is és természetes központjai lehetnek az óriási határnak.

A megyei végrehajtás e tekintetben az élen járt, hiszen öt község alapjait vetette meg.

Dévaványa területéből alakult *Ecseghalva*,

Rákóczi falva területéből alakult *Rákócziújfalu*,

Szolnok területéből alakult *Szandaszőlős*,

Törökszentmiklós területéből alakult *Kengyel* és *Tiszatenyő*.

Mivel a települések kialakulásának mind bírói indoklása, mind a kialakulás módja igen közel áll egymáshoz, az egyik legteljesebb OFB iratanyaggal rendelkező *Kengyel* és *Tiszatenyő* kialakulásának körülményeit mutatom be.

A törökszentmiklósi házhelyrendezésnél két fő szempont vezette elsősorban az OFB-t. Az *első tényező*, ami földbirtokpolitikai szempontból lényeges, hogy a földhöz juttatottak házhelyeiket lehetőleg a részükre juttatott föld közelében kapják meg, hogy ezáltal is biztosítva legyen a föld kellő megművelése és karbantartása. Ez Törökszentmiklóson csak úgy lehetséges, ha nem a községben, hanem azon kívül a megváltott területek középpontjában jelölik ki a házhelye-

²¹ *Kerék Mihály*: Magyar földkéres. Bp. 1939. 195–197. és 235–236. o.

ket, amelyek 15–20 km-re is esnek a községtől. Ilyen távolságról két-három holdas birtokot művelni kellő igaerővel nem rendelkező földműveseknek mind a tulajdonosok, mind a köz szempontjából rendkívül hátrányos.

A másik tényező a község belső fejlődésének megóvása és biztosítása. Törökszentmiklós fejlődő község, de nagy népessége ellenére teljesen falusias jellegű, és öt és fél km hosszú. A község fejlődésére, utcák, utak, világítás, iskolák és más közintézmények létesítésére és fenntartására, de a közbiztonság és helyes közigazgatás szempontjából sem előnyös, ha Törökszentmiklóson 1044 házhellyel, tehát 180–200 kat. holddal meghosszabbodik vagy kiszélesedik. Ez ugyanis azt a veszélyt is rejti magában, hogy e külső telek, illetve telkek beépítéséig a belső építkezés megakad, de a külső építkezés rendszerességét sem lehet biztosítani. Így megeshet, hogy évtizedekig beépítetlenül maradnak az elszórtan felépült házak között olyan nagy területek, amelyeknek a rendszeres földműveléstől való ilyen elvonása gazdasági kárt is jelent.

Nem valószínű ugyanis, hogy Törökszentmiklóson, ahol 30 ezer lakos részére — nem számítva a külső tanyák lakhelyeit — 4450 ház van a községben, komoly szükség lenne az eddig megállapított 1044 és a pótlósszeírásban még kért több mint ezer házhelyre. Ez utóbbit sokan csak földszaporítás céljából kérték, anélkül, hogy szükségük vagy módjuk lenne házat építeni.

A másik tényező is amellett szól tehát, hogy a törökszentmiklósi házhelyeket ne a község közelében, hanem attól távol, a kiosztott földek közelében jelöljék ki. A kijelölésnek „nemzetfejlesztési szempontból” is nagy jelentősége van. Törökszentmiklós határában ugyanis — mint az Alföld egyéb részein is észlelhető — 25–30 ezer hold nagybirtok terül el anélkül, hogy ezek gyéren lakott területét egyetlen község megszakítaná. A kisbirtokok is oly távol esnek a községtől, hogy kénytelenek 15–20 km távolságra levő tanyákon lakni, távol minden kultúrától. A házhelyek csoportos elhelyezése megszakítja e nagy pusztaságokat és a közigazgatási és közművelődési szempontból sem előnyös tanyarendszer helyett új községek keletkezésének alapját veti meg olyan helyeken, ahol a hagyományok szerint hajdan is községek voltak.

Mindezeknek a szempontoknak a mérlegelése után fogadta el az OFB a tárgyaló bizottság javaslatát és a törökszentmiklósi házhelyeket Pusztakengyel és Pusztatenyő vasútállomások mellett helyezte el, amellyel megvetette a mai Kengyel és Tiszatenyő községek alapját. A kijelölt helyek könnyen megközelíthetők, mert mindkettő vasútállomás és kőút mellett fekszik. Kengyelen csendőrs is van, ami közbiztonsági szempontból előnyt jelent.

Az új községekben közegészségügyi és kulturális intézmények létesítésére Törökszentmiklós község vállalkozott. Az ehhez szükséges területeket az OFB fenntartotta, hogy ilyen módon is segítse és módot adjon annak létesítésére.

A házhelyek külterületen való kiadásának helyességét mutatja az is, hogy a házhelyhez és földhöz juttatandók még az eljárás során maguk is kérték azt,

amit a község elöljárósága, képviselőtestülete, a főszolgabíró és a gazdasági felügyelő is helyeselt és a vármegye törvényhatósága 12.924/1924. közgy. számú határozatával helyben is hagyott.

Így azután az OFB ítélkező tanácsa Törökszentmiklós község részére 100 kat. holdat juttatott házhelyek céljaira. Ebből 50 kat. holdat a báró Harkányi Andortól megváltott területből a pusztakengyeli vasútállomás mellett a házépítésre legalkalmasabb helyen. 50 kat. holdat pedig a pusztatenyői vasútállomás mellett a Léderer Sándor és Léderer Gyula birtokából megváltott részletnek a vasút és a kövesút által határolt szögletén jelölte ki.

E két területről köteles volt Törökszentmiklós község kiosztási tervet készíteni akként, hogy a területnek legalkalmasabb részein iskolát, tanítói és szülésznői lakást, valamint egy köztér céljára öt-öt holdat és temető részére egy-egy holdat kijelöljenek. Ennek a 12 holdnak a megvételére kötelezte az OFB Törökszentmiklós községet. Kötelezte továbbá őket arra is, hogy a házhelyek nagyobb számának beépítése után az iskola, a tanítói és a szülésznői lakás felépítéséről, az iskola felállításáról és berendezéséről, valamint a tanítói és szülésznői állás javadalmazásáról gondoskodjon.

Az 50–50 kat. holdból ezek után megmaradó területet 300–400 négyszögletes házhelyekre kell osztani és a már jóváhagyott névsor alapján ki kell osztani.

A kiosztásnál előnyben kell részesíteni a hadirokkantakat, a hadiözvegyeket és hadiárvaakat, a vitézségi éremmel rendelkezőket, a több gyermekes családokat. Ezek közül is azokat kell előnyben részesíteni, akik földjüket a kengyeli, illetve a tenyői állomások közelében kapták meg, és akik a házépítéshez szükséges tőkével vagy anyagokkal rendelkeznek, vagy valószínűnek látszik, hogy azt beszerezni képesek.

Amennyiben az egész terület kiosztása után további házhelyrendezés szükségesnek mutatkozik, az érdekeltek indokolt kérelmére további eljárás beindítását helyezi kilátásba az OFB.²²

f) *A magánegyezségek ügye*

Mind a XXXVI. törvénycikk, mind a végrehajtási utasításai szorgalmazták, hogy a községi képviselőtestületek kezdeményezzék a házhelyek létesítése magánegyezés útján történő lebonyolítását.

Ezt sikerült elvégezni *Tiszakürtön*,²³ valamint az 1950-ben Szolnok megyéhez csatolt *Ócsödön*. Itt magánegyezséggel szereztek meg 104 kat. hold 438

²² SzML Rákóczi-falva közig. irataiban a 17.903/1924. sz. OFB ítélet.

²³ SzML Tiszakürt jkv. 1921–1929. évi kötetei.

négyszögöl területet házhely céljaira báró Harkányi János és Béla birtokából.²⁴ Ugyancsak magánegyezségre utal a *csépai* 64 igénylő kielégítése is.²⁵

Mindhárom esetről felfigyelhetünk arra a jelenségre, hogy az OFB a későbbiek során ezeket a területeket *nem számította be* a vagyonváltsággént lerótt mennyiségbe, mondván, hogy ezeket magánegyezség alapján juttatták közcélokra.

A házhelyrendezés nagyon égető problémát oldott meg. Kisegítette a falu legszegényebb rétegét a lakbérzsora karmai közül, ami a megyében a „tanyásbéresség” formájában jelentkezett a legáltalánosabban.

A főleg fiatal, házas földműves elszegődött a nagygazda tanyájába béresnek. A nagygazda a faluban, városban lakott. A lakásért — és a tanyaudvaron nevelhető aprójószágért — a tanyásbéres köteles volt gondoskodni télen-nyáron a gazda állatairól — szarvasmarhákról, lovakról, sertésekről, juhokról —, bizonyos mennyiségű munkanapot dolgoznia kellett a gazdaságban és a tanyát és tanyaudvart rendben kellett tartania. A tanyásbéres felesége — mert nőként nem alkalmaztak erre a feladatra — pedig nevelte a tanyaudvaron és a tarlón az aprójószágot. Ezért bizonyos mennyiségű aprójószágot volt köteles adni a tulajdonosnak használat fejében. Mindezek előteremtésére az egész család munkaerejét igénybe vette a családfő, és ezek a munkák minden percüket igénybe vették. Mindennek az alapját az adta meg, hogy a falu, a város — mivel a nagybirtok ölelésében nem tudott terjeszkedni — nem rendelkezett megfelelő mennyiségű lakással és a nagybirtok szorítása miatt azok számát növelni sem tudta. Így azután a külön lakásért hajlandók voltak vállalni ezt az életformát.

Ezen enyhített bizonyos mértékben a földreform, de a földbirtokosok ilyen magas árat ezért a meglehetősen gyenge minőségű területekért soha nem kaphattak volna, mint ennek az akciónak a lebonyolítása során.

Egy 300 négyszögöles területért hat métermázsza búzát kellett fizetni, annak 5 százalékos kamatát, ami tíz esztendő alatt 135 kg búzát tett ki, valamint 15 pengőt az eljárási költségek fejében. Így a földbirtokosok és az altruista bankok jártak a legjobban, hiszen kat. holdanként 39,2 métermázsza búzáért adták el a földet, aminek összege — ha a Szakács Kálmán által közölt búzaárakat vesszük figyelembe (27,60 P) — 1080,92 pengő volt katasztrális holdanként. Ezeknek a földeknek az értéke 13–14 aranykorona között mozgott, ami a hatvanszoros szorzat esetében is csak 780–840 pengőt tett ki kat. holdanként. Így azután ennek a juttatásnak az volt az *egyedüli* előnye, hogy tíz esztendő alatt kellett kifizetni.

²⁴ Tolnay: Öcsöd. 178–179. o.

²⁵ Botka János: Egy tiszazugi falu — Csépa — története. Szolnok, 1977. Levéltári füzetek 3. 207. o.

A 8420/1920. ME számú rendelet 10. paragrafusában kimondta, hogy a tulajdonosnak két éven belül házat kell építenie telkén. Világos, hogy ennek jó részük nem tudott eleget tenni.

Az akció mindenestre fejlődési lehetőséget nyitott, az ország legszegényebb rétegeit juttatta házépítési lehetőséghez, ami nem volt közömbös a helység szociális körülményeinek a szempontjából sem.

Ennyiben elérte célját és ha több-kevesebb sikerrel is, de javította a falu és a vagyontalan rétegek életkörülményeit.

2. A kishaszonbérletek

Az 1920. évi XXIX. törvénycikk már megalapozta, az 1920. évi XXXVI. törvénycikk tette teljessé a paraszti földszerzésnek azt a formáját, ami ebben az időben „kishaszonbérletek alakítása” néven vonult be a köztudatba. Főleg a kis- és középbirtokosok vállalták szívesen a kishaszonbérletek megművelését, mert önmagában kicsi gazdaságuk a bérletek megművelésével vált rentábilissá, amelyekből meg tudott már élni családjával együtt, és amellyel már képessé vált bővített újratermelésre is. A nagybirtokosok közül viszont azok adták szívesen haszonbérbe birtokaikat, akik a nagybirtokot nem házi kezelésben irányították.

1920. október 3-án jelent meg az 1920. évi XXIX. törvénycikk, a végrehajtási utasítása — a 8.420/1920. ME számú rendelet — pedig október 4-én.

A vármegyei végrehajtás néhány érdekes esetét a következőkben ismertetem.

a) *Redemptus helységek*

Jászkiséren az egészséges birtokmegoszlás ellenére érezhető volt némi feszültség az összeírás, a jelentkezések elbírálása idején. Ez azzal magyarázható, hogy a község határában lévő Dungyverszky-féle nagybirtok már pusztá létével is irritálta a szegényparasztságot. A képviselőtestületi határozat alapján ebből a birtokból először mintegy 300 kat. területet kértek kishaszonbérletek céljaira. Ez azonban később 2139 kat. holdas területű bérletre növekedett, amelyet kishaszonbérletként béreltek 1924. szeptember 30-ig. Ekkor az Országos Központi Hitelszövetkezet (a továbbiakban: OKH) rendelkezési állományába került, amiről még az alábbiakban szó lesz. Ezt a meglehetősen nagy területet nem csak jászkiséri kisparasztok, hanem a környező községek szegényei is bérelték a fenti időpontig.²⁶

²⁶ SzML Jászkisér jkv. 11/1921. kgv. szám, Magyarország földbirtokosai és földbérletői. (Gazdacím-tár.) A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján. Bp. 1925. (A továbbiakban: Az 1925. évi gazdacím-tár.) 155. o.

*Jászfényszaru*n csupán hat évi bérletre osztottak ki 45 kat. hold földet a község saját földjéből.²⁷

A megye jászkun városai közül egyedül *Túrkevét* érintette a kishaszonbérletek ügye, ahol 140 kat. hold 1521 négyszögöl területen létesítettek kishaszonbérletet.²⁸

Valójában tartós kishaszonbérletnek nem lehetett számítani a csak pár évig funkcionáló jászkíséri bérletet. Így azután mindössze 186 kat. holdnyi kishaszonbérletről számolhatok be a redempció területén, ami a földreform során kiosztott kishaszonbérleteknek mindössze 2,1 százaléka, a megye földterületének pedig mindössze 0,02 százaléka volt.

b) *A nagybirtokkövezet helyégei*

1. *A kötött forgalmú birtokok bérletei*

Jánoshidán a csornai premontrei kanonokrend birtokából 281 kat. hold kishaszonbérlet osztására került sor.²⁹ A járás főszolgabírája azt jelentette az alispánnak, hogy a járás területén minimális a jelentkezés kishaszonbérletre és *Jánoshidán* is éppen a jelentkezés hiánya miatt nem került sor nagyobb terület kiosztására.³⁰

A *rákóczi*falvi igénylők ügyére hamar ráterelődött a figyelem, hiszen Kuna P. András³¹ nemzetgyűlési képviselő már 1920. október 27-én interpellált az ügyükben a nemzetgyűlés előtt.

Ugyanis a község közigazgatási területén helyezkedik el dr. Gorove László földbirtoka, amelyet a tulajdonos Sreiber Lajosné Hardstein Sarolta szolnoki illetőségű nagybérlőnek adott bérbe élő és holt felszerelésével együtt kat. holdanként 31 koronáért. Sreiberné, mivel neki magának gazdasági felszerelése nem volt elegendő és így nem volt képes megmunkálni a földet, kiadta az 1919. október 1-jétől 1920. szeptember 30-ig terjedő időszakra a *rákóczi*falviaknak kat. holdanként 70 koronáért.

*Rákóczi*falva lakosainak száma négy-ötezer között volt ekkor, de e létszám rendelkezésére csak kétezer kat. hold föld állt, amiből az egész község nem

²⁷ SzML Jászfényszaru jkv. 34/1922. kg. szám.

²⁸ SzML Kisújszállás 5.272/1927. számú közigazgatási irataiban lévő 39.296/1927. számú OFB ítélet.

²⁹ SzML Jánoshida jkv. 63/1923. kg. szám.

³⁰ OL K-184 1921–29–59.735/92.640.

³¹ Kuna Pál András (1866–1934), kisbirtokos, 1920–1934 között a kunszentmártoni választókerület képviselője kisgazdapárti, majd egységpárti programmal, az Országos Földműveléspárt alelnöke, Jász–Nagykun–Szolnok vármegye törvényhatósági bizottságának választott tagja, aki a fővárosi lapokba írt cikkein keresztül lett országosan ismert.

tudott megélni. Aratást nem kaptak, ezért kénytelenek voltak 2–3–5–8 kat. holdas parcellákat bérelni, hogy azon legalább a kenyerüket megtermeljék.

Az 1920/1921. gazdasági évre is kérték a földet Streibernétől, de ő keveslén a 31 koronán felül kapott 39 korona hasznot holdanként, csak feles művelésre akarta kiadni a földet, mégpedig 10 holdon felüli 20–30–50–100 holdanként, hogy így a termésből többet kaphasson. Ki is adott már egy 180 holdas tagot egy tiszaföldvári bérlőnek, egy másiknak pedig 200 kat. holdat.

A rákóczipalvi parasztok ezt nem vállalhatták, mert sem vetőmagjuk, sem igaerejük nem volt.

Ekkor Krizsik Albert és társai, rákóczipalvi lakosok, kérvénnyel fordultak a földművelésügyi miniszterhez, aki 68.376/1920. X. B-1. szám alatt a panaszt leküldte az alispáni hivatalhoz, ahol Szomjas Aladár gazdasági felügyelő sokáig bízta is őket.

Közben dr. Gorove László földbirtokos látva, hogy bérlője felesbe adja a földet, vissza akarta venni tőle, hogy majd ő maga adja ki a kisembereknek. De a szolnoki bíróság nem bontotta fel a bérlővel kötött szerződését, és meghagyta azt bérleményében. A panaszosok az 1920. október 3-án megjelent rendeletre hivatkozva elmentek a községi elöljáróságához, majd a főszolgabíróhoz, aki azal fogadta őket, hogy miért nem hamarabb mentek, pedig már augusztusban jártak nála.

Az volt a kérdése Kuna P. Andrásnak a földművelésügyi miniszterhez, hogy hajlandó-e a törvényhozás és a saját maga által hozott rendeleteknek érvényt szerezni?³² Ez után a rendeletek betartására kötelezték a bérlőt, aki a múlt évi feltételek mellett alhaszonbérletbe adta a birtokot a rákóczipalvi lakosoknak.³³

A XXIX. törvénycikk alapján közzétett felhívásra 512-en jelentkeztek a községben kishaszonbérletre. Igényüket rövid időre a következők szerint elégtették ki: 1834 kat. holdat kaptak földművelésre a következő megoszlásban: 60 kat. holdat ingyen kaptak használatra, 560 holdat 70 korona/kat. hold bérleti díj fejében bérletként, a többi részes művelésre kapták. Ez mindössze egy évre szólt.³⁴

Végleges és hosszú időre szólóan a község báró Stralendorff Brunóné által alapított népnevelési alapítványnak a rákóczipalvi határban fekvő 1266 kat. hold 87 négyszögöl területű birtokából kaptak 330 kat. hold 1400 négyszögölnyi területet kishaszonbérletként, amellyel 121 helybeli törpebirtokos szükségletét elégtették ki. Az erre vonatkozó szerződést 1923. december 18-án írták alá. A

³² OL K-184 2272. csomó, 1920-29-100.533/109.969., Nemzetgyűlési napló. A Nemzetgyűlés 118. ülése 1920. október hó 27-én, szerdán. 195. o.

³³ OL K-184 1921-29-59.735/92.540.

³⁴ OL K-184 1921-29-59.735/92.640.

*juttatásnak az volt a feltétele, hogy az öröktulajdon joggal juttatható föld igénylésétől elállnak.*³⁵

Dévaványán a kishaszonbérletre jelentkezők a Magyar Katolikus Vallásalap Borz-pusztai 3000 kat. holdas területét szerették volna megszerezni, amelynek a haszonbérleti szerződési tárgyalását 1922. február 22-én tartották meg, de az ügykezelőség nem a dévaványai kisembereknek adta.³⁶

A Baldácsy-féle Protestáns „... vallásalapítvány földjéből mégis megszereztek valamit a dévaványai parasztok, mégpedig oly módon, hogy ismételten küldöttségben jártak Budapesten, segítségért szorongatták Nagyatádi Szabó Istvánt, s az ő támogatásával sikerült kiharcolniuk, hogy 2600 holdat³⁷ kisembereknek adtak bérbe az alapítványból”.³⁸

Kenderesen szintén a Magyar Katolikus Vallásalappal kellett megegyeznie a kishaszonbérletlőknek. Az egyezség értelmében 1784 kat. hold területet 488 kishaszonbérlet részére 2–4 kat. holdas parcellákban osztottak fel. Az egyezséget az OFB is jóváhagyta.³⁹

Tiszapüspöki volt az egyetlen olyan község a tiszai közép járásban, ahol mindössze egy nagyobb területű kishaszonbérlet volt: a szatmári káptalan birtokából vettek bérbe 997 kat. hold 800 négyszögöl nagyságú ingatlant, amelynek egyezségét az OFB is jóváhagyta.⁴⁰

Látható, hogy a megyei végrehajtás igyekezett betartani a rendelkezések intencióit: a korlátolt forgalmú birtokokból akkora területen, amely megváltható volt, 25 éves időtartamra kishaszonbérleteket alakított. Néhol — pl. Dévaványán a Magyar Katolikus Vallásalap — azonban a jószágigazgatóságok, gondnokságok, ügykezelőségek akadékoskodása megnehezítette és meghosszabbította az ügyintézkést és vele a haszonbérletek birtokbaadását is.

2. Bérletársaságok, bérletsszövetkezetek⁴¹

A kisbérleti rendszer kiépítését a hosszadalmas és bürokratikus eljárásokon kívül, amely a vármegyei gazdasági albizottságtól a földművelésügyi miniszterig terjedt, az a gyakorlat is nehezítette, hogy a miniszter elhatározását rendszerint az OKH döntésétől tette függővé. Ha valahol ugyanis nagyobb bérlet alakítá-

³⁵ SzML Rákóczi-falva közig. ir. 1.703/1922. ikt. szám.

³⁶ Tolnay: Dévaványa. 166. o.

³⁷ Az 1925. évi gazdacímár 165. o.: 1925 kat. hold., Az 1935. évi gazdacímár 155. o.: 1734 kat. hold.

³⁸ Z. Nagy Ferenc: Ahogy én láttam . . . Bp. 1965. 62. o.

³⁹ SzML Kenderes jkv, 14/1922. kg. szám., Az 1925. évi gazdacímár. 166. o.

⁴⁰ SzML Tiszapüspöki közig. ir. 1.523/1922. ikt. szám.

⁴¹ Ezzel a problémával részletesen foglalkozik Simon István: A földbérlet szövetkezetek (1920–1944). Agrártörténeti Szemle 18 (1976), 3–4. sz. 376–418. o. tanulmánya.

sára, megújítására vagy új bérbeadás esetén megfelelő kisigénylők jelentkeztek és a közigazgatási bizottság gazdasági albizottsága szükségesnek tartotta új kisbérletek alakítását, a földművelésügyi miniszter többnyire csak akkor élt a törvényadta felhatalmazással, ha az OKH hajlandó volt a bérletet egészben vagy részben — legalább 15 százalékát — átvenni és azon bérlőszövetkezetet, bérlőszövetkezeti szakcsoportot alakítani. Ez a gyakorlatban nagyon ritkán fordult elő, mert az átvétel feltétele az volt, hogy legyen a bérlet közelében olyan hitelszövetkezet, amely a bérlőszövetkezeti szakcsoport alakítását és finanszírozását vállalja. De még akkor is, ha akadt ilyen szövetkezet, a kisbérletek alakítása rendszerint hajótörést szenvedett a szerződések teljesíthetetlensége következtében, a szükséges anyagi eszközök hiányán, de legfőként az OKH nehézségén és a felelősség vállalásától való húzódozásán. A szövetkezeti földbérletek stagnálása, sőt visszafejlődése bizonyítja, hogy ez a megoldás nem volt alkalmas a kisbérleti rendszer kiépítésére. 1923-ban még 51 ezer holdat béreltek hitelszövetkezeti szakcsoportok, 1936-ban már csak 29 ezer holdat. A mozgalom tehát még azt a kiesést sem tudta pótolni, amelyet a földreform a bérleti földek egy részének igénybevételével okozott.⁴²

A fentiek miatt volt meglepetés az, hogy *Tiszapüspöki* községben bérlőszövetkezet alakult. 1922. augusztus 22-én kelt egy jelentés a községi előljáróság tollából, amelyben jelentik, hogy a községben alakult egy bérlőtársaság, amely 67 tagból áll és a szatmári káptalantól bérbe vett 997 kat. hold 180 négyszögöl nagyságú ingatlant, amelynek bérleti szerződését az OFB is jóváhagyta. A bérlők közül 20 kat. holdnál nagyobb bérlete tíz tagnak volt, ezek bérletének összterülete 316 kat. hold 800 négyszögöl, 20 kat. holdnál kisebb bérlete 57 tagnak volt, ezek bérlete összesen 981 kat. hold volt.⁴³ Itt valószínűleg nem „kishaszonbérletről” van szó, hiszen annak két kat. holdban maximálták a felső határát, de a kisbirtokosok erősítését szolgálta ez a megoldás is, ami tulajdonképpen célja volt a törvénynek.

Egyértelműbb adatokat találhatunk viszont *Tiszaszentimre* kishaszonbérletei esetében. A község lakosai már 1920. június 6-i keltezéssel panaszkodnak a földművelésügyi miniszternek, hogy 35 községi lakos felesbérletét a tulajdonosok — Pulitzer Miksáné örökösei — Rosenfeld Sándor mendei illetőségű nagybérlőnek adták, így ők elestek a megélhetésüket biztosító bérlettől.⁴⁴ Erre a panaszukra nem kaptak orvoslást, hiszen továbbra is Rosenfeld bérelte a birtokot.⁴⁵

Már a főszolgabíró is 38 igénylőt jelentett a községből, akiknek igényeit ki-

⁴² *Kerek M.*: i. m. 225–226. o.

⁴³ SzML Tiszapüspöki közig. ir. 1.523/1922. ikt. szám.

⁴⁴ OL K-184 1921-29-59.386.

⁴⁵ Az 1925. évi gazdacímár 168. o.

elégítették.⁴⁶ Igaz, hogy több igénylőt elutasított a képviselőtestület, meghozzá „forradalmi magatartásuk miatt”.⁴⁷

A jegyzőkönyvekből azonban olvashatjuk az egyre szaporodó igényeket.⁴⁸ Végül 1927-ben döntő fordulat következett be ezen a téren. Ugyanis a községi takarékpénztár Neubauer Gusztávné és társai tulajdonában lévő, a község határában fekvő 653 kat. holdas úgynevezett Katymárd-pusztát haszonbérbe vette azért, hogy a lakosságnak alhaszonbérletbe adja és a haszonbérletről bérlelőszövetkezeti szakcsoportot alakított. A takarékpénztár meg szeretne volna venni a birtokot azért, hogy apró parcellákban a lakosságnak juttassa. Ez az egész ügy elnyerte a képviselőtestület támogatását, hiszen összhangban volt a földreformtörvénnyel és az ahhoz kapcsolódó jogszabályokkal (93. paragrafus).⁴⁹ A takarékpénztár tervét az OFB is jóváhagyta és a terület felparcellázása a bérlelőszövetkezeti szakcsoport kívánságának megfelelően 1928 tavaszán megtörtént.⁵⁰

A kishaszonbérletek alakítása csak hasznosnak látszott a szegényebb rétegek részére, de a valóságban nem volt az. Sőt, a kishaszonbérleket a csőd szélére sodorta, nemegyszer eladósította. A földtulajdonos pedig tovább élvezhette a földjáradékot éppen úgy, mint azelőtt, hiszen kisbérletként nagyobb bérösszeget kaphatott földje után, mintha azt közép- vagy nagybérletként hasznosította volna. Ugyanakkor megakadályozta azt, hogy a gazdagparasztok kezében 15 kat. holdnál nagyobb bérletek halmozódjanak fel, ami egyenlőbbé tette a földbirtokok megoszlását. Kérdés azonban, hogy a fejlődés szempontjából ez volt-e a helyes?

Ugyanis a földbirtokreformot követő folyamatos birtokpolitikához tartozott volna a *kisbérleti rendszer kiépítése* is. Ezzel a gazdaságilag gyengébb réteg felemelkedését lehetett volna elősegíteni. Erre a jogszabályok is lehetőséget biztosítottak! De a földművelésügyi kormányzat tartózkodott ennek szorgalmazásától. Pedig jelentősége olyan mértékben fokozódott, amint a gazdasági válság, majd a pénzügyi összeomlás mind nagyobb akadályokat gördített a tulajdonszerzés útjába. Kisbérletek alakításával kedvezőtlen viszonyok között is jelentős birtokpolitikai eredményt lehetett volna elérni anélkül, hogy nagyobb anyagi áldozatra lett volna szükség.

A földbirtokos osztálynak is érdeke lett volna a kisbérletek szaporítása. Hiszen aligha hihette, hogy ez a földreform mindörökre és kielégítően elrendezte a birtokpolitikai tennivalókat. A legkevesebb, amit el lehetett volna várni, hogy

⁴⁶ OL K-184 1921-29-59.735/92.640. — A főszolgabíró jelentése.

⁴⁷ SzML Tiszaszentimre jkv. 87/1438/1920. kgy. szám.

⁴⁸ SzML Tiszaszentimre jkv. 6/31/1921., 28/590/1922., 21/740/1923. és 25/642/1924. kgy. számok alatt.

⁴⁹ SzML Tiszaszentimre jkv. 77/1731/1927. kgy. szám.

⁵⁰ SzML Tiszaszentimre jkv. 23/1420/1929. kgy. szám.

azt a földet, amit nem házilag kezelt, nagybérlők helyett a parasztságnak jutassa.

Ha egymás mellé állítjuk az 1925. évi és az 1935. évi haszonbérleti adatokat, azt tapasztaljuk, hogy megyénk összterületének 17,3 százalékát haszonbérletként hasznosították 1925-ben. 1935-re 183 százalékkal nagyobb lett a haszonbérlet terület, amikor 31,6 százalékra emelkedett.⁵¹

Az bizonyos, hogy megyénkben igen alacsony volt a bérletek arányszáma, mélyen az országos átlag alatt állt, amelyet ezzel az emelkedéssel csak megközelített, a 100 kat. hold feletti gazdaságok esetében pedig el is hagyott.

A Nagyatádi-féle földreform során a meglévő és megmaradó bérletek mellé még 8879 kat. holdon létesített az OFB zömében kisbérletet a megyében. A nagybirtokkövezetbe tartozó helységek 97,9 százalékában részesedtek ebben, a redemptus helységek 2,1 százalékaival szemben. Az összes — a Nagyatádi-féle földreform során kishaszonbérletnek kiosztott — terület 0,98 százaléka mindössze a megye összterületének, ami igen alacsony arálynak mondható.

3. Az öröktulajdon joggal juttatott földek

Az öröktulajdon joggal történő földosztás rendes mederben történő levezetését már két dolgozatomban ismertettem az elmúlt évek során.⁵² Az attól eltérő — rendhagyónak mondható — végrehajtások bemutatását az alábbiakban részletezem.

a) A redemptus helységek

Nem kívánok részletesen foglalkozni az itt történt végrehajtás módozataival, különösebb eseteivel, hiszen egy másik dolgozatomban arról részletesen írtam,⁵³ csupán néhány szám felidézésével utalok az ott történtekekre.

Jászsószyentgyörgyön deduktív módszerrel⁵⁴ megállapítottam, hogy legalább 171 egyén, legalább 258 kat. hold földet kapott.⁵⁵

Jászkísér, Jászapáti, Jászladány valósággal „felfalta” a Dungserszky-fivérek 3328 kat. hold 790 négyszögöl területű, a Jovanovits-birtok 862 kat. hold 320

⁵¹ Kerék M.: i. m. 229. o.

⁵² Tolnay: Öcsöd, Tolnay: Dévaványa.

⁵³ Tolnay: Szolnok megye.

⁵⁴ Tolnay Gábor: Néhány adalék az ellenforradalmi földreform forrásanyaga feltárásához. — Kutatásmódszertani vázlat. In: A Debreceni Agrártudományi Egyetem tudományos közleményei. (Series marxistica-leninistica.) Tom. XIX. (1974) 79. o.

⁵⁵ SzML Jászsószyentgyörgy jkv. 29/1925. kgy. szám.

négyszögöl területű, összesen 4191 kat. hold területű birtokokat,⁵⁶ amit igen nagy eredménynek tartok. Ezzel a két nagybirtok teljes területe a parasztság kezébe került. Ezzel kiszakadt a nagybirtokok láncolatából és a már kötöttségek nélkül gazdálkodó parasztság kezében alapja lehetett volna egy racionális gazdálkodás alapján nyugvó tőkés parasztgazdálkodásnak.

Azonban azt is tudjuk, hogy számosan voltak olyanok a reformföldesek között, akik nem bírtak az így kapott földdel. De ez a föld, amiről lemondani kényszerültek legtöbbször — kevés kivételtől eltekintve — ismét csak „arra érdemes” földművesek kezébe került. (Kár, hogy ennek mozgását a levéltári anyag alapján nem lehet megfigyelni.)

Igaz, így előfordult az is, hogy a tehetősebb parasztok (Szerencsésebbek? Sikeres kockázatot vállalók?) kezén egyre több föld halmozódik fel. De talán ez a folyamat gyorsíthatta volna meg egy olyan típusú parasztgazdaság kialakulását, amelyet túl sommás és kevésbé árnyalt minősítés alapján szoktunk „amerikai utas gazdasági fejlődés alapján kialakult” gazdaságoknak nevezni. Amely végső soron az is, de mégsem az, és éppen történetiségében nem az! Ha a fenti folyamat fejlődési irányára gondolunk, akkor a gazdaságok *polarizációja* — azzal, hogy kiszakítják a föld egy részét a feudális eredetű nagybirtok kezéből —, majd *integrációja* — azzal, hogy ismét felhalmozódik az immár kapitalista gazdálkodás folytatni akaró gazdagparasztok kezén — egyenesen kívánatosnak tűnik.

A községvezető testületének állásfoglalása miatt is érdekes megismerni *Jászdózsa* esetét. Már az is említésre méltó, hogy redemptus községben volt jelentkező földre:

- 7 hadiözveggy,
- 18 hadirokkant,
- 91 földnélküli mezőgazdasági munkás,
- 7 kisbirtokos,
- 7 ipari munkás,

Összesen 130 fő.

A képviselőtestület megállapította, hogy szükség van a földbirtokreform végrehajtására, de Jászdózsa határában nincs olyan föld, amelyből az arra érdekeseknek igényelni lehetne kiosztásra. Ezért az OFB-hez fordulnak, hogy más községek uradalmából vegyenek el földet és azt osszák ki a jászdózsaiak kö-

⁵⁶ Azért teszem ezt Jászkisérhez, mert a másik két község iratanyagából nem derül ki, hogy melyik községhez mekkora területet kell számítani.

zött. A jelentkezőknek viszont készpénzük nincs, így legegyszerűbb lenne, ha kishaszonbérletek útján lehetne róluk gondoskodni.⁵⁷

A hiányos levéltári iratanyag miatt nem tudok választ adni arra, hogy a 130 jelentkező kapott-e földet. Visszavonta-e igénylését? Kishaszonbérletet kapott? Ha bármilyen jogcímen kapott valamilyen földet, melyik birtok területéből elégtették ki igényeiket?

A leghitelesebbnek látszó LEBOSZ-kimutatások nincsenek meg. Ezekre nem tudok választ adni, hiszen az 1935. évi mezőgazdasági statisztika azt jelzi, hogy Jászdózsán senki sem kapott sem földet, sem házhelyet.⁵⁸ *A középbirtokokhoz itt nem akart nyúlni az OFB!*

Érdekesség *Kunhegyesen* is adódott. A földigénylők érdemességét és igényjogosultságát a község képviselőtestülete az 1924. október 29-i közgyűlésén bírálta el. Ennek megfelelően

I. hadirokkantak közül	77 jelentkezett,	16 érdemtelen,
II. hadiözvegyek közül	82 jelentkezett,	9 érdemtelen,
III. földnélküli munkások közül	808 jelentkezett,	82 érdemtelen,
IV. törpe- és kisbirtokosok közül	264 jelentkezett,	17 érdemtelen,
V. kisiparosok és közalkalmazottak közül	89 jelentkezett,	8 érdemtelen,
Összesen:	1320 jelentkezett,	132 érdemtelen.

Szinte úgy tűnik, előre meghatározták, hogy tíz százaléknak érdemtelennek kell lenni. Sajnos, a jegyzőkönyvben nem indokolja meg a képviselőtestület, hogy a 132 jelentkező miért lett érdemtelen. Minden bizonnyal az 1920:XXXVI. törvénycikk 3. paragrafusa 1–9. pontjában foglaltak alapján.⁵⁹ Végül a községben csak a gazdasági ismétlőiskola⁶⁰ részére adott az OFB egy kat. hold 276 négyszögöl területű földet.⁶¹

Ezeknek az eseteknek az elmondásával az volt a célom, hogy bizonyítsam azt, hogy a redemptus helységek nincstelenjei részéről éppenúgy megvolt az igény a földszerzésre, mint másutt. Csak a községek határában rendszerint nem volt olyan birtok, amelyet megváltani és kiosztani lehetett volna. Úgy tűnik, hogy a XX. században a redempciónak éppen a földnélküliek nehéz helyzete volt az egyik árnyoldala.

⁵⁷ SzML Jászdózsai jkv. 49/1922. kgy. szám.

⁵⁸ Mg. stat. 1935. 99. köt. 169. o.

⁵⁹ SzML Kunhegyesi jkv. 144/1924. kgy. szám.

⁶⁰ És nem „1 ember” részére, mint ahogy az Adatok Szolnok megye történetéből című könyv I. kötete 535. oldalán szerepel.

⁶¹ OL Z-1477 Gazdasági Levéltár. LEBOSZ-kimutatások Kunhegyesi község anyaga.

b) Járadéktelkek

Az 1920:XXXVI. törvénycikk bevezeti a VII. fejezetében a járadéktelkek intézményét. Kimondja, hogy mezőgazdasági földbirtokot, családi házat vagy házhelyet vételár helyett készpénz- vagy terményjáradék ellenében is át lehet ruházni. Ennek érvényességéhez azonban az OFB hozzájárulása is szükséges — kivéve, ha a járadékélvező az állam, az Altruista Bank vagy az OKH. Ezért volt meglepetés, hogy Jász – Nagykun – Szolnok vármegye három helységében is találtam utalást erre: Kisújszállás, Kuncsorba és Túrkeve helységek megváltási eljárása során.

Az OFB már a 25.574/1925. számú ítéletével előzetesen hozzájárult a járadéktelkek létesítéséhez mindhárom helység esetében. Az 1924. április 10-én kelt ideiglenes megállapodáshoz az előzetes jóváhagyását is megadta.⁶² De visszatért erre — csak Kisújszállást érintően — még ugyanebben az évben az 53.924/1925. számú ítéletében is. Ebben megállapította az OFB, hogy Gláser Lajos földbirtokos és a járadéktelkekben részesülők választmánya között a járadékszerződésre vonatkozóan előzetes megállapodás jött létre. Ennek értelmében a juttatott ingatlanokért aranykoronánként 10 kg búzajáradékot fizetnek a budapesti tőzsdén jegyzett középárfolyam átszámításával készpénzben. Az ingatlan ára az évjáradék húszszorosa —, és az ár törlesztése esetén az évi járadék megfelelő arányban csökken. Ez ellen Csiki Károly és társai panasszal éltek, amelyben kifogásolták a megállapított járadék magas összegét. Ezt az OFB elutasította, mert úgy találta, hogy a megállapított járadék méltányos mindkét fél részére.⁶³

A járadékszerződés végleges formájának kialakítására és annak jóváhagyására 1927. szeptember 24-ig várni kellett a három helységnek. Mivel a szakirodalomban még nem ismertettek ilyen megállapodást, így szó szerint közlöm annak teljes szövegét. A szerződés szövege szerint mindhárom helységgel szinte azonos tartalmú megállapodást kötöttek, azért a legtöbb részletre kiterjedő túrkevei változatot ismertetem.

„EGYESSÉG — Gláser Lajos megváltást szenvedő egyfelől, a földhözjuttatott túrkevei lakosok másfelől megegyeznek abban, hogy a föld vételára a kataszteri tiszta jövedelem minden koronája után kataszteri holdanként — 2 (:kettő:) métermázsza tiszavidéki szokványszerű 76 kgmos búzára a budapesti áru- és értéktőzsdén, budapesti paritásba jegyzett készpénzbeli egyenértéke, amely 20 évi részletben fizethető.

Amíg ez a vételár teljes egészében kifizetve nincs, addig a földnek még nem törlesztett terület részeiért a kat. tiszta jövedelem minden koronája után kataszteri holdanként évi 10 (:tíz:) kgr. búzának fentebb körülírt egyenértéke fizetendő bér címén.

⁶² SzML Kisújszállás közig. ir. 667/1926. ikt. számú iratban az OFB 25.574/1925. számú ítélete.

⁶³ SzML Kisújszállás közig. ir. a 667/1926. számú közig. iratban az OFB 53.924/1925. számú ítélete, amelyet 1926. január 13-án tárgyalta az ítélkező tanács.

Ennek a kettős fizetési kötelezettségnek a földhöz juttatottak akként tesznek eleget, hogy 20 éven át minden év szeptember hó 1-ső napján évi utólagos részletekben egységes járadékot fizetnek, amelynek összege magában foglalván a tőke törlesztést, továbbá a még nem törlesztett földterületért járó bért s a tőke törlesztésének és a bérek utólagos fizetésére való tekintettel járó kamatot évenként a teljes megváltási összeg 10,2 (:tízegész kéttized:) százaléka tehát a kataszteri tiszta jövedelem minden aranykoronája után 20,4 (:húszegész négytized:) kg. búza egyenértéke.

Miután a földhözjuttatottak az 1923/24. gazdasági év végén a termés betakarítása után lépnek birtokba, ennél fogva az évi járadékot első évben az 1924/25. gazdasági év végén 1925. szeptember hó 1-ső napján kell fizetni.

Az évi járadék mellett a birtokbaadás napjától kezdve a földhözjuttatottakat terheli minden adó és egyéb közteher, ideértve a járadék után fizetendő jövedelmi és általános kereseti adókat is.

A földhözjuttatottak fenntartják maguknak a jogot, hogy a törlesztési terv szerint még hátrálékos vételárat bármikor egy összegben is kifizethessék, amivel minden további kamat vagy bér, illetve járadék fizetési kötelezettségük is önként érthetően megszűnik.

Egyebekben az 1920:XXXVI. t.c. VII. fejezetének és az Országos Földbirtokrendező Bíróság idevonatkozó rendelkezései irányadók.

Az összes részleteket, ideértve a törlesztési tervet is, felölölő egyénenkénti szerződéseket a fentebbi megállapodás alapul vételével a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége és a megváltást szenvedőknek jogi képviselője fogják elkészíteni.”

Az OFB 39.296/1927. számú ítélete, amelyben a fenti „Egyesség” is megtalálható, nem volt teljes mértékben elégedett a bemutatott egyezséggel. Az OFB már előzetes hozzájárulását adta ahhoz még 1925-ben, hogy a szerződések a főbb vonásokban megjelöltek szerint végleges járadékutáni szerződések formájában elkészüljenek és azokat hozzá felterjesszék.

Ezeknek a szerződéseknek az a része, amely azt tartalmazza, hogy a járadékutánt szerzőket terheli a járadék után fizetendő jövedelmi és általános kereseti adó is, kétségtelenül olyan, amely a járadékutáni szerződések jogi természetével, de a juttatottakat terhelő kikötésekkel is ellentétben áll. Ugyanazért ezekre az előzetes hozzájárulás nem térhet ki. Ez a kérdés, mely voltaképpen a föld adóit és a föld értékének külön adóit is a juttatottakra kívánja hárítani, csak a végleges járadékutáni szerződés fenntartott jóváhagyásával kapcsolatosan bírálható el.

Megállapítja az ítélet, hogy az egyezségek ellen most azért éltek a földhözjuttatottak kifogással, mert állításuk szerint a változott viszonyok következtében a vételár-részletek és az évi járadékok a föld hozamával annak hozadéki vagy forgalmi értékével nem állnak arányban.

Az OFB-nek a fenti szempontok figyelembevételével kell az egyezségeket vizsgálat alá vennie, amelyet meg is tett és az alábbi indokok alapján hozta meg döntését.

Előzőleg azonban a tárgyaláson részt vett gazdasági felügyelő véleményét is meghallgatta. A gazdasági felügyelő megállapítása szerint a Gláser Lajostól vagyonváltságon felül megváltott ingatlanoknak az 1924. évi forgalmi ára — átlag 40–50 mázsa búza volt, 1927-ben az ugyanilyen minőségű földek for-

galmi értéke kat. holdanként 30–35 mázsa búza, ugyanezt pénzben kifejezve volt 1000–1250 pengő, 1927-ben pedig 900–1000 pengő. Hozama ezeknek a földeknek kat. holdanként átlag 7–8 mázsa, amelyből a termelési költség — beleszámítva a tulajdonos munkájának értékét — kat. holdanként három mázsa búza.

A tárgyaló bíró ezek alapján megállapította, hogy a vagyonváltságon felül megváltott ingatlanok átlagos kataszteri tiszta jövedelme kat. holdanként 12 Korona 60 fillér.

Erre a kat. tiszta jövedelemre átszámítva az egyezségileg megváltott megállapított megváltási árat kat. holdanként ($: 12,60 \times 2 = :$) 25 mázsa 20 kg búzának az egyenlő részletben, vagyis évente a vételár törlesztésébe fizetendő 126 kg, haszonbér címén pedig az első évben 126 kg, azaz az első évben 2 mázsa 52 kg búza egyenértéke. Ez az összeg minden évben a megváltási ár törlesztett részletének megfelelő haszonbérrel csökkentett, tehát a második évben a haszonbér 6,3 kg búzával kevesebb lesz, ezért a fizetendő járadék és haszonbér 2 mázsa 45,7 kg búza, a tizenegyedik évben 189 kg búza, a 20. évben pedig 132,3 kg búza, amellyel nemcsak a haszonbér, hanem a teljes megváltási ár is kiegyenlítést nyer.

A túrkeveikkel megkötött egyezség szerint pedig megváltási ár és haszonbér címén a kat. hold tiszta jövedelem minden koronája után 20,4 kg búzának, vagyis kat. holdanként átlagosan 2 mázsa 57 kg búzának az egyenértékét kell fizetni a szerződésben foglalt megállapodásnak alapján. Bér címén a még nem törlesztett terület részeiért fizetnek minden korona kat. tiszta jövedelem után 10 kg búza egyenértékét, amely a következő években arányosan csökkenni fog.

A szerződés egész tartalmával az egyes önállóan megállapított kötelezettségeknek összevetéséből kétségtelen, hogy a túrkevei földhözjuttatottakkal kötött egyezség 3. bekezdésében foglaltak másképp nem is értelmezhetők.

Ezek szerint pedig mind a kisújszállásiak és a kuncsorbaiak, valamint a túrkeveikkel kötött egyezségek szerint a Gláser Lajostól a vagyonváltságon felül megváltott ingatlanok megváltási ára kat. holdanként átlagosan a 20 évi egyenlő részletekben törlesztendő 26 mázsa 20 kg búza, és a tőke törlesztéssel fogyó évi haszonbérének összege az egész 20 évre 12 mázsa 60 kg búza, tehát átlagos számítás mellett megváltási árban és haszonbérben a 20 évi törlesztés mellett kat. holdanként fizetendő 38 mázsa 80 kg búza egyenértéke, a túrkeveikkel kötött egyezség szerint pedig ez a kamatokkal mérsékelten emelkedik.

Az ítéletet meghozó bíró a következők szerint alakította ki álláspontját:

— A gazdasági felügyelőnek figyelembe veszi azt a megállapítását, amely szerint Gláser Lajostól megváltott ingatlan 1927. évi forgalmi értéke is meghaladja az „Egyesség”-gel megállapított vételárát.

— A megváltott földbirtok átlagosan és kat. holdanként elérhető hozama

— figyelemmel az ingatlan közterheire is — a tőke törlesztési részleteit és a haszonbért is bőségesen fedezi.

— A haszonbér összege nem haladhatja meg az átlagosan szokásos haszonbér összegét.

— Az egyezség megkötésének ideje óta a gazdasági viszonyok nem változtak meg annyira, amely indokolná a megállapodás összegének módosítását.

— A megváltási ár és a fizetési módozatok vonatkozásában megkötött egyezséget csak a felek kölcsönös megállapodása alapján lehet megváltoztatni.

— Azt azonban megállapítja, hogy a mindhárom helység területén kiosztott parcellák között a föld minősége tekintetében adódhat eltérés, amely nem jut kifejezésre a megállapított kataszteri tiszta jövedelemben. Ez esetenként mind a megváltási ár, mind a haszonbér módosítására adhatna alapot. Ezek arányosítását elképzelhetőnek tartja az OFB úgy, hogy a megváltott ingatlanért a fentiek alapján kiszámított vételár változatlan maradjon. Tehát amennyiben egyik járadéktelek parcellájának díjait csökkentik, ugyanakkor egy vagy több járadéktelekét emelni kell.

A fentiek alapján az ítélet a megkötött egyezségeket jóváhagyta. A járadéktelek birtokbavételéről azonban egyetlen forrás sem tájékoztatott.⁶⁴ Ugyancsak nem szerepel a kuncsorbai, a kisújszállási és túrkevei járadéktelek kiosztott, illetve megítélt területe sem a forrásokban. A következő módon megbecsültem a kiosztott összmenyiséget. Az 1925. évi gazdacímtár 168. oldalán Fegyvernek községnél szerepel Gláser Lajos 1052 kat. holdas házilag kezelt birtokkal. Az 1935. évi gazdacímtár 158. oldalán már csak 403 kat. holdas birtokkal van jelen. A különbség 649 kat. hold. Feltételezem, hogy ez lehetett a három helységnek átadott mennyiség, amely járadéktelekként szerepelt.⁶⁵

c) Az ellenőrző bíró működése

Kisújszállás város végrehajtási eljárása során látott napvilágot egy olyan eset, aminek leírása szintén érdekessé tévénk szempontjából. Ez egyrészt az OFB eljárásainak, ügyintézésének sokrétűségére, a több oldalú ellenőrzésére ad példát, másrészt a végrehajtás és a telekkönyvezés alaposságát bizonyítja.

Az OFB ítélete után az OKH műszaki apparátusa elkészítette az ítélet alapján a kiosztási térképet és végrehajtotta a kiosztást. Ezután felküldték a kiosztási térképet és a kiosztási földkönyvet hitelesítésre az OFB-hez. A hitelesített anyag egy példányát az OFB magánál tartotta, a másik példányt az illetékes

⁶⁴ SzML Kisújszállás közig. ir. Az 5.272/1927. számú iratban az OFB 39.296/1927. számú ítélete Fegyvernek, Kisújszállás, Túrkeve és Kuncsorba helységek egyesített megváltási ügyéről.

⁶⁵ Ezzel a 649 kat. holdas mennyiséggel növelni kellett mind a járás, mind a megye „föld” rovatának összterületét, valamint a nagybirtokköveti helységek „föld” rovatát a fegyverneki, a járási és a megyei összesítés esetében.

telekkönyvi hatóság, a harmadikat az OKH és rajta keresztül a LEBOSZ kapta, végül egy példány az illetékes elöljárósághoz került. Hangsúlyozni kívánom, hogy ez csak a „kiosztási földkönyvek”⁶⁶ és a „kiosztási térképek”⁶⁷ hitelesített példányaival vonatkozott.

A 75.200/1928. IM számú rendelet 58. paragrafusa szerint az OFB kiküldött bírása ellenőrzést tartott Kisújszálláson. A rendelet ugyanis előírja, hogy mindazon esetekben, amikor a megváltott ingatlanokra vonatkozó műszaki munkálatokat már hitelesítették, a helyszínen alapos vizsgálatot kell folytatni annak megállapítására, hogy a hitelesítés óta milyen változás állott be a kiosztott földrészek tulajdonjogában. Ennek megállapítására az OFB ellenőrző bírójának az eljárás folyamán a kiosztás helyszínén földrészekről földrészekre járva kell meggyőződnie a hiteles adatokról. Erre az útra elkísérte őt a városi hatóság küldöttei és a birtokban lévő reformföldesek választmányi tagjai. Minden reformföldest a helyszínre rendelték. Itt kell megállapítania a bírónak, hogy a hitelesített kiosztási iratokhoz képest történt-e változás. Meg kell állapítania, hogy

- kik vannak birtokban,
- a birtoklási viszonyokban állott-e be változás,
- üresedett-e meg földrészlet,
- az OFB által történt juttatást csakugyan a kijelölt személy kapta-e meg,
- történt-e kimozdítás és elvétel az 1924:VII. tc. 19. paragrafusa utolsó bekezdése, illetve a 800/1929. PM számú rendelet 75. paragrafusa alapján,
- lemondás esetén határoz a juttatásról,
- dönt az esetleges tulajdonátruházásokról,
- elő kell készítenie a juttatott földekre az új tulajdonosok tulajdonjogának bekebelezésére szolgáló adatokat a telekkönyvi hatóság számára,
- intézkednie kell a 75.200/1928. IM számú rendelet 58. paragrafusa és a

⁶⁶ Kiosztási földkönyvet nagybirtokonként, illetve más összefüggő területként kellett felfektetni, amelyből a kiosztással kapcsolatos minden lényeges kérdésre választ lehetett kapni, ami egyrészt a kiosztás, másrészt a későbbi adózás szempontjából fontossággal bírt. *Rovatai*: összeírási tételszám (egy római és egy arab számmal jelölve, ahol a római szám a kiosztási csoport valamelyikét, az arab szám a csoporton belül elfoglalt úgynevezett „méltányossági sorrendet” jelentette), térképi sorsolási szám, az új tulajdonos vagy haszonbérlo neve, a kiosztott terület parcellájának művelési ága (vagy ágai), a terület nagysága négyszögmér pontossággal, a megváltási ár vagy a haszonbér összege, a kataszteri tiszta jövedelem aranykoronában és aranyfillérben, a megváltási ár, illetve a haszonbér összege a kapott terület után.

⁶⁷ Három méretarányban készült térkép a kiosztás során:

- a) 1:76 000 Ez egy helység határvázlatát tartalmazza, de feltünteteti benne a kiosztandó területet.
- b) 1:28 800 Az előbbinél jóval részletesebb térkép, amely a helység egy határ-részletét ábrázolja. Azt, amely részen a kiosztás történik. Ebbe már pontosan bejelölték a kiosztási térkép jeleit is, körülhatárolva annak szelvényeit.
- c) 1:1440 Ez a mérnök munkatérképe, amelyre az egyes parcellák, azok helyrajzi számai, tulajdonosának neve, a kiosztási földkönyvben lévő sorszáma is be volt jegyezve.

800/1929. PM. számú rendelet 73. paragrafusa értelmében a jelzálog bekebelezése iránt a reformföldesek tulajdonjogának, valamint a megváltási ár erejéig.

Ezt az eljárást Kisújszálláson 1932. június 2-án délután 4 órakor kezdte meg dr. Bakóczy István, az OFB kiküldött bírāja. Ekkor határozta meg, hogy melyik napon látogatja végig a kiosztott területeket, amelyeket Weiszbrunn Adolfótól, Gombos Lipóttól, Frenkl Sándortól és Korda Jánosnéától váltottak meg.⁶⁸ Az eljáráshoz a városi hatóság két előjárósági tagot küldött ki, a reformföldesek is két választmányi tagot jelöltek ki és ezek tájékoztatták az ellenőrző bírót az esetleges lemondás, elvétel, kimozdítás, valamint az újabb kutatás okairól.⁶⁹

A földbirtokreform eredményei megyei összesítésének alapján tapasztaltam, hogy a redemptus övezet élesen elválik a nagybirtokos övezettől a földreform végrehajtása során is. Mutatja azt is, hogy az OFB legkönnyebben a nagybirtokhoz nyúlt hozzá, hiszen az abból való megváltást a jogszabályok eleve előírták, és ebből így már az osztás is jobban magától értetődő volt. A középbirtokhoz már nagyon meggondoltan nyúltak hozzá, de a megyében — főleg a redemptus helységekben — többször erre kényszerültek pl. Jászsószentgyörgyön, Jászkíséren, Karcagon és Túrkevén.

Érdekes és egyedülálló jelenség az is, amint a három jász-község — Jászapáti, Jászkísér és Jászládány — megszerzi a Dungyerszky- és a volt Jovanovits-birtokokat. Ezzel megsemmisítették az utolsó nagybirtokokat is a Jászságban. Ugyanakkor bizonyították a Jászságban élők szívósságát, találékonyságát, kitartását abban a küzdelemben, hogy a „jászföldet” maguknak megszerezzék.

A jászsági városok és járások zömmel jászkun helységek — csak hat nem volt az a huszonegyből — eleve kizárták a nagyobb területű juttatás lehetőségéből a földnélkülieket. Hiába volt egészségesebb a birtokmegosztás a helységekben, az a nincstelenek számára nem jelentett nagyobb és jobb megélhetési lehetőséget.

Mint érdekességet jegyzem meg, hogy a jászsági alsó járás két legtöbb juttatásban részesülő községének a népsűrűsége a legalacsonyabb volt a járásban.⁷⁰ Feltétlenül van korreláció a két adat között!

⁶⁸ Mg. stat. 1935. 99. köt. 173. o.

⁶⁹ SzML Kisújszállás közig. ir. A 2.637/1932. számú iratban a 765/1932. számú OFB végzés.

⁷⁰ Az 1930. évi népszáml. 83. kötet. 46. o.

d) *Nagybirtokos övezet*1. *Traktorvásárlási akció*

Sok jogos panasz hangzott el a megyében a reformföldesek részéről a magas bérszántási munkadíjak miatt. Sokszor elképesztő volt a „ledolgozás” során kialakult uzsora is a nagygazdák részéről. Valószínűnek látszik, hogy ez is készítette a kormányt arra, hogy 1926-ban a népszövetségi kölcsönből a hasznos beruházások céljára szánt hitelek terhére egymillió aranykoronát engedélyezzen bérszántási és gépfelszerelési akció beindítására. Az akció lebonyolításával az Országos Mezőgazdasági Kamarát bízta meg. Nemegyszer azonban az előljáróságok, képviselőtestületek értetlenségén — nemegyszer ellenséges magatartása — futott zátonyra ez a különben helyes és jó szándékú akció.

Jánoshidára 1928 nyarán a főszolgabíró ajánló leirata kíséretében érkezett meg a földművelésügyi miniszter 10.936/1928. számú körlevele, amelyben a törpebirtokosoknak és a földreform során földhöz juttatottaknak Fordson-típusú kistraktor megvételét ajánlotta, hogy olcsóbbá tegye a szántás munkálatait. Ezt azzal toldotta meg a főszolgabíró, hogy a traktorszántás jobb és nem utolsósorban holdanként 6 pengővel olcsóbb, mint lóval vagy ökörrel való szántás.

A jánoshidi főjegyző is ajánlotta ezt, de a képviselőtestület többsége úgy határozott, hogy nem kívánja az akciót igénybe venni, mert tudomása van róla, hogy a szomszéd uradalmakban a traktor sem vált be, és a földreform során kiosztott föld nehéz, kötött talajú. Végül pedig a Fordson-traktor — amit megvenni ajánlottak — leggyengébb a traktorok között.⁷¹

1928. május 4-én kelt levelében a főjegyző a következőket jelentette *Rákóczi-falváról*. Az ajánlott traktor megvétele, beszerzése több okból nem volt megvalósítható. 1. A község, mint erkölcsi testület az ajánlásban megkívánt jótállást megtagadja. 2. A törpebirtokosok jelentékeny része a parcellák után kivetett köztartozásokat és járadékokat sem fizeti, és *a kiosztott területek fele kisbirtokosoknak van feles művelésre átadva (!)*, akik saját igájukkal művelik azokat. 3. A községben hat bérszántásra alkalmas traktor van és a tulajdonosok már eleve mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a község ajánlása mellett ne tudjanak a reformföldesek traktort vásárolni, mert az nekik csak konkurenciát jelent.⁷²

A községek és városok közigazgatási irataiban nem találtam olyan helységet, ahol arról számoltak volna be, hogy az akció sikerrel járt. Ez a fent elmondottak ellenére is meglepő, hiszen az Országos Mezőgazdasági Kamara jelentéseiből tudjuk, hogy ez az akció legnagyobb sikerrel éppen Jász–Nagykun –

⁷¹ SzML Jánoshida jkv. 65/1928. kgy. szám.

⁷² SzML Rákóczi-falva köz. ir. 1.021/1928. ikt. szám.

Szolnok vármegyében bonyolódott le, hiszen az utolsó két évben összesen 607 traktort osztottak ki az országban és ebből 120 éppen a megyénkben talált gazdára.⁷³

2. Szajol nagybirtokot kap

Szajol az első világháború után egy 1912 kat. holdas község volt 2200 lélekszámú lakossággal. Területén három 100 kat. hold feletti birtok volt mindössze 809 kat. hold összterülettel. Az egyik tulajdonosa ezek közül éppen maga a község volt.⁷⁴

Ugyanakkor a falut három oldalról az Almássy-birtok övezte, amelyen több mint ötszáz ember lakott és dolgozott. Ez a birtok közigazgatásilag Törökszentmiklóshoz tartozott.

Már többször felmerült a külterületi lakosság körében az a gondolat, hogy jó lenne, ha ez a birtok — főleg a rajta élő félezer ember miatt — a közelebb fekvő Szajolhoz tartozna közigazgatásilag is.

A hitbizományi birtokon három tanyán éltek az uradalmi cselédek. Az úgynevezett „felsőtanya” mintegy másfél km-re feküdt a községtől Szolnok felé. A „középső tanyáról” irányították a gazdaságot, amely szintén másfél km-re feküdt a községtől. Az „alsótanya” pedig 2,5 km-re volt Szajoltól.

A tanyáknak, a lakott helyeknek ez az elhelyezkedése is mutatja, hogy a nagybirtoknak Szajolhoz való kötődése természetes, hiszen a három tanya lakossága minden jelentéktelen és fontos ügyben 25 km utat kénytelen oda-vissza megtenni az elsőfokú közigazgatási hatóságig, holott a Szajolhoz tartozás esetében ez ötödére, nyolcadára csökkenne.

Ezért az átcsatolás a birtokon élő lakosságnak is és a gazdaságnak is egyaránt fontos érdeke, és ez éppen ilyen fontos volt közigazgatási szempontból is, hiszen a törvények és rendeletek eredményesebb végrehajtása megfelelő közelséget is feltételez.

A község előljárósága Józsa Gyula főjegyző és Hegedűs P. Lukács főbíró vezetésével megkezdtek a puhatolózó tárgyalásokat mind a felettes közigazgatási szervek, mind a jószágkormányzóság megnyerése érdekében. A döntő lépés megtételére az idő 1929. augusztus 31-én jött el, amikor a község képviselőtestülete egyhangúan úgy határozott, hogy hivatalosan is kéri a nagybirtoknak a községhez csatolását.

A kérelmét a képviselőtestület a következőkkel indokolta:

⁷³ Az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése az 1929. évi június hó 27-iki közgyűlés elé. Bp. 1929. 26. o. (A továbbiakban: Az OMK . . . évi jelentése.)

⁷⁴ Mg. stat. 1895. I. köt. 294–295. o.

1. Szükségesnek látta a nagybirtok községhez csatolását a tanyai lakosság közigazgatásának megjavítása érdekében.

2. A Nagyatádi-féle földreform során a birtokból 600 kat. hold földet osztottak ki 300 szajoli lakosnak, amit az uradalom a vagyonváltság leróvásaként adott át a parasztnak, és amelyet 1924 óta azok birtokolnak is. Ezen túlmenően 176 kat. hold szántót bérel 76 lakos. A vasútállomás melletti részen kiosztott 100 házhely is az Almássy-uradalom területéhez tartozott. Az ezekkel kapcsolatos hivatalos ügyintézés miatt állandóan Törökszentmiklóásra kellett járni a szajoliaknak.

3. Nagyon fontos az átcsatolás a községnek, mint erkölcsi testületnek is. Ez éppen súlyos anyagi viszonyaira való tekintettel szükséges, hiszen a község határának aránytalanul kis terjedelme következtében nem volt megfelelő jövedelemforrás, amely lehetővé tette volna az alapvető kommunális feladatok ellátását, amellyel a megye kisebb lélekszámú, de megfelelő adóalappal rendelkező községei már régen rendelkeznek. A község egész évi bevétele nem volt elegendő a községi iskoláztatási feladatok megoldására sem.

A hitbizományi uradalom községhez csatolása nagy mértékben növelné a község bevételeit, amely alapjául szolgálna a falu további fejlődésének.⁷⁵

Ugyanakkor mind a megye vezetésének, mind a belügyminiszternek figyelembe kellett venni, hogy milyen helyzetbe kerül Törökszentmiklós az elcsatolás következményeként. Azt kellett megállapítaniuk, hogy Törökszentmiklós elesik ugyan 4400, — pengő bevételtől, de ez a községre fordítható összeg töredékét jelenti csak, hiszen 58 ezer kat. holdas határral, élénk iparral és kereskedelemmel rendelkezik. Ugyanez nem mondható el Szajolról.

Így azután a megye vezetésének pártoló véleménye után a belügyminiszter 1931-ben az Almássy-féle hitbizományi birtokot mintegy félezer családjával együtt Szajol községhez csatolta hivatalosan is.⁷⁶

A Szajol községhez került Almássy Pál-féle hitbizományi birtok, amely amíg Törökszentmiklóshoz tartozott a gyöngyösi forgalmi bank rt. bérlete volt.⁷⁷ Most változott a helyzet ezen a téren is, hiszen a birtok 3688 kat. holdas területét a szajoli bér gazdaság rt. hasznosította.⁷⁸

3. Az elővásárlási jog gyakorlása

Az 1920:XXXVI. törvénycikk úgy intézkedik, hogy a földbirtok helyesebb megosztásához szükséges ingatlanokat az állam lehetőleg szabadkézből, árve-

⁷⁵ SzML Szajol jkv. 55/1929. kgy. szám.

⁷⁶ SzML Szajol köz. ir. Az 1.761/1929. ikt. számú iratban a 33.307/1927. számú BM körrendelet.

⁷⁷ Az 1925. évi gazdacímtár. 170. o.

⁷⁸ Az 1935. évi gazdacímtár. 150. o.

résen vagy *elővásárlás útján* szerezze meg. Jelentős eszköznek látszott a birtokpolitika érdekében gyakorolható elővásárlási jog, amely az államot minden mezőgazdasági ingatlan elidegenítése során megillette. Az 1924:VII. törvény-cikk már szélesebb hatáskört biztosított az elővásárlási jog gyakorlására a földművelésügyi miniszternek. Mégis az országban összesen 269 esetben élt elővásárlási jogával a miniszter, ami 22 269 kat. hold megvételét jelentette. Ez a mennyiség mindössze 1,75 százaléka a földbirtokreform során megmozgatott 1 275 548 kat. hold földnek.⁷⁹

A Jász – Nagykun – Szolnok vármegyei végrehajtás során is mindössze két esettel találkoztam, ahol az elővásárlási jog gyakorlása alkalmazásra került. Az első eset *Kunhegyesen* zajlott le. Ugyanis Balázs Gábor hajdúszoboszlói lakos megvett a község határában 68 kat. holdat, amely közvetlenül a községi közlegelő mellett feküdt. Annak kibővítésére szüksége lett volna a községnek erre a 68 kat. holdra is. Ezért a legeltetési társaság javaslatára a község képviselőtestülete kérte az OFB-től, hogy javasolja a földművelésügyi miniszternek az elővásárlási jog gyakorlását a község javára.⁸⁰ Ennek az ügynek a végeredményéről a források nem adnak több tájékoztatást.

A másik eset *Tiszaszentimrén* történt. A község határában csak három birtok jöhetett szóba megváltás céljaira, közöttük volt Fazekas Irma birtoka is.⁸¹

Közben Fazekas Irma az 59 kat. hold 983 négyszögöl területű birtokát eladta másfél millió koronáért bérlőjének, Schwarcz Sámuelnek. Erre a területre a községnek is szüksége lett volna, ezért javasolták, hogy a miniszter érvényesítse elővásárlási jogát a falu javára. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a fenti vételárat — a másfél millió koronát — készpénzben kifizeti a község. Ez viszont a község pénzhiánya miatt lehetetlen volt.⁸²

Ezt az ügyet — a jogszabályok értelmében — be kellett terjeszteni a vármegye gazdasági felügyelőjéhez, aki véleményalkotás céljából tovább terjesztette azt a vármegyei közigazgatási bizottság gazdasági albizottságához. Ez 1922. július 5-én tárgyalta az ügyet és 7-én leírt a községhez, hogy ráígértek félmillió koronát a vételárra (!). Azt kérdezte az albizottság, hogy az igénylők ilyen feltételek mellett kérik-e a területet.

A főjegyző összehívta erre az első ízben jelentkezőket és megkérdezte tőlük, hogy az újonnan beállott helyzetben mit döntenek? A jelentkezők azt határozták, hogy a terület az eredeti áron kell nekik, de ha csak a felemelt áron kaphatják meg a területet, ezt is vállalják. Újabb kimutatást terjesztettek

⁷⁹ Kerék M.: i. m. 199. o.

⁸⁰ SzML Kunhegyes jkv. 147/1924. kgy. szám.

⁸¹ SzML Tiszaszentimre jkv. 129/1404/1921. kgy. szám.

⁸² SzML Tiszaszentimre jkv. 53/1505/1922. kgy. szám.

a gazdasági albizottsághoz, amelyben bizonyítják, hogy 110 kat. holdat 83 fő igényelt, tehát jóval túljegezték az eredeti 60 kat. holdat.

A gazdasági albizottsághoz beérkezett kimutatást azok a július 12-i ülésükön tárgyalták. Ezen az ülésen az eredeti adásvételt megtagadta a bizottság, de nem mondta ki határozottan, hogy az állami elővásárlás jogán az OFB útján a földművelésügyi miniszterhez előterjesztik az ügyet.

Ezzel az a furcsa eset állt elő, amennyiben jogerőre emelkedik a gazdasági albizottság határozata, hogy az 1920:XXXVI. törvénycikk végrehajtásáról szóló 60.000/1921. FM számú rendelet 32. paragrafusa (2) bekezdése értelmében az ügyletet úgy kell tekinteni, mintha a felek — Fazekas Irma és Schwarcz Sámuel — meg sem kötötték volna. Így pedig a földigénylők elesnek az elővásárlási jog gyakorlásának lehetőségétől.

Ezt el akarták kerülni, ezért a község képviselőtestülete az OFB-n keresztül közvetlen javaslatot terjesztett a földművelésügyi miniszterhez az elővásárlás mielőbbi megindítását kérve.⁸³

Végül a vármegye gazdasági albizottsága az eladó és a vevő egyezségét nem vette tudomásul, de javasolta az elővásárlási jog gyakorlását.

Közben Schwarcz Sámuel kérte a község képviselőtestületét, hogy hagyja jóvá az adásvételi szerződést. „Nyomatéku” 20 ezer négyszögöl — 12,5 kat. hold — területet ingyen felajánlott — a jóváhagyás reményében — a község részére földbirtokpolitikai célokra.⁸⁴

Végeredményben — egyértelmű adatok hiányában — egyik ügyre sem tudom határozottan kimondani, hogy ezen a területen elővásárlási jogát gyakorolta a miniszter. A statisztikai adatokból egyáltalában nem derül ki ez, a LEBOSZ-kimutatásokból nem egyértelmű adatok kerültek elő, a képviselőtestületi gyűlések jegyzőkönyvei pedig nem tartalmaznak további adatokat, utalásokat ebben a témában.

4. *Vitézi telkek*

A földreformtörvényt megelőzően alakította meg Horthy Miklós kormányzó a Vitézi Rendet. A vitézi cím adományozását kisbirtokok adományozásával kötötte össze, amelyben megkülönböztetett tiszti és legénységi telket. A tiszti telkek átlagterülete országosan 50,4 kat. hold, a legénységié 11,6 kat. hold volt. A megyében 23 tiszti telket adományoztak 1137 kat. hold területen, míg a 103 legénységi telek területe 1188 kat. hold, összesen 126 telek 2325 kat. holdon.⁸⁵

⁸³ SzML Tiszaszentimre jkv. 58/1789/1922. kgy. szám.

⁸⁴ SzML Tiszaszentimre jkv. 96/a/1864/1922. kgy. szám.

⁸⁵ *Kerék M.*: i. m. 178. o.

A fenti statisztikai adatokat a levéltári kutatás nem mindenben tudja alátámasztani, hiszen mind a 126 telek adományozásának körülményeire nem derült fény. Néhány esetet azonban ismertetek.

Jászkiséren négy vitézi telket alakítottak ki 42 kat. hold területen a Dungyerszky-birtokból.⁸⁶

Jászfényszaru képviselőtestülete 1921. február 26-án foglalkozott a jászsági felső járás főszolgabírájának 79/1920. számú rendeletével, amelyben vitézi telek alakítására hívta fel a községek figyelmét. A képviselők úgy határoztak, hogy bár a községnek van földterülete, de ezt már házhelyek részére kiosztotta. A még megmaradt terület a Zagyva árterében helyezkedik el. De hogy „ne legyenek értéktelenek”, úgy határoztak, hogy 15 000 koronát ajánlanak fel vitézi telek vásárlására.⁸⁷

Nagykörű képviselőtestülete is tárgyalta ezt a kérdést 1921. február 8-án. Úgy határoztak, hogy *a képviselőtestület megtagadja a vitézi telkek adományozását*, de a község területén élő nagybirtokosokat kéri, hogy erre a célra adjanak telkeket.⁸⁸

Tiszakürtön a szikes terület szántóföldként való kiosztását olyan nagy ellenállás fogadta, hogy ez még 1928-ban is izgalomban tartotta a falut. A vármegyei gazdasági főfelügyelő jelentése szerint „A vármegye területén a földbirtokrendezési eljárások befejezést nyertek, és az igénybe vett ingatlanok és házhelyek kiosztattak és birtokba adattak. A megváltott földekből Tiszakürtön 100 kat. hold gazdátlanul maradt, miután az OFB azt sem a Tiszakürtön alakítandó legeltetési társulatnak, sem a környező községekből alakítandó legeltetési társulatnak, sem a vitézi székek kiosztani nem tudta, minthogy azt ezek nem fogadták el.”⁸⁹ (Kiemelés tőlem. — T.G.)

Abádszalókon a tomaji uradalom 75 kat. hold földet ajánlott fel vitézi teleknek, amelyet Kemény Simon kapott meg. 1922. augusztus 10-én 200 fős díszebéd keretében ünnepélyesen iktatták be illusztris díszvendégek jelenlétében birtokába.⁹⁰

Arról, hogy *Dévaványán* is osztottak vitézi telket, Szabó Ferenc munkájából

⁸⁶ SzML Jászkisér közg. ir. 2.700/1924. ikt. szám.

⁸⁷ SzML Jászfényszaru jkv. 19/1921. kgy. szám.

⁸⁸ SzML Nagyörű jkv. 12/1921. kgy. szám.

⁸⁹ OL K-184 71.932/1929. Gazdasági felügyelői jelentések. A Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei gazdasági felügyelő jelentése 1929. február 1-jei keltezéssel az 1928. gazdasági évről.

⁹⁰ SzML Abádszalók jkv. 43/1922. kgy. szám.

értésülhetünk.⁹¹ Míg a *Kunmadaras* községben osztott vitézi telkekről Kormos László monográfiájából szerezhethünk tudomást.⁹²

Tiszapüspöki község bérlői, akik a szatmári káptalanától béreltek földet, 1920. október 6-i keltezéssel panaszos levelet írtak a földművelésügyi miniszternek. Azt panaszolták, hogy a káptalanától ők hatvanheten bérelnek egy 1330 kat. holdas birtoktagot. A káptalan most felajánlott ebből a bérletből 320 kat. holdat vitézi telkeknek. Kérdezik: Miért pont ebből a tagból szakítanak ki vitézi telket? Kérik, hogy a minisztérium hasson oda, hogy ők bérletükben maradhassanak.⁹³

A minisztérium véleményt kért a vármegyei gazdasági felügyelőtől, hogy érdemben el tudja bírálni a bérlők panaszát. A felügyelő azt válaszolta, hogy nem támogatja a kérelmezőket, mert olyanokról van szó, akiknek 50 – 150 kat. hold saját földjük is van. Egyébként ez volt a véleménye a falu jegyzőjének is. Végül a „Vitézi Intézmény Széktartósága” (Budapest) 1921. augusztus 30-i keltezéssel írt a minisztériumnak, hogy a káptalan a vitézi telkek kihasításának körülményeit megvizsgálta és megegyezett a bérlőkkel, akiknek aggályoskodása ezzel megszűnt.⁹⁴

Érdekes, hogy a fenti irat⁹⁵ belső oldalán az olvasható, hogy a 320 kat. holdas vitézi telket Benárd Ágost (1880 – 1960) kapta, aki 50 hónapot töltött a fronton és aki 1920. március 15-től 1921. április 4-ig volt népjóléti- és munkaügyi miniszter a Simonyi-Semadam- és az első Teleki-kormányban. Erre az adatra viszont sem Benedek Gyula munkájában, sem az 1925. évi, sem az 1935. évi gazdacímtárakban nem találtam megerősítést.⁹⁶

Törökszentmiklóson már az OFB ítélet alapján tudok számot adni a vitézi telkek ügyéről, amelyben a vitézi széknek törökszentmiklósi és *szajoli* vitézek számára a Léderer László és Léderer Károly által felajánlott 30 kat. holdon felül 70 kat. holdat juttat.⁹⁷

Ugyancsak az OFB ítélete alapján tudok hírt adni a *Mezőújr* város vitézei részére megítélt telkekről. Szó szerint idézem az ítéletet, mert humorosnak

⁹¹ *Szabó Ferenc*: Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig. In: Békés megye gazdasági földrajza. Főszerk. *Krajkó Gyula*. Békéscsaba, 1974. 158. o.

⁹² *Kormos László*: Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszoövetkezeti községgé alakulásáig. Szolnok, 1967. Szolnok, Damjanich János Múzeum közleményei 11–14. 153. o.

⁹³ OL K-184 2336. csomó, 1921-29-56.228.

⁹⁴ OL K-184 2336. csomó, 1921-29-98.411.

⁹⁵ OL K-184 2336. csomó, 1921-29-56.228.

⁹⁶ *Benedek Gyula*: Tiszapüspöki története. Szolnok, 1970. Damjanich János Múzeum közleményei 25–27. 162–166. o., Az 1925. évi gazdacímtár. 169–170. o., Az 1935. évi gazdacímtár. 159. o.

⁹⁷ SzML Rákóczi falva köz. ir. Az 1.703/1922. számú iratban az OFB 17.903/1924. számú ítélete Rákóczi falva, Szajol és Törökszentmiklós helységek egyesített megváltási eljárásáról.

tűnik az indokolása. „Epstein Dávid, Epstein Géza, Epstein Lajos, Epstein Dezső birtokából a 16.926/1924. számú ítélettel megváltott földet nem jelöli ki az O.F.B., mert a talaj rossz, szikes, csak részeiben lenne használható. Helyette a vitézi széknek ad belőle 100 kat. holdat, az evangélikus egyháznak lelkészi és tanítói javadalomra 50 kat. holdat.”⁹⁸ A következő ítéletben még „fokozta” a hatást azzal, hogy megjegyzi: „A vitézi teleknek adott 100 kat. hold igen gyenge minőségű. Fontos, hogy vitézi telekből minél többen kapjanak.”⁹⁹

*Túrkevé*n 1930-ban (!) a városi vitézi szék házhelyet kér a képviselőtestület-től a vitézek számára, amelyet azzal az indokkal utasítanak el, hogy a városban „a házhely kiosztási actió már évekkel ezelőtt befejezve lett”.¹⁰⁰ Bár nem mindig volt ilyen elutasító a képviselőtestület. 1924. augusztus 31-i ülésén 108 kat. hold 805 négyszögöl területű vitézi telket adományozott a városi vitézi széknek.¹⁰¹

Összegzésként megállapítható, hogy a megyei képviselőtestületek nem nagy lelkesedéssel teljesítették a központi kormányzat óhaját. Inkább azt mondhatjuk ki, hogy csak elvétve történt önkéntes felajánlás (pl. *Túrkeve*), de az is inkább szinte személyre szóló felajánlás volt (pl. *Tiszapüspökin*, *Abádszalókon*). A felajánlástól való idegenkedést nem tartom egyedi esetnek, mert feltételezhető, hogy más községek is hasonló álláspontot képviseltek. Olyan egyértelmű, bátor és határozott volt például *Nagykörü* magatartása, ami arra enged következtetni, hogy nem egyedül voltak. Néhol szinte maga az OFB is mintha gúnyt űzött volna a vitézi telkek juttatásából, pedig jószerint csak szerencsétlen megfogalmazásról van szó (pl. *Tiszakürt*, *Mezőtúr*).

5. Legelőjuttatás

A vármegyei községi előjárói az 1920:XXXVI. törvénycikk megjelenésekor még nem gondoltak községeik sok helyen igen égető problémaként jelentkező legelőhiányának a megoldására. A legtöbb helyen valamelyik nagybirtok tulajdonában volt a legelő. Az a helység jó helyzetben volt, ahol a földbirtokos hajlandó volt bérbe adni a községnek a legelőjét. Ez a házilag kezelt nagybirtokok esetében csak nagyon ritkán fordult elő. Főleg ott kapott legelőt a község a nagybirtoktól, ahol bérletként hasznosították az egész területét.

Amikor a 60.000/1921. FM számú rendelet megjelent, akkor értették meg és akkor gondoltak a községi vezetők arra, hogy a jogszabályok alapján lege-

⁹⁸ OL Z-1477 Gazdasági Levéltár. LEBOSZ-kimutatások. Mezőtúr város anyagában az OFB 31.488/1925. számú ítélete.

⁹⁹ OL Z-1477 Gazdasági Levéltár. LEBOSZ-kimutatások. Mezőtúr város anyagában az OFB 49.339/1925. számú ítélete.

¹⁰⁰ SzML *Túrkeve* jkv. 116/1090/1930. kg. szám.

¹⁰¹ SzML *Túrkeve* jkv. 205/5135/1924. kg. szám.

lő szerzésre reális alap teremtmődött a község számára. Így érthető az a késedelmességnek tűnő jelentkezési hullám is, ami zömmel az 1922 – 1923. évekre tehető.

Magának a földreformnak csak mellékesen kezelt problémaköre volt a legelőjuttatás, bár a jelentőségét az állattartó gazdák a hivatalos szerveknél magasabbra értékelték több szempontból is.

1. Lehetőséget teremtett ez a földnélküliek részére is állattartásra, amelyen főleg szarvasmarhatartást értünk, de nem volt jelentéktelen mennyiség a megyében a legeltetett sertés, juh és kecske sem. Így az utóbbiak számára is kaphattak legelőt.

2. Lehetőséget teremtett az állatállomány növelésére az úgynevezett tehénjárások, marhájárások, csordajárások iratása által, ami alatt általában egy kat. hold legelőt értettek felnőtt, kifejlett állatonként. Ugyanakkor a legelőiratással párhuzamosan a legtöbb helyen annak árát is be kellett fizetni. Ez pedig a megváltási árat részben — olykor egészben — fedezte.

3. Lehetőséget kapott a helység arra is, hogy tovább gyengítse ezzel a nagybirtok pozícióit a faluban. Ezzel párhuzamosan éppen a falu parasztságának a pozíciói erősödtek. A legközönségesebb, legáltalánosabb példa erre az, hogy az OFB által ítéletek után már a helybeli állattartás nem a földesúr kedvének, jóindulatának volt a függvénye.

4. Ugyanekkor ez a gyenge minőségű — alacsony aranykorona értékű — területek megváltási árát a tulajdonosoknak kedvező mértékben állapították meg. Átlagosan egy kat. hold legelő ára annak 33 évi haszonbérének felelt meg a megyében. A földtulajdonosok sohasem kaphattak volna ezekért a földekért ilyen magas árat, mint ennek a reformnak a keretében a számukra megítéltek.

Az OFB működése során 919 esetben juttatott közlegelőt 87 950 kat. hold területen.¹⁰² A pontos megyei adatokat megállapítani nem állt módomban, de a juttatás maximumát 12 546 kat. hold 603 négyszögöl, míg a minimumát 8508 kat. hold 486 négyszögöl területben tudom meghatározni.

Szeretném felhívni kutatóink figyelmét is e kérdéskör jelentőségéhez méltó ábrázolására. Ez a problémakör az, amit főleg az utóbbi időben a Nagyatádi-féle földreformmal foglalkozó tanulmányokban hiába keresek.¹⁰³

¹⁰² Kerék M.: i. m. 199. o.

¹⁰³ Hegyi András: Szeged mezőgazdasága az első világháború utáni években. A Nagyatádi-féle földreform. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 1985. 80. köt. 25–41. o., Lengyel Erzsébet: Az 1920-as földreform-rendelet végrehajtása Szabolcs vármegyében és hatása az agrárszerkezetre. In: Acta Academiae Pedagogiae Nyiregyháziensis. — „A Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. — Marxizmus-leninizmus. 1985. 10. kötet. 117–126. o., Nagy József: Politikai helyzet és a földreform kérdése az ellenforradalom első hónapjaiban. In: Acta Academiae Pedagogiae Agriensis, Nova Series XVII. — 1984. 17. kötet. 138–148. o.

IV. Földreform végrehajtásának néhány tanulsága

A Nagyatádi-féle földreform történetét, végrehajtásának pozitív és negatív vonásait eddig csak egy megyében kísértem végig. Ebből emeltem ki néhány olyan mozzanatot, amelynek ismerete esetleg hasznos lehet más megyék végrehajtásának kutatása során is.

Ezek alapján nem vállalkozhatok — nem is tartottam soha feladatommak — országos érvényű tanulságok megfogalmazására. Inkább csak utalni szeretnék néhány olyan jelenségre, amelyen érdemes elgondolkozni, amelyet végig kellene másoknak is gondolni e földreform értékelése kapcsán. Ezek a — végrehajtás elemzése során felvetődő, megfogalmazódó — kérdések ugyan nagyobb levéltári tényanyag birtokában válaszolhatók meg érdemben, de számomra ezek ma is a háttéranyag ismeretében bizonyosságot jelentenek — főleg megyénk vonatkozásában. Álláspontomat, meggyőződésemet megfogalmazom és igyekszem alátámasztani is, de korántsem abszolutizálom azt.

a) *A földigények kielégítését szűk körre korlátozta.* Ezt támasztja alá a gazdasági felügyelő jelentése is, amelyet 1924. május 15-i keltezéssel írt. „... az 1920. évi XXXVI. t.c. alapján a megváltási eljárás lefolytatását 50 községben engedte meg az Országos Földbirtokrendező Bíróság, míg *három községben a törvény értelmében megváltható birtok nem lévén az eljárás nem volt megengedhető* ...”¹⁰⁴ (Kiemelés tőlem. — T. G.)

b) A törvény a megyében nem tudta elérni nyíltan bevallott célját: az egészségesebb birtokmegosztás megteremtését. (Most más kérdés, hogy alapvetően más volt a célja.) A megyében 18 686 reformföldes — a megyei birtokosok számának 20,48 százaléka — kapott 52 982 kat. hold szántóföldet, amely a megye szántóterületének 7,76 százaléka volt.¹⁰⁵ Tehát a birtokosok egyötöde megkapta a szántóterület egytizenharmadát. Ennek a két véglete a következő a megyében:

1. Nem történt sem megváltás, sem osztás a következő helységekben: Jászberény városban, Jászárokszállás, Jászdózsa, Jászszentandrás és Jásztelek községekben.

2. Kiemeltem azokat a helységeket, amelyeket legnagyobb mértékben érintett a földreform:

¹⁰⁴ OL K-184 8.179. csomó 69.168/1924. szám.

¹⁰⁵ Mg. stat. 1935. 99. köt. 170–173. o.

Tiszapüspöki	36,93 százalék,	Dévaványa	36,91 százalék,
Rákóczi falva	23,56 százalék,	Tiszasas	22,84 százalék,
Kenderes	20,30 százalék,	Tiszakürt	18,70 százalék,
Tiszasziget	18,50 százalék,	Jászkisér	17,48 százalék,
Abádszalók	14 százalék,	Besenyszög	13,36 százalék.

c) *Nem egyenlő a földműves a földmunkással*, pedig a reform során igen nagy százalékban földmunkások kaptak földet. De a földmunkások (zömmel kúbi-kusok) nem rendelkeznek az okszerű gazdálkodás elemi ismereteivel. Ezeket az ismereteket szervezett formában el kellett volna hozzájuk juttatni! Nagyobb mértékű állami segítséggel, mint az Országos Mezőgazdasági Kamarának azt módjában volt megtenni.

A fentieket bizonyítandó ismertetem a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara ilyen irányú próbálkozása közül néhányat.

1926-ban állandó téli gazdasági iskolát szervezett Kisújszálláson.¹⁰⁶ 1927-ben Kisújszálláson egy ízben, Kunhegyesen két ízben hét-hét napos szikjavítási tanfolyamot tartott, amelyen több mint háromszázan vettek részt.¹⁰⁷ 1928-ban sertésstenyésztési szakértekezletet tartottak Szolnokon.¹⁰⁸ Karcagon 58 fővel traktorkezelői tanfolyamot rendeztek.¹⁰⁹ Még ugyanebben az évben négyhónapos tanfolyamot tartottak Fegyverneken és Mezőtúron több mint 50 résztvevővel.¹¹⁰ 1929-ben Kunszentmártonban kéthetes baromfitenyésztési tanfolyamot rendeztek 25 hallgatóval.¹¹¹ 1930-ban Szolnokon traktorkezelői tanfolyamot tartottak 39 résztvevővel.¹¹² 1931-ben Tiszafehérváron és Tiszaújlakon gyümölcsfaápolási tanfolyamot tartottak 282 hallgatóval.¹¹³

Mindez szükséges is volt, segített is, de csak csepp volt a tengerben, amikor közel 19 ezer ember szakmai alapképzését és továbbképzését kellett volna el látni. Ez semmi esetre sem lehet egy társadalmi szervezet feladata, ez állami feladat lett volna.

d) A reformföldesek döntő többsége a megyében vagyontalan szegény ember volt, akik *a földműveléshez szükséges felszereléssel sem rendelkeztek* és ezeket — anyagi eszközök híján — beszerezni sem tudták.¹¹⁴

¹⁰⁶ Az OMK 1926. évi jelentése. 91. o.

¹⁰⁷ Az OMK 1927. évi jelentése. 163. o.

¹⁰⁸ Az OMK 1928. évi jelentése. 213. o.

¹⁰⁹ Uo. 198. o.

¹¹⁰ Uo. 181. o.

¹¹¹ Az OMK 1929. évi jelentése. 198. o.

¹¹² Az OMK 1930. évi jelentése. 236. o.

¹¹³ Az OMK 1931. évi jelentése. 347. o.

¹¹⁴ Kiss Albert: Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Bp. 1944. 95–106. o.

e) A földreform során kiosztott parcellák megművelésének, megfelelő termőerőben tartásának akadályát látom abban is, hogy a reformföldesek lakóhelyüktől *nagy távolság* ra kapták azt.

f) *A termelés szempontjából sem sikerült* a földreform, hiszen a kapott földek döntő többségét külterjes viszonyok között művelték.

g) Egyetlen pozitív dolgot tudok említeni megyénk végrehajtásáról, ami végső sorban nem a végrehajtás következménye, de a megyei értékelés szerves részét képezi.

A Nagyatádi-féle földreform végrehajtásával foglalkozó szakirodalom — főként az OMGE-felmérésre támaszkodva — több esetben a végrehajtás hibájaként említi az állatállomány hiányát. Ha az OMGE 1930-ban készült reprezentatív felmérését végig gondolom a 250 eredetileg földnélküli földhözjuttatott megkérdezéséről, magam is hajlok ennek hitelt adva hibaként felróni az állatállomány hiányát. Mit mutat a felmérés? A 250 eredetileg földnélküli földhözjuttatott közül jelenleg 19 tart egy tehenet, 11 tart két tehenet, 7 tart egy lovat, 13 tart két lovat, 15 tart sertést és 34 tart egyéb jószágot. Az új birtokosok kétharmad részének egyáltalában nem volt haszonállata és ennek következtében trágyatermelése sem lehetett.¹¹⁵

A fent elmondottak ellenére Jász – Nagykun – Szolnok vármegyében nem volt ilyen a helyzet. Nem volt ekkora baj, mint amit az OMGE-felmérés feltárt. Hiszen a birtokstatisztikák tanulsága szerint éppen a 0–5 kat. holdas birtokkategória állattartása több mint 40 százalékkal emelkedett negyven év alatt. Ez azt jelentette, hogy a növekedés számosállatban¹¹⁶ 6013 db a megyében. Az 1935. évi állapot szerint 20 565 számosállatot birtokoltak az e kategóriába tartozók, ami 4,5 számosállatot jelent katasztrális holdanként. A 4,5 számosállat évente 405 mázsa szervesztrágyát ad és ez két kat. hold trágyázására is elegendő mennyiség volt.¹¹⁷

h) A földreform legsebezhetőbb pontjának a szakirodalom a *pénzügyi megoldást* tartja. Ezt a Jász – Nagykun – Szolnok vármegyei tapasztalatok is alátámasztják. A törvény és a hozzá kapcsolódó jogszabályok a teljes kártalanítás elvének az alapján álltak. Ez azonban hosszú vita lezárásaként jött létre és felemás megoldást tartalmazott. A végsőnek tűnő szabályozás az 1928. évi XLI. törvénycikk¹¹⁸ és az 1.300/1929. ME számú rendelettel történt. Ezt a pénzügyi

¹¹⁵ A földreform eredményei. Szemle a földreform útján kiosztott területeken. Szerk. Buday Barna. — Bp. 1930. *Éber Jenő*: A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp. 1961. 467. o. *Gunst Péter*: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970. 404–411. o.

¹¹⁶ A számosállat kiszámításának módjára lásd: *Hajas József–Rázsó Imre*: Mezőgazdaság számokban. 3. kiad. Bp. 1969. 1467–1468. o.

¹¹⁷ *Kiss Albert*: Állattenyésztésünk belterjességének alakulása az elmúlt száz évben (1857–1957). Statisztikai Szemle 1958. 1–2. sz. 1–33. o.

¹¹⁸ Az 1928. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1929. 963–985. o.

viszonyok javulása tette lehetővé. A birtokosokat megillető kártalanítást a törvény külön erre a célra alakult pénzügyi intézményre: a Földbirtokrendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezetre — népszerű rövidítéssel: a LEBOSZ-ra — bízta.¹¹⁹ A törvény úgy intézkedett, hogy a reformföldesek ennek a pénzügyi intézménynek kötelesek tartozásukat leróni.

A LEBOSZ tőkéje egymillió pengő volt, amelyet négy egyenlő részben az úgynevezett altruista intézetek, mint a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, a Magyar Földhitelintézet (e három később egyesült) és az Országos Központi Hitelszövetkezet jegyezték. Az egész pénzügyi tranzakció lebonyolítására az állam 36 millió dollár (205 millió pengő) kölcsönt vett fel 5,5 százalékos kamat mellett 50 évi törlesztésre egy svéd gyufatrösztől — Svenska Tändsticks Aktiebolaget — a magyar gyufagyártás monopóliumának 50 évre való átengedése, valamint a vagyonszármazékok lekötése és az előbb említett négy pénzügyi intézmény egyetemleges jóállása ellenében.

A megváltott ingatlanok árát 1928 végéig az OFB külön eljárás után ítéletileg állapította meg. Minthogy azonban ilyen eljárás mellett az ármegállapítás még évekig elhúzódhatott volna, az 1928. évi törvény a még hátralévő községekre az ármegállapítást egységes alagra, nevezetesen a kataszteri tiszta jövedelem alapjára helyezte akként, hogy a kat. tiszta jövedelem minden aranykoronája után a birtokost 60 pengő kártalanítás illeti meg a megváltott mezőgazdasági ingatlanok után. Ennek az összegét mostmár nem az OFB állapította meg, hanem a községi elöljáróságok számították ki az illetékes pénzügyi hatóságok felülvizsgálata mellett. Amennyiben a földhözjuttatottak által a törlesztés helyett ideiglenesen fizetendő haszonbért már jogerősen megállapítottak, a megváltási árat még nem, ez esetben a megváltási ár az évi haszonbér húszszorosa lett.

A földhöz juttatottak fizetési kötelezettségét a törvény az egész vonalon egyöntetűen szabályozta oly módon, hogy a megváltási árat 52 év alatt egyenlő részletekben kötelesek megfizetni. Az évi törlesztő részlet a megváltási ár 5 százaléka, amelyhez kezelési költség címen még legfeljebb 0,4 százalék számítható.

Az állam ezúttal komoly lépést tett a földreform pénzügyi kérdéseinek rendezése felé azzal, hogy megállapított követeléseket és tartozásokat, továbbá tekintélyes anyagi eszközök felhasználásával megindította a likvidáció munkáját is. Túlzás volna azonban pénzügyi megoldásról beszélni. Voltaképpen ez a pénzügyi rendezés nagyon egyoldalú — de még ezen az egyik oldalon sem befejezett — művelet volt. Annyi történt, hogy az állam a svéd gyufakölcsönből kielégítette a megváltást szenvedett földbirtokosokat követeléseiknek kb. két-

¹¹⁹ A magyar állam szervei 1944–1950. I. k. Bp. 1985. 166–167. o.

harmada erejéig. A másik oldalon, vagyis a juttatottak felé *a tartozások megállapításánál* azonban *nem jutott tovább*. Ez igen nagy hiba volt! Mert a földreform pénzügyi megoldása nem merülhet ki a földbirtokosok kártalanításával. A helyes eljárás az lett volna, hogy a gyufakölcsönből a földhözjuttatottak is kaphattak volna bizonyos támogatást. Ez nemcsak az ő magánérdekük lett volna, hanem egyben közérdek is, és minden bizonnyal sokkal kevesebb károsodás érte volna a közgazdaságot, és a szociális béke is többet nyert volna vele, ha ez megtörténik. Mindezt még antiszociális adópolitikával is tetézte az állam.

A háború végén, illetve után a 600/1945. ME számú rendelet alapján új reform indult. 1946. január 8-án a magyar miniszterelnök a 12.433/1945. ME számú rendeletével a földbirtokrendezés során földhöz- és házhelyhez juttatottak tartozásainak rendezéséről szóló 2.000/1937. ME számú rendeletet módosította és kiegészítette annyiban, hogy a fenti rendelet 13. paragrafusát, illetve annak végrehajtását felfüggesztette és a megváltási ár törlesztését átmenetileg nem engedélyezte.¹²⁰

Félévvel később — 1946. július 12-én — újabb rendelettel — „a 7.890/1946. M.E. számú rendelet az 1920:XXXVI. törvénycikk és az ezt módosító és kiegészítő rendelkezések alapján lefolytatott földbirtokrendezés során megváltott földekből és a vagyonváltságföldekből földhöz- és házhelyhezjuttatottak fizetési kötelezettségeinek újbóli szabályozása tárgyában”¹²¹ — újból elrendelte a Nagyatádi-féle földreform során kapott földek után a részletek törlesztését. Erről a LEBOSZ egy új fajta nyilvántartást fektetett fel és vezetett, amelyben az utolsó törlesztésről szóló bejegyzést 1952-ben írták be.

A „*sine ira et studio*” elv nem engedi meg, hogy a krónikás érzelmeit nyilvánítsa ezen eset kapcsán, de nem tudok minden indulat nélkül tekinteni e rendelkezésekre. Holott az államnak volt valami igaza abban, amikor a külföldi kölcsönök visszafizetését megkísérelte és a reformföldekre eső hányadot is be akarta hajtani. De éppen ez a kérdés, hogy jog szerint a reformföldekre jutott-e valamennyi törlesztési hányad ebből a kölcsönből? Valamennyi jutott, hiszen jelzálogként éppen a vagyonváltságföldeket kötötte le az állam a kölcsön fedezetéül. De teljesen mégsem volt igaza az államnak, mert ennek a kölcsönnek a döntő többségét a földbirtokosok kapták, akiknek a birtokait az állam már 1945-ben kisajátította. Amikor 1945-ben végrehajtották a kártalanítás nélküli kisajátítást az állam a 36 millió dollár fedezetéül felajánlott földbirtokok birtokába is került. Ekkor már politikai megfontolásokból is elrendelhetette volna e tartozások elengedését és nem keserítette volna tovább a reformföldek amúgy sem valami rózsás életét. A Magyar Kommunista Párt tiszasülyi titkára reklamált is faluja nevében, hogy ők már kifizették a tartozást.

¹²⁰ Magyar Közlöny 1946. évi 6. szám.

¹²¹ Magyar Közlöny 1946. évi 55. szám, valamint a szöveg helyesbítése az 1946. évi 156. számban.

A LEBOSZ azt válaszolta, ez igaz, de azóta újabb emelés történt, amit még a község nem fizetett ki.¹²² A rendelet szerint a tartozást „... az 1945. évtől számított tíz évi egyenlő részletekben fizeti meg ...” Ez pedig 1955-ben járt volna le. De az utolsó három részlet fizetését a mezőgazdaság szocialista átszervezése „ad acta” tette. Az 1928. évi XLI. tc. alapján a tartozás csak 1980-ban telt volna le.¹²³

V. Az 1935. évi mezőgazdasági statisztikáról. . .

A levéltári kutatások és a feldolgozások során feltűnt, hogy mind az OFB-ügyiratokban, mind a képviselőtestületi gyűlések jegyzőkönyveiben megtalált adatok igen nagy mértékben eltérnek egymástól, de eltérnek az 1935. évi mezőgazdasági statisztika községsoros kimutatásában szereplő és a földreformra vonatkozó adatoktól is.¹²⁴

Ez a tény már feltűnt Incze Miklósnak is még 1953-ban, de ennek feloldásáról nem tájékoztatta olvasóit.¹²⁵ De eltérést mutatnak ezen adatok az OMGE által közölt számoktól is.¹²⁶ Ugyancsak eltérnek az adatok a kormány éves jelentéseiben szereplő összesített adatokról is.¹²⁷

Ilyen esetben az a feladat, hogy kíséreljük meg feloldani az ellentmondásokat, egyeztetni az adatokat — legalábbis magyarázhatóvá tenni azokat. A nehézség csak ott mutatkozott, hogy a történettudomány — ha nem is abszolútumnak, de szinte — kikezdzhetetlen és pontos adatokat közlő forrásnak tekintette — és tekinti is — a Központi Statisztikai Hivatal nyomtatásban megjelenő hivatalos kiadványait, így az 1935. évi mezőgazdasági statisztikát is. Ez egy bizonyos határig így is van. De hol van ez a határ? Hiszen, ha az egyes helységekre vonatkozó OFB ítéleteket, végzéseket, határozatokat összehasonlítom az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adataival az ellentét feloldhatatlannak látszik. Ha a többi — már felsorolt forrást vetem össze a statisztikával — mint fixponttal — még tovább bonyolódik a helyzet. Bármely másodlagos forrást tekintek pontatlannak nem csökken, nem oldódik az ellentét. Bonyolítja

¹²² OL Z-1477 Gazdasági Levéltár. LEBOSZ-kimutatások. Tiszaszék község anyaga.

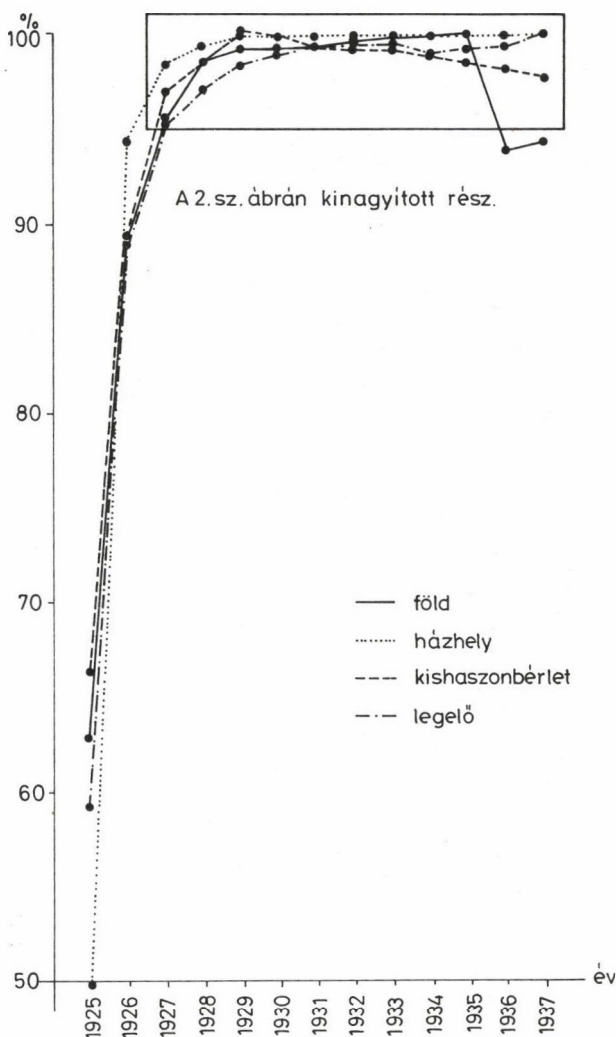
¹²³ Az 1928. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1929. 963–985. o.

¹²⁴ Az 1935. évi Mg. stat. 99. köt. 169. és 173. o.

¹²⁵ Incze Miklós–Petőcz Pál: A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben. Bp. 1954. 6. o., Az 1929–1933. évi világ gazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. Incze Miklós. Bp. 1955. 73. o.

¹²⁶ A földreform eredményei. Szemle a földreform útján kiosztott területeken. Szerk. Buday Barna. Bp. 1930.

¹²⁷ A magyar királyi kormány évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 1923–25-től 1937-ig. (A továbbiakban: M. kir. korm. jel + évszám)

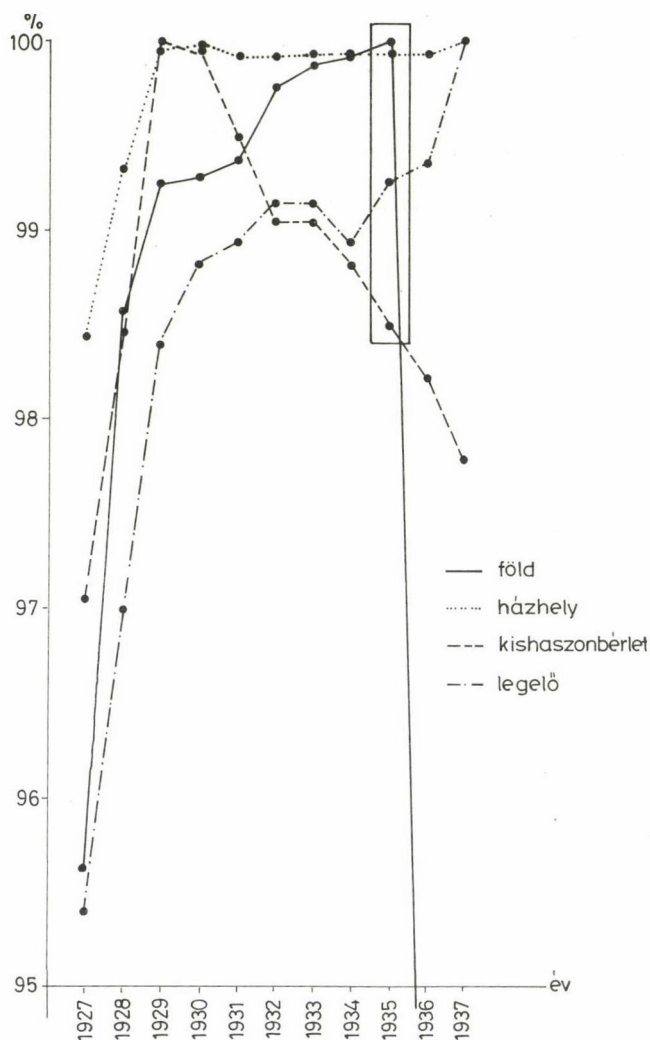

1. ábra. A Nagyatádi-féle földreform eredményei

a helyzetet az, amit tudatunkban a KSH nyomtatott adatai jelentenek: Biztos, megbízható alapot, amelyre minden többi adat felrakható, vele összehasonlítható, de kétségbe nem vonható, amelyben még sajtóhiba is csak elvétve fordul elő — főleg a tárgyalt időszakban. Mindezt csak súlyosbítja a községsoros adatokat közlő I. kötet fejlődése, amely „A földreform főeredménye” címet viseli.

Pedig éppen ezt az adatot — főleg annak minősítését — kell kétségbe vonnunk!

Az adatok egyeztetése érdekében megpróbálkoztam minden statisztikai kiadvánnyal, amelyben a Nagyatádi-féle földreform adatai szerepeltek. Még fel-

2. ábra. Az első ábra kinagyított részlete

dolgozások adataival is kísérleteztem. Így érkeztem el a „Magyar királyi kormány évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv” című kiadványhoz. Ebben szerepelnek évente a földreform adatai is 1921. június 20-tól kezdve göngyölítve 1937. december 31-ig. Ezeket az adatokat táblázatba foglaltam (Lásd a Nagyatádi-féle földreform eredményei című táblázatot.), majd azt megkísértem grafikusán is ábrázolni. Így jutottam el az 1. ábrához, de ez még nem sokat mondott. A megjelölt részt kinagyítottam és ez már alkalmas volt a tüzetes elemzésre (2. ábra).

Az ábrázolás módszeréről: Minden évben a jelentés egy adatsorban 23 adatot közöl. Ebből négy fő osztási vagy juttatási nemet emeltem ki:¹²⁸

- az örökutalajdon joggal juttatott föld — folyamatos vonal,
- házhely — pontozott vonal,
- kishaszonbérlet — szaggatott vonal és
- legelő — pont-vesszős vonal.

Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy ezek sem homogén adatok. A jelentés a házhelyet és legelőt nem kat. holdban, hanem darabszám adja meg, a föld és a kishaszonbérlet viszont kat. holdban szerepel. Mindezt úgy tettem ábrázolhatóvá, hogy minden adatot *viszonysszámmá* alakítottam át, mégpedig úgy, hogy minden esetben a legnagyobb mennyiség szerepelt 100 százalékként. Így a darabszám trendje és a katasztrális hold trendje összehasonlíthatóvá vált.

De másra is jó volt ez. Így kiugrott a tetőpont mind a négy osztási nemben. A földé 1935-ben volt. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a földreform 1935. évi végeredmény jellege menjen át a köztudatba, hiszen politikai szempontból a föld kiosztása volt a legjelentősebb, aminek a csúcsa *véletlenül* esett egybe az 1935. évi mezőgazdasági statisztika összeírásának időpontjával. A házhely tetőpontja 1937-ben, a kishaszonbérleté 1929-ben, a legelőé 1937-ben volt. Azaz jelenlegi ismereteim birtokában, ezeket az adatokat ismerve, csak az említett időpontok adatait tekinthetem tetőpontnak, hiszen tovább már nem állt módomban követni a változást, pedig bizonyára volt változás a következő években is.

Az eltérés abszolút számokban kifejezve nem nagy volt. Például a kishaszonbérlet tetőpontja — 1929 — az 1937. évi mélyponttól mintegy három és félezer holddal tér el. Ez a föld esetében 70 ezer kat. hold volt. A házhelyrendezés 1931 óta ezen a szinten van. Itt is valószínűnek látszik, hogy nem a mozgás hiánya, hanem a be nem kért adatok miatt „egyenest” a vonal. A kishaszonbérlet 1929-ben érte el tetőpontját, azóta leszálló ágban van. Itt is érzek bizonyos információ-hiányt, amit az éppen 1926-ban elrendelt 15 éves időtartamra kötött haszonbérleti szerződések ügye csak alátámaszt. A legelő — az 1934-ben történt megtorpanás után — állandóan felszálló ágban van, hasonlóan a házhelyekéhez (ahol kezdődött az ONCSA-akció), a kormány egy másik — az állattartó gazdákat segítő intézkedésébe torkollott. Végére hagytam a föld ügyét. Állandó emelkedés után eléri az 1935. évi csúcst, majd meredeken lezuhan 94 százalék körüli értékre. Az esés 67 444 kat. hold.¹²⁹ Majd egy kis — negyed százalékos (3038 kat. holdas) — emelkedés után éri el az 1937. évi szintet és egyben az utolsó közölt adatot.

¹²⁸ A szakirodalomban két szerző: *Kerék Mihály* a már idézett művében 1939-ben és *Szabó Ferenc* a már idézett tanulmányában 1974-ben említi meg külön osztási nemként a „vitézi telek” és a „közcéli juttatás” kategóriákat, de ezekre a kormány jelentéseiben adatot nem találtam.

¹²⁹ A következő időszak feladata lesz kideríteni ennek a hat százalék körüli zuhanásnak az okát, mert annak valamilyen oka van, hogy egyik évről a másikra 6 százalékos csökkenés mutatkozik.

A Nagyatádi-féle földreform eredményei

Az időszak, amelyre a bírói működés kiterjedt	A juttatás neve								Hivat- kozási jegyzetszám
	föld		házhely		kishaszonbérlet		legelő		
	szám	szá- zalék	szám	szá- zalék	szám	szá- zalék	szám	szá- zalék	
	kat. hold		darab		kat. hold		darab		
1921. VI. 20 – 1925. VI. 30.	704 623	62,91	111 229	49,93	104 777	66,45	554	59,31	130
1921. VI. 20 – 1926. XII. 31.	1 001 528	89,41	210 360	94,43	140 998	89,42	831	88,97	131
1921. VI. 20 – 1927. XII. 31.	1 071 150	95,63	219 290	98,44	153 042	97,05	891	95,40	132
1921. VI. 20 – 1928. XII. 31.	1 104 064	98,57	221 262	99,32	155 551	98,65	906	97,00	133
1921. VI. 20 – 1929. XII. 31.	1 111 608	99,24	222 646	99,95	157 687	100,00	919	98,39	134
1921. VI. 20 – 1930. XII. 31.	1 112 066	99,28	222 529	99,89	157 586	99,94	923	98,82	135
1921. VI. 20 – 1931. XII. 31.	1 113 094	99,37	222 580	99,92	156 877	99,49	924	98,93	136
1921. VI. 20 – 1932. XII. 31.	1 117 493	99,76	222 609	99,92	156 172	99,04	926	99,14	137
1921. VI. 20 – 1933. XII. 31.	1 118 748	99,88	222 617	99,93	156 167	99,04	926	99,14	138
1921. VI. 20 – 1934. XII. 31.	1 119 267	99,92	222 617	99,93	155 807	98,81	924	98,93	139
1921. VI. 20 – 1935. XII. 31.	1 120 136	100,00	222 617	99,93	155 307	98,49	927	99,25	140
1921. VI. 20 – 1936. XII. 31.	1 052 692	93,98	222 617	99,93	154 875	98,22	928	99,36	141
1921. VI. 20 – 1937. XII. 31.	1 055 730	94,25	222 767	100,00	154 201	97,79	934	100,00	142

¹³⁰M. kir. korm. jel. 1923–1925. Bp. 1928. 72. o.¹³¹Uo. 1926. Bp. 1929. 64. o.¹³²Uo. 1927. Bp. 1929. 59. o.¹³³Uo. 1928. Bp. 1930. 78. o.¹³⁴Uo. 1929. Bp. 1931. 68. o.¹³⁵Uo. 1930. Bp. 1932. 68. o.¹³⁶Uo. 1931. Bp. 1933. 74. o.¹³⁷Uo. 1932. Bp. 1933. 74. o.¹³⁸Uo. 1933. Bp. 1934. 87. o.¹³⁹Uo. 1934. Bp. 1936. 86. o.¹⁴⁰Uo. 1935. Bp. 1937. 84. o.¹⁴¹Uo. 1936. Bp. 1938. 77. o.¹⁴²Uo. 1937. Bp. 1939. 83. o.

Mi következik mindebből? Miért fontos ez a földreform szempontjából?

Azért, mert nem lehet és nem is szabad statikusan ábrázolni ezt a földreformot! Nem lehet „halmozott végeredményt” közölni — mondjuk például 1935-ben.

Mert mit látunk 1935-ben?

1. A földhöz juttatás tetőzik, de utána meredeken lezuhan.
2. A házhely stagnál, majd emelkedik.
3. A legelő közelít az általunk ismert tetőponthoz, de még nem érte el.
4. A kishaszonbérlet süllyedőben van és az esést tovább folytatja.

Mindez számomra azt jelenti, hogy ha a földreform végrehajtását — akár országosan, akár egy megye szintjén, akár egy helységben — ábrázolni akarjuk, akkor azt csak *folymatában* tehetjük. Megállapíthatunk tetőpontokat, mélypontokat, közölhetünk „-tól -ig” adatokat, de végeredményt nem — legalábbis nem ebben az időpontban (1935-ben) —, mert ez nem felel meg a valóságnak! Ebből következik, hogy 1935. évi mezőgazdasági statisztikának a földreform eredményeit közlő négy oszlopát csak a felvétel időpontjában rögzített állapotot tükröző képnek foghatjuk fel és nem az egész földreform összesített végeredményének, mint ahogy eddig az történelmi irodalmunkban szerepelt. Ez pedig véleményem szerint abból adódik, hogy a magyar történelemtudomány nem ismeri eléggé a végrehajtást, annak sok helyen ellentmondásos lebonyolítását, éppen a helytörténeti munkák hiányából fakadóan.

A korszak agrártörténetét legutóbb Szegeden tekintették át, ahol 1985. május 10–11-én tartottak tudományos ülésszakot „Parasztkérdés 1890–1930” címmel. Sajnos ez a konferencia is csak az országos eredmények, országos személyiségek értékelését, az országos programok elemzését végezte el. Arra, hogy mi történt az országban, a falvakban, a városokban a végrehajtás során, nem kerestek feleletet.¹⁴³ Pedig addig semmilyen országos szintű értékelést nem lehet megalapozottnak, minden részletre kiterjedő értékelésnek elfogadni, amíg a végrehajtás történeti ábrázolása — legalábbis a reprezentációs felmérés szintjén — el nem készül. Addig nem lehet kitörölni Magyarország történetéből a bevezetőben említett mondatot.

A fentiek alapján meggyőződése, hogy a sokat és sokak által emlegetett és az 1920-as évek földreformja jellemző vonásának tartott „hat százalékos földmozgás” is csak az 1935. évi mezőgazdasági statisztika felvételének időpontjára volt jellemző adat, és nem meghatározója és jellemzője a Nagyatádi-féle földreformnak. A feltárt tapasztalati anyag szerint a földreform eredményét százalékban talán úgy lehetne kifejezni, hogy *minimum 6,78 és maximum 8,35 százalék között mozgott!* Sajnos, egyelőre ezt a „-tól -ig” kategóriát adatok hiányában

¹⁴³ Parasztkérdés 1890–1930. Szerk. Juhász Antal, Sipos József. — Szeged, 1985. 258. o.

csak az országos eredménnyel lehet elvégezni. Ez az intervallum abszolút számokban azonban kétszázezer kat. holdas eltérést takar.

VI. Befejezés

Áttekintettük azokat az eseményeket, amelyek eltérnek a földreform végrehajtásának megszokott menetétől és elgondolkozunk még egy pillanatig a törtéteken. Miről is volt szó? A földbirtok helyesebb megoszlásáról? Dehogyan arról! Az ember hajlik arra, hogy higgyen annak, amit olvas. De hihetünk-e annak, amit a törvény címként, céljaként leírtak? Nem hihetünk, mert ennek a törvénynek az volt a célja, hogy a szociális békét megteremtse a falun és ezt el is érte.

Egyszerű fejszámolással meggyőződhetünk róla, hogy nincs az országnak akkora földterülete, hogy minden magyar paraszt akkora földbirtokot kaphasson, amelyen rentábilisan tudna gazdálkodni. Ezt már réalpolitikai megfontolások alapján sem tűzhetne zászlajára egyetlen olyan párt, egyetlen olyan politikus sem, aki valójában sikerre számított, aki igazán akart tenni valamit az ország érdekében. Itt csak az lehetett a kérdés, hogy meddig mehetnek el a parasztság földhöz juttatása terén. Mi legyen az a mérték, ami megálljt tud parancsolni a parttalannak látszó igényeknek.

Ezt megtalálták abban, hogy senkinek sincs joga földet követelni egyéni jogcímen, mindenki csak *kaphatott*. De ijesztésül ott lebegett a rendszerrel szemben való illojalitás kérdése. Vigyázz, magyar paraszt, mert bármelyik pillanatban elvehetem a földedet, telkedet! És ez teremtette meg a hön óhajtott szociális békét a falun, ezzel érte el az uralkodó osztály a célját, és így semmisítette meg a kisemberek reményeit.

A Nagyatádi-féle földreform végrehajtása ellentmondásos volt. Nem is lehetett más. Hiszen mikor a törvény betűje és szelleme között ellentét feszül, maga a végrehajtás sem lehet problémamentes. Miben állt ez?

A földművelésügyi és a belügyi kormányzat megkövetelte a maga szerveitől mind megyei, mind helyi szinten az akció jogszabályokkal körvonalazott, szinte *betű szerinti végrehajtását*. Ugyanakkor az Országos Földbirtokrendező Bíróság ítélkező tanácsa — amely végső sorban az ítéleteket jóváhagyta — belátást kapva a kulisszák mögé *a törvény szellemének megfelelően hozta ítéleteit*. Néha azonban nem ilyen mértékben kapcsolódtak egymásba a fogaskerek, ami azt eredményezte, hogy vagy az egyik, vagy a másik irányba eltolódás történt. Amikor negatív irányba történt az eltolódás, akkor nem engedték meg a Jászság néhány községében a megváltási eljárás beindítását, pedig lett volna jelentkező. Amikor pedig pozitív irányba tolódtott el, akkor Tiszapüspökiben 36,93 százalékban, Dévaványán 36,91 százalékban mozdult meg valamilyen formá-

ban a föld, és többet váltottak meg, mint amennyire szükség volt. Ezért látszik az OFB ítéletein az, hogy a határozottnak tűnő szövegezés mögött kompromisszumok sorozata húzódik meg. Mindenképpen biztosítani kellett a csendet, a rendet, a nyugalmat. Ezt csak megalkuvások árán tudta elérni.

Való igaz, a törvény elérte célját. Az már csak motiválta a végrehajtást, hogy néhol — a törvény szelleme ellenére — azért tettek valamit a parasztság jóléte, felemelkedése érdekében is. Árnyoldala, hogy éppen ez a „sajátosság” számít különösnek, és mindannyian sajnálhatjuk, hogy nem ez volt a természetes.

Annak viszont őszintén örülök, hogy a Jász – Nagykun – Szolnok vármegyei végrehajtás néhány igazán jó példával dicsekedhet.

GYULAI FERENC

KLÍMA, VEGETÁCIÓ, NÖVÉNYTERMESZTÉS ÉS TÁPLÁLKOZÁS HAZÁNK TERÜLETÉN A BRONZKORBAN

1. Bevezetés

Az elmúlt években hazánkban is számos, egyre inkább interdiszciplináris együttműködéssé fejlődő bronzkori feltárássra került sor. Ezek eredményeképpen jó néhány nagy jelentőségű növényteni leletegyüttes került be a Magyar Mezőgazdasági Múzeum régészeti maggyűjteményébe.

A hazai archaeobotanikai kutatás több mint három évtizede segíti a régészek munkáját. A növényi makroleletek (magvak és termések) meghatározása hozzásegít bennünket a földművelés és növénytermesztés kialakulásának megismeréséhez, fejlődésének nyomon kíséréséhez. A magyarországi bronzkori növénytermesztési kultúra értékelésével már eddig is több tanulmány részeleme foglalkozott kisebb-nagyobb mértékben.¹

A földművelés kezdeti szakasza (neolitikum és rézkor) magyarországi növényleleteinek értékelése, a növénytermesztés kialakulásának hazai történeti összefoglalása már megtörtént.² Szükségnek ítéltük tehát, hogy e munka folytatásaként a legújabb archaeobotanikai eredményeket is beépítve kísérletet tegyünk a hazai bronzkori növénytermesztés és az ezzel kapcsolatos kérdések összefoglalására. Mivel a növénytermesztés elválaszthatatlan a természeti környezettől, ezért a klíma és a vegetáció vizsgálata elengedhetetlenül fontos feladat. Ugyanakkor megpróbáltunk a bronzkori ember életmódjára is következtetni.

2. Anyag és módszer

Willerding, U.³ nyomán az archaeobotanikai leleteket valódi vagy direkt és nem valódi vagy indirekt leletekre osztjuk. A direkt növényleletek az egykori növény valamely szerve vagy annak része, amelyek ugyan kémiai (pl. égés) vagy biokémiai változásokon (pl. tözegesedés) mentek át, de kedvező esetben

¹ Árendás 1982; Hartyányi 1982; Nováki 1975.

² Füzes 1990.

³ Willerding 1970.

külső alaktani jegyeik, ritkábban szövettani felépítésük összehasonlító vizsgálata elvégzésére alkalmas. Olykor identifikálására citológiai-mikrokémiai (pl. szálas anyagok), vagy citológiai-fizikai eljárásokat (pl. szálas anyagok polarizált fényben való vizsgálata) alkalmazznak.

Az archaeobotanikai leletek java részben direkt növényi leletek. Ezek sokszor tudatosan (pl. készletezés, telephulladék, telepégés utáni takarítás, rituális szertartások (pl. temetés) alkalmával részben szándékosan, részben véletlenül kerülnek a talajba. Természeti tényezők hatására (szél, víz, állatjáratok stb.) megint csak növényi részek kerülhetnek a talaj mélyebb részeibe. A földbe került növényi részek viszonylag ellenállóbb része a mag és a termés. Ezek edafikus, klimatikus és biotikus tényezők hatására fennmaradhatnak: turfikálódnak, ritkán nehézfém ionok hatására konzerválódnak, habarcsokba záródhatnak, vagy extrém száraz körülmények (pl. sírkamrák) passzíválják, leggyakrabban azonban elszenült állapotban fordulnak elő.⁴ A konzerválódás különbözőségét tehát a leletek anyagának eltérő felépítése, edafikus és klimatikus tényezők, emberi tevékenység okozhatja, de a lelet kora is befolyásolja. A preparálást és a feldolgozást ennek megfelelően több úton és különféle módszerekkel kell végezni. A hazai talajviszonyok közepette előkerült régészeti-növénytani anyagot túlnyomó többségében a tűz, kisebb mennyiségben a huminanyagok felhalmozódása (humifikáció, azaz tőzegesedés vagy turfikáció) konzerválta számunkra.

A régészeti korokból származó növényi maradványok leginkább karbonizált állapotban maradnak fenn. Ez lehet természetes szenesedés vagy tűz általi szenülés. A Magyar Értelmező Szótár⁵ nem tesz különbséget a két fogalom között. Sági K. és Füzes M.⁶ azonban megkülönböztetik a természetes szenesedést (nyomás, hőmérséklet, időtartam együttes hatása) a tűz általi szenüléstől (pl. pörkölés). Régészeti korokból származó növényleleteknél ez utóbbival kell számolnunk.⁷

Az indirekt növényleletek tulajdonképpen csak negatív lenyomatai az építészeti felhasználás és más eljárás során a tárgyakba bekerült (palaeobotanikai anyagban is előforduló) növényi részeknek. Ezek ugyanis kiestek, kiégttek, kioldódtak, olykor mikro- és makroorganizmusok fogyasztották el. Lehetnek lenyomatok, ha közel sík kiterjedésűek vagy negatívak, ha kiterjedésük három dimenziójú.⁸ Kitöltésnek azt a „kőbelet” nevezzük, amely úgy keletkezik, hogy a zárványként bekerült növényi rész helyét a talajoldatból kiváló és megszilárduló mészsók foglalják el.

⁴ Sági-Füzes 1966.

⁵ Magyar Értelmező Szótár 1962.

⁶ Sági-Füzes : i. m.

⁷ Nováki 1983.

⁸ Füzes 1977.

A makroleletekhez tapadva gyakran mikroleletek (pollen, spóra) is fennmaradhatnak.⁹ Meghatározásukkal a speciális előképzettséget igénylő palinológia foglalkozik.¹⁰

Az ásatag növényleleteket, azok típusától és megtartásától függően citológiai, histológiai és morfológiai eljárásokkal dolgozhatjuk fel. A szálas anyagok vizsgálata citomorfológiai, mikrokémiai (festések, oldások stb.) és fizikai (pl. poláros fényben történő vizsgálat) eljárások segítségével történik.¹¹

A szövettani vizsgálatok sorát Unger, F.¹² kezdte meg 1851-ben, amikor a salzburgi Hallstadt-kultúra sóbányájának növényleleteit határozta meg. Hazánkban ilyen vizsgálatokat először Deininger I.,¹³ a keszthelyi Gazdasági Tanintézet igazgatója végzett 1891-ben. Munkásságát Hollendonner F.,¹⁴ Greguss P.,¹⁵ Sárkány S.,¹⁶ Szalay I.,¹⁷ Stieber J.,¹⁸ Füzes M.,¹⁹ Valkó E.²⁰ és a szerző²¹ folytatta.

A mag- és termésleletek feldolgozásánál a morfológiai vizsgálatok döntő jelentőséggel bírnak és bármilyen korábban tárgyalt módszert megelőznek, függetlenül a leletek konzerválódásától. Saját tapasztalataink szerint is hangsúlyozzuk, hogy bár az identifikáláshoz határozókönyveket²² és cikkeket is felhasználunk, mégis eredményeinket minden esetben recens anyaggal kell egybevetni, szükség esetén modellkísérleteket is kell végezni. A morfológiai bélyegek ugyanis az idő függvényében és konzerválódásuk mértékében is megváltozhatnak. Éppen ezért jelen feldolgozó munkáinknál is így tettünk, amikor a meghatározott fajok egyedeit a keszthelyi Balatoni Múzeum, a budapesti Magyar Mezőgazdasági Múzeum és a Baseli Egyetem Növényteni Intézetének archaeobotanikai- és recens maggyűjteményeiben, illetve herbáriummaiban (Tuzson exic., Soó herb., Bauhin herb.) lévőkkal vetettük egybe. A növényne-

⁹ Greguss 1937.

¹⁰ Bertsch 1942; Zólyomi 1953; Straka 1975.

¹¹ Hollendonner 1933; Greguss 1937; Zilahi, Herczeg-Kóczy. 1951; Zilahi 1953; Ramaséder 1960; Füzes : i. m.

¹² Unger 1851.

¹³ Deininger 1892.

¹⁴ Hollendonner 1923.

¹⁵ Greguss : i. m.

¹⁶ Sárkány 1939.

¹⁷ Szalay 1941.

¹⁸ Stieber 1952.

¹⁹ Füzes 1956.

²⁰ Valkó 1970.

²¹ Gyulai 1991.

²² Beijerinck 1947; Schermann 1966.

vek tudományos megnevezésénél az archaeobotanikusok által egységesen elfogadott Mansfeld I–IV.-féle jegyzéket,²³ míg magyar megfelelőiknél Soó–Kárpáti²⁴ és Priszter²⁵ elnevezéseit használtuk.

A legutóbbi évtizedekben végbement kémiai módszerek fejlődése lehetővé teszi, hogy bizonyos műszeres analitikai vizsgálatok a régészeti – növénytani anyagra is kiterjeszthetővé váljanak. A gázkromatográfia és az atomabszorpciós spektrofotometria hozzásegít bennünket a mag- és termésleletek makro- és mikroelem struktúrájának megismeréséhez. Ezek, valamint az aminosav vizsgálatok a régi korok gabonáinak beltartalmi értékeire fontos, más úton nem nyerhető információkat szolgáltatnak. Amint azt látni fogjuk ebben úgy tűnik karbonizált állapotuk sem akadály.

3. A bronzkori és az azt megelőző atlantikus fázis

I. e. 3000 táján a jelenkor (holocén) vagy más elnevezés szerint a flandria interglaciális (kezdeté 8200 BC) újabb időszaka következett be és tartott egészen 800 BC-ig. A teljes korszakot szubboreális fázisnak nevezzük, amely régészeti-
leg a késő neolitikumot és a teljes bronzkor időszakát foglalja magába.²⁶

A pollenvizsgálatokhoz végzett fúrásminták stratigráfiai elemzése számos nehézség elé állítja az ezzel foglalkozó szakembereket. A rétegek ugyanis több esetben összemosódnak, máskor hiányoznak. A Balaton üledékeinek pollen-vizsgálatai mutattak rá arra, hogy a Kárpát-medencében a 8200 BC óta eltelt időszakban a korszakra tehető a beerdősültség maximuma.²⁷ Ezzel ellentétes hatású folyamatként a 3000 BC táján, az archaeológiai felosztás szerint beköszöntő rézkorban,²⁸ a betelepülő emberi populációk, hogy növekvő földigényüket kielégítsék, nagyarányú erdőirtásba kezdtek. A neolitikumban kialakított életmód továbbra is fennmaradt. A vizsgált mintákban egyre növekvő arányban voltak megtalálhatóak a gabonafélék és a szántóföldi gyomnövények pollenjei.²⁹ A betelepült népességek tehát továbbra is növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. Igaz ugyan, hogy az állattartás a növénytermesztés rovására felerősödött, aminek oka a megváltozott klímában keresendő.³⁰

²³ Mansfeld 1986.

²⁴ Soó–Kárpáti 1968.

²⁵ Priszter 1986.

²⁶ Willerding 1983.

²⁷ Zólyomi 1952.

²⁸ Járai-Komlódi, Kordos–Tardy 1982.

²⁹ Zólyomi 1980.

³⁰ Lásd 1. táblázat.

A magyarországi neolitikum kezdete egybeesik az atlantikus fázis (5500 – 2800 BC) kezdetével.³¹ E nálunk atlanti tölgyfázisnak is nevezett időszak meleg, humid és temperált szubmediterránhoz közelítő klímája tette lehetővé, hogy a Kárpát-medence híd szerepet töltsön be a növénytermesztési ismeretek elterjedésében, Közel-Kelet Termékeny Félholdnak nevezett vidékéről vezető Balkáni-út és Közép-Európa között.

A magyar Alföld pollenvizsgálatai alapján, lehetőség nyílik a bronzkori vegetáció és klímaváltozás szempontjából fontos viszonyítási alap, az atlantikus fázis növénytakarójának és klímaviszonyainak rekonstrukciójára.³² Szujkóné-Lacza J.³³ nyomán megkíséreljük felvázolni a korszak vegetációját.

A Duna – Tisza közének felszíne a Duna vándorlásainak folytán változatos. Tengerszint feletti magassága olykor meghaladja a 200 m-t. A Tiszántúl tengerszint feletti magassága nem éri el a 100 m-t. Kialakításában a Tisza meghatározó szerepet játszott. Felülete egyenletesebb. Lösszel borított területének egy részét savanyú hordalék borítja. Mindkét terület florisztikailag nyitott volt az észak (Magyar Középhegység), nyugat (Dunántúl) és déli (nyugat- és kelet-illír, délorosz síkság) irányba. Éppen ezért az idők folyamán nagyon sok rokon faj vándorolt be, de vegetációja éppen specifikus voltából adódóan nagyon sok egyéni vonással rendelkezik.

Úgy tűnik az egész holocénben az atlantikus fázis volt a leggazdagabb fafajokban. A nyír (*Betula* sp.) pollenje majd minden homokdűnéből származó mintából kimutatott. Ezért jellemzőnek vélhetjük az Alföld homokos területein a nyáras-borókás (*Junipereto-Populetum*) társulást. Az erdei fenyő (*Pinus silvestris*) erősen visszaszorult és számára egyedüli refugiumként a *Myrtillo-Pinetum* szolgált. Az *Ericaceae* család csak a csarab (*Calluna* sp.) fajokkal reprezentálható, bár az erdőzáródással a fénykedvelő *Calluna* fajok kedvezőtlen körülmények közé kerültek.

A sziles-magyar kőris (*Fraxino pannonicæ-Ulmetum*) társulásban a balkáni eredetű magyar kőris (*Fraxinus angustifolia* subsp. *pannonica*) volt az uralkodó fafaj. E társulásban gyakori volt a mezei juhar (*Acer campestre*) és egyes helyeken a hegyi juhar (*Acer pseudoplatanus*), amely fajok azóta is elterjedtek. A fákon liánfajok: pl. iszalag (*Clematis vitalba*) éltek.

A cserjeszintben új fajok jelentek meg: a Balkánról ideszármazó fekete galagonya (*Crataegus nigra*), az ostorménfa (*Viburnum lantana*). A gyps szintben élt a medvehagyma (*Allium ursinum*), a berki szellőrózsa (*Anemona nemorosa*), a kapotnyak (*Asarum europaeum*), a gyöngyvirág (*Convallaria majalis*), az atlantikus karakterű borostyán (*Hedera helix*), a nyári tűzike (*Leucojum aes-*

³¹ Ferenczy 1958.

³² Járαι-Komlódi 1966; Szujkó-Lacza 1991.

³³ Szujkó-Lacza 1991.

tivum), a széles levelű salamonpecsét (*Polygonatum latifolium*), az orvosi tüdőfű (*Pulmonaria officinalis*), a csillagvirág (*Scilla vindobonensis*), a szárnyas görvélyfű (*Scrophularia umbrosa*). A feltehetően a flandria interglaciális beköszöntővel bekerült erdei szálkaperje (*Brachypodium silvaticum*), sárga árvacsalán (*Lamium galeobdolon*) és farkasszőlő (*Paris quadrifolia*) továbbra is szerény elterjedési területtel rendelkeztek. Még vitatott kérdés, hogy az égeres-magyar kőris (*Fraxino pannonicae-Alnetum*) mennyire és milyen mértékben különült el az égeres-tőzeglápfrány (*Thelypteridi-Alnetum*) társulástól.

Elképzeltető, hogy a lombkora szint kialakításában a mezei juhar (*Acer campestre*) és a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) mellett a gyertyán (*Carpinus betulus*) is részt vett. Cserjeszintjében jellemző fajként volt jelen a feketegyűrű- vagy tatárjuhar (*Acer tataricum*) és a veresgyűrűs som (*Cornus sanguinea*).

Az erdőborítottság szempontjából az atlantikum Alföldje hasonló lehetett a mai Balkánhoz (valószínűleg a Krím-félszigethez), a jelenkori Dunántúlhoz és az Északi Középhegységhez. Ugyanakkor az Alföld északi és déli részeinek tölgyesei faji összetételükben eltérőek voltak.

Az atlantikus fázis Alföldjére jellemző, de mind a mai napig a Duna–Tisza között megtalálható gyertyános-kocsányos tölgyes (*Quercus robori-Carpinetum*) társulás az ukrainai steppe folytatásának tekintendő. Ez a hasonlóság a szubatlantikus fázis kiegyenlített klímájának és a Duna holocénbeli változásainak köszönhető. E társulás recens fellépését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy közös fajokat tartalmaz, azaz folytatása az Északi-Középhegységben és a Dunántúlon az akkortájt is már jelenlevő gyertyános-kocsánytalan tölgyes (*Quercus petraeae-Carpinetum*), szubmontán bükkös (*Melitti-Fagetum silvaticae*), cseres-tölgyes (*Querceto petraeae-ceris*) társulásoknak; pl. csíkos kecskerágó (*Euonymus europaea*), fagyal (*Ligustrum vulgare*), bársonyos tüdőfű (*Pulmonaria mollissima*), salátaboglárka (*Ranunculus ficaria*), gombernyő (*Sanicula europaea*).

A Duna–Tisza közének recens reliktum klímazonális erdőtüpusai: a zárt homoki tölgyes (*Convallario-Quercetum*) és a gyertyános-kocsányos tölgyes (*Quercus robori-Carpinetum*) társulásai arra utalnak, hogy szoros összefüggés van a földrajzi magasság és a talajvízszint között.³⁴ Ugyanezt vonatkoztathatjuk az atlantikus fázis talajvízszint változásai és az említett társulások elterjedésére is. Bár a szubboreális fázishoz képest ezek az erdőségek csak kisebb mértékben tudtak előretörni az Alföldre.

Az atlantikus fázisban a gyertyános-kocsányos tölgyes (*Quercus robori-Carpinetum*) társulás refugiumként szolgált a preboreális reliktum jegenyefenyő (*Abies* sp.) és a lucfenyő (*Picea* sp.) fajok számára.

Már Tuzson J.³⁵ a Deliblat (ma Jugoszlávia) melletti florisztikai vizsgálatai

³⁴ Papp–Szodfridt 1967.

³⁵ Tuzson 1915.

utalnak arra, hogy az atlantikus fázisban a homokpuszta előnyös feltételekkel szolgált a fajok DNy és É irányú migrációjához. Ha vizsgálatainak eredményeit adaptáljuk az atlantikus fázisú Alföld déli részeinek homokpusztáira, úgy fajokban változatos telítettségű erdőségeket vázolhatunk fel. Az ezüsthárs (*Tilia argentea*), a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) fajok csoportjaiban feltűnik a csereszömörce (*Cotinus coggygria*) is. A közönséges boróka *Juniperus communis* sűrű bozótot alkot. A tisztások fajokban gazdagok: széles levelű üröm (*Artemisia latifolia*), piros madársisak (*Cephalanthera rubra*), tarka nőszirm (*Iris variegata*), varfű (*Knautia arvensis*), üstökös gyöngyike (*Muscari comosum*). Kiterjedt helyeket uralt a nyílt homoki pusztagyep (*Festucetum vaginatae danubium*) társulás.

4. Az atlantikus szubboreális átmenet fázisa

Az atlantikus fázis végén és a szubboreális fázis kezdete táján, azaz a bronzkort megelőző neolitikum vége felé (kb. 2800 BC) a meleg, humid, szélsőségektől mentes klíma fokozatosan rosszabbra fordult.

Közép-Európa nagy kiterjedésű, amezőgazdasági művelésnek jó alapot nyújtó lösztalajokon kialakult neolitikus tölgy-keverékerdei (EMW) (tölgy, szil, hárs, kőris, cserjeszintben a mogyoróval) faji összetételükben változásnak indultak.

A pollenvizsgálatok szerint a lassanként, de egyértelműen hidegebbre és nedvesebbre forduló klíma hatására megindult a bükk tömeges bevándorlása.³⁶ Ezzel párhuzamosan kezdett visszaszorulni, bár továbbra is jelentős százalékban volt jelen a tölgy, valamelyest a nyír, a szil és a gyertyán, a magasabb helyeken a jegenyefenyő és a lucfenyő. A dió (*Juglans regia*) pollenje is ekkor jelenik meg, a Balkánnal való florisztikus kapcsolatok kisugárzásának eredményeképpen. A tölgy lombkoronája átengedi a napfényt, így cserjeszintje gazdag, míg a bükk zárt lombzatot alkot, így cserjeszintje fajokban szegényes. A ligeterdőket és törmelékerdőket alkotó éger és a gyertyán — ha kisebb mértékben is —, de szerephez jutott.

A lehüléssel egy időben az átmeneti korszak végéig tartott az erdőborítás maximuma, amelyben a gyertyán és a bükk részaránya a lehüléssel együtt előbb növekedett, elérve a nem fa pollen (NAP) 30%-át. A lehülés 2600 BC körül érte el a maximumot. Ezek a változások a bronzkor kezdetére stabilizálódtak. A tartós erdőborítás hatására a korábbi csernozjom talajok barna erdőtalajokká alakultak át, a magasabb lejtőkön megindult a podzolosodás.

A rézkor—bronzkor átmeneti korszak Alföldjét még nagy kiterjedésű, sűrű aljnövényzetű lomberdők alkották ligetes steppékkel váltakozva. A tartósan

³⁶ Jacomet, Brombacher–Dick 1989.

hűvös, nedves klíma hatására a ligetes steppék lassanként eltűntek, s helyükre bükkal elegyes tölgyes lépett. Megindult a gyertyán és a bükk tömeges bevándorlása. A folyók kiterjedt árterületein bozótos égerfás ligetek létesültek. A dunántúli részeket nagy kiterjedésű bükk keverékerdők borították, amelybe helyenként a tölgy, a szil és a hárs is behatolt. Zárt koronaszintükön a fény kevésbé tudott csak áthatolni, így ezek aljnövényzete gyér volt. Csak a kidúlt fák helyén beszivárgó fény hatására gazdagodott a cserje és a fűszint. A szubboreális vagy a Kárpát-medencére vonatkoztatott elnevezés szerint Bükk I. fázis, beköszöntével tehát egy lassú, de határozott klímaromlás indult el és 2000 BC-ig tartott.

5. A szubboreális fázis

Az időszak csapadékos időjárása ezt követően valamelyest szárazabbra váltott. Az erdőalkotó fafajok között a bükk (*Fagus silvatica*) részaránya némileg gyérült. Ezzel egy időben valamelyest előretört a tölgy (*Quercus* sp.) és a mogyoró (*Corylus avellana*). A pollenanalitikai vizsgálatok szerint a késő bronzkorral egy időben (1300 BC táján) újabb klímaromlás indult el, amely a vaskor beköszöntéig tartott. Ezt az időszakot a késő szubboreális lehűlés (1450/1300 BC – 800/600 BC) időszakának nevezzük.

A késő bronzkorban bekövetkezett klímaromlás hatására a növényzet korábbi kontinentális karakterében újabb változások következtek be, a szubatlantikus jellegű fajok kerültek előtérbe. A bükk mellett a gyertyán is elterjedt fajnak számított. Mindez egyenes következménye annak, hogy csapadékosabbá vált az időjárás, a hőmérséklet csökkent és a szélsőséges ingadozások egyre inkább megszűntek. Mindezek hatására a talaj vízháztartása is megváltozott. Az álló- és folyóvizek, valamint a talajvíz szintje megemelkedett. Jellemzőek voltak az áradások, az alacsonyabban fekvő területek sokszor állandó vízborítás alá kerültek.

A neolitikum tölgy-keverékerdeivel szemben a késő bronzkori bükkerdők éppen fajszegénységük miatt nem nyújtottak gazdag táplálékot az ott gyűjtögető embernek. Nagyszabású erdőirtásokba kezdtek tehát, hogy helyükön a biztosabb táplálékot szolgáltató gabonaféléket és hüvelyes növényeket termelhessék. A pollendiagrammok azt mutatják, hogy a késő bronzkorban megnő a vadon élő gyomnövények faj- és egyedszáma, ami egyenes következménye az irtásgazdálkodásnak.³⁷ Erre a korszakra esik a Hortobágy területének második nagy erdőirtási korszaka.³⁸ Így tehát a szubatlantikus fázis növénytakarójának

³⁷ Zólyomi : i. m.

³⁸ Lóczy 1988.

vizsgálatánál a klimatikus változások mellett az emberi behatásokat (termesztett növények, legeltetés, erdőirtások) is figyelembe kell venni.

Újabb klímaváltozás csak a régészetileg vaskornak nevezett időszakban (800/600 BC–0) a napjainkig tartó ún. szubatlantikus fázis kezdetével következett be, amikor is a növényzetből következően a kontinentális karakter némileg felerősödött, a vízszint alábbszállt. A szubboreális fázis hűvös-csapadékos, de kiegyenlített klímája szárazabbra fordult, enyhébbé vált. Ez a fázis aztán a kiterjedt árterek vegetációjában montán jelleget eredményezett. A földművelő-növénytermesztő és állattenyésztő kultúrák hatására az Alföldön a természetes vegetáció visszaszorult. A csapadékcsökkenés következményeként megindult a bükk redukciója. Különösen a beerdősült peremvidékek löszhátainak tatárjuharos tölgyeseinek, illetve a homokpuszták gyöngyvirágos tölgyeseinek állományában következett be visszaesés. Az állandó vízborítás alatt lévő részek vegetációjában változás nem következett be.

E antropogén behatásokat is magában foglaló vegetációredukció hatására növekedett a puszták területe. A szárazabb klíma, az erdőterületek visszaszorulása miatt az Alföldön megindult a csernozjom típusú talajok képződése.

6. A korai bronzkor növénytermesztési kultúrája

A bronzkor kezdetén, 2000 BC táján a Kárpát-medencébe keletről az állattartó steppei gödörsíros kultúra népei, délről pedig a mediterrán eredetű földműves népségek érkeztek. A két eltérő életmód összeolvadásából keletkezett a zóki kultúra. E gyűjtőnéven ismert kultúra több eltérő életmódú népcsoportot tartalmaz. A Nyírség vidékén élt népségek rövid életű telepeket hozott létre és inkább mozgó állattartással foglalkozott. Ezzel szemben a maki és a vučedoli csoport állandó telepeken élt és földműveléssel foglalkozott. Nem tisztázott, hogy a steppei eredetű gödörsíros kultúra leszármazottaként is felfogható nyírségi csoportban milyen mértékben és hogyan élt tovább a vándorlás során beolvadt tripolje—čučuteni kultúra földművelő népe.³⁹

A zóki kultúra idejéből ez idáig csak Pécs—Nagyárpádról ismert növény-tani leletanyag.⁴⁰ Valamennyi innen előkerült növényfaj: az alakor (*Triticum monococcum*), a tönke (*Triticum turgidum* subsp. *dicoccum*), az árpa (*Hordeum vulgare*), a lencse (*Lens culinaris*), és a borsó (*Pisum sativum*), a törpebúza (*Triticum aestivum* subsp. *compactum*) kivételével már a neolitikumban is közkedvelt volt, kiterjedten termesztették.

³⁹ Kalicz 1968.

⁴⁰ Hartványi—Nováki 1975. A lelőhelyek nagy része itt szerepel. Amennyiben nem, úgy újonnan hivatkozunk.

A nagyrévi kultúra Dunaföldvár – Kálvária lelőhelyén előkerült növénytani leletanyagból kiterjedt szántóföldi és konyhakerti növénytermesztésre következtetünk.⁴¹ A kenyérgabonák közül igen jelentős mennyiségben találni alakort. A tönke szemtermésének mennyisége elenyésző. Rendkívül sok, tisztított és készletezett borsó mag került elő a patikos omladékból. Ez a cicorlencse (*Vicia ervilia*) legkorábbi hazai előfordulása. Feltétlenül fogyasztásra szánták. A jelentős számú vetési bükköny (*Vicia angustifolia*) magból is fogyasztásra következtetünk. A mediterrán eredetű *Vicia*, egyébként nyersen mérgező fajok ebben a korban kerültek be a Kárpát-medencébe és maradtak egészen a bronzkor végéig az itt élő kultúrák igen kedvelt és elterjedt főzeléknövényei. Változatos a gyomflóra: komoly (*Agrostemma githago*), mezei rozsnok (*Bromus arvensis*), fehér libatop (*Chenopodium album*), szulák keserűfű (*Fallopia convolvulus*), madárkeserűfű (*Polygonum aviculare*). Egy ház padlószintjének omladékából előkerült edény mellett elszenült len (*Linum usitatissimum*) magvak voltak. Ez a lelőhely a len legkorábbi hazai előfordulása. Ugyanitt jelentős számú elszenült tölgy (*Quercus* sp.) makkot találtak. A környező tölgy-keverék erdőkből fogyasztás céljából gyűjthették.

A korai bronzkor növénytermesztési kultúrájára további adalékokat szolgáltatnak Bakonyszeg – Kádárdomb ottományi kultúra lelőhelyén előkerült növényleletek.⁴² A telepégés nyomait viselő rétegből és egy edényéből kiiszapolt szemtermések darabszámából arra következtetünk, hogy a telep egykori lakói a tönkét az alakornál szívesebben termesztették. Árpa szemtermést is találni köztük. A tűzész közvetlenül a betakarítást követő cséplés, pelyvátlanítás, tisztítás időszakában pusztíthatott, mivel jelentős számban kerültek elő kalászska- és kalászorsó töredékek. A gyommagvak viszonylagos hiánya is erre utal.

7. A középső bronzkor növénytermesztési kultúrája

A korai bronzkorra jellemző mozgó állattartás helyett a középső bronzkorra már a letelepült földművelő-növénytermesztő, állattenyésztő életmód vált általánossá. Ez a változás előbb az Alföldön indult el és úgy tűnik, az elterjedésében a Duna sokáig gátat szabott. Így csak később érte el a Dunántúlt, s ott is inkább csak Kelet-Dunántúl vidékére korlátozódott. Ennek magyarázatául az említett területeken élő kultúrák eltérő származása szolgál.

A kora bronzkori Alföld két igen jelentős kultúrája, a nagyrévi déli-, a hatvani pedig keleti kapcsolatokkal rendelkezett. A hatvani kultúra, amint az származási viszonyaiból is következik, csak később tért rá az állattenyésztésről a

⁴¹ Gyulai előzetes adatok.

⁴² Gyulai előzetes adatok.

földművelésre. A Dunántúlon, ha származásukat illetően nem is, de életmódjukat illetően feltétlenül egységesebb kultúrák éltek. A nyugatról érkező harang alakú edények népének kultúrája, a kisapostagi-, majd a később kiterjedt területeket birtokoló dunántúli mészbetétes kerámia kultúra népei inkább állattenyésztést folytattak. Ez jól megfelelt a Dunántúl akkori természeti képének.

Ami a földműveléssel-növénytermesztéssel foglalkozó kultúrákat illeti, szoros kapcsolatot találunk a talajtípusok és a kultúrák elhelyezkedése között. Az Alföld középső területein és a Dunántúl keleti peremén élő nagyrévi és le származásának tekintendő vatyai kultúra, valamint az Alföld északi részén elhelyezkedő hatvani, illetve az ebből származó füzesabonyi kultúra termékeny csernozjom és réti talajokat birtokolt.⁴³

A leggazdagabb mag- és termésleletek éppen a Duna melletti nagyrévi eredetű vatyai kultúra tell településeiből származnak (Bölcske–Vörösgyir, Százhalombatta–Földvár, Mende–Leányvár). A vatyai kultúra földvárai egyébként sem lépik át a termékeny talajú Mezőség területét.

Az utóbbi évek rendszeresebbé váló archaeobotanikai vizsgálatai lehetővé teszik, hogy képet nyerjünk a vatyai és a kora bronzkorból áthúzódó ottományi kultúra tell településeinek növénytermesztési kultúrájáról. A középső bronzkori vatyai kultúra lelőhelyein előkerült növénytani leletanyagok mindenütt magas szintű növénytermesztési kultúrára utalnak. A Duna melletti Bölske – Vörösgyir valószínűleg sánccal védett tell település vatyai kultúra rétegéből származó növényleletei szerint az egykori lakosok gabonaféléket és hüvelyes növények termesztése mellett vadon termő gyümölcsöket is gyűjtögettek.⁴⁴ A legfontosabb gabona az alakor (*Triticum monococcum*) volt. Az árpa (*Hordeum vulgare*) a második helyre szorult vissza. A további pelyvás búzak közül a tönke (*T. turgidum* subsp. *dicoccum*) nem játszott nagy szerepet. A rozs (*Secale cereale*), ha nem is tömeges, de szemterméseinek arányából már rendszeres termesztésére következtetünk. A szemtermések tisztították. Erre utal a gyommagvak és a pelyvalevél maradványok alacsony száma is. A meglevő gabonagyomfajok: az apró szulák (*Convolvulus arvensis*), és a fehér libatop (*Chenopodium album*) magjai inkább tavaszi vetésre utalnak. Mivel több gyomnövényfaj maradvány nem volt, valamint a spontán vegetáció elemek is gyérek voltak, így korai lenne még a vegetáció- és a klímarekonstrukció kérdéskörével foglalkozni.

Elgondolkoztató mindenesetre, hogy hiányoznak a steppi vegetáció fajai (pl. a csenkesz — *Festuca* sp. és egyéb pázsitfűfélék), a kontinentális klímát jelző gyomfajok (pl. hélazab — *Avena fatua*). A több irányú hasznosítású spontán-, illetve gyűjtögetett fajok (földi bodza — *Sambucus ebulus*, fekete/fürtös bodza

⁴³ Stefanovits 1975.

⁴⁴ Gyulai publikálatlan adat.

— *Sambucus nigra/racemosus*, kökény — *Prunus spinosa*) egyaránt származhattak erdőszélről, mezsgyékről, utak széléről. Jelenlétükből nem következtethetünk csapadékos, nedves termőhelyre.

Előzetes vizsgálatok szerint Százhalombatta—Földvár vatyai kultúrába tartozó tell településen is minden előzőekben ismertetett fontosabb kultúrnövény előfordul.⁴⁵

A késő vatyai kultúrába tartozó Mende—Leányvár földvárának feltárása során igen jelentős mennyiségű magleletre bukkantak.⁴⁶ Egyenlő mennyiségben kerültek elő tisztított tönke (*T. turgidum* subsp. *dicoccum*) és kalászsorsókat is tartalmazó alakor (*T. monococcum*). A kimutatott kétsoros árpa (*H. vulgare* subsp. *distichum*) mennyisége sem volt elhanyagolható. A gyomnövények faj- és egyedszámából: fehér libatop (*Chenopodium album*), gyanús galaj (*Galium spurium*), hasznos földitömjén (*Pimpinella saxifraga*), konkoly (*Agrostemma githago*), mezei rozsnok (*Bromus arvensis*), szulák keserűfű (*Fallopia convolvulus*), őszi vetésű (feltehetőleg alakor és a tönke) és tavaszi vetésű gabonafélére (valószínűleg kétsoros árpa) következtetünk.

A Tisza melletti Tiszaalpár—Várdomb tell településről négy különböző ásatási periódusból származnak magleletek.⁴⁷ A magleletek összevetéséből az derül ki, hogy a legfontosabb búzafaj az alakor volt. A tönke kisebb mennyiségben, többségében az alakorral elegyesen került elő. A törpebúza ugyan megtalálható, de jelentéktelen szerepet töltött be. Az alakor mellett az árpa volt a legjelentősebb kenyérnövény. A toklászos hatsoros árpa (*Hordeum vulgare* subsp. *hexastichum*) szemterméseken kívül a csupasz hatsoros árpa (*Hordeum vulgare* subsp. *hexastichum* var. *nudum*) is megtalálható. Az előkerült és meghatározott gyomnövények (mezei rozsnok — *Bromus arvensis*, gabonarozsnok — *B. secalinus*, konkoly — *Agrostemma githago*, kőmagvú gyöngyköles — *Lithospermum officinale*, szulákkесerűfű (*Fallopia convolvulus*), porcsinkесerűfű (*Polygonum aviculare*), fehér libatop — *Chenopodium album*, apró szulák — (*Convolvulus arvensis*) többségükben őszi vetésű gabonákra utalnak.

A fehérjékben gazdag hüvelyes növények közül a lencsét (*Lens culinaris*), a borsót (*Pisum sativum*) és egy új hüvelyes növényt, a szegletes ledneket (*Lathyrus sativus*) termesztették. A pillangós virágú *Lathyrus sativus* magvai nyers állapotukban mérgezőek. Feltehetőleg felhasználás előtt a magvakat pörkölték, megfőzték, ami által mérgező toxinjaik inaktíválódtak.

Az előzőekben ismertetett Dunaföldvár—Kálvária nagyrévi kultúra leletanyaga előtt ez a lelőhely volt a len (*Linum usitatissimum*) magjának első hazai előfordulása. A szenült len magok mindkét lelőhelyen feltűnően aprók. A len

⁴⁵ Gyulai publikálatlan adat.

⁴⁶ Hartyányi, Nováki—Patay 1968; Hartyányi—Nováki 1974.

⁴⁷ Hartyányi 1982.

gyér előfordulása annál is inkább meglepő, mert a nyugat- és közép-európai országok magleletei azt mutatják, hogy a neolitikumtól növényi olajok nyérése főként a mákot (*Papaver somniferum*) és a lent, szórványként a gomborkát (*Camelina sativa*) termesztették. Rostnövényként is a len volt ismert. Amennyiben az említett olaj- és rostnövények hiánya nem a kutatás hiányosságaira vezethető vissza, úgy más étkezési szokásokkal van dolgunk, azaz állati zsíradékokkal főztek.

A kora bronzkorban már termesztett hüvelyesek: lencse (*Lens culinaris*), borsó (*Pisum sativum*) tehát új fajokkal: csicseriborsó (*Cicer arietinum*) szegletes lednek (*Lythyrus sativus*), lóbab (*Vicia faba*) egészülnek ki (Baracs – Bottyán-sánc, Pákozd-Vár, Mende – Leányvár, Százhalombatta – Földvár, Bölcske – Vörösgyir, Tószeg – Laposhalom).

Az elsődleges vizsgálatok szerint Százhalombatta – Földvár lelőhelyen is találhatóak hüvelyesek.⁴⁸

A már megismert két pelyvás búzafaj; az alakor és a tönke továbbra is a két leginkább elterjedt búzafaj. A csupasz szemtermésű vetési búza (*Triticum aestivum* subsp. *aestivum*) termesztése ugyan még nem jelentős, de már több lelőhelyről kimutatott:⁴⁹ Ároktő – Dongóhalom, Felsődobosza – Várdomb, Jászdózsa – Kápolnahalom, Tószeg – Laposhalom, Feudvar/Vojvodina – Jugoszlávia. A törpebúza (*T. aestivum* subsp. *compactum*) csak szórványként jelentkezik (Süttő – Hosszúvölgy).

A meghatározás nehézségei is közrejátszhattak abban, hogy a harmadik pelyvás búzafajra, a tetraploid tönkölyre (*T. aestivum* subsp. *spelta*) vonatkozó adat ebben a korban a Kárpát-medencéből csak a Kassa melletti barcai várhegy kora bronzkori ottományi kultúra lelőhelyéről való, ahol feltehetően kultikus céllal került egy arany tubus belsejébe alakor és tönke mellé.⁵⁰ A korábbi felfogással szemben bizonyítottá vált, hogy ez a pelyvás búza is keleti eredetű.⁵¹

A búza nemzetségbe tartozó fajok leleteinek területi megoszlásában bizonyos összefüggést mutatott ki Nováki Gy.⁵² A búzaleletek két nagy területet rajzolnak ki. Az első terület Dunántúl keleti, északkeleti csücskét és a Duna – Tisza közének északi részét foglalja magába. Ezen a területen többnyire az alakor az uralkodó búzafaj, a tönke és a vetési búza csak másodlagos szerephez jut. A második terület a Tisza jobb parti részeit és a Duna – Tisza közének keleti vidékét foglalja magában. Itt inkább a tönke az uralkodó búzafaj. Ezt

⁴⁸ Gyulai publikálatlan adat.

⁴⁹ Hartyányi–Nováki 1975; Kroll 1990a.

⁵⁰ Hajnalova 1991.

⁵¹ Zohary–Hopf 1988.

⁵² Lásd 1. ábra Nováki 1969 nyomán.

követi a vetési búza, míg az alakor általában háttérben marad. Azon a vidéken ahol a két nagy terület átfedi egymást (Tószeg, Mende, Tiszaalpár), az alakort és a tönkét egyenlő arányban termesztették. Mindezek azt mutatják, hogy bár létezik terület megoszlás a termesztett búzafajokat illetően, de ez nem jelent határvonalat, mint ahogy nem különültek el élesen egymástól a hazánk területén élt bronzkori kultúrák sem.

Az árpa valamennyi növényteni anyagban megtalálható. A középső bronzkorban a Kárpát-medencében élő népek második legfontosabb kenyérgabonája, takarmánynövénye az árpa volt. Mennyiségük többnyire meghaladja a búza szemterméseket, ami arra enged következtetni, hogy a kora és a középső bronzkor Európájában a búzánál elterjedtebb gabona volt. A bronzkori Európa északi területein a magleleteknél elérheti a 90%-ot is.⁵³

Ez egyenes következménye annak, hogy az árpa ökológiai amplitúdója sokkal tágabb, mint a búzáé. Talaj és csapadékigénye is szerényebb. Aridabb körülmények között is jó termést hoz. Az árpatermesztés privilegizáltsága alátámasztja azt az elméletet, amely szerint a középső bronzkor klímája a rákövetkező késő bronzkorhoz képest melegebb és szárazabb volt, időszakos felhőszenekadással és áradásokkal elegyesen.⁵⁴

A hazai lelőhelyekről származó gabona szemtermés arányokat vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy a kora és középső bronzkor Kárpát-medencében élő népek második legfontosabb kenyérgabonája az árpa volt.

A meghatározás nehézségeivel magyarázható, hogy csak elvétve találkozunk részletekbe menő leírással: kétsoros árpa (*Hordeum vulgare* subsp. *distichum*) toklászos formában Tiszaeszlár – Bashalom, Tószeg – Laposhalom), csupasz formában (*Hordeum vulgare* subsp. *distichum* var. *nudum*) (Százhalombatta – Földvár), a hatsoros árpa (*Hordeum vulgare* subsp. *hexastichum*) toklászosan (Baracs – Bottyánsánc) és csupasz formában (*Hordeum vulgare* subsp. *hexastichum* var. *nudum*) (Dunaújváros – Koszider).

Sajátságos, hogy a zab csak gyomnövényként, hélazabként (*Avena fatua*) kiutatott (Tiszaeszlár – Bashalom). Pedig Dél-Norvégiában már a kora bronzkorban találkozunk a zab kultúrformájával (*Avena sativa*).⁵⁵

A köles (*Panicum miliaceum*) esetén már más a helyzet. A neolitikum szórvány leletei után a köles ebben a korban válik kenyérgabonává (Bölcske – Vörösgyir, Tiszalúc – Dankadomb, Tószeg – Laposhalom).

A rozs (*Secale cereale*) legkorábbi előfordulása a Kárpát-medencében is erre a korszakra tehető (Ároktő – Dongóhalom). A pollenvizsgálatok szerint a bronzkor végétől már folyamatos a rozs termesztése.

⁵³ Bakkevig 1991.

⁵⁴ Evenari 1982.

⁵⁵ Bakkevig 1991.

A libatop (*Chenopodium*) nemzetségbe tartozó fajok nitrogénkedvelő, rudelális gyomnövények. Szórvány leletként majd minden ásatás anyagában megtalálhatóak. Írásos adatok szerint a középkori éhínségek idején magjait magas fehérjetartalma miatt tömegesen gyűjtötték, vagy fiatal leveleit főzeléknek készítették el. De gabonapótló növényként való termesztése sem zárható ki.

A Tisza melléki Feudvar/Vojvodina – Jugoszlávia (vattina kultúra i. e. 19 – 15. sz.) egyik házának maradványából előkerült tisztított sokmagvú libatop (*Chenopodium polyspermum*) tisztított magkészlete hétköznapi fogyasztásra, esetleg halászcshalira(?) utal.⁵⁶ Talán az őskori gyógyítással kapcsolatosak a felhalmozott zsombor (*Sisymbrium* sp./*Descaurainia* sp.) maglelet, illetve a mocsári kutyatej magok (*Euphorbia palustris*).⁵⁷

A len termesztésére is több adatunk van. A szőregi bronzkori C temetőből fonalmaradványként, míg Tiszalpárról szórvány maglelet formájában került elő. Így nem lehet eldönteni, hogy olaj nyerésére vagy színezéknek használták. Nem a len volt az egyetlen olajnövény ebben a korban. A bronzkor embere olajnyerésre a gomborkát és a mákot is termesztette.⁵⁸ A gomborka magját és becőkéjét már megtalálták a zóki kultúra Pécs – Nagyrápád lelőhelyén. A Feudvar – Vojvidina lelőhely gomborka magkészlet lelete jól mutatja a növény jelentőségét.⁵⁹ A mák (*Papaver somniferum*) egyértelmű kimutatása még várat magára.

Túrkeve – Terehalom ottományi kultúrához tartozó tell lelőhelyének növény-tani vizsgálatai még nem zárultak le.⁶⁰ Annyi azonban a magleletek alapján máris nyilvánvalónak látszik, hogy az ottani növénytermesztési kultúra lényeges eltérést nem mutat a vatyai kultúrához képest és jól reprezentálja a középső bronzkor növénytermesztési kultúráját. Az alakoron és a tönkén kívül több soros, tehát fejlettebb típusú árpát, lencsét, cicorlencsét is termesztettek. Meglepő azonban a köles teljes hiánya. A szemtermések mellett előkerült gyomfajok magjaiból sikerült egy őszi vetésű gabonagyomtársulást azonosítani. A kimutatott gabonagyomok: vetési galaj (*Galium spurium*), rozsok (*Bromus* sp.), szulákkeserűfű (*Fallopia convolvulus*) ugyanis őszi vetésű búzára utalnak. Az előkerült gyommagvak mindamellett mészben gazdag, jó táperezű, de nem trágyázott löszföldeket jeleznek. A leégett házak járósíntjén talált nagyszámú fehér libatop magvak fogyasztásra szánt készletezésre utalnak. Talán arcfestéknek termesztették a melegigényes kerti pórsáfrányt vagy olajözönt (*Cartha-*

⁵⁶ Kroll 1990a.

⁵⁷ Kroll 1990b.

⁵⁸ Hopf-Blankenhorn 1987.

⁵⁹ Kroll 1991.

⁶⁰ Gyulai publikálatlan adat.

mus tinctorius). Az előkerült magvak faji összetételükben hasonlóságot mutatnak a Tisza melletti Feudvar – Vojvodina tell településéről előkerült növénytani anyaggal.⁶¹

8. A késő bronzkor növénytermesztési kultúrája

A Balaton környékén végzett palinológiai vizsgálatok szerint a bronzkor második felében a cereáliák pollenjei előretörnek, ami egyenes következménye annak, hogy kiterjedt szántóföldi művelést folytattak.⁶² Ugyancsak földművelésre utalnak a szántóföldi gyomnövények pollenjei: imola (*Centaurea* sp.), útifű (*Plantago* sp.), keserűfű (*Polygonum* sp.), lórom (*Rumex* sp.).

1300 BC táján, azaz a bronzkor közepén az évszázadokon át egymásra rétegződő telkek elnéptelenednek. Nyugat felől új kultúra érkezik a Kárpát-medencébe, a halomsíros. Településeikről keveset tudunk, inkább csak temetőik ismertek. Korábbi feltételezés szerint elsősorban vándorló állattenyésztők voltak.

A Halomsíros kultúra Balatonmagyaród – Hidvégpusztá hulladékgödreiből előkerült növényleletek magas színvonalú konyhakerti növénytermesztésre utalnak.⁶³ Nagy mennyiségben kerültek elő a korábban már megismert hüvelyes növények: borsó, cicorlencse, lencse, szegletes lednek elszenült magjai. A köles is nagy szerepet játszott. Mivel itt ételmaradványokat tartalmazó gödör került feltárássra egyáltalán nem meglepő, hogy hiányoznak a gabonafélék szemtermései.⁶⁴

Gór késő bronzkori telepén viszont éppen a gabonafélék szemtermései vannak jelen.⁶⁵ Az egyik hulladékgödör alján lévő vastag szenült gabonarétegből vett minták alapján képet nyerünk a telep növénytermesztési kultúrájáról. A legfontosabb gabonaféle az alakor volt, majd sorban a tönke következett. A szemtermések számát tekintve a rozs volt a harmadik legfontosabb kenyérnövényük. Az árpa csak jóval ezután következett. A nagyszámú pelyvásbúza és árpa kalászsorsó maradványa a készletezés előtti cséplésre, tisztításra utalnak. A hüvelyes növények jelenléte itt csak a lencsére korlátozódik. A gyomnövények faj- és egyedszáma ezzel szemben igen magas: hélazab (*Avena fatua*), konkoly (*Agrostemma githago*), gabonarozsnok (*Bromus secalinus*), mezei rozsnok (*B. arvensis*), sudár rozsnok (*B. cf. erectus*), fehér libatop (*Chenopodium*

⁶¹ Kroll 1990a.

⁶² Zólyomi: i. m.

⁶³ Gyulai publikálatlan adat.

⁶⁴ A növényleletek ismertetését lásd a 14. fejezetben.

⁶⁵ Gyulai publikálatlan adat.

album), egérárpa (*Hordeum murinum*), gyanús galaj (*Galium spurium*). Ezek a gyomnövények tavaszi és őszi vetésű gabonára utalnak.

A Halomsíros kultúra folytatásának tekinthető urnamezős kultúra is nyugatról érkezett. Életmódjukról, településeikről már jóval többet tudunk. A legmagasabb helyeken nagy, erődített telepeket építettek. A településforma és életmód hirtelen változására ma még nincs egyértelmű magyarázat. Feltehetően ebben közrejátszott a csapadékosabbá váló éghajlat, csakúgy mint más népek támadásaitól való félelem. Ezek a hosszú életű erődített telepek egyúttal munkamegosztási, azaz kereskedelmi és ipari központok is voltak, oly módon, hogy egyben központjai voltak egy ma még kevésbé ismert települési rendszernek.

A növekvő földművelésre és növénytermesztésre számos régészeti és archaeobotanikai bizonyíték áll rendelkezésre.⁶⁶ A nagyszámú sarlólelet mellett ebből a periódusból gazdag magleletek is ismertek.⁶⁷ A gáva kultúra Poroszló – Aporhát településéről kimutatott növényleletek szerint igen élénk és változatos gabonatermelést folytattak. A kimutatott szemtermések szerint a tönke továbbra is megőrizte vezető szerepét. A tönkével közel azonos arányban termesztették a tönkölyt. A harmadik legelterjedtebb búzafaj, a tönköly szemterméseinek közel fele, a vetési búza volt. Az alakor aránya elenyésző. Mindez azt jelenti, hogy magasabb hozamú, genetikailag fejlettebb szinten álló búzafajokat termesztettek. Ezek a búzafajok — szemben az alakorral — magasabb színvonalú agrotechnikát igényeltek. A legelőgazdálkodás legkorábbi nyomait véljük felfedezni az elszenült fehér here (*Trifolium repens*) magkészletben.

A Titel környéki Feudvar/Vojvodináról szórvány jelleggel tönköly és a vetési búza szemterméseket ismerünk.⁶⁸ Előtérben maradt az árpa termesztése, de a kölest is szívesen fogyasztották.

Az archaeobotanikailag jól kutatott Tisza melletti Feudvar/Vojvodina középső urnamezős (i. e. 12. sz. – i. e. 9. sz.) településéről előkerült magvak jól reprezentálják a késő bronzkori – kora vaskori növénytermesztési kultúrát. Az alakoron és a tönkén kívül többsoros, tehát fejlettebb típusú árpát, rozsot, vetési búzát, kölest, lencsét, szegletes ledneket, lent, mákot termesztettek. A szemtermések és magvak között nagyszámú gyomfajok egy részének magjaiból sikerült egy őszi vetésű gabonagyomtársulást azonosítani. A kimutatott gabonagyomok: Orlay-turbolya (*Orlaya grandiflora*), kereklevelű buvákfű (*Bupleurum rotundifolium*), vörös szarumák (*Glaucium corniculatum*), sömörje (*Neslia paniculata*), keleti nyilasfű (*Conringia orientalis*), mezei szarkaláb (*Consolida regalis*), csillagfű (*Sherardia arvensis*), vetési müge (*Asperula arvensis*), vetési galaj (*Galium spurium*), kalinca infű (*Ajuga chamaepitys*), fogas galambbegy

⁶⁶ Lásd a 2. táblázat.

⁶⁷ Lásd a 2. ábra.

⁶⁸ Kroll 1991.

(*Valerianella dentata*) őszi vetésű alakorra utalnak. Az előkerült gyommagvak mindamellett mészből gazdag, jó táperekű, de nem trágyázott löszföldeket jeleznek.⁶⁹ A bronzkori ember szokására enged következtetni a kerti pórsáfrány vagy olajözön (*Carthamus tinctorius*) lelet, amelyet valószínűleg kozmetikai céllal (smink) használtak fel.⁷⁰

Új jelenség a konyhakerti hüvelyes növények (*Vicia ervilia*, *Lens culinaris*, *Pisum sativum*, *Vicia faba*) magas egyedszáma. A *Lathyrus sativus* és a *Vicia faba* sokkal kisebb egyedszámmal fordul elő. Termesztésük talán az időközben fejlettebbé vált agrártechnológiákkal függ össze. Esetleg az i. e. 1. évezred kezdetén a növényi fehérjék iránti növekvő igény vezetett volna a hüvelyesek fokozottabb termesztésére?

Erre az időre esik a vetési búza (*Triticum aestivum* subsp. *aestivum*) elterjedése is. A rövid nyelvű bronzkori kaszák már alkalmasnak bizonyultak a füvek begyűjtésére, ami által intenzívebbé válhatott a marhatartás.

Külföldi párhuzamok megerősítik a lóbab fogyasztását.⁷¹ Az olajnyerésre pedig minden valószínűség szerint — hasonlóan más középső és késő bronzkori településhez — a len mellett a gomborkát termesztették.⁷²

Hazánk területéről a késő bronzkorból len maradvány csak Lengyel, éppen a növénymaradványok alapján újabban késő bronzkorinak minősített rétegeből ismert.⁷³

Továbbra is szívesen gyűjtögetett fajok maradtak: *Fragaria vesca*, *Sambucus ebulus*, *Malus silvestris*, *Sambucus nigra/racemosus*. A sulymot (*Trapa natans*) étkezési és díszítési céllal gyűjtötték a folyóvizek holtágaiban.⁷⁴

Az i. e. 1. évezred első felében érte el legnagyobb kiterjedését az urnamezős kultúra. Nem ritkák a 200 000 m²-t is elérő belterületű erődítmények, amelyekben különböző építmények állottak.

Az urnamezős kultúra idején bekövetkezett demográfiai robbanást akkor értjük meg, ha megvizsgáljuk az eredeti természeti környezetet, a klímatis viszonyokat és a termesztett növények igényeit és hozamait. A bronzkor embere a középkötött, viszonylag magas talajvízű, tápanyagban gazdag talajokat használta a szántóföldi és a konyhakerti növények alá.

A késő bronzkor településszerkezete részben nagy kiterjedésű „erődítményvárosokból” és megszámlálhatatlan kisebb paraszti gazdaságokból állt. Nem kizárt, hogy az utóbbiak esetében nagyszámú rabszolgamunkást használtak fel.

⁶⁹ Kroll-Borojevic 1988.

⁷⁰ Kroll 1990a.

⁷¹ Karg 1989.

⁷² Buurman 1988.

⁷³ Hartyányi, Nováki-Patay 1968.

⁷⁴ Kroll 1991.

9. A bronzkori ember gazdálkodása

A késő bronzkor embere a gazdálkodásba vont területeket szántóföldre, kertre, legelőre, gyümölcsöskertre, nem kizárt, hogy komlóskertre, esetleg szőlőskertre (?), erdőgazdasági területre, tőgazdasági részre osztotta fel.⁷⁵ Az említett felületek a gazdálkodás során egymással felcserélődtek, esetleg a sekély tavak leengedés után termékeny talajul szolgáltak az elvetendő gabonák számára. Egyébként is elsősorban a sík területeket használták szántóknak, így védekezve a humuszpusztító erózió ellen. A legelőknek inkább a domboldalakat jelölték ki. Egy szántóról, amint az a középkorig gyakorlat volt, évente kétszer arattak. A Boden-tó melléki urnamezős kultúra archaeobotanikai leleteinek növényszociológiai kiértékelése sokban alátámasztja a fenti felosztást.⁷⁶

A termesztésbe vonásra kiszemelt földterületet először felégették, majd megtisztították a rajta lévő növényi maradványoktól (irtásgazdálkodás). Ebben a korban már ekés földművelésről beszélhetünk, de talajerőfenntartásról még nem. A földeket mindaddig használták, míg termőerejük ki nem merült. Ezután új területeket, esetleg legelőket vettek gazdálkodásba. A régieket pedig pihentették.

A bronzkor kezdetén Európa délkeleti és középső részein még eltérő volt a mezőgazdasági kultúra. A Balkán vidékén, de különösképpen Bulgária északi részén a talajerő visszapótlása érdekében árasztásos szántóföldi gazdálkodást folytattak, amint azt az ottani feltárt tell települések mutatják.⁷⁷ A fellazult talajon barázdákat húztak, s az így kialakított sorokba vetették a gabonát. Közép-Európában a földeket ökörvontatású fából készült ekével szántották. A talpas ekék legősibb példányai a Földközi-tenger vidékéről, az i. e. 3. évezred végéről és a 2. évezred elejéről valók. Dániából az i. e. 2. évezred közepéről vannak adataink talpas ekére. Nemcsak ekemaradványokat, de Észak- és Északnyugat-Európából bronzkori szántásnyomokat is ismerünk.⁷⁸

A Kárpát-medencében az i. e. 3. évezred közepére kialakultak az ekés földművelés feltételei: jelen voltak a szántóföldi növények és a domesztikált igavonó állatok, ismert volt a kocsi és a fogatolás. Így joggal feltételezhető, hogy az évezred vége felé már itt is ekével szántottak.⁷⁹ A Balkán vidékén és Közép-kelet-Európában az alakor, míg Közép- és Nyugat-Európában a tönke volt a fő búzafaj.

Ebben a korban 200 kg gabona/fő/év fogyasztással számolhatunk. A mini-

⁷⁵ Goldmann 1987.

⁷⁶ Rösch 1991.

⁷⁷ Todorova 1982.

⁷⁸ Balassa 1973.

⁷⁹ Balassa: i. m.

mális hozam 150 kg/ha búza vagy ezzel egyenértékű gabona volt.⁸⁰ Ebből következik, hogy pl. 1000 km² mezőgazdasági művelés alá vont terület mintegy 800 ezer embert tudott eltartani. A kora bronzkori gazdálkodást figyelembe véve az eltartó képesség átlagosan 75 fő/km² volt.⁸¹ A lakosság száma azonban jóval az eltartóképesség alatt volt. Például Dániában 6,4 fő/km² lehetett.⁸² Tehát minden különösebb nehézség nélkül lehetővé vált, hogy a gazdálkodási alapokon nyugvó lakossági szám hirtelen demográfiai robbanáshoz vezessen. Minden valószínűség szerint a rabszolgamunka felhasználása általánosan elterjedt volt.

10. A bronzkori szőlő- és gyümölcsfogyasztás

Az atlantikus fázis klímaoptimumának köszönhetően a vad- vagy erdei szőlő (*Vitis silvestris*) elterjedési területe messze túlnyúlt a Kárpát-medencén. Számos bizonyító erejű lelet van arra nézve, hogy termését már a neolitikum és a rézkorban Európa számos helyén gyűjtögették: Észak-Itáliában, Belgiumban, Svájcban,⁸³ Görögországban, Spanyolországban,⁸⁴ Németországban,⁸⁵ Morvaországban,⁸⁶ Dániában,⁸⁷ Svédországban.⁸⁸ Az Auvernier-ből (CH) származó maglelet már a domesztikáció fázisához tartozik, azaz átmenet a borszőlő (*Vitis vinifera*) felé.⁸⁹ Magyarországon is megtalálták az atlantikus klímafázis idejéből, a Szombathely melletti Sé késő neolitikus lengyeli kultúra telepén.⁹⁰

A bronzkori Európából további vadszőlő leletek ismertek a Duna árterének vidékeiről, a Pó-síkságról, a Garda-tó és Párma környékéről, Boszniából és Németországból.⁹¹

A borszőlő kialakulásának nyomon követésében a bronzkori Balkán Földközi-tengeri partvidékeinek leletanyaga nagy szerepet játszik. Bár a késő di-
mini kor lelőhelyein (Arapí, Sesklo, Pefkakia) és Iolkosban erdei szőlőmag-

⁸⁰ Goldman 1982.

⁸¹ Ebbe a számításba a gazdálkodás alá nem vont területek is beletartoznak.

⁸² Poulsen 1983.

⁸³ Stummer 1911.

⁸⁴ Hopf 1978.

⁸⁵ Schieman 1953.

⁸⁶ Opravil 1977.

⁸⁷ Troels-Smith 1944.

⁸⁸ Hjelmqvist 1955.

⁸⁹ Villaret-von Rochow 1971.

⁹⁰ Facsar-Jerem 1985.

⁹¹ Stummer 1911; Ammermann et al. 1978; Bertsch-Bertsch 1949.

vakat találtak, mégis mint a borszőlő kialakulásának lépcsőfokai jönnek számításba.⁹² Renfrew⁹³ véleménye szerint Európa legkorábbi termesztett szőlője Dikili-Tash lelőhelyről való (2400 BC).

Facsar G.⁹⁴ véleménye szerint a borszőlő kialakulásának helyét Palesztína, Egyiptom és Szíria vidékén kell keresni. Nem cáfolja ugyan, de nem is erősíti meg az észak-makedóniai Kastanasban talált szőlőmagvak kultúr voltát.⁹⁵ A valóság az, hogy rendkívül nagy gyakorlat kell a magvak, közelebbről a szőlőmag morfológiai és metrikus indexein alapuló identifikálására.

Szemben a fent említett bronzkori területekkel, korai szőlőkultúrára utaló magleletünk nincs. Ugyan Békés–Várdomb gyulavarsándi kultúra rétegében elszenült szőlővenyigét találtak, de ez minden valószínűség szerint erdei szőlőből származott.⁹⁶ Mindaddig amíg bizonyító erejű maganyag nem áll rendelkezésre, elvetjük az olyan leleteket, mint pl. a nagyrévi kultúra nagyméretű „erjesztő” edénye, amelyekből indirekt módon következtetnek a szőlőtermesztésre.⁹⁷

Áttekintve a hazai bronzkori feltárások növényleleteit, számos bizonyítékot találunk arra vonatkozóan, hogy az őskori ember táplálkozásának változatosabbá tétele érdekében szívesen gyűjtögette az őt körülvevő területekről a vitaminokban gazdag erdei gyümölcsöket és bogyókat. Emberi fogyasztásra, készletezésre, esetleg fogyasztásra való előkészítés (lekvár, szörp stb.) utaló leletek: hamvas szeder (*Rubus caesius*) — Alpár; fekete/fürtös bodza (*Sambucus nigra/racemosus*) — Ároktő — Dongóhalom, Jászdózsa — Kápolnadomb; húsos som (*Cornus mas*) — Jászdózsa — Kápolnadomb, Lengyel; vadalma (*Malus silvestris*) — Pákozd — Vár; kökény (*Prunus spinosa*) — Bölsce — Vörösgyir.⁹⁸

11. A gyomnövénytársulás fejlődése

Az archaeobotanikai meghatározásokat követően az egyik legfontosabb kérdés, hogy mennyire lehet az adott település egykori környezetét rekonstruálni? A növénytakaró vizsgálatánál a növények együttéléséből létrejövő növénytársulásokból indulunk ki. A növénytársulások az élőhely szerint jól elkülönülnek. Egy-egy élőhely ökológiai jellemzésére így legjobban a társulás, mint

⁹² Renfrew 1966.

⁹³ Kroll 1983.

⁹⁴ Facsar-Jerem 1985.

⁹⁵ Kroll 1983.

⁹⁶ Valkó-Stieber 1969; Valkó 1971.

⁹⁷ Hartyányi-Nováki 1975.

⁹⁸ Hartyányi-Novák-Patay 1968; Hartyányi-Nováki 1974.

növényaszociológiai alapegység szolgál. A mai társulások létrejötte hosszú fejlődés eredménye. Ezek interpretálása a régmúlt időkre természetesen számos veszélyt rejtene. Egy ásatás növénytani összességét thanatocönosisnak, az emberi hatásra létrejött növénykultúra maradványait pedig palaeobiocönosisnak nevezzük.⁹⁹ Az ökológiai kiértékelést annak számos kritériuma miatt számítógéppel végzik. Minél gazdagabb fajban egy ásatás növényanyaga, a kiértékelés annál pontosabb eredményhez vezet.

Az urnamezős kultúra növényleletei — most a kultúrnövényeket nem vesszük ide — szántóföldi növénytermesztésre utalnak. Ha ezt most összehasonlítjuk a neolitikum egy-egy gazdagabb lelőhelyével, úgy rögtön szembetűnik, hogy sokkal kisebb az erdőszélről származó gyűjtögetett fajok száma, ugyanakkor kezdtek a maihoz hasonlóvá válni a szántóföldi gyomnövénytársulások: őszi vetésű gabonagyomokra (*Secalinetea*) és tavaszi vetésű gabonagyomokra (*Polygono-Chenopodietalia*) különültek el. A már vázolt klimatikus változások hatásaként a késő bronzkorban az előző korszakhoz képest gyérült az erdőszél növényvilága, kevesebb ehető termést és magot szolgáltató cserje nőtt itt. A késő bronzkori legeltetésre használt gyepek sem sokban különböztek a maitól. Termőhelytől függően az ártéri ligeterdők termőhelyein kialakult mocsárréteken a fehértippános rét- (*Agrostetum albae*), az ecsetpázsitos rét- (*Alopecuretum pratensis*), a réti csenkeszes rét- (*Festucetum pratensis*) és a Dunántúlon főleg a sédbúzás rét- (*Deschampsietum caespitosum*) társulások alakultak ki. A kékperjés láprétek (*Molinietum coeruleae*) a Nyírségben, a Duna–Tisza közén és a Dunántúlon lehettek gyakoriak. A dombvidékeken és középhegységeinkben a hegyi kaszálórétek (*Festuco rubrae-Cynosuretum*) biztosítottak takarmányt az egykori marhatartóknak.

A szántóföldi gyomnövénytársulások mag és termés maradványa nagyon sok információt hordoznak. A gyomnövények életritmusukat hozzáidomították a kultúrnövényekéhez. Jelenlétükből, illetve hiányukból megállapíthatjuk a kultúrnövény vetési idejét, az aratás magasságát, következtethetünk a szántóföld trágyázottságára és klimatikus viszonyaira, a nyomásváltásra stb.

A gyommagleletek azt mutatják, hogy az őskorban középmagasan, azaz a szalmaszár és a kalász között félúton arattak és csak ritkán a földfelszínhez közel.¹⁰⁰ Bronzszarlóval végzett kísérleti – régészeti vizsgálatok megerősítik ezt.¹⁰¹ Mivel a tönke nem nő egységes magasságúra és a szalmaszárak általában röviddek, nem lehet közvetlenül a kalász alatt aratni. Ha valami oknál fogva elfeküdt, úgy nyilván alacsonyan arattak. A tönkét ugyanakkor kétszer olyan gyorsan tudták aratni, mint a vetési búzát.

⁹⁹ Willerding 1986.

¹⁰⁰ Knörzer 1985; Willerding 1988.

¹⁰¹ Berenová 1991.

12. A gabona feldolgozása és raktározása

Az őskorban termesztett pelyvás búzáknál a cséplés elsősorban azt jelentette, hogy a kalász, kalászkákra esett szét. Ahhoz, hogy a csupasz szemeket kinyerjék a pelyvaleveleket előbb el kellett távolítani. Ezt nem őrléssel végezték, mert az őrlött pelyvalevél élvezhetetlenné teszi a lisztet. A pelyvalevelek eltávolítása két módon történhet: pörköléssel és felpuhítással. Kísérleti – régészeti vizsgálatok szerint a pörkölődényben végzett pörkölés igen hatékony műveletnek bizonyult, de minden szorgalom ellenére a pelyvalevek egy részét nem sikerült eltávolítani. Viszont felpuhítással, majd az azt követő több órán át tartó melegítéssel a pelyvaleveleket sikerült annyira fellazítani, hogy önmaguktól leváltak és szeleléssel könnyen eltávolíthatókká váltak. A makacsabb pelyvalevek is leválaszthatóak voltak kézi morzsolással. Ha a tönkét két órára 50 °C-ra melegítették fel, úgy a pelyvalevek eltávolítása még egy óráig tartott.¹⁰²

A bronzkori telepek feltárásakor nagyon sok gödörre bukkannak a régészek. Ennek nagy részét az előkerült mellékletekből következően egyértelműen hulladékgödörnek minősítik, míg más részüket gabonásvermeknek vélik. Ezek a sok vitára alkalmat adó földbe mélyített többnyire mindenféle tapasztást mellőző, olykor kiégetett, összeszűkülő nyakú gödrök szolgáltak — megítélésünk szerint is — a kicsévelt és megtisztított gabona hosszabb-rövidebb ideig való tárolására. Willerding, U.¹⁰³ megkérdőjelezi az ausztriai Ossarn mellett előkerült késő rézkori badeni kultúra telepének készletgödreit. Ugyancsak Ausztriában Palkaunál és Burgschleinitznél előkerült késő bronzkori gödrök inkább növényi magvak tárolására szolgáltak, bár az utóbbinál a hüvelyes növények magjaival való nagyfokú keveredésről olvashatunk.¹⁰⁴ A németországi Ichtershausen urnamezős kultúrájának telepén kitapasztott falú „készletgödört” találtak, fenéki részében gabonaszemekkel.¹⁰⁵

Valószínű, hogy nem a gödrös készletezés volt az egyedüli járható út. Legalábbis erre a következtetésre jut Knörzer,¹⁰⁶ amikor is a németországi Langweiler bronzkori településén egy csűr maradványaira következtet cölöplyukakban talált elszenült búza és árpa szemtermésekből.

A környező országok „készletgödör” leleteihez hasonlóan hazánk területén is találunk gödröket, amelyek töltelékföldjéből gabonák szemterméseit iszapolták ki. A hazai gabonásvermek kérdéseivel Nováki¹⁰⁷ foglalkozik átfogóan. A

¹⁰² Meurers-Balke 1985.

¹⁰³ Willerding 1970.

¹⁰⁴ Werneck 1949.

¹⁰⁵ Schultze-Motel-Gall 1967.

¹⁰⁶ Knörzer 1972.

¹⁰⁷ Nováki 1983.

kora bronzkori Pécs – Nagyrápád zóki – vučedoli kultúra telepén talált jelentős számú gödrökből a növényleletek alapján csak egyetlen tapasztástól és égetéstől mentes gödör tűnik készletgödörnek, bár itt is összekeveredve találjuk meg a növényfajokat. A középső bronzkori Ároktő-Dongóhalmon feltárt füzesabonyi kultúra egyik gödre gabonaszemeket tartalmazott. Százhalombatta – Földvár vatyai kultúrájához tartozó telep egyik gödrében lévő edények szenült gabonaszemeket rejtettek. Bölske vatyai kultúra tell településén tapasztás és égetés nyoma nélküli gödröket találtak. A késő bronzkori réteget is tartalmazó Lengyel – Sánc lelőhelyén, a késő bronzkori Poroszló – Aporhát gávai kultúra, Bakonszentkirály – Zöröghegy és Gőr urnamezős kultúra lelőhelyein ugyancsak előfordulnak gödrök. Valamennyinél közös vonás, hogy bennük más tárgyakkal keveredve haszonnövények elszenült magjait találjuk meg. Úgy tűnik, hogy ezek a gödrök nem igazi gabonásvermek. A gabonák másodlagos hulladékként kerültek bele. Gőr esetében az egyik ilyen gödörben érdekes módon az elszenült gabonát tartalmazó réteg felett két emberi csontvázat találtak, az egyiknél az erőszakos halál nyomaival.¹⁰⁸ Hasonló esetről tudósít Tempír,¹⁰⁹ amikor is a csehországi Prasklice mellett egy az aunjenitzi kultúrához tartozó gödörben 3–4 cm vastag szenült, 9:1 arányban tönkét és alakort tartalmazó réteg fölött három emberi csontvázat, valamint több edényt találtak.

Az őrlés művelete meglehetősen sok időt vett igénybe. Kézi őrlőkövekkel végzett egykezi őrlésnél 1 kg jó minőségű liszt előállítása 2 órát igényelt.¹¹⁰ Amennyiben mindkét kezet igénybe vevő hosszúkás őrlőkövet használtak, úgy a felhasznált idő valamelyest csökkent.¹¹¹ A két részből álló őrlőkő formája lényegében a vaskorig változatlan maradt. Az őrlés több lépcsőben történt, amelyhez feltehetően szőrből készült szitát használtak. Természetesen nem mindig a sütőipari lisztminőség előállítása volt a cél. A durvább őrlemény különben is sokkal jobban megfelelt leves vagy darakása készítéséhez. Kísérletek szerint amennyiben a gabonaszemeket előbb 200 °C-on megpörkölték, úgy a durva őrlés sokkal egyszerűbbé vált.¹¹²

13. Táplálkozástörténeti vizsgálatok

Az őskori háziasszony meglehetősen sok időt fordíthatott arra, amíg a gabona ételként az asztalra került. Természetesen minden attól függött, hogy

¹⁰⁸ Ilon G. szíves szóbeli közlése.

¹⁰⁹ Tempír 1961.

¹¹⁰ Gunda 1961.

¹¹¹ Hennig 1966.

¹¹² Meurers-Balke 1985.

mikor és mit akart elkészíteni. Több kérdés azonban még megválaszolatlan. Fogyasztottak-e minden nap gabonát és az mennyire volt főétel? A hús, a főzeléknövények, a gyümölcsök és a gyűjtögetett növények milyen arányban vettek részt a mindennapi táplálkozásban és azok mennyire voltak függetlenek a gabonafajokból készült ételektől?

Ha azt is figyelembe vesszük, hogy az egykori háziasszony mindennapi teendői közé tartozott a vízhordás, tűzrakás és annak fenntartása, a bőrárúk és a rostonövények feldolgozása, a szövés, a ruhavarrás, a gyógyfüvek és más növények gyűjtögetése, a főzés és a sütés, úgy azt mondhatjuk, hogy akármennyire is hosszú időnek tűnik is az őskori búzák tisztítása (pelyvátlanítása), mégsem jutott erre sok ideje.

Milyen ételeket és italokat készítettek és fogyasztottak az őskorban? Hol és milyen körülmények között maradnak fenn ételek és italok, hol találhatók ilyen maradványok? Hogyan és milyen mértékben elemezhetőek? Egyáltalán megállapítható-e még összetételük, tudunk-e következtetni elkészítési módjukra?

Ismeretes, hogy a temetőfeltárások során előkerült sírmellékletek edényeinek jelenlétéből azt a következtetést vonják le, hogy ezek kultikus céllal kerültek a sírba, azaz a túlvilágra vezető hosszú út előtt étellel és itallal látták el az elhunytat. Vajon így van-e és milyen ételeket és italokat tettek a halott mellé?

A temetők és a telepek feltárásaiból csak ritkán kerülnek elő ételmaradványok. A szerves maradványok általában instabilak, a mikroorganizmusok rendkívül gyorsan lebontják őket. Különleges körülmények (tűz általi szenülés, vízborítás, rendkívül száraz mikroklíma) között azonban lehetőség van rá, hogy fennmaradjanak. Járulékos problémaként jelentkezik, hogy ezek a maradványok felismeréséhez nagy gyakorlatra, szisztematikus mintavételre és izapólásra van szükség.¹¹³

Csak a legutóbbi évtizedek fejlett mikroszkópos technikája, műszeres analitikai kémiai vizsgálatai tették lehetővé, hogy ezeket a szórvány leleteket megfelelőképpen elemezhessek. Éppen a leletek szórvány voltaival, specifikusságával, és differenciáltságával magyarázható, hogy egységesen követendő metodika ma még nem alakult ki az összefoglalóan élelmiszermaradványok elemzésének nevezett komplex vizsgálatokra vonatkozóan. Pedig ezek az élelmiszermaradványok rendkívül sok információt hordoznak. Meghatározásuk hozzájárul az adott kor életmódjának megismeréséhez, a gasztronómia történetéhez.

Az élelmiszermaradványok önálló formában (liszt-, kása-, kenyér maradványok), vagy tárgyakhoz kapcsolódóan (fém tárgyak felületén, kerámia és kerámiatöredékek belső falára tapadva) fordulnak elő. De a rendkívül ritka mocsár-

¹¹³ Währen 1989a.

ri- és gleccserhullák gyomortartalmának elemzését, fekália maradványok vizsgálatát is ide kell sorolnunk.¹¹⁴

Az italmaradványok elemzése sokkal bonyolultabb kérdés és számos spekulatív elemet tartalmaz. Őskori italmaradványról nincs tudomásunk. Feltételezzük, hogy az erdei vad gyümölcsökből és bogyókból lekvárt főztek és szörpöket készítettek. Amennyiben mézzel készített vagy abból erjesztett italt fogyasztottak annak kimutatásában segítséget nyújthat a pollenanalízis.

Grüss, J.¹¹⁵ edények belső falának maradványaiban foszfátnyomokat (ami tejből is származhatott), valamint mézet talált. Helck, W.¹¹⁶ szerint az ókori Egyiptomban 2900 BC-től már sörfogyasztással számolhatunk. Annak a lehetőségét sem zárja ki, hogy ismerete sokkal régebbi, a Közel-Keletről származik és a gabonatermesztéssel együtt került oda. Gaál E.¹¹⁷ számos egyiptomi ikonográfiai és írásos forrást említ a sörrel kapcsolatban.

Hazánk területén a bronzkorban még nem számolhatunk szőlőtermesztéssel és borfogyasztással, de a sör készítésének ismeretét nem vetjük el. Ugyanakkor a méz és víz keverékéből is készíthető alkoholtartalmú ital. A bronzkori mag- és termésleleteket érdemes lenne olyan szempontból is megvizsgálni, hogy a gabonafélék között van-e a sör előállítására utaló kicsírázott szemtermés.¹¹⁸ A malátanyerésre ugyanis az árpa mellett valamennyi búzafaj alkalmas alapanyagul szolgál. A középkori írásos források szerint a sör ízesítésére, eltarthatóságának fokozására Nyugat- és Közép-Európában a komlót (*Humulus lupulus*), míg Észak-Európában egy viaszcsersjét, a *Myrica gele* -t használták. Archaeobotanikai előfordulásuk éppen ezért a sörfőzéssel hozható kapcsolatba.¹¹⁹ Magyarországon régészeti leletekből még nem mutatták ki terméseiket.

Az égés annak ellenére, hogy a szerves anyagban szerkezeti pusztításokat, maradandó változásokat hoz létre, egyben konzervál is. A mikroszkópos vizsgálatokra sok esetben csak a phytolitokban gazdag pelyvalevél részei maradnak fenn.¹²⁰ Ha egy vizsgálandó anyag teljes egészében nincs elszénülve, úgy különböző kémiai behatásokkal a megszenült rész eltávolítható, ami által bizonyos megmaradt növényi szövetmaradványok mikroszkópos vizsgálatok alá vonhatók. Természetesen a feltárást a minta állapota határozza meg. Azért, hogy a phytolitokban gazdag növényi szövetmaradványok fénymikroszkóp alatt

¹¹⁴ Richter 1988.

¹¹⁵ Grüss 1930; 1935.

¹¹⁶ Helck 1971.

¹¹⁷ Gaál 1988.

¹¹⁸ Küster 1989.

¹¹⁹ Behre 1984.

¹²⁰ Netolitzky 1926.

láthatóvá válnak, nagy fénytörés indexű beágyazószer használata válik szükségessé.¹²¹

A speciális kémiai előkészítést igénylő mikroszkópos feldolgozások eredményeképpen a maradványokban lévő növényi részek (szövetmaradványok, edénynyaláb töredékek, phytolitok, pollen, spóra stb.), akár több ezer év múltán is felismerhetővé válhatnak. Az edények belső falára sült főzési maradékok (levesek, főzelékek, készételek) mikroszkópos vizsgálatai leginkább a kriminalisztikai és igazságügyi szakértői eljárásokhoz hasonlíthatnak.¹²²

Az élelmiszermaradványok mikroszkopikus feldolgozásának területén Netolitzky, F.¹²³ munkássága úttörő jellegű. A délnémet, svájci cölöpépítményekből származó őskori liszt-, kása-, kenyér- sütemény- és egyéb főzési maradványok feldolgozására Währen, M.¹²⁴ mikroszkópos technikával egyesített makroszkópos eljárást dolgozott ki. Észak-Európában Hjelmqvist, H.,¹²⁵ Németországban Schlichtherle, H.,¹²⁶ Svájcban Richter, B.¹²⁷ és Währen, M.,¹²⁸ Csehszlovákiában Hajnalova, É., Pieta, K. és Placha, V.¹²⁹ foglalkozik hasonló vizsgálatokkal. Munkásságuk hozzájárult a lepény- és a kelesztett kenyér létrejöttéhez vezető hosszú út, valamint az őskori ember fogyasztási szokásainak és gasztronómiai kultúrájának megismeréséhez.¹³⁰

A műszeres analitikai kémiai vizsgálatok további lehetőséget jelentenek az ételmaradványok elemzésére. E vizsgálatok eredményeiből már következtetni tudunk az étel típusára, a felhasznált nyersanyagokra és kiegészítő szerekre, az elkészítés módjára.

Klímaviszonyaink között az ételmaradványok szenült állapotban fordulnak elő, ami feltehetőleg oxigénszegény körülmények között lejátszódott kéméletes hőhatás eredménye.

Maurizio, A.¹³¹ már hamuanyag vizsgálatokat végzett őskori cölöpépítményekből származó lepénykenyerek származásának tisztázására. De csak a modern analitikai kémiai eljárások (atomemissziós és atomabszorpciós spektrofotometria) tették lehetővé, hogy az élelmiszermaradványok makro- és mikro-

¹²¹ Piperno 1987.

¹²² Gasser 1989.

¹²³ Netolitzky 1927.

¹²⁴ Währen 1988, 1989b.

¹²⁵ Hjelmqvist 1984, 1990.

¹²⁶ Schlichtherle 1983.

¹²⁷ Richter 1987, 1988.

¹²⁸ Währen 1988, 1989b.

¹²⁹ Hajnalova 1989; Pieta–Placha 1989.

¹³⁰ Währen 1984, 1987.

¹³¹ Maurizio 1916.

elem tartalmát elemezhessek. Ezek a vizsgálatok azt mutatják, hogy az elemek egy része továbbra is jelen van a maradványokban, ugyanakkor számos tényezőre is utalnak. A mobil, könnyen kimosódó elemek részleges jelenléte vagy hiánya még nem jelenti azt, hogy az élelmiszer elkészítésekor is hiányzott. Ős-kori ételmaradványokból még nem sikerült Na-t kimutatni. Ez a kimosódás rovására írandó, s nem jelenti azt, hogy nem használtak konyhasót.

A fent említett kéméletes szénülés miatt igen korlátozott azon vegyület-csoportok száma, amelyek egyáltalán megmaradnak. Éppen ezért keményítőt, cukrot, fehérjét már nem találunk bennük. Szabad aminosavak, koleszterin, zsír- és olajsavak viszont kimutathatóak.

Az aminosavak lebomlása időben eltérő így egymáshoz viszonyított arányuk sem állandó.¹³² 400 év alatt az aminosavak mintegy 85–90%-a, 1700–2000 év alatt pedig mintegy 93–95%-a elbomlik gabonaszemtermékekben.¹³³ Jelenlétükből éppen azért nem következtethetünk a fehérjetípusra, eredeti koncentrációjukra, vagy egymáshoz viszonyított arányukra. Lehetőség nyílik viszont a szerves anyag korának meghatározására. Az eredmények azt mutatják, hogy a csontmaradványok kormeghatározására használt aminosav racemizáció metódikája archaeobotanikai leletek kiértékelésénél is alkalmazhatóak.¹³⁴

A hőhatásra kevésbé érzékeny zsírsavak gázkromatográfiás vizsgálata alkalmas eljárásnak bizonyul a növényi és állati eredetű szerves anyagok származásának tisztázásához.¹³⁵

14. Hazai élelmiszer maradványok

Az utóbbi években egyre több régészeti feltárást kísér természettudományos vizsgálat. Ezek eredményeképpen élelmiszermaradványokról is be tudunk számolni. Túrkeve–Terehalom ottományi kultúra leégett lakóházának járószintjéből vett mintákat kiiszapolva elszenült kenyér maradványaira bukkantunk.¹³⁶ A faszenült darabok porozítása, vagyis a pórusok mérete és elhelyezkedése a kelesztett kenyérré jellemző szerkezetet mutatja.

Az alábbiakban Balatonmagyaród–Hídvégpuszta halomsíros kultúra hulladékgyűjteményéből előkerült elszenült szerves maradványok értékelésével foglalkozunk. Az archaeobotanikai leletek jelentős része hüvelyes főzeléknövényekből származnak. Ezek valamennyien a bronzkorban kedvelt főzeléknövények mag-

¹³² Csapó et al. 1986.

¹³³ Csapó J. publikálatlan adat.

¹³⁴ Csapó et al. 1986.

¹³⁵ Rottländer 1983; Rottländer–Schlichtherle 1980.

¹³⁶ Gyulai publikálatlan adat.

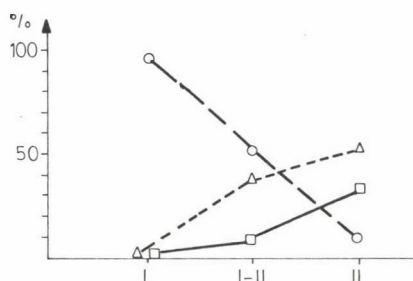
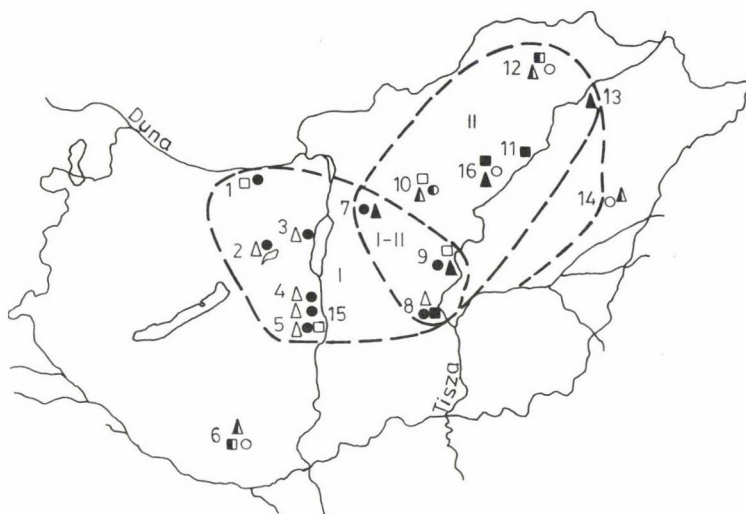
jai: borsó (*Pisum sativum*), cicorlencse (*Vicia ervilia*), szegletes lednek (*Lathyrus sativus*). A csupasz vagy „hántolt” köles (*Panicum miliaceum*) szemek szennültek. Az égés következtében felpuffadtak, de így is látható hosszúkás alakjuk. A szemekből kiesett a csíra, ami a szemek tisztítására enged következtetni. Ugyanis a cséplés-tisztítás során a csíra gyakran kiesik. Elszennült kásarögleket is találtunk, amelyek egyenként 2–10 db összetapadt kölesszemből álltak. A kölesszemek hasonlósága arra enged következtetni, hogy valamennyien ételmaradvány — köleskása — részei. Joggal feltételezhetjük, hogy ezek az ételmaradványok közel egy időben, ha nem egyszerre kerültek hulladékként a gödörbe. Talán már a főzés-sütés során odaégtek, vagy valami más módon talán más tárgyakkal együtt égtek meg.

A sztereomikroszkóp alatti válogatás során a vizsgált mintából jelentős számú zoológiai lelet is előkerült. A leletegyüttesből Takács I. archaeozoológus számos, a sütés nyomait magán viselő csontot (halak, kisebb méretű madarak) határozott meg.

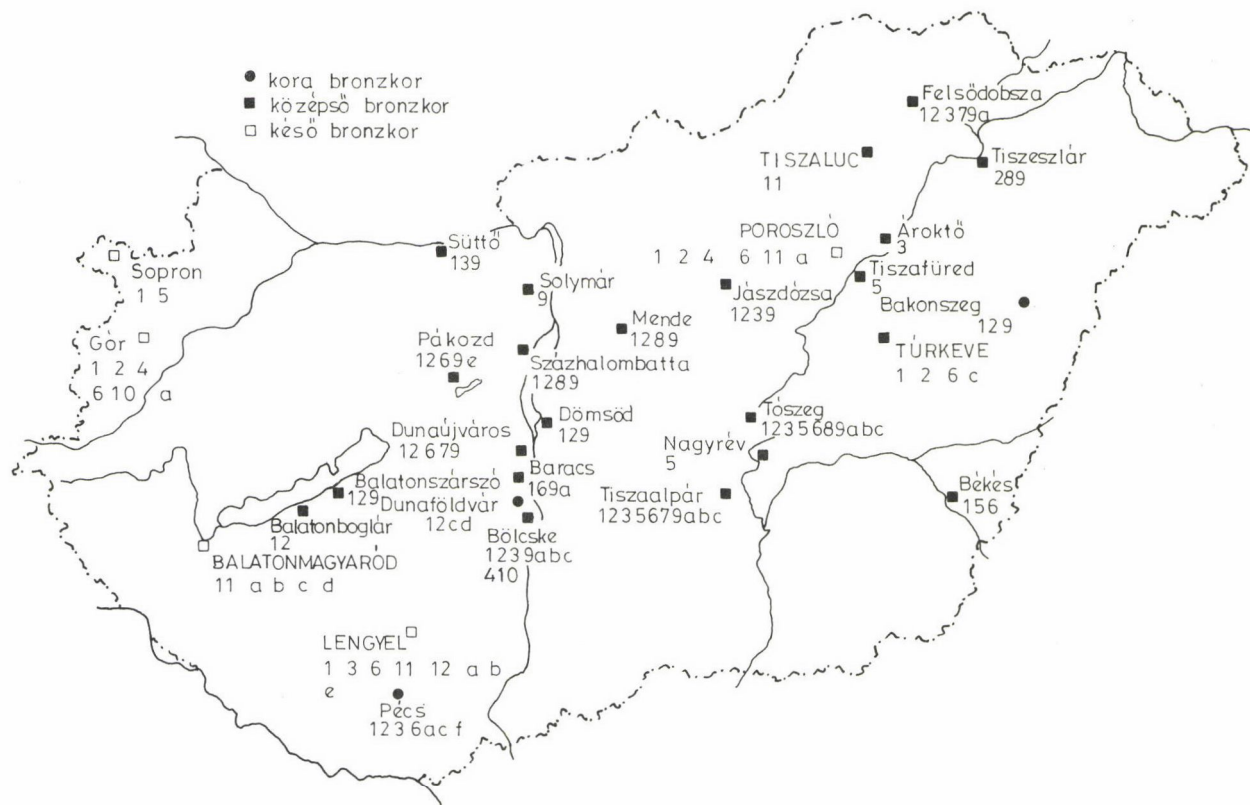
A vizsgálatra átvett anyagban jelentős mennyiségű likacsos szerkezetű, de egyazon konzisztenciájú kisebb-nagyobb faszenült darabokat találtunk. Ezek szemmel láthatóan összetartoztak és minden valószínűség szerint egy nagyobb térfogatú szerves anyag töredékei voltak. Törési felületein sehol sem látszottak nagyobb lyukak, hólyagok és repedések, hanem egyenletes elosztásban finom kör alakú pórusok hálózta be. Ezek a finom lyukacsok semmi esetre sem keletkezhettek tejsavas erjedés eredményeként, hanem laza szerkezetű, egyenletesen elkevert tészta sülésekor jöttek létre. Az egyenletes porózusság arra nézve is fontos utalás, hogy a kemence hőfoka a sütés során egyenletes és viszonylag magas lehetett.

A szerző által elvégzett archaeobotanikai vizsgálatokat M. Währen Bernben makroszkopikus-, B. Richter Zürichben mikroszkopikus vizsgálatokkal egészítette ki. Ezek az eredmények, továbbá a Pannon Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Karának kaposvári Központi Laboratóriumának műszeres analitikai vizsgálatai (makro- és mikroelem, aminosav és zsírsav elemzések) arra a következtetésre vezettek, hogy sütőipari minőségű búza- és köleslisztből, sertézsír felhasználásával készült számocatórtá maradványával van dolgunk.

MELLÉKLETEK

1. ábra. A búzafajok elterjedése Magyarországon a bronzkorban (Nováki 1969. nyomán kiegészítve). Jelmagyarázat: ● = alakar (*Triticum monococcum*), ▲ = tönke (*T. turgidum* subsp. *dicoccum*), ■ = vetési/törpe búza (*T. aestivum* subsp. *aestivum*, *T. aestivum* subsp. *compactum*). A teljes jel 98–100%-os, a félig üres jel 30–60%-os, az üres jel 1%), illetve az alatti részesedést jelent. A diagramm a búzafajok összegzett százalékos értékeit mutatja a vizsgált területekre kivetítve. 1 = Süttő-Hosszúvölgy, 2 = Pákozd-Vár, 3 = Százhalombatta-Földvár, 4 = Dunaújváros-Kosziderpadlás, 5 = Bölske-Vörösgyir, 6 = Pécs-Nagyárpád, 7 = Mende-Leányvár, 8 = Alpár, 9 = Tószeg-Laposhalom, 10 = Jászdózsza-Kápolnahalom, 11 = Ároktő-Dongóhalom, 12 = Felsődobsza-Várdomb, 13 = Tiszaeszlár-Bashalom, 14 = Bakonszeg-Kádárdomb, 15 = Dunaföldvár-Kálvária, 16 = Poroszló-Aporhát

2. ábra. Mag- és terméstelepek Magyarországon a bronzkorban (Hartyányi 1982. nyomán kiegészítve). 1. *Triticum monococcum* subsp. *monococcum*, 2. *T. turgidum* subsp. *dicoccum*, 3. *T.* subsp. *aestivum* + *T. aestivum* subsp. *compactum*, 4. *T. aestivum* subsp. *spelta*, 5. *T.* sp., 6. *Hordeum vulgare* subsp. *hexastichum*, 7. *H. vulgare* var. *nudum*, 8. *H. vulgare* subsp. *distichum*, 9. *H. vulgare*, 10. *Secale cereale*, 11. *Panicum miliaceum*, 12. *Linum usitatissimum*, a) *Lens culinaris*, b) *Lathyrus sativus*, c) *Pisum sativum*, d) *Vicia ervilia*, e) *Vicia faba*, f) *Camelina sativa*

A jelenkori klímaváltozások kronológiai beosztása Közép- és Kelet-Európában (Somogyi 1984. nyomán)

Év	Észak-Európa	Alpi előtér	Kárpát medence		Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria	Kaszip-medence	A kultúrák fejlődése a Kárpát-medencében
12 000	idősebb Dryas-fázis	erdőtlen időszak; idősebb szubarktikus (tundra)-fázis	nyírligetes, szubarktikus erdős tundrák uralma	Susaca-interstadiális Dryas I. stadiális Bölling-interstadiális	tundrák és erdős tundrák	hvalinszki lehűlés és regressziós szakasz	
10 000	alleröd-fázis	középső szubarktikus fázis, fenyővel és nyírral	tagjaszerű zárt erdő, az erdefenyő uralmával	Dryas II. stadiális Alleröd-interstadiális	óholocén; északon tajga, délen erdős steppe		felső vagy fiatal paleolit
8000	fiatalabb Dryas-fázis	fiatalabb szubarktikus (tundra)-fázis	preboreális fenyőnyír fázis, az erdős steppe uralmával	Dryas III. stadiális preboreális fázis	korai holocén; Nyugat-Szibéria elmoszáródásának kezdete; a növényzeti zónák északra tolnak	Új Kaukázusi regressziós szakasz	
	preboreális fázis	preboreális nyírfázis	meleg-száraz kontinentális klíma; mogyorófázis; kevert erdős steppe és puszta	boreális fázis; 6000 körül első holocén lehűlés			epipaleolit vagy mezolit
	boreális fázis	boreális mogyorófázis					
6000							
4000	atlanti fázis	atlanti I. fázis, mogyoró gyertyánal és égerrel	égzhajlati átmenet a kontinentálisból az oceanikusba; kevert, zárt tölgyerdők	atlanti fázis; klímaoptimum	középső holocén; az erdők maximális kiterjedése észak felé; délen az erdős steppe terjeszkedik	mangiszlaki stádium (-vízszint)	neolit vagy csiszolt kőkorszak
		atlanti II. fázis, tölgy, fenyő, hárs, kőris					
2000	szubboreális fázis	szubboreális tölgy- és bükkfázis	bükk I. fázis, oceanikus klíma; zárt bükk-gyertyán erdők	átmenet az atlantiból a szubboreálisba, lehűléssel	nyír, erdei- és lucfenyő uralma; szubboreális fázis	korai új-kaszipi stádium (+vízszint)	kései neolit, réz- és bronzkor
						cselekeni stádium (-vízszint)	bronzkorszak
i. e. 0	szubatlanti fázis	szubatlanti bükkfázis	bükk II. fázis; az égzhajlat enyhébszárazabb	emelkedő hőmérséklet	késő vagy új holocén; szubatlanti fázis	maximális új-kaszipi stádium (+vízszint)	vaskorszak
i. sz.				késő szubboreális lehűlés			
i. sz.			jelenkor; a bükk visszaszorul, a fenyő terjed; kialakul a kultúrsteppe	szubatlanti klímajavulás	jelenkor	kb. i. sz. 1000-ig derbenti stádium (-vízszint)	
				i. e. 106-i. sz. 370 általános lehűlés 370–1220 hosszú felmelegedés			

2. TÁBLÁZAT

FAJ	KULTÚRA ÉV BC/AD (cal.)	Mezolitikum	Koraneololitikum	Középső neolitikum	Késő neolitikum	Kora és középső bronzkor	Vaskor	Római kor	NV	Középkor kora	Középkor késő
		-6000	-5000	-4000	-3000	-2000	-1000	0	-500	000	050
<i>Avena sativa</i> L.											
Zab											
<i>Hordeum vulgare</i> L.											
Árpa											
<i>Secale cereale</i> L.											
Rózsa											
<i>Triticum monococcum</i> L.											
Álkor											
<i>Triticum SCHRANK</i>											
Tönke											
<i>Triticum L.</i>											
Tönköly											
<i>Triticum aestivo-com =</i>											
Törpebúza pactum											
<i>Triticum L.</i>											
Vetési búza											
<i>Panicum miliaceum</i> L.											
Köles											
<i>Setaria italica</i> BEAUV.											
Olasz muhar											
<i>Lens culinaris</i> MEDIK.											
Lencse											
<i>Pisum sativum</i> L.											
Borsó											
<i>Vicia faba</i> L.											
Lóbab											
<i>Linum usitatissimum</i> L.											
Len											
<i>Papaver somniferum</i> L.											
Mák											
<i>Camelina sativa</i> CRANTZ											
Gomborka											
<i>Cannabis sativa</i> L.											
Kender											
<i>Fagopyrum sagittatum</i> GILIB.											
Pohánka											

— szórány
 — gyakori
 — folyamatos

IRODALOM

- AMMERMAN et al. 1978 — *Ammerman, A.J.–Butler, J.J.–Diamond, G.–Manozzi, P.–Pals, J.P.–Sevink, J.–Smit, A.–Voorrips, A.*: Report on the excavations at Monte Leoni. A bronze age settlement in the Parma Valley. *Helinium* 18.
- ÁRENDÁS 1982 — *Árendás V.*: A magyarországi archaeobotanikai adatok összehasonlító vizsgálata. *Agrártört. Szeml.* 24/1–2.
- BAKKEVIG 1991 — *Bakkevig, S.*: Charred seeds from Forsandmoen, a prehistoric village in SW-Norway. Methods of retrieval and results from the Bronze age. *Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium Nitra-Nové Vozokany 1989. Nitra.*
- BALASSA 1973 — *Balassa, I.*: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest.
- BEHRE 1984 — *Behre, K.-E.*: Zur Geschichte der Bierwürzen nach Fruchtfinden und schriftlichen Quellen. 6th Symposium Palaeoethnobotany (Groningen) 1983. In: *Zeist–Casparie* (ed.): *Plants and Ancient Man.* Boston.
- BEIJERINCK 1947 — *Beijerinck, W.*: Zadenatlas der nederlendische Flora. Wageningen.
- BERENOVÁ 1991 — *Berenová, M.*: Archäologie und Botanik aus der Schicht der Archäologen (Anbau von Kulturpflanzen). *Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium Nitra-Nové Vozokany 1989. Nitra.*
- BERTSCH 1942 — *Bertsch, K.*: Lehrbuch der Pollenanalyse. Stuttgart.
- BERTSCH–BERTSCH 1949 — *Bertsch, K.–Bertsch, F.*: Geschichte unserer Kulturpflanzen. Stuttgart.
- BUURMAN 1988 — *Buurman, J.*: Economy and environment in bronze age West-Friesland, Noord Hollan. In: *The Exploitation of Wetlands.* BAR 186.
- CSAPÓ, TÓTH-PÓSFAL–CSAPÓ-KISS 1986 — *Csapó, J.–Tóth-Pósfai, I.–Csapó-Kiss, Zs.*: Optimization of Hydrolysis at Determination of Amino Acid Content in Food and Feed Products. *Acta Alimentaria*, 15 (1).
- DEININGER 1982 — *Deininger I.*: Adatok kultúrnövényeink történetéhez. A Lengyel-i őskori telep növénymaradványai. In: *Keszthelyi M. Kir. Gazdasági Tanint. Évkönyve, Nagykanizsa.*
- EVENARI 1982 — *Evenari, M.*: Ökologisch-landwirtschaftliche Forschungen im Negev.
- FACsar–JEREM 1985 — *Facsar, G.–Jerem, E.*: Zum urgeschichtlichen Weinbau in Mitteleuropa. Reb kernfunde von *Vitis vinifera L.* aus der urnenfelder-, hallstatt- und lateinezeitlichen Siedlung Sopron–Krautacker. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 71.
- FEDOROV–SZKIBA 1960 — *Fedorov, P. V.–Szkiba, L. A.*: Kolebanyija urovnej Csernovo i Kaszpinskovo morej v golocenyje. Moszkva.
- FERENCZY 1958 — *Ferenczy E.*: A magyar föld népeinek története a honfoglalás koráig. Budapest.
- FIRBAS 1949 — *Firbas, P.*: Spät- und nacheiszeitliche Mitteleuropas nördlich der Alpen. Jena.
- FÜZES 1956 — *Füzes M.*: A kiskunfélegyházi Templom-domb középkori temetőjének növényi maradványai. Móra F. Múz. Évkönyve 1.
- FÜZES 1977 — *Füzes M.*: A növénytermesztés kezdete hazánkban, különös tekintettel a fenékpusztai növényleletekre. Egyetemi doktori értekezés. Keszthely. Kézirat.
- FÜZES 1990 — *Füzes M.*: A földművelés kezdeti szakaszának (neolitikum és a rézkor) növényleletei Magyarországon (Archaeobotanikai vázlat). *Tapolcai Városi Múz. Közl.* 1.
- GAÁL 1988 — *Gaál, E.*: Sör az ókori Egyiptomban és Mezopotámiában. Budapest.
- GASSER 1989 — *Gasser, G.*: Mikroskopische Untersuchung pflanzlicher Lebensmittel. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- GOLDMANN 1982 — *Goldmann, K.*: Märkischer Weizen für Byzanz — zum Reisebericht Ibrahim Ibn Jakubs von 965/66. Ausgrabungen in Berlin 6.
- GOLDMANN 1987 — *Goldmann, K.*: Überlegungen zur Demographie der Urnenfelderkulturen. In: *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Libnice 21.–25.10.1985. Praha.*

GREGUSS 1937 — *Greguss P.*: A szőregi bronzkori kaláris fonalának és a kiszombori avar sír szövetmaradványának anyaga. *Botanikai Közlemények* 34.

GRÜSS 1930 — *Grüss, J.*: Inhaltreste aus der vor- und frühgeschichtliche Zeit. *Der Naturforscher* 9.

GRÜSS 1935 — *Grüss, J.*: Über Honigreste aus prähistorischer Zeit. *Forsch. u. Fortschritte* 11.

GUNDA 1961 — *Gunda, B.*: Altertümliche Mahlsteine in den Karpaten. *Acta Ethnogr.* 10.

GYULAI 1991 — *Gyulai F.*: Bronzkori életmaradványok archeometriai vizsgálata. *Iparrégészeti és Archeometriai Tájékoztató* 11.

HAJNALOVA 1989 — *Hajnalova, E.*: Evidence of a carbonized loaf of bread and cereals from Bratislava-Devin. *Slov. Archeol.* 37.

HAJNALOVA 1991 — *Hajnalova, E.*: A clay loaf with glumes from Nizná Mysla (About 1500 B.C.) Czechoslovakia. *Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium Nitra-Nové Vozokany 1989. Nitra.*

HARTYÁNYI 1982 — *Hartyányi, B.*: A Tiszaalpár-Várdomb bronzkori lakótelepéről származó mag- és termésleletek. (Die von der bronzezeitlichen Wohnsiedlung Tiszaalpár-Várdomb stammenden Korn- und Fruchtfunde.) *Cumania* 7.

HARTYÁNYI-NOVÁKI 1974 — *Hartyányi, B. P.-Nováki, Gy.*: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig II. (Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Jungsteinzeit bis zum XVIII. Jahrhundert II.) *Magy. Mezőg. Közl.*

HARTYÁNYI-NOVÁKI 1975 — *Hartyányi, B. P.-Nováki, Gy.*: Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Jungsteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. *Agrártört. Szeml.* 17. Suppl.

HARTYÁNYI, NOVÁKI-PATAY 1968 — *Hartyányi, B. P., Nováki, Gy.-Patay Á.*: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkortól a XVIII. századig I. (Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Jungsteinzeit bis zum XVIII. Jahrhundert I.) *Magy. Mezőg. Közl.*

HELCK 1971 — *Helck, W.*: Das Bier im Alten Ägypten. Berlin.

HENNIG 1966 — *Hennig, E.*: Beobachtungen zum Mahlvorgang an ur- und frühgeschichtlichen Getreidemöhlen. *Ethnogr.-Archäol. Z.* 7.

HJELMQVIST 1955 — *Hjelmqvist, H.*: Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden. *Opera Botanica* 1/3.

HJELMQVIST 1984 — *Hjelmqvist, H.*: Botanische Analyse einiger Brote. In: Birka II.1. Systematische Analyse der Gräberfunde. K. Vitt. Hist. Antikv. Akad. Stockholm.

HJELMQVIST 1990 — *Hjelmqvist, H.*: Über die Zusammensetzung einiger prähistorischer Brote. *Fornvännen* 85.

HOLLENDONNER 1923 — *Hollendonner, F.*: Einbettung von Holzkohle in Schellack. *Mikrokosmos. Separatum.*

HOLLENDONNER 1933 — *Hollendonner F.*: A kopáncai és kotacparti telepek faszeneinek anthrakotómiai vizsgálata. *Dolgozatok* 9–10, Szeged.

HOPF 1978 — *Hopf, M.*: Frühe Kulturpflanzen in Südosteuropa. *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft* 91/1.

HOPF-BLANKENHORN 1987 — *Hopf, M.-Blankenhorn, B.*: Kultur- und Nutzpflanzen aus vor- und frühgeschichtlichen Grabungen Süddeutschlands. *Bayerische Bodendenkmalpflege* 24/25.

JACOMET, BROMBACHER-DICK 1989 — *Jacomet, S., Brombacher, Ch.-Dick, M.*: Archäobotanik am Zürichsee. Ackerbau, Sammelwirtschaft und Umwelt von neolithischen und bronzezeitlichen Seeufersiedlungen im Raum Zürich. *Berichte der Zürcher Denkmalpflege* 7.

JÁRAI-KOMLÓDI 1966 — *Járai-Komlódi, M.*: Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetáció-történetéhez I. (Quaternary climatic changes and vegetational history of Great Hungarian Plain I.). *Bot. Közl.* 53.

JÁRAI-KOMLÓDI, KORDOS-TARDY 1982 — *Járai-Komlódi M., Kordos L.-Tardy J.*: Kormeghatározási módszerek. In: *Hajdú P., Kristó Gy.-Róna-Tas A.*: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba. 319. o. Budapest.

- KALICZ 1968 — *Kalicz N.*: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest.
- KARG 1989 — *Karg, S.*: Verkohlte Pflanzenreste aus der urnenfelderzeitliche Siedlung. Fundberichte aus Baden-Württemberg. 14.
- KNÖRZER 1972 — *Knörzer, H.-K.*: Subfossile Pflanzenreste aus der bandkeramischen Siedlung Langweiler 3 und 6, Kreis Jülich, und ein urnenfelderzeitlicher Getreidefunde innerhalb dieser Siedlung. Bonner Jahrbuch 172.
- KNÖRZER 1985 — *Knörzer, K.-H.*: Zur Auswertung von Wildpflanzenfunden aus dem Neolithikum des Rheinlandes. Archäol. Inform. 8.
- KROLL 1983 — *Kroll, H.*: Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Pflanzenfunde. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 2, Berlin.
- KROLL 1989 — *Kroll, H.*: Rauke in Feudvar. Die *Cruciferae Sisymbrium* als Nutzpflanze in einer metallzeitlichen Siedlung in Jugoslawien. Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium Nitra-Nové Vozokany 1989. Nitra.
- KROLL 1990a — *Kroll, H.*: Melde von Feudvar, Vojvodina. Prähistorische Zeitschrift. 65.
- KROLL 1990b — *Kroll, H.*: Saflor von Feudvar, Vojvodina. Archäologisches Korrespondenzblatt 20.
- KROLL 1991 — *Kroll, H.*: Rauke in Feudvar. Die *Cruciferae Sisymbrium* als Nutzpflanze in einer metallzeitlichen Siedlung in Jugoslawien. Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany. 8th Symposium Nitra-Nové Vozokany 1989. Nitra.
- KROLL-BOROJEVIC 1988 — *Kroll, H.-Borojevic, K.*: Einkorn von Feudvar, Vojvodina, Jugoslawien. Prähistorische Zeitschrift. 63.
- KÜSTER 1989 — *Küster, H.*: Die Ungeschichte der Gerste. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte und Bibliographie des Brauwesens. E.V., 198–211.
- LOCHTE 1951 — *Lochte, Th.*: Grundriss der Entwicklung des menschlichen Haares. Beiträge zur Haut-, Haar- und Fellkunde 5, Frankfurt.
- LOCHTE 1954 — *Lochte, Th.*: Tafeln zur Haarkunde. Beiträge zur Haut-, Haar- und Fellkunde 6, Leipzig.
- LÓCZY 1988 — *Lóczy, D.*: Cultural Landscape Histories in Hungary. Two Case Studies. In: *Birks et al.*: The Cultural Landscape. Past, Present and Future. Cambridge.
- MAGYAR ÉRTELMEZŐ SZÓTÁR VI. Budapest, 1962.
- MANSFELD 1986 — *Mansfeld, R.*: Verzeichnis landwirtschaftlicher und gärtnerischer Kulturpflanzen (ohne Zierpflanzen) I–IV (ed. *Schultze-Motel, J.*), Berlin, Heidelberg, New York–Tokyo.
- MAURIZIO 1916 — *Maurizio, A.*: Botanisch-chemisches zur Getreidenahrung der Pfahlbauer. Anz. f. Schweizerische Altertumsfunde 18.
- MEURERS-BALKE 1985 — *Meurers-Balke, J.*: Experimente zum Anbau und zur Verarbeitung prähistorischer Getreidearten. Archäol. Inform. 8.
- NEJSTADT 1957 — *Nejstadi, M. I.*: Isztorija leszov i paleografija SzSzSzR v golecenye. Moszkva.
- NETOLITZKY 1926 — *Netoliczky, F.*: Anatomie der Angiospermen-Samen. Berlin.
- NETOLITZKY 1927 — *Netoliczky, F.*: Arbeitsmethoden zur mikroskopischen Untersuchung verkohlter Körper. Mikrokosmos 20.
- NOVÁKI 1969 — *Nováki, Gy.*: Änderungen der Weizenarten in Ungarn von der Bronzezeit bis zum Mittelalter. Móra F. Múz. Évkönyve 2.
- NOVÁKI 1975 — *Nováki, Gy.*: Die Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum Beginn des Mittelalters. Agrártört. Szeml. 17, Suppl.
- NOVÁKI 1983 — *Nováki, Gy.*: Régészeti és palaeoethnobotanikai adatok a „gabónásvermek” kérdéséhez. (Archäologische und paleoethnobotanische Angaben zur Frage der „Getreidegruben“.) Magy. Mezőg. Közl. 1981–1983. Budapest.
- OPRAVIL 1977 — *Opravil, E.*: Vinná réva na uzmeni Ceskoslovenska u praceku. (Die Weinrebe auf dem Gebiete der CSSR in der Vorzeit.) Archeologické rozhledy 29, Praha.

PAPP-SZODFRIDT 1967 — *Papp, L.-Szodfridt, I.*: Die Vegetation und die ökologischen Verhältnisse des Naturschutzareals bei Kunbaracs. Acta Bot. Hung. 13.

PIETA-PLACHA 1989 — *Pieta, K.-Placha, V.*: Getreide- und Brotfunde aus der Völkerwanderungszeit in Devin. Slovenska Archeologia 37/1.

PIPERNO 1987 — *Piperno, D. R.*: Phytolith Analysis. Academic Press, Inc. London.

POULSEN 1983 — *Poulsen, J.*: Landwirtschaft und Bevölkerungsverhältnisse in der dänischen Bronzezeit. Zeitschrift für Archäologie 17.

PRISZTER 1986 — *Priszter Sz.*: Növényneveink. Budapest.

RAMASÉDER 1960 — *Ramaséder K.*: Textilipari mikroszkópi vizsgálatok. Budapest.

RENFREW 1966 — *Renfrew, J. M.*: A report on recent finds of carbonized cereals grains and seeds from prehistoric Thessaly. Thessalika 5.

RICHTER 1987 — *Richter, B.*: Mikroskopische Untersuchungen an Speiseresten. In: Zürich Kleiner Hafner. Tauchgrabungen 1981–1984. *P.J. Suter* (ed.): Zürcher Denkmalpflege, Monografien 3.

RICHTER 1988 — *Richter, B.*: Mikroskopische Analyse vorgeschichtlicher Nahrungsreste. Mikrokosmos 77/4.

ROTLÄNDER 1983 — *Rottländer, R.C.A.*: Chemische Analyse prähistorischer Gefässinhalte. In: Enzyklopädie Naturwissenschaft und Technik 1983.

ROTLÄNDER-SCHLICHOTHERLE 1980 — *Rottländer, R.C.A.-Schlichtherle, H.*: Gefässinhalte. Eine kurz kommentierte Bibliographie. Naturwissenschaftliche Beiträge zur Archäologie. Archaeo-Physika 7.

RÖSCH 1991 — *Rösch, M.*: Archäobotanik und Pflanzensoziologie. Auswertungsmöglichkeiten subfossiler Floren (Beispiel Hagnau-Burg, Urnenfelderkultur, Hornstaad-Hörnle IA, Jungneolithikum). Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium Nitra-Nové Vozokany 1989. Nitra.

SÁGI-FÜZES 1966 — *Sági K.-Füzes M.*: A régészeti növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Múzeumi Módszertani Füzetek 5, Budapest.

SÁRKÁNY 1939 — *Sárkány S.*: Az Istállóskői-barlang faszénmaradványainak anthrakotómiai vizsgálata. Botanikai Közlemények 36.

SCHIEHMANN 1953 — *Schiemann, E.*: Vitis im Neolithicum der Mark Brandenburg. Der Züchter 23.

SCHLICHOTHERLE 1983 — *Schlichtherle, H.*: Mikroskopische Untersuchungen an neolithischen Gefässinhalten aus Hornstaad, Yverdon und Burgäschisee-Süd. In: Naturwissenschaftliche Untersuchungen zur Ermittlung Prähistorische Nahrungsmittel. Ein Symposionsbericht. Archaeologica Venetia.

SCHULTZE-MOTEL-GALL 1967 — *Schultze-Motel, J.-Gall, W.*: Prähistorische Kulturpflanzen aus Thüringen. Alt-Thüringen 9.

SCHERMANN 1966 — *Schermann Sz.*: Magismeret I–II. Budapest.

STEFANOVITS 1975 — *Stefanovits, P.*: Talajtan. Budapest.

STUMMER 1911 — *Stummer, A.*: Zur Urgeschichte der Rebe und des Weinbaues. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 41.

SOMOGYI 1984 — *Somogyi, S.*: A Kárpát-medence természeti viszonyainak változásai a honfoglalás előtt. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Redakt. Székely, Gy.) Budapest.

SOÓ-KÁRPÁTI 1968 — *Soó R.-Kárpáti Z.*: Növényhatározó I–II. Budapest.

STIEBER 1952 — *Stieber J.*: Anthrakotomische Untersuchungen der bei Tószeg ausgegrabenen Holzkohlenreste. Acta Arch. Hung. 2.

STRAKA 1975 — *Straka H.*: Pollen- und Sporenkunde. Stuttgart.

SZALAY 1941 — *Szalay I.*: A földéaki koravaskori és szarmatakori telep fa- és faszénmaradványainak xylotómiai vizsgálata. Dolgozatok. Szeged.

SZÉKELY 1984 — Székely, Gy. (ed.): Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest.

SZUJKÓ-LACZA 1991 — Szűjkó-Lacza, J.: Reconstruction of the history of the postglacial flora and vegetation in the region between Danube and Tisza and Tisza-túl. Kiev.

TEMPÍR 1961 — Tempír, Z.: Archeologické nálezy obilnin na uzemi Československa. Vedecké práce Zemedelského Muzea, Československá Akademie zemědělských věd. Praha.

TODOROVA 1982 — Todorova, H.: Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien. München.

TROELS-SMITH 1944 — Troels-Smith, J.: Fund of *Vitis silvestris* pollen in Denmark. Dansk. Geol. Forening, 10/4.

TUZSON 1915 — Tuzson, J.: A magyar Alföld növényföldrajzi tagolódása (Die pflanzengeographische Gliederung der ungarischen Tiefebene). Math. természettud. Ért. 33.

UNGER 1851 — Unger, F.: Über die in Salzberg zu Hallstatt in Salzkammergut vorkommenden Pflanzenrümmer. Sitzungsber. d. Ak. d. Wissensch. Wien. Matem. Naturwissensch. Klasse.

VALKÓ 1970 — Valkó, E.: Békési bronzkori növényleletek anthrakotómiai vizsgálata. Magyar Mezőgazd. Közl.

VALKÓ 1971 — Valkó, E.: Botanische Angaben aus der Bronzezeit im Gebiet Ungarns, Illeme Congres International des Musées d'Agriculture, Budapest. Résumé des communications présentées.

VALKÓ-STIEBER 1969 — Valkó, E.-Stieber, J.: The first evidence of prehistoric vine growing in Hungary. Acta Agronomica, 18.

VILLARET-VON ROCHOW 1971 — Villaret-von Rochow, E.: Samenanalysen aus der spätneolithischen Grabung Auvernier (Neuenburger See). Illeme Congres International des Musées d'Agriculture, Budapest. Résumé des communications présentées.

WÄHREN 1984 — Währen, M.: Brote und Getreidebrei von Twann aus dem 4. Jahrtausend vor Christus. Archäologie der Schweiz 7/1.

WÄHREN 1987 — Währen, M.: Das Brot in der Bronzezeit und älteren Vorrömischen Eisenzeit nördlich der Alpen unter besonderer Berücksichtigung von Brotfunden aus Kreisgrabenfriedhöfen des Münsterlandes. AFWL Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe (Münster) 5.

WÄHREN 1988 — Währen, M.: Jungsteinzeitliche Speisereste aus dem Kanton Freiburg. Archéologie Fribourgeoise.

WÄHREN 1989a — Währen, M.: Brot und Gebäck von der Jungsteinzeit bis zur Römerzeit. Helvetia Archaeologica 20.

WÄHREN 1989b — Währen, M.: Identifizierung von Gesäuertem Brot in Knochenasche-Kristallen einer Urnenfelderzeitlichen Bestattung in Bellenberg, Ldkr. Neu-Ulm. Kataloge der Prähistorischen Staatsammlung München 23.

WERNECK 1949 — Werneck, H. L.: Ur- und frühgeschichtliche Kultur- und Nutzpflanzen in den Ostalpen und am Ostrand des Böhmerwaldes. Wels.

WILLERDING 1970 — Willerding, U.: Vor- und frühgeschichtliche Kulturpflanzenfunde in Mitteleuropa. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 5.

WILLERDING 1980 — Willerding, U.: Anbaufrüchte der Eisenzeit und des frühen Mittelalters, ihre Anbauformen, Standortverhältnisse und Erntemethoden. In: Beck, H., Denecke, D.-Jahnkuhn, H. (ed.): Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung II. Göttingen.

WILLERDING 1983 — Willerding, U.: Zum ältesten Ackerbau in Niedersachsen. In: Wegner, G. (ed.): Frühe Bauernkulturen in Niedersachsen. Oldenburg.

WILLERDING 1986 — Willerding, U.: Zur Geschichte der Unkräuter Mitteleuropas. Neumünster.

WILLERDING 1988 — Willerding, U.: Zur Entwicklung von Ackerunkrautgesellschaften im Zeitraum vom Neolithikum bis in die Neuzeit. In: Küster, H. (ed.): Der prähistorische Mensch und seine Umwelt. Stuttgart.

ZILAHÍ 1953 — Zilahí M.: A textilpar nyersanyagai. Budapest.

ZILAHÍ, HERCZEG-KÓCZY 1951 — *Zilahi M., Herczeg T.-Kóczy L.*: Textillaboratóriumi vizsgálatok. Budapest.

ZOHARY-HOPF 1988 — *Zohary, D.-Hopf, M.*: Domestication of Plants in the Old World. Oxford.

ZÓLYOMI 1936 — *Zólyomi, B.*: Tízezer év története virágporaszemekben. Term. tud. Közl. 68.

ZÓLYOMI 1952 — *Zólyomi, B.*: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. (History of the development of the vegetation in Hungary since the last glacial period.) Magy. Tud. Acad. Biol. Oszt. Közl. 14.

ZÓLYOMI 1953 — *Zólyomi, B.*: Die Entwicklungsgeschichte der Vegetation Ungarns seit dem letzten Interglazial. Acta Biol. Sci. Hung. 4.

ZÓLYOMI 1980 — *Zólyomi, B.*: Landwirtschaftliche Kultur und Wandlung der Vegetation im Holozän am Balaton. Phytocoenologia 7.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

A MÁK TERMESZTÉSE MAGYARORSZÁGON

Közép-Európa egyetlen ősi olajnövénykultúráját a mák képviseli, ami a neolitikumban már széles elterjedtségnek örvendett. A Kelet-Ázsiából elszármazott *Papaver somniferum* nyílt tokú változatait az Alpok vidékén a korai kőkortól kultúrnövényként művelték. A régészeti feltárások az i. e. 3. évezredből délnémet, svájci és felsőitáliai cölöpépítkezéssel telepekről, valamint a francia Alpok vidékéről hozták napvilágra. Legjelentősebb késő neolitikus lelőhelyeit a dél-spanyolországi barlangleletek képviselik (i. e. 2500 körül).¹ A bronzkorból, illetve a korai vaskorból Alsó-Ausztriában, az Északi-Alpok vidékén és a Földközi-tenger mellékén kerültek elő emlékei.² Ide sorolható hazánk területe is a dunaújvárosi bronzkori máklelet alapján.³ A görög és a római magaskultúrában nagy népszerűségnek örvendett, főképpen mint gyógynövény. Az ókori orvosok altatószerként és fájdalomcsillapítóként használták főzetét, valamint a zöld gumójából nyert ópiumot.⁴

Heyne, Moriz kultúrtörténeti áttekintéséből tudjuk, hogy a korai középkorban a mák kerti művelése meglehetősen elterjedt Nyugat-Európában. Nagy Károly rendeletben írta elő termesztését, amit a Karolingok uralkodása alatt mindvégig központilag szorgalmaztak. A középkori kolostor- és botanikus kerteknek elmaradhatatlan növénye volt.⁵ Az ónémet *māgo* terminológia a középkori receptúrákban főképpen fejfájás elleni orvossággént és altatószerként fordult elő, ami mellett az ópiumot is használták. A XII. században tűnik fel először olajának említése — migrén enyhítésére — Hildegard von Bingen gyógyászati könyvében.⁶ A középkori orvosok elsősorban a belőle nyert ópiumot használták betegségek gyógyításához és operációk végzésénél. Például a

¹ Nürnberg 1965. 110–111. o.; Willerding 1969. 225. o.

² Körber-Grohne 1988. 400–401. o.

³ Mándy 1971. 169. o.; Hartyányi–Nováki 1975. 10., 63. o.

⁴ Körber-Grohne 1988. 403–404. o. Kultúrtörténeti adatokat is közöl erre vonatkozóan Rodiczky 1889. 56. o.

⁵ Heyne 1901. 71. o.; Janssen 1986. 227. o.

⁶ Fischer 1929. 29., 203. o.; Bertisch 1949. 197. o.

XIV. század egyik leghíresebb sebésze, Guy de Chauliac számtalan műtéthez használta altatószerként.⁷

A történeti források szerint a gyógyászati és étkezési célra termesztett mákból csak a középkor vége felé kezdtek étolajat készíteni. Tulajdonképpen a keresztes hadjáratok után lendült fel művelése, amikor az iszlám térhódítása nyomán az olíva behozatal hosszú ideig jelentéktelen méretűre zsugorodott. A német nyelvterületen a XIII. századtól a mák ezen új szerepkörében olyan kedveltségre tett szert, hogy hamarosan magát a növényt is *mâgöl*, *magenöl* néven tartották számon.⁸ A XVI. századi német kertészkönyvek szintén megemlékeznek magjának olajhasznáról. Fuchs, Leonhart a fekete és fehér magvú mákból préselt olajat elsősorban gyógyászati célra tartotta hasznosnak (1542).⁹ Camerarius, Joachim nürnbergi orvos szerint a szántóföldeken és a kertekben termesztett mákból édes olajat préselnek, amit az ételkészítés mellett a tüdőbaj gyógyítására hasznosítanak.¹⁰ A következő évszázad elejétől tudjuk, hogy a mák olajával „Matthiolus bizonyítása szerint, Styriában és Austriában étkekezhez élnek. Frantzia országban 's Helvetiában is ezt egy időtől fogva konyhai haszonra sokan vaj helyett fordítják, és nagy kereskedést tsinálnak belőle.”¹¹

A mák szántóföldi olajnövény-kultúraként a XVIII. század végétől kezdett teret hódítani Nyugat-Európa egyes tájain. Termesztésének tetőpontját a múlt század második felében érte el. Nagy kiterjedésű területen művelték Németországban a Rajna középső folyásának vidékén, Tübingiában és Szászországban.¹² Württemberg vidékén a múlt század elején központi szorgalmazásra fogtak termesztéséhez, hasonlóan Sziléziában is, aminek eredményeképpen a század végére számottevő lett művelésterülete.¹³ Franciaországban ugyancsak a XVIII. század elején kísérleteztek olajának hasznosításával. Elsősorban Rozier apát fáradozásainak köszönhető, hogy az 1770-es években Arras, Lille és Elzasz vidékén a parasztgazdaságok is egyre több mákot termesztettek.¹⁴ Amikor pedig 1820-ban a dél-franciaországi olívaültetvények teljes egészében kifagytak, pótlásukra a francia központi gazdasági egylet a mákot propagálta; mégpedig olyan sikerrel, hogy a múlt század második felében exportált híres provençali olajat is nagyobb részben mákból állították elő.¹⁵ Századunk elején

⁷ Körber-Grohne 1988. 404. o.

⁸ Reinhardt 1911. 420. o.; Heyne 1901. 71. o.

⁹ Fuchs 1542. 517–519. o. Hasonlóan Bock 1552. 122–123. o.; Durante 1609. 705. o.

¹⁰ Camerarius 1586. 803–804. o.

¹¹ Mátyus 1787. II. 192. o.

¹² Möller 1818. 255. o.; Falusi Gazda 1890. 130. o.

¹³ Rodiczky 1889. 57. o.

¹⁴ Heuzé 1855. 2. o.; Zima 1844. 612. o.

¹⁵ Gazdasági Lapok 1859. 166. o.; Rodiczky 1889. 57. o.

még Ukrajnában volt jelentősebb művelése.¹⁶ Egy legutóbbi növényteni munka szerint jelenleg Európában főként Magyarországon, Ausztriában és Csehszlovákiában termesztik.¹⁷

A máknak a legkorábbi időtől kultivált, általánosan elterjedt fajtája a nyitott tokú, szürke magvú mák, amelynek beérett tokjai felső részén körben nyílások vannak, ezen keresztül hullatja ki apró magvait. Ezt a legkevésbé igényes fajtát vonták be kezdetül a szántóföldi termesztésbe olajnövényként. Ennek nyomán kapta a XVIII. században a nyugat-európai szakmunkákban az *olajmák* (Oehlmagen, Ölsamen) megnevezést,¹⁸ illetve a *mezei mák* terminológiát a hazai szakíróktól.¹⁹ A sötét magvú (kék vagy fekete) máknak másik fajtája zárt tokú, valamivel nagyobb fejet és magot nevel. Számos megnevezése közül talán a *kerti mák* a legjellemzőbb, mert a legutóbbi időkig a jól megmunkált kerti földben hozott megfelelő termést. Olajtartalma szempontjából viszont a *fehér mák* tekinthető a legjelentősebbnek, amelynek zárt tokjában nagyszemű, fehér színű magtermést hoz. Azonban rendkívül igényes, kényes növény, ezért még kerti termesztése sem nyerte el a szükségesnek megfelelő méretét.²⁰

Hazai termesztéstörténete

A szláv eredetű *mák* szavunk a legkorábbi szójegyzékeinkben (Besztercei, Schlägli) szerepel.²¹ A középkorban minden bizonnyal nemcsak a főúri és a kolostorkertek dísnövénye, hanem a jobbágygazdaságokban is helyet kapott a lenhez hasonlóan, közvetlen fogyasztásra szolgáló kerti növényként.²² A XV. században Pozsony város számadáskönyvében a *mákolaj* is feltűnik, azonban a „behozatali zsíros olajok” között, amit nem konyhai, hanem egyéb háztartási célra fordítottak.²³ A következő évszázadból származó adatok magjának és olajjának gyógyászati alkalmazásáról szólnak.²⁴ Beythe András füvészkönyvében a mák különböző hasznainak ismertetése során írja, hogy „Ha az Mákból olait chijnalz, hurutot megzarazt, torkot gyogit, meglagit”.²⁵ E munkában jelenik

¹⁶ Walter 1943. 166. o.

¹⁷ Nürnberg 1965. 107. o.

¹⁸ Blackwell 1757. 482. o.

¹⁹ Pl. Vályi 1792. 101. o.; Gáti 1795. 77. o.

²⁰ Korizmics–Benkő–Morócz 1856. III. 351. o.

²¹ Molnár 1961. 26. o.

²² Kazal 1927. 62. o.

²³ Ortvay 1903. 117. o.

²⁴ Melius 1578. 60. o.; Varjas 1943. 18., 161. o.

²⁵ Beythe 1595. 108. o.

meg az első utalás fajtabeli különbözőségeire: „Ket fele az kerti mák, egyik fekete, az másik feier, mind viraga, s-mind magua.”²⁶ Amíg Heindel 1651-ből származó pozsonyi orvosi növénykatalógusában csak a „Papaver” bejegyzés jelöli ezt a növényt,²⁷ néhány évvel később Lippay János részletesebben megemlékezik róla: „Papaver, Mák, tellyes és paraszt, minden-féle sok színű. Ezt minden hólnapban, hóld-tölte felé imide amoda az virágok közzé el hinthetni: csak hogy azok miatt fel-nöhessen: és így egész nyaratszaka mind virágzik. A' hól paraszt, és csak közönséges-színű nő, azt kivonnyák. Az magvát-is hóld töltére szedgyék-le. Az öreg fejr mákot az veteményes kertben kell vetni újságra.”²⁸

A szemelvényből mindhárom fajtájának ismerete mellett az is kitűnik, hogy a „paraszt” jelzővel illetett nyitott tokú mák ez időben a népi gazdálkodásban nagyobb szerepet kaphatott, mint az igényesebb „tellyes”, azaz zárttokú fajták, valamint azt is megtudjuk, hogy a nagyszemű, olajdús fehér mákot a veteményes kertben konyhai célra termesztették. Ugyan egy 1745-ből származó pozsonyi növénytani jegyzékében a préselt olajok között „Fejér mák” is szerepel,²⁹ a XVII–XVIII. századi inventáriumok a főúri háztartásokban csupán a magfogyasztásra engednek következtetni.³⁰ Mint ahogyan a XVIII. század végén Erdély területéről Benkő József tudósítása is, ami szerint „a székelyek és a barcaságiak között alig találsz olyan embert, akinek ne feketéllene a foga a máktól, a *tészta-tsik*, *mák-tsik* és hasonló mákos ételek miatt”.³¹ Nagyváti János a XVIII. század végén ugyan már szorgalmazta olajnövényként való művelését. Gazdászati kézikönyvében a következőképpen hívta fel a figyelmet: „A' Mák egy a' leg-nevezetesebb Olajtermő Plánták közzül: mert abból minden Mesterség nélkül igen jó és egészséges, enni való Olajat lehet ütni. A' Svábok, Elszársziak és a Palatinátusi Lakosok igen nagy kereskedést űznek vele. A' Mák-Olaj szaporább 'sírozni a' Fa-olajnál. Tudják ezt a' Frantziák is, és Provenciai-olaj helyett Esztendők által sok száz Forint-árát meg étetnek velünk 's másokkal.”³²

Ezekben az években Mitterpacher Lajos Erdélyből arról ad hírt, hogy mind a két fajta (fekete és fehér) mákot termesztik és magvából olajat préselnek,³³ ennek mértéke azonban nem lehetett számottevő. A mák szántóföldi olajnövényként való termesztéséről 1794-ből a Tiszántúlról is hírt kapunk, mi szerint

²⁶ *Beythe* 1595. 107. o.

²⁷ *Ernyey* 1916. 80. o.

²⁸ *Lippay* 1664. I. 95. o.

²⁹ *Torkos* 1745. 35–36. o.

³⁰ *Pl. Makkai* 1954. 512. o.; *B. Nagy* 1973. 149. o.

³¹ *Benkő* 1778. 114. o.

³² *Nagyváti* 1791. 192. o.

³³ *Mitterpacher* 1794. 111. o.

„túl Debretzenenn Álmosd felé, és más környékeken is, nem esmeretlen dolgoz, sok helyeken akadhat az ember egész szántó földekre, melyek mákkal vagynak bé-vetve, és már meszsziőről szépen láttzanak. ... Az olaj ütők örömost ütnek mák'-magból olajat, mivel a' ruhát igen kevésbé fogja meg. A' mák-magból lett pogácsákat igen nagyon dítsérik levesben a' tselédek számára. Vessen az ember egy darabot egy kevés sóval forro vízbe, keverje-fel, 's mindjárt készen van a leves.”³⁴ A múlt század első harmadából pedig a Dunántúlról tudunk a mák hasonló műveléséről. Tolna megyében „a' mák némely német helységekben egész tábla földeket borít el; minthogy itten nem csak ételre, hanem olaj sajtolására is használják”.³⁵ A Baranya megyei svábok pedig a kárórépával együtt vetették szántóföldjeiken, kettős hasznot nyerve. Farkasfalvi Ferenc szerint egy holdon mintegy három mérő mák termett meg, ami 264 font olajat adott.³⁶ Egy másik tudósítás szerint Baranya megye felső részén „a mák vidékünk kitűnő természetmánya, a parasztok ősszel a neki szánt, többnyire trágyázott földet felszántják, s ezt tavasszal ismételvén, megboronálják, és a mákot április elején ollymódon, mint a repcét, elvetik”.³⁷ A Somogy megyei Berki-uradalomban az 1830-as években 80 holdon termelték a mákot, amit felesbe adva műveltettek meg, a magot jó áron értékesítették.³⁸ A mákot az északi országrészen is szántóföldi méreteken termesztették, de csupán magjának fogyasztása miatt. Amint Csaplovics János megfigyelte, a máktermesztés legjelentősebb a palócok körében, mivel gyakran fogyasztanak mákos ételeket. Egész földdarabokat látni mákkal bevetve, hasonlóan a szlovákoknál is.³⁹ A Kárpátok övezetében inkább a kertekben művelték ez időben,⁴⁰ mint ahogyan Zemplén és Nyitra megyében is.⁴¹

Mindezen növényművelésnek olajipari szempontból azonban csekély jelentősége volt. A múlt század első felére teljes mértékben érvényes Magda Pál azon megállapítása, mi szerint „Mák mindenütt sok termesztetik a' kertekben és a' szántó földeken, mivel a' Magyar, és a Tót szereti a mákos ételeket. De mák olaj Magyarországban még nem sajtóztatik.”⁴² Ezt a véleményt támaszt-

³⁴ Magyar Gazda 1794. 234–235. o.

³⁵ Fényes 1836. I. 298. o.

³⁶ Farkasfalvi 1841. I. 153–154. o.

³⁷ Magyar Gazda 1845. 185. o.

³⁸ T. Mérey 1966. 337., 352. o.

³⁹ Csaplovics 1829. II. 29. o., Pethe 1805. 629. o.

⁴⁰ Vö. Rochel 1821. 101. o.

⁴¹ Fényes 1837. III. 385. o. és II. 258. o.

⁴² Magda 1819. 53. o.

ja alá az 1868. évi birodalmi terménykimutatás is, amely a mák vetésterületét Magyarországon nem szerepelteti, Erdélyben is csak 250 holdat jelez.⁴³

A XIX. század végén egyik gazdasági újságunk a mák nagybani termesztésének színhelyéül a záhonyi uradalmat (Ung m.), valamint Eger és Gyöngyös vidékét (Heves m.) jelölte meg.⁴⁴ Az Alföldön is több uradalom foglalkozott egy-kétszáz holdon a kék francia mák termesztésével.⁴⁵ Cserhádi Sándor szerint az 1880-as években hazánk több vidékén kezdték nagyban termesztetni, ami igen szépen jövedelmezett, azonban 1895/96-ban az ára olyannyira leesett, hogy termelésével sokan felhagytak.⁴⁶ Századunk elején főveteményként első sorban a nyugati és északi országrészen művelték, vetésterülete azonban nem érte el a tízezer katasztrális holdat.⁴⁷

A hazai máktermesztés tehát a XX. század elejéig nem jutott az olajiparban említésre méltó jelentőséghez, pedig a mezőgazdasági szakirodalom meglehetősen sokat foglalkozott népszerűsítésével. A nyugat-európai, mindenekelőtt a francia eredmények nyomán a XIX. század elejétől igyekeztek részletes termesztési útmutatásokkal felhívni rá a figyelmet.⁴⁸ A repcénél biztonságosabbnak és jövedelmezőbbnek tartották, mely a kisgazdaságok számára különösen alkalmas kereskedési növénynek számított.⁴⁹ A múlt századot végigkísérő lankadatlan irodalmi fáradozás azonban vajmi kevés gyakorlati eredménnyel járt, különösen, ha azt a repcéhez hasonlítjuk. Ennek legkézenfekvőbb okát a növénykultúra sajátosságában találjuk meg. Megfelelő művelése ugyanis rendkívül nagy kézierőt igényel, ami pl. a kukoricának csaknem kétszeresét, a búzának pedig több mint háromszorosát teszi ki.⁵⁰ Különösen az elgyomosodás megakadályozásához szükséges többszöri (3–4) tőkapálás, valamint a nehézkes aratás és elcsépelés kívánja meg a legtöbb kézierőt, mely munkaperiódusok gépesítése mindmáig megoldatlan.⁵¹ A kapáskultúrák között legintenzívebb művelést követelő mák tehát érthető módon egyáltalán nem keltette fel az állandóan munkaerőhiánnyal küzdő uradalmak érdeklődését. A XIX. század elején az egyik legjelentősebb kapitalizált uradalomban is inkább kísérletezésképpen vetették néhány holdon, azzal a megjegyzéssel, hogy nagyon erősen

⁴³ Benda 1973. 220., 240–243. o.

⁴⁴ Gazdasági Lapok 1891. 174. o.

⁴⁵ Rodiczky 1897. 230. o.

⁴⁶ Cserhádi 1901. II. 302. o.

⁴⁷ Gaál 1978. 562. o.

⁴⁸ Pl. Nagyváti 1791. I. 193–195. o., Esméretetek Tára 1829. 43. o.; Ismertető 1838. 536. o.; Gazdasági Lapok 1855. 537. o., 1859. 183–185. o.

⁴⁹ Falusi Gazda Naptára 1882. 52. o.; Mika 1892. 23. o.

⁵⁰ Jáký-Jónap 1957. 17. o.

⁵¹ Jáký-Jónap 1957. 80–81. o.

kézimunkaigényes (Ercsi, Fejér m.).⁵² Éppen e tulajdonsága miatt tartották róla a múlt századi gazdasági munkák, hogy „inkább csak a kisebb gazdák kezébe való”.⁵³ A mák a napraforgóhoz hasonlóan kiscziszolóként terjedt el, és elsősorban a saját szükségletet elégítette ki. Az 1920–30-as években szerződéses termesztése is előfordult a parasztságnál. Az olajipar szempontjából azonban a második világháborús konjunktúra beköszöntéséig nem kapott lényeges szerepet.

Művelésmódja

A mák művelésének meglehetősen egységes formáját gyakorolták az elmúlt évszázadokban, ami a növény botanikai adottságaihoz igazodott. A kertekből a szántóföldre kerülve műveléstechnikája nem mutatott lényeges változást, az intenzív kapáskultúrákra jellemző bánásmódban részesült a nagybirtokokon éppen úgy, mint a parasztgazdaságokban. Tekintettel arra, hogy a magyar mezőgazdaság kapitalizálódásának folyamatában, a mezőgazdasági árutermelésben a mák mindvégig elenyésző szerepet kapott, művelésmódjára nem hatottak a — repcére vagy a napraforgóra jellemző, a tömegtermelésből eredő — technikai újítások. Noha a mák művelésében is jelentkeztek próbálkozások a magasabb terméseredmény elérése céljából, ezeknek mindvégig gátat vetett azon növénytani tulajdonsága, aminek alapvetően a *kézi művelésforma* felel meg.

A talajjal szembeni igényességére a gazdasági írók kezdetől felhívták a figyelmet. Noha mindenütt megterem, ahol a búza, egybehangzó vélemény szerint legjobban a könnyű, meleg agyagos homokon díszlik. Gyenge gyökérzete miatt művelését szélvédett helyen ajánlották. A gondos talajművelést igénylő máknak a múlt században általában friss trágyázást és háromszori (két őszi és egy tavaszi) szántást biztosítottak.⁵⁴ A gondosabb talajművelés a paraszti gazdálkodásban is megmutatkozott. Például Szenyéren (Somogy m.) az 1930-as években egy húsz holdas gazdaságban, ahol 1–1,5 holdon termeltek szerződéses formában nyitott tokú kék mákot, a kender és a mák alá háromszor szántottak. Nyáron vékony tarlóhántást, ősszel keverést és trágyázást, a hó elolvadása után pedig a vetőszántást végezték el.⁵⁵ A máktermelés legkorábbi propagálója, Nagyváti János viszont még a szántóföldi növényművelésnél is a kerti termesztésforma technikáját szorgalmazta: „Mentül kövérebb a’ Föld: an-

⁵² *Lilien* 1824. 144. o.

⁵³ *Reischer* 1864. 39. o.; *Korizmicz–Benkő–Morócz* 1856. III. 350. o.

⁵⁴ Erről tanúskodik a Baranya megyei svábok mákművelése. *Magyar Gazda* 1845. 185. o.; *Burger* 1835. 84. o.; *Korizmicz–Benkő–Morócz* 1856. III. 353. o.

⁵⁵ Bali Lajosné (1896) közlése.

nál termékenyebb a' Mák is. Jobb a' Földet alá Ásóval készíteni, mint szántani, és nem béboronálni, hanem gereblyézni az el-vetett Magot.”⁵⁶ Ezen tanácsolatnak azonban — nem ok nélkül — semmi foganatjával nem lehetett találkozni.

A múlt század elejének hazai szakírói — németországi példák alapján — a mák termesztését sárgarépával javasolták összekapcsolni, „melly által a' földnek alsó színét a' murokplánta, felsejét pedig a' mák foglalja-el, és minekutánna a' mák megérik, annak kinyövettetése által a' murok szinte néműképpen gyomlálást és porhálást nyer”.⁵⁷ Az augusztusban letakarított mák után két hónapon át a sárgarépa még megfelelő módon beérik, és így a gazda kettős haszonra tesz szert.⁵⁸ Sajátos módon azonban a magyar növényművelési gyakorlatba ez a praktikus termesztéstechnika nem tudott gyökeret verni. A hazai szántóföldi máktermesztésről hírt adó írások legfeljebb csak megjegyezhették, hogy „nem lenne haszon nélkül valo munka, ha a sárga répa magot eggyüvé vetnék a' mákkal”.⁵⁹ Egyedül Göcsejből tudjuk, hogy a század elején a krumpli közé vetették.⁶⁰

A vetés idejével kapcsolatban kezdettől az a gyakorlat érvényesült, hogy kora tavasszal igyekeztek minél előbb a földbe juttatni a magot. A múlt század elején ajánlották késő őszi vetését, illetve a jól elkészített földön tavasz kezdete előtt a hóra való kiszórását, „melly szerént az a' hólével egyarányosan, és illendő mélységre a' földbe veszi magát”.⁶¹ Ezt a németeknél és az alpesi területeken alkalmazott vetési módot azonban csak vékony hóréteg esetén lehetett sikerre vinni. Nálunk nem kapott polgárjogot, márcsak a tavaszi szántás általános elterjedtsége miatt sem.⁶² A parasztgazdaságokban azt tartották, hogy hóolvadás után, amint a földekre mehettek, szántás után azonnal vetették a mákot, többnyire március közepétől április közepéig.⁶³ Elterjedt népi hiedelem szerint a mákot tavasszal addig kell elvetni, amíg a békák meg nem szólalnak, mert ha utána vetik, nem kel ki a növény, vagy pedig férges lesz a termés.⁶⁴

⁵⁶ *Nagyváti* 1791. 193. o.

⁵⁷ *Esméreték Tára* 1829. 46. o.

⁵⁸ *Nagyváti* 1791. 195. o.; *Leibitzer* 1835. 58. o.; *Ismertető* 1838. 538. o.; *Gazdasági Lapok* 1855. 502. o.

⁵⁹ *Magyar Gazda* 1794. 234. o.

⁶⁰ *Gönczi* 1914. 568. o. Hasonlóra utal *Gazdasági Lapok* 1855. 502. o. A burgonya, répa, káposzta közé vetéséről ad hírt a *Falusi Gazda* 1886. 67. o.

⁶¹ *Esméreték Tára* 1829. 45. o.

⁶² *Esméreték Tára* 1829. 45. o.; *Leibitzer* 1835. 58. o.

⁶³ *Rodiczky* 1889. 61. o.

⁶⁴ *Falusi Gazda* 1890. 130. o.

Az asszonyok által végzett kézi mákvetés jellegzetesen kert művelésmódra utal. Kapával sekély barázdákat húztak és abba pergették kézzel a magot. Az apró mákmagot 4–5-szörös mennyiségű hamuval vagy homokkal vegyítették, hogy megfelelően ritkán keljen ki a növény. Gömör megye több helységében (Krasznahorkaváralja, Dernő, Hárskút) a földet a kapa nyelvél árkolták. Az 5 cm-es sorokat kb. 35 cm-re húzták meg egymás mellett és az árkokba szórták a mákot, majd kerti gereblyével behúzták.⁶⁵ Osgyánról (Gömör m.) ötfogú mákvető gereblyét ismerünk, ami tulajdonképpen sorjelölőként szolgált. A lapos fogakkal húzott barázdába szórt mákot kerti gereblyével takarták be.⁶⁶ Az ország keleti területein a kapás növényekhez hasonlóan közvetlenül az eke után csorgatták, minden második barázda oldalára, gondosan ügyelve, hogy ne kerüljön mélyre a mag. Hasonló módon vetették a kukoricát és a napraforgót is. Ezt a vetésmódot Mika Ottokár is megemlíti a múlt század végén, azzal a megjegyzéssel, hogy „alátakarása vessző boronával vagy könnyű faboronával legjobb”.⁶⁷

A mák nagybani termesztésénél korábban a szórva vetés, majd a vetőgép használata terjedt el. Dombasle, Mathieu francia gazdasági író a múlt század első harmadában speciális kézi vetőgépet szerkesztett, ami meglehetősen egyenletes munkát végzett.⁶⁸ A múlt századi hazai gazdasági munkák a sortávolság szempontjából legalkalmasabbnak a repcevetőgépeket tartották.⁶⁹ Nagy hangsúlyt fektettek a mag betakarására, amelynek sajátos módjával is találkozhatunk a múlt században: „Minthogy magja igen kicsi, csak csekély betakarást tűr; azért is vetés előtt a' föld sűrű boronával lehetőleg kiegyenlítik. A magnak alátakarása vagy túskeboronával, vagy úgy történik, hogy a' szántóföldön keresztül juhnyáj hajtatik; mely utóbbi bánmód könnyű földön más finomabb magok vetésénél is jó sikerrel alkalmazható”.⁷⁰ A soros vetés mellett kardoskodó szakirodalom 40–50 cm-es sortávolságot ajánlott a gépi művelésre való tekintettel. A gyakorlatban azonban inkább a 30 cm-es sortávolság és a kézi kapálásmód érvényesült.⁷¹ A sorok megjelölésére — német és francia példák nyomán — 30–40 cm-ként egy-egy árpszem hullatását javasolták, mivel az árpa előbb kikelt mint a mák, és jól mutatta a sorokat a kapálást végzőknek.⁷²

A mák meglehetősen sok gondozást igényel. Amint Átányon (Heves m.)

⁶⁵ EA 3460. 17. o. Gorniczky Lajos gyűjtése 1940.

⁶⁶ EA 428. 8. o. Herkely Károly gyűjtése 1939.

⁶⁷ Mika 1892. 25. o.

⁶⁸ Részletes ismertetését adja Heusé 1855. 20–22. o.

⁶⁹ Korizmicz-Benkő-Morócz 1856. III. 353. o.; Falusi Gazda 1877. 95. o.

⁷⁰ Magyar Gazda 1845. I. 21. o.

⁷¹ Falusi Gazda 1890. 130. o.; Mika 1892. 26. o.

⁷² Ordódi 1869. 70. o.; Falusi Gazda 1886. 67. o.

mondták, 4–5 kapálás is kellett. „Míg gyengébb, egyszer-kétszer megkapáljuk, harmadik az egyelés, negyedszerre már fel szokták húzni. Borozdaszemen felhúzzuk, hogy a szél ki ne dútse.”⁷³ A Somogy megyei Szenyéren az egyelést az első kapálás alkalmával elvégezték. Az itteni vélemény szerint „május elején mentünk padonyi a mákot, a sorokat kapátuk és közibe vágunk, kapával egyetük.”⁷⁴ Gömörben is az első kapálás után *egyezik* a mákot.⁷⁵ A múlt században is ezt a műveléstechnikát alkalmazták mint általános gyakorlatot. A növény kikelése után 5–6 hétre került sor az első kapálásra, aminek nagy fontosságot tulajdonítottak, mert „ennek ügyes végrehajtásától függ többnyire a termés sikere”,⁷⁶ ezért a nagybirtokokon csak jól begyakorlott munkásokra bízta ezt a feladatot. Az sem bizonyult kivételnek, hogy „csak mezitláb eresztjük a kapásokat a mákra, nehogy a gyöngye plántákat csizmáikkal összetapossák”.⁷⁷ A megkapált sorokból kis kapával az egymáshoz túl közel álló növényeket kivágták, vagy kézzel kitépték. Arra is van adatunk, hogy a máktövek közül a gyomot „éles és lapos kis fácskákkal” távolították el.⁷⁸

Ha az első kapálásra ekekapát alkalmaztak, az egyelést és a meghagyott tövek tisztítását kézierővel végezték el. A növények tőtávolságának 20 cm körül kellett lennie. A 8–10 nap múlva következő második kapálásra már kevesebb gondot fordítottak, ennek feladata a föld porhanyítása és a fölösleges növények kivágása volt. Ehhez a munkához vehették leginkább igénybe az ekekapát. Általában két hét múlva következett a harmadik kapálás, amikor a növény kezdte hozni a fejét. Korabeli intelem szerint „ezen kapálást azonban már kézzel kell véghezvinni, mert a mák szára ilyenkor már nagyon törékeny. E kapálást a munkásoknak mezitláb kell eszközölniök és arra ügyelniök, hogy egyenletesen kissé a szárazakra húzzák a földet.”⁷⁹ A harmadik kapálást töltögetésnek is mondták, amely a szél elleni védelemre szolgált. A mák általánosan gyakorolt háromszori kapálása 5–6 hét alatt lezajlott, ezt követően a betakarításig nem foglalkoztak vele.

A betakarítás ideje általában augusztus hónapra esett. Mivel meglehetősen egyenetlenül érik, a teljes beérést nem várhatták meg. Különösen ügyelni kellett a nyílt tokú mák levágására, mert ha beérett, a szél hamar kiverte a magot belőle. Ezért még a tökéletes beérés előtt szárastól kitépték és kévékbe kötve úgy állogatták fel utóérlelésre, mint a repcét vagy a kendert. Mielőtt kinyűtték,

⁷³ *Fél-Hofer* 1961. 516. o.

⁷⁴ Bali Lajosné (1896) közlése.

⁷⁵ EA 3460. 18. o. Gorniczky Lajos gyűjtése 1940.

⁷⁶ *Gazdasági Lapok* 1859. 184. o., 1899. 248. o.

⁷⁷ *Ordódi* 1869. 70. o. Hasonlóra utal *Korizmics–Benkő–Morócz* 1856. III. 354. o.

⁷⁸ *Ordódi* 1869. 70. o.

⁷⁹ *Falusi Gazda* 1890. 130. o.

az aratók a derekukra kötött és faabronccsal kifeszített vászonzacskóba rázták a fejéből kihulló magot.⁸⁰ Ha a mag nem hullott nyűvéskor, a kettesével egymásnak támasztott kévésorokat 10–15 napig hagyták utóérni. A magnyerés legcélszerűbb módjának a Nyugat-Európában széltére elterjedt azon technikát tartották, hogy „a munkás egy kád mellé áll, s egy kis botocskával mindaddig veregeti a kéve fejét, míg nem hull több mag belőle. Minthogy egyszeri verésre a magvakat mind kiveni nem lehet, azért halomra rakva 6–8 napig tovább száradnak és másodszor is kiveretnek.”⁸¹ A kisebb gazdaságokban a magot ponyvára vagy zsákokba rázták, ez azonban a nagybani termesztésnél nem bizonyult alkalmasnak.⁸²

A zárt tokú mák aratása egyszerűbb volt, de a szemnyerés több vesződséggel járt. Ennél nem kellett tartani a szemhullástól, azonban egyenetlen érése miatt ez is rászorult a levágás utáni szárításra. A nagyobb gazdaságokban egyszerűen sarlóval learatták vagy késsel kinyűtték, majd kévékbe kötve a szükséges ideig szárították. Behordás után hónapokig tárolhatták száraz helyen a levagdosott mákfejeket. A parasztgazdaságokban a zárttokú mák aratása abból állt, hogy a nők és a gyermekek letördelték vagy késsel levagdosták a fejét, amit zsákokba gyűjtöttek és úgy szállítottak haza. „Este a répavágóba beleburítottuk és ledarátuk vagy gubáztattuk” (Szenyér, Somogy m.). Noha a zárttokú mák szemnyerésére számos termelékeny eljárást alkalmaztak vagy ajánlottak, mint pl. a kézicséppel való kiverést, a szecskavágón, kukoricamorzsolón, répadarálón való aprítást, vagy a kendertilóval való összetörést,⁸³ legtisztább munkát mégis a mákfejek késsel való egyenkénti felnyitása és a mag kirázása jelentette. Ez a fáradságos tevékenység az ország különböző területén a társasmunka sorába tartozott, amit főképpen az asszonyok és a gyermekek végeztek. Hasonló gyakorlat érvényesült a múlt század közepén a nagybirtokokon is. Amint az egyik beszámolóból tudjuk „A nyilástalan mákot, amikor megérik, minden óvatosság nélkül kitépik, csomagolják, és rakják halmokba. Mihelyt a fejek elelegendőleg kiszáradtak, csűrben vagy más száraz helyen halomra rakják, hol több hónapokig elállhat. A mag kivétele a legkellemetlenebb őszi és téli napokon is megtörténhetik, öreg emberek s nők végrehajtják, kezökkel vagy késsel felnyitva a fejeket, s tartalmát zacskóba vagy kifeszített ponyvára rázva”.⁸⁴ Szenyéren (Somogy m.) a nyitott tokú mákot is *gubázták*: a mákfejeket néhány heti szá-

⁸⁰ Ordódi 1869. 71. o.; Falusi Gazda 1886. 67. o.

⁸¹ Gazdasági Lapok 1859. 200. o.

⁸² Vö. Korizmcis–Benkő–Morócz 1856. IV. 450. o.; Gazdasági Lapok 1859. 200. o.

⁸³ Ordódi 1869. 71. o.; Falusi Gazda 1890. 137. o., 1861. 87. o.

⁸⁴ Gazdasági Lapok 1859. 200. o.

rítás után késsel, bicskával lekarimázták, felső részét levágták és a benne lévő szemet kirázták belőle.⁸⁵

A szemek kirázását a múlt századi gazdasági írók előnyösebbnek tartották a mákfejek összezúzásánál, mert jóval tisztább termést adott. Ebből következően a nyitott tokú mákot propagálták, szemben a zárttal, amelyről egy általánosítható korabeli vélemény a következőt tartotta: „A zártfejű mák feje feltűnően vékony héjjal bír, cséplés alkalmával könnyebben vegyül ezen finom héj a mag közé és nehezebben távolítható el abból, mint a vastag héjú nyíltfejű mák részecskéi. Ennek tulajdonítható azon kellemetlen keserű íz is, melyet feltűnően a zártfejű mák olaján tapasztalhatunk.”⁸⁶ A múlt század végétől a nagyobb mennyiségű termést — a tok tulajdonságára való tekintet nélkül — gőzcséplőgépen csépték el, amivel lényegesen lerövidítették a szemnyerés idejét, azonban jóval nagyobb gondot kellett fordítani a szemtisztításra.⁸⁷

A mag tisztításának legegyszerűbb módja a *szeelés*, amit leginkább a kisebb készletekkel rendelkező parasztgazdaságokban alkalmaztak. Ez a tipikusan női munka abból állt, hogy magasra tartott szakajtóból vagy tálból lassan eresztették egy másikba a magot, miközben a szél kisodorta belőle a törmelékét. A mákot többször kellett szelelni, míg tiszta lett. Hagyományos eljárást jelentett a finom lyukú kézirostán vagy szitán való tisztítás, amit szintén többször meg kellett ismételni. „A rostán áthullott szem még nem tökéletes tiszta, mert rendesen még por is van közte; ettől gyorsan forgatott szóró rostán lehet kitisztítani.”⁸⁸ A múlt század közepének ezen kiegészítő munkafolyamata hamarosan általánosan elterjedt, és a gabonatisztításra szolgáló szórórostákat — megfelelő sűrűségű rostabetétekkel felszerelve — a mákhoz is eredményesen használták szinte a legutóbbi időkig.

A kitisztított magot szellős helyen, rendszerint a padláson ponyvára teregették el, és naponta átforgatták, mindaddig, amíg teljesen kiszáradt.⁸⁹ Ezt követően került csak zsákokba szedve a kereskedőhöz vagy az olajmalomba.

⁸⁵ Bali Lajosné (1896) közlése.

⁸⁶ *Ordódi* 1869. 32. o.

⁸⁷ *Rodiczky* 1889. 65. o.; *Falusi Gazda* 1890. 137. o.

⁸⁸ *Gazdasági Lapok* 1859. 200. o.

⁸⁹ Általánosan elterjedt gyakorlatára utal *Nagyválti* 1791. 195. o.; *Korizmics–Benkő–Morócz* 1856. IV. 450. o.; *Gazdasági Lapok* 1859. 200. o.; *Ordódi* 1869. 71. o.

IRODALOM

- Benda Gyula* 1973: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Bp.
- Benkö Iosephus* 1778: Transsilvania I. Vindebonae.
- Bertsch, Karl und Franz* 1949: Geschichte unserer Kulturpflanzen. Stuttgart (2. kiadás).
- Beythe András* 1595: Fives Kőmű. Nymet Vivaratt.
- Blackwell, Elisabetha* 1757: Collectio stirpium I. Norimbergae.
- Bock, Hieronymus* 1552: De stirpium maxime earum quae in Germania. Argentinae.
- Burger János* 1835: Mezei gazdaság kézikönyve II. Kassán.
- Camerarius, Joachimus* 1586: Deplantis epitome utilissima. Francofurti ad Moenum.
- Csaplovics János* 1829: Gemälde von Ungern II. Pesth.
- Cserhádi Sándor* 1901: Általános és különleges növénytermesztés II. Magyaróvár.
- Durante, Castore* 1609: Hortulus sanitatis. Frankfort am Mayn.
- Ermey József* 1916: A pozsonyi botanikus kert katalógusa 1651-ből. Botanikai Közlemények XV. 75–81. o.
- Farkasfalvi Farkas Ferenc* 1841: Sáfárkodó magyar gazda I. Pesten.
- Fél Edit–Hofer Tamás* 1961: Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények VI. 2.
- Fényes Elek* 1836–1839: Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I–V. Pesten.
- Fischer, Hermann* 1929: Mittelalterliche Pflanzenkunde. München.
- Fuchs, Leonhart* 1542: De historia stirpium. Basileae.
- Gaál László* 1978: A magyar növénytermesztés múltja. Bp.
- Gáti István* 1975: A természet története. Posonban.
- Gönczi Ferenc* 1914: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.
- Hartyányi Borbála–Nováki Gyula* 1975: Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. Agrártörténeti Szemle XVII. Supplementum.
- Heuzé, Gustave* 1855: Culture du pavot. Paris.
- Heyne, Moriz* 1901: Das deutsche Nahrungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. Leipzig.
- Jáky Miklós–Jónap Lajos* 1957: Olajipari növények termesztése és feldolgozása. Bp.
- Janssen, Walter* 1986: Mittelalterliche Gartenkultur. Nahrung und Rekreation. In: Mensch und Umwelt im Mittelalter. Hg. Hermann, Bernd. 224–243. o. Stuttgart.
- Kazal Zsigmond* 1927: A magyar mezőgazdaság története. Bp.
- Korizmicz–Benkő–Morócz* 1855–1868: Mezei gazdaság könyve I–VII. *Stephens*: The book of the farm czimű munkája nyomán. Pesten.
- Körber-Grohne, Udelgard* 1988: Nutzpflanzen in Deutschland. Kulturgeschichte und Biologie. Stuttgart (2. kiadás).
- Leibüzer János* 1835: A kereskedési növények termesztése. Pest.
- Lilien, Joseph* 1824: Ueber die Cultur der Oehlgewächse auf der Herrschaft Ercsi in Ungarn. Verhandlungen der k. k. Landwirtschaft — Gesellschaft in Wien III. 142–148. o.
- Lippay János* 1664: Posoni kert. I. Virágos kert. Nagy Szombat; II. Veteményes kert. Bécs.
- Magda Pál* 1819: Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geographiai leírása. Pest.
- Makkai László* 1954: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp.
- Mándy György* 1971: Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink? Bp.
- Mátyus István* 1787–1793: Ó és Új Diaetetica I–VI. Posonban.
- Mélius Péter* 1578: Herbarivm. Az Faknac Fuveknec nevekről. Colosuárat.

Mérey Klára T. 1966: Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében. *Agrártörténeti Szemle* VIII. 332–362. o.

Mika Ottokár 1892: Fontosabb ipar- és kereskedelmi növények és azok okszerű termelése. Bp.

Mitterpacher Ludovicus 1794: *Technologia oeconomica*. Budae.

Molnár Nándor 1961: A magyar gazdasági növénynevek történetéből. Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai V. Agrártörténeti Tanulmányok 4. Gödöllő–Bp.

Möller János 1818: *Az Európai Manufaktúrák és Fábrikák Mesterség Míveik*. Fordította, bővítette Mokri Beniamin. Pesten.

B. Nagy Margit 1973: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest.

Nagyváti János 1791: *A szorgalmas mezei-gazda I–II*. Pesten.

Nürnberg, Ursula 1965: *Biologie und Geschichte unserer Kulturpflanzen*. Leipzig.

Ordódi István 1869: A mák tenyésztése. *Gazdászati Közlöny*. Pest.

Ortvay Tivadar 1903: Pozsony város története II. 4. Pozsony.

Pethe Ferenc 1805: *Pallérozott mezei gazdaság I*. Sopron.

Reinhardt, Ludwig 1911: *Kulturgeschichte der Nutzpflanzen I*. München.

Reischer Endre 1864: *Kereskedési növények művelése*. Pest.

Roche, Anton 1821: *Naturhistorische Miscellen über den nordwestlichen Karpath in Ober-Ungarn*. Pest.

Rodiczy Jenő 1889: Olaj-, fonal- és fűszernövények. Kassa. 1897: Ipari, kereskedelmi és gyógynövények. In: Magyarország mezőgazdasági és közművelődési állapota VI. Szerk. *Mattekovits Sándor*. 219–234. o. Bp.

Torkos Justus Joannes 1745: *Taxa pharmaceutica Posoniensis*. Posonii.

Váli Mihály 1792: Házi orvos szótáratska, az az betű szerént magyarúl szóló orvos könyvetske. Győrött.

Varjas Béla 1943: XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár.

Walter, Heinrich 1943: *Die Vegetation Osteuropas*. Berlin (2. kiadás).

Willerding, Ulrich 1969: Ursprung und Entwicklung der Kulturpflanzen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. In: *Jankuhn, Herbert*: *Vor- und Frühgeschichte vom Neolithikum bis zur Völkerwanderungszeit*. 189–233. o. Stuttgart.

Zima János 1844: *Kereskedési növények*. Magyar Gazda IV. 609–615. o.

KÖZLEMÉNYEK

JAKUS LAJOS

A TATAI VÁRBIRTOK ÚJJÁTELEPÍTÉSE A XVII. SZÁZADBAN

A tatai domínium benépesülése a várkapitányok telepítései nyomán 1608 – 1700-ig

A török 1543-tól Tata és Gesztes elfoglalásával Komárom megye Duna jobb parti helységeit hódolt területnek minősítette, s adójukat folyamatosan megkövetelte. A tizenöt éves háború alatt, 1594-ben amerre *Szinan* nagyvezér hada Győr és Komárom ostroma idején elvonult, a helységek lakossága elmenekült a reguláris török és tatár segédszolgák elől, mert az utóbbiak, ahol megjelentek, „... az egész föld elpusztula, kit levágának, s kit elvínnek az szegénységben”.¹ Így néptelenedett el Komárom megye két váruradalma: a tatai és a gesztesi.

A megye adórovó diktátora Thaly János és Patak János szolgabíró 1610-ben a csallóközi és az udvardi járást írták össze. A megye dunántúli két járása, a tatai és gesztesi pusztán állt, vagy éppen kezdett betelepülni, de adózás alá nem esett.²

Tata vára a török megszállást 1603-tól elkerülte, csak 80 év múlva szenvedte el ismét rövid időre. Bocskai hadvezérének, *Némethy Gergely*nek 1605 nyarán kaput nyit *Szűcs Pál* kapitány; katonái örömmel fogadják a hajdúkat.³

A tatai kapitány közvetítette *Kollonits* dunáninneni főkapitánytól *Ali* budai pasához küldött leveleket, de saját maga is kapcsolatot tartott vele. Legutóbb, 1606. október 9-én a pasa értesítette róla, hogy a tatai vitézekkel küldött levelet megkapta, azt a szerdárnak megmutatta, s Bocskai István „király atyánkfiának is tudására” adták. Valószínűleg a zsitvatoroki béke előkészítésével függhetett össze. *Ali* megdicséri a kapitányt s kéri: „... ezután ugyanazon szörént cselekedgyél, hogyha valami olyat értenesz, s halandasz, azonnal tudomásunkra adja kegyelmed jó barátom, az kíváncsít az közöttünk levő igaz barátságához s kötelességhez.” Jó szolgálatáért ajándékba küld neki egy ruhára való vörös posztót, viselje egészséggel és jó szerencsével. A levélvivő vitézeknek is adott valami költséget.⁴

Szűcs Pál a levelet megküldi generális főkapitányának. Tőle levélhozók érkeznek Tatába, onnan viszik a budai vezérhez. Visszatértükben *Szűcs Pál* október 21-én írja felettesének: „az mely emberek az Nagyságtok levelével a Vezírnél voltak, im megjöttek és Nagyságodhoz küldtem őket. Tudakozzék minden híreket tőlük a török táborban amit láttak és hallottak.”

A kapitánynak már ekkor tudomására jutott, hogy a vár parancsnoklását helyette másnak adták. Úgy látszik, a bécsi Haditanács nem bocsátotta meg neki, hogy oly könnyen megnyitotta a várkaput Bocskai híveinek.

Felettesét megkéri, ötet se feledje el több szolgája közül, mert sokat szolgált a római császárnak, mind pedig a magyar nemzetnek. „Annak okáért mivel hogy megtartottam a Víg házat török ellen. Az én jámbor szolgálatomért és holtig való szolgálatomért Nagyságod én rólam se feledkezzék el.”⁵ Úgy mél-

¹ *Szakály*, 1981. 150. o.

² *Ráday Gy.* Jerney-gyűjtemény XIX. k. 9. 394. o.

³ *Jenei*, 1956.

⁴ OL E 196 Fasc. 77. Nr. 2. — 1606. okt. 9.

⁵ OL E 196 Fasc. 40. Nr. 6. — 1606. okt. 21.

tányolták Szűcs Pál érdemeit, hogy továbbra megmaradhatott vicekapitánynak, a vár élére pedig *Balogh Pétert* nevezték ki.

Az új főkapitány is jó szomszédi viszonyba került a végbeliek előtt népszerű, békés természetű, másodszor is budai pasának kinevezett *Kadizade Ali* val, a zsitvatoroki béke létrehozásának kezdeményezőjével, több elpusztult helység megszállítójával. Neki köszönhették az óbudaiak, hogy tizenegy év után visszatérhettek kénytelenségből elhagyott otthonaikba. Közös érdekek fűződtek mindkét oldalról a tizenöt éves háborúban elpusztult helységek ismételt benépesítésére. Az 1606-ban megkötött zsitvatoroki békében elfogadták: „Mindkét részről szabad legyen kinek-kinek az ő földén a régi elpusztult faluhelyeket megszállatni s megépíteni és az ország földnépét reá vinni.” Így találkozott a tatái kapitányok és Ali érdeke Tata újratelepítésére. Közösen megbízták *Csáthy Gergely* libertinust az Alföldről telepesek toborzására. Ali hitlevelet is adott, melyben ígéretet tett bizonyos ideig tartó adómentességre s engedélyezte onnan a betelepülést.

Balogh Péter főkapitány második éve viselte tisztségét Tatán, amikor szerencsétlen ballépése kellemtelen helyzetbe sodorta, hadbíróság elé állították, a törökkel folyó cimboraság vádjával illették. Azonkívül az ellene felhozott öt vádpont miatt is felelősségre vonták. A hadbíróság 1608. június 25-én tárgyalja az ellene felsorolt vádakat.⁶

Balogh feletti ítélet megtörtént, Tata éléről távoznia kellett, utóda *Csáby Mihály*.

Az új főkapitány, helyettesével egyetértésben Tata megkezdett telepítését befejezte, hamarosan 27 család ver gyökeret a városban.⁷ A telepítő libertinus *Csáthy Gergely* saját személyében minden szolgálattól mentes, adót, dézsmát nem fizet, a telepesek öt évig szabadosak minden adó alól. Csáthy maga számára 1608-ban *Prayner János* győri főkapitánytól, aki egyben a Haditanácsnak is tagja, engedélyt kap arra, hogy egy pusztá malombhelyen (tehát ahol egykor malom nem állt — J. L.) Tata városának végében új malmot építhessen.⁸ Takáts Sándor kiváló történészünk a budai pasának tulajdonítja Tata újratelepítését; „Ez a derék Aly basa telepítette meg a többi között a teljesen pusztá Tatát is, Csáthy Gergely uram segítségével. Aly basa Tata új népétől és Csáthy Gergelytől sem dézsmát, sem szolgálatot nem kívánt s szabadságukat pecsétes levéllel erősítette meg.”⁹

A következmények nem ezt igazolják egészen, Tata lakóit 1543-tól a török a szultán alattvalóinak tekintette, s ha közben kicserélődött, a jogfolytonosság rájuk is vonatkozott. Az öt év teltele után, 1612-ben Musztafa effendi és Bayram emir alaj bég „urai az Tata város polgárainak” egyedül Csáthy adómentességét ismerik el, „minthogy törekedett és fáradozott a megh nevezett helynek szállításában”.¹⁰

Szabadsága teltele után a tatái jobbágytság adózott török földesurainak Szent György napján családonként 50 dénárral, Szent Mihály ünnepén ugyanannyival, a zsellérek felét adták. A termésből tizedeltek, melyet Budára kellett szállítaniok. Tartoztak 100 szekér fát és 100 szekér szénát adni. A császár adaja, vagy ahogy a miéink nevezték: census 40 dénár volt.

Az új telepeseknek nem volt kijelölt határuk, kaszálni, szántani, legeltetni lehetett, ahol éppen elérték a közelvaló elpusztult faluk határában; azért nem történt megkülönböztetés egész- vagy féltelkes és zsellér között, de a török kinek-kinek tehetsége szerint szabta meg a kötelezettségét. Szőlőhegy azelőtt a *Látóhegy* tetején volt, de a szőlők nyomai ekkor már alig látszottak meg.

Magyar részről Tata telepesei magukat a királyné jobbágynak tekintették. Öt évi adómentességük 1614-ben, Szent György napján telt le. A pozsonyi kamara tiszviselője, *Szentkereszty Jakab* szeptember 28-án írja össze a város 71 családját.¹¹ Tata urbariumát (fordításban latinból) kivonatossan adjuk, csak

⁶ *Kriegsarchiv Hofkriegsrat Wien, Expedit 1608. Júni. No. 29. Dr. Benda Kálmán szívességéből megismerhettük a hadbíróági tárgyalás vádját, amelyért itt mondunk köszönetet.*

⁷ OL E 196. Fasc. 65. Nr. 18. — 1610. ápr. 5.

⁸ OL E 196 Fasc. 37. Nr. 7.

⁹ *Takáts S.* 1915. I. 138. o., *Századok*, 41. évf. 145–146. o.

¹⁰ OL E 156 U. et C. Fasc. 60. No. 39. — 1612. okt.

¹¹ OL E 156 U. et C. Fasc. 60. Nr. 39. 1–6 fol.

a nevek, foglalkozások és a legfontosabb hozzájuk fűzött szöveggel. Állatállományukat és szabadságuk idejét táblázatba foglaltuk.

Tata mezőváros Komárom vármegyében

Bíró Fejér Imre

Csatta Gergely szabados, a megszállítás kezdeményezője. Összeírás kezdődik a vár bejáratától jobbkéz felől *Zeöch Imre* szűcs mester, *Fazokas Márton* fazekas, zsellér, *Chatta Gergely* szabados, a megszállítás kezdeményezője volt. Ez évben gabonája és tavaszi egybegyűjtve kb. 170 (kalangya?), *Soós János* kovács, *Jóni Dénes*, *Barta István*, *Zaraz János*, *Zoke István*, *Gondan Balázs*, *Kovach István*,

Itt az utca közepén Szent Ilona temploma

Farragho Márton, *Chattary Miklós*,

Itt meghajlik az utca

Szechey Mihály zsellér, *Giarmathy Mihály* volt két lova, de a törökök vagy rácok orozva tőle elrabolták és azért panaszkodik, más nincs neki, *Naghy Albert*, *Kun István*, *Kovach Máté*, *Kun János* szegény a *Szabó házban*; *Zabó András* zsellér, *Herczegh Gergely*, *Naubarda Ferenc*, *Buda Demeter* háza készülóban.

Fazekasok háza

Pálffy Tamás, *Soós Gáspár*, *Posár András*.

Végso egy koldusnak háza és *Cseke majorság*

Felmenendő jobbkéz felől

Józan Pál, *Mike Mihály*, *Lontay János*, *Rucz Pál*, *Zabo Péter*

Közbenvaló stáció (állás), abban tehéncsordát tart egy bizonyos komáromi *Sebestyén deák*, adózik érte fejenként 16 dénárt.

Zekeres Mihály, *Zöke László* szegény; a lakása nem annyira ház, inkább pince (kunyhó). *Demeter Jakab* albíró, távollétében a bíró helyettese, *Boros Tamás* Martonvásárról, *Feyér Imre* bíró, *Bozók Máttyás*, *Pazthor Mihály*, *Tóroktay Benedek*, *Dobray János* beteg, *Jóny Benedek*, *Kozar István*.

Szent Iván utca

Vayda Máté, *Aczél János*, *Naghy Pál*, *Chappo János* közönségesen *Zurmyes*, *Tassy Gergely*, *Ürmöss Gergely*, *Zaz János* tisztartó Fehérváron (mészégető — J. L.) kemencével. *Zeke András*.

Ezek külön vannak a város közösségétől.

Naghy Jakab, *Molnár Miklós*,

Visszatérve, a vár felé fordulva:

Chappo György közönségesen *Zürmies*, *Horváth Miklós*, *Tassy György*, *Közöttük Alberti Szabó* nak elpusztult (telke-háza), *Bashy Boldizsár* beteges, *Zemere János*, *Naghy Imre*, *Darabos Tamás*, *Kovach György*, *Bezedes Tamás*,

Itt szemben a Szent Ilona templommal két ház a közösség iskolának és iskolamesternek.

Zeöke János, *Chappo Márton* közönségesen *Zurmyes*, *Bezedes Gergely*, *Sebeök Imre*, *Kortessa Péter*, *Thormass Imre*, *Ben Márton*, *Zakal Márton és Pál*, *Füleky Demeter* ménes lovai *Csatty Gergellyel*.

Legvégül majorság a vicekapitányé, kívül a városon.

*

A fenti összeírásban szereplő lakosok házainak topográfiai azonosítása az alábbi lehet: A település kezdődhetett a Malom-köztől (Fürdő u.) Csáthy telkével, onnan haladva a Szent Ilona templom (ma helyén az Immaculata szobor a Kossuth téren) felé.¹² Az utca itt elhajlik (Komáromi utca eleje). Visszatérve az utca jobb oldalán (Kocsi utca torkolatáig), onnan felfelé a Szent Iván utcában (ma Fazekas utca).

¹² A Szentkereszty-féle összeírásban Szent Ilona (Templom S. Helena) olvasható. Tata plebánia története viszont Szent Kelemen középkori templomról szól. A Szent Ilona egy korábbi oklevél téves olvasata nyomán keletkezhetett: Kelemen = Helenae.

Onnan visszafordulva a Vár felé, a város iskolája és tanító háza (katolikus plebánia helyén). A további házak sora összetalálkozik Csáthy telkével.¹³ A városon kívül (Tóváros) a vicekapitány majorsága.

A város 71 családja közül anyagilag legjobban áll a telepítő libertinus Csáthy Gergely. Állatállománya 10 ökör, 40 ménes, 10 hámos ló, 10 tehén, 200 juh és 19 sertés. Vele vetekszik Szakál Pál állatállománya: 40 ökör, 40 tehén, 600 juh, 14 sertés. Kiemelkedő állomány még Pásztor Mihály 200, Aczél János 125, Csátary Miklós 200 juha, ami az elpusztult faluk határában található bőséges legelőkre vall. A jobbmódúak 6–8 ökörrel szántanak. Gondán Balázs nak 6 ökre, 40 tehene, 40 juha, 2 lova és 10 sertése kerül összeírásra. Fiát a komáromi kollégiumban taníttatta. Pálffy János dunáninneni református püspök onnan hívja meg 1634-ben a kiskomáromi iskola tanítójának.¹⁴ A várost megszálló telepesek ugyanis a református vallást követték. Első tanítójuk Péczeli Király Imre egy évet tölt Tatán, utána 1609-ben a komáromi iskola rektora.¹⁵ Első prédikátoruk 1630-tól Mányoky Mihály, nagyatyja a későbbi híres arcképfestő Mányoky Ádám nak.¹⁶

Tata telepesei 1614-ben társadalmi megoszlásuk szerint

libertinus (szabad)	1	5 év szabadsággal	27
jobbágy	59	4 év szabadsággal	5
zsellér	3	3 év szabadsággal	14
iparos	6	2 év szabadsággal	10
nincstelen	2	1 év szabadsággal	1
		0 év szabadsággal	14
Összesen	71	Összesen	71

Tata lakóinak állatállománya 1614-ben

0 ökröt tartó	33	0 lovat tartó	50
2 ökröt tartó	11	2 lovat tartó	14
4 ökröt tartó	10	3 lovat tartó	5
6 ökröt tartó	11	5 lovat tartó	1
8 ökröt tartó	4	40 lovat tartó	1
9 ökröt tartó	1		
10 ökröt tartó	1		
179 db.	Összesen: 71	88 db	Összesen: 71
	Átlag 2,5		Átlag 1,23

0 tehenet tartó	3	0 juhott tartó	61
1 tehenet tartó	7	32 juhott tartó	1

¹³ „Füleky Demeter állatállománya: equos equatiales cum Csatty Gergel” megjegyzéssel, tehát egy telken lehetett, vagyis ahonnan elindult az összeíró, ugyanoda tért vissza.

¹⁴ Tóth, 1808. 99. o.

¹⁵ Történelmi Tár 1909. évf. 451. o. és Vasváry Dániel: Péczeli Király élete és énekei. Esztergom, 1907.

¹⁶ Jakus, 1977. 5–6. o. (Kézirat)

2 tehenet tartó	18	36 juhott tartó	1
3 tehenet tartó	11	40 juhott tartó	2
4 tehenet tartó	8	45 juhott tartó	1
5 tehenet tartó	3	125 juhott tartó	1
6 tehenet tartó	4	200 juhott tartó	3
7 tehenet tartó	1	600 juhott tartó	1
8 tehenet tartó	3		
10 tehenet tartó	10		
12 tehenet tartó	1		
18 tehenet tartó	1		
40 tehenet tartó	1		
343 db.		Összesen: 71	
Átlag 4,8		1518 db	Összesen: 71
		Átlag 21,3	

1 jobbágnak és 2 szegénynek nem volt tehene. 1–4 tehene a lakosság 60%-ának volt.

Csáby kapitány „megszállattya” a várbirtok falvait

A tatai várbirtokhoz tartozott évszázadok óta a két szomszédos falu: *Szomód* és *Baj*. Mindkettő együtt pusztult Tatával. Most a város „megszállattása” után *Csáby* ezek betelepítésén fáradozik 1609-ben.

Szomód ismét lakott

Megszállítására *Parich János* libertinus kap megbízatást. Sikerül néki előbb 10, majd két év múlva újabb 13 telepest toborozni. Szabadságuk nekik is öt esztendő. *Szentkereszty Jakab* 1614-ben már 25 jobbágyot ír össze, amikor éppen letelik az öt esztendeje települők szabadsága. Ezek fizetnek tizedet. Török földesuruk az esztergomi *Hasszan* effendi. Két részletben tartoznak neki Szent György és Szent Mihály napján 50–50 dénárt adni. A tizedet összehordják, fát és szénát szükség szerint adnak, a császárnak cenzust fizetnek, 40 dénárt. Határuk bőséges minden családnak, azonban egyrésztől viszálykodnak a szomszédos Neszmély faluval, mely Komárom várbirtokához tartozik. Szőlőhegyük bornak kiváló, bár régen elpusztult, akkor kezdték megművelni nehéz munkával. Állatállományuk jelentős, tehetősebb gazdasági erőre vall. Közöttük négy nemes jobbágyi kötelezettségű. A falu bírása *Feöldy János*, lakói sorban a hegyről leereszkedve: *Nagy Jakab*, *Polincha Péter*, *Chasar György*, *Kys Gergely*, *Malfy Lukács*, *Parich János* libertinus, *Deák Mátyás* nemes, *Somogy Bereck*, *Mochy István*, *Eörsy Miklós*, *István Mihály*, *Mochary Albert*, *Buda Demén*, *Tarich Péter*, *Takách Benedek*, *Erdély János*, *Erdély Pál*, *Borhka Péter*, *Balogh Albert*, *Feöldy János* új bíró, *Mochy Dienes*, *Tabaidy András*, *Balogh Mihály*, *Németh Antal* nemes, *Barko Márton* nemes.

A nevekől ítélve származási helyük az ország különböző tájaira utal. A négy nemes katonatelepes lehetett.¹⁷

¹⁷ OLE 156 U. et C. Fasc. 60. Nr. 39. Actum in Oppido Tatta 28. 7-bris Anni 1614. Jacobus Szentkereszty Urbarium arcis Tata et Pagor Bay, Somod. Nr. 14.

Szomód lakói társadalmi megoszlásuk szerint 1614-ben

1 libertinus			
4 nemes			
19 jobbágy			
1 nincstelen			
	<i>Állatállományuk</i>		
0 ökröt tartó	5	0 lovat tartó	19
2 ökröt tartó	2	2 lovat tartó	6
4 ökröt tartó	12		
6 ökröt tartó	4		
8 ökröt tartó	2		
92 ökörtulajdonos	25	12 lótulajdonos	25
Átlag 43,7		Átlag 0,48	
0 juhot tartó	22	0 tehenet tartó	2
20 juhot tartó	1	1 tehenet tartó	1
60 juhot tartó	1	2 tehenet tartó	6
250 juhot tartó	1	3 tehenet tartó	1
		4 tehenet tartó	5
		5 tehenet tartó	3
		6 tehenet tartó	3
		7 tehenet tartó	1
		8 tehenet tartó	1
		9 tehenet tartó	1
		10 tehenet tartó	2
330 juhtulajdonos	25	107 tehéntulajdonos	25
Átlag 13,2		Átlag 4,2	

Baj megleptése

A tatai vár másik faluja Baj a XVI. század 80-as éveiben pusztult el, betelepítése nehezebben ment, mint Szomódé. Határa inkább hegyes, kevésbé termékeny, szőlőnek alkalmasabb. A középkorban itt kiváló bor termett.

A megszállítás toborzója *Varga Lőrinc* libertinus, de adózás alól nem mentesült. A 21 telepesből 2 nemes, 1 deák, alig 1/4-e foglalkozik földműveléssel, 7 teljesen nincstelen, bizonynyal szőlőműves, *Szentkereszty* összeírása idején 1614-ben telepítésük egyesztendő, nem fizetnek sem cenzust, sem tizedet. A kijelölt határuk elégséges, szőlőhegyük bornak való, régen elpusztult, lassan-lassan kezdik megművelni.

A falu bírása *Vargha Lőrinc* libertinus. Lakói a tatai vár felé balkéz felől sorban az alábbiak: *Literatus Lőrinc*, *Toplo Ambrus*, *Sullyok Miklós* nemes, *Deák Gáspár* nemes Aranyosról jött, *Feier Balázs*, *Vargha Lőrinc*, *Szölőssi György*, *Kowach István*, *N. János* vezetékeve ismeretlen, mivel távol tartózkodik, *Kowach Mátyás*, *Gál Bálint*, *Gál Pál*, *Kowach István*, *Mosar Mátyás*, *Varga Mihály*, *Erdy György*, *Nagy András*, *Buda Tamás*, *Deák Mátyás*, de nem literátus, *Szabó Ferenc* jobbágy és *Marton Balázs* zsellér.¹⁸

¹⁸ OL E 156 U. et C. Fasc. 60. Nr. 39.

Baj lakói társadalmi megoszlásuk szerint 1614-ben

1 libertinus			
2 nemes			
17 jobbágy			
1 zsellér			
<i>Állatállományuk</i>			
0 ökröt tartó	16	0 tehenet tartó	13
2 ökröt tartó	3	1 tehenet tartó	5
4 ökröt tartó	1	2 tehenet tartó	1
6 ökröt tartó	1	3 tehenet tartó	1
		6 tehenet tartó	1
16 ökörtulajdonos	21	16 tehéntulajdonos	21
Átlag 0,76		0,76	
0 lovat tartó	17	0 juhhot tartó	19
2 lovat tartó	3	10 juhhot tartó	1
4 lovat tartó	1	20 juhhot tartó	1
10 lólajdonos	21	30 juhtulajdonos	21
Átlag 0,47		Átlag 1,4	

Csáby Mihály főkapitány Páty pusztafalu megszállítója

Pilis megyei „pusztafalu helyeket . . . melyek Papok és Barátok jószági voltak”, *Baranyai Mihály* váci strázsamester „öreg deák” és *Horváth Bertalan* gyalogvajda 1605-ben *Bocskaitól* adományul kapta. Az adomány *Telki* falura vonatkozhatott, mely előzően a bencés apátságé volt. Ebben *Illésházy* nádor is „mindenek ellen nagy kegyelmesen megoltalmazta és megtartotta benne [őket], sok munkával és fáradsággal megszállították és még igen kevés hasznát vették” — írják a váci lovas és gyalog hadnagyok *Thurzó* nádornak 1609-ben, s kéri, hogy „tarcza megh szegenieket benne, mivel ha ők nem forgolódtanak és munkálkodtanak volna benne, még mostan is pusztán állana”.¹⁹

Telki szomszédságában *Páty* pusztafalut 1609 táján *Csáby* főkapitány szállatta meg, mint a tatai várhoz tartozó királyi jószágot.

Horváth Bertalan és *Balogh Mihály* azonban az új nádor, *Thurzó György* től 1611-ben *Páty* pusztafalut — magvaszakadt jószágként — adományul kérték és kapták. Azonnal erősen megparancsolták a pátyi jobbágyoknak, hogy nekik szolgáljanak. Amikor azok ezt *Csáby* kapitánynak jelentették, nem késett tiltakozni a kamaránál, bizonygatva, hogy *Páty* királyi tulajdont képező jószág, és szállatta meg. A nádort nem igazán informálták, különben nem adta volna oda a két váci végbelinek.²⁰

A kamara 1611. szeptember 14-én megírja Baranyainak és Horváthnak: „. . . el legyen Paggi nélkül, mert sem király Urunk ő felsége el nem szenvedik hogy kigyelmetek valamely Végvár jószágot magva szakat nével kértvén azon színnel el kérjen és el idegenicsen.” *Csáby*t viszont gyengéd célzással figyelmeztetik: „De mi a mint kegyelmed maga tudia, Pagginak az eő felsége számára semmi hasznát nem vesszük, s mivel hogi kigelmed Tatához bírja és szolgáltatia, avagi adoztattia is, az szegeni embereket méltónak

¹⁹ OL E 196 Fasc. 39. Nr. 4. — Vác, 1609. dec. 6.

²⁰ OL E 41 1611. Nr. 61.

itelliook lenni, hogy az haszonért gondokat visellie és az fáratságot se szannia érettek." Ugyanakkor Csáby a ráckevei sziget királyi jobbágyait is akarta megadóztatni, mely ellen az újbíri és váci harmincados tiltakozik, a kamara is eltiltja tőle.²¹

Tata lakói és Csáby főkapitány ellentéte

Alig telepedtek meg Tata új lakói, két év múlva, 1610-ben panaszkodnak Csábyra a kamaránál. Bormérésüket megtiltotta, holott előtte ezen város lakóinak mindenkor a szabad bormérés megengedett volt. Most pedig, amikor a várost ismét lakni kezdik, azt megtiltotta. Ugyanakkor az elmúlt Úrnak ünnepén egy hat akós hordó bort a város kocsmájában saját magának kiméretett.

A szomszédos elpusztult *Naszályon* a szénát, melyet eddig a város kaszáltatott, tőlük elvette. Az elmúlt évben szegény szénégető emberektől a város szenet vásárolt, a kapitány a szén árának harmadrészét magának követelte. Tata lakosai a kamarától régi szabadságuk megerősítését kéri a bormérésben és más jogukban, melyet telepítésük alkalmával kaptak.²²

A kapitány ellen 1614-ben ismét panasszal fordulnak a kamarához, mivel a várhoz és magánakvaló szolgálatra erőlteti őket, amellet búa és bárány dézsmát követel tőlük. Ezt már jelentették előző esztendőben, s akkor azt a választ kapták, hogy a kamara híre és akarata nélkül senkinek ne szolgáljanak a királyi váron kívül, dézsmát se adjanak senkinek, hanem akit a kamara azzal megbízna." Azóta a várhoz és kapitányhoz való szolgálat bőven megvolt — írják a tataiak. Most kéri a választ, jövő évben mihez tartásuk magukat mind a szolgálat, mind a dézsma felől. Kéri továbbá, hogy a dézsmát pénzben válthassák meg, szerintük „így segíthetnék magunkat az sok adó és egyéb inségünkben”.²³

Alig telt le a települési kedvezményes idő, már súlyos teher nehezedett rájuk. A vár kapitánya megtiltotta nekik a törökök fogadását, s azzal fenyegeti őket, hogy nyársba vonatja, aki házába törököt fogad. „Ezek a törökök — írják —, nem várvenni jönnek, hanem csak szállásvendégek s a kapitány azért tiltja befogadásukat, hogy a lakókat bosszantsa. . . . Amikor a pusztát városra megszállották, arra való bízukban szállottak a pusztát városra, hogy a királynő jobbágysai lesznek. Ha ez másképp volna, ők tovább szállanak.”²⁴

Csáby bizonyosan a kamarához benyújtott panaszai miatt kellemetlenkedett nekik. A kamara augusztus 18-án válaszul korábbi panaszukra. Kérelmüket felküldték a királynak, onnan várják reá a feleletet és „az ottvaló kapitányra való parancsolatot is”. Addig is ne szolgáljanak se neki, se másnak, dézsmát ne adjanak, hanem tartsák közkéznel addig, amíg a király és a kamara mást rendel felőle.²⁵

A királyi udvar szeptember 3-án elrendeli, hogy Tata várost Csáby kezéből vegyék ki, adják a királyi kincstár kezelésébe.²⁶ Ekkor küldi ki a kamara *Szentkereszty Jakab* ot az urbárium felvételére, 1614. szeptember 28-án ez megtörténik Tatán, Szomódon és Bajon. A kamarától ennek nyomán a három helység bírái, polgárai felszólítást kapnak, hogy 1615. Vízkereszt napján felmenjenek Pozsonyba az árenda megállapítása végett. Azok a felhívásnak nem tesznek eleget, azért január 13-án megrójják őket, mert megvetették a parancsolatot, nem jöttek fel, ha mégis elmulasztják, nem kerülük el a büntetést.²⁷

Ekkor a bajkai *Szűcs Pál* vicekapitányhoz fordulnak, mint írja: „jövénék hozzám az Bay nevű faluban lakozó szegény emberek az mi kevesen vadnak.” Jelentették neki, hogy Pozsonyba kellene menniök a tatai városbeliekkel és a szomódiakkal együtt. A kamarát kéri „egy kevés ideig míg szabadságok ki telneek mind egyebeknek hadna békét nekik, had épülnének és az kik akarnának is Bayra lakoyul jőni ne

²¹ OL E 15 1611. jan. 24. Nr. 25.; E 15 1611. okt. 11. Nr. 14.

²² OL E 196 Fasc. 83. Nr. 7. — 1610. dec. 7.

²³ OL E 41 1614. május 13. Nr. 58.

²⁴ *Takáts*, 1915., *Századok*, 1908. 52. o., Bécs, K.p.l. Hung. 14445 f. — 1614. aug. 1.

²⁵ OL E 21 1614. aug. 18. Nr. 25.; OL E 15 1614. aug. 8. Nr. 25.

²⁶ OL E 21 1614. szept. 3. fol. 81.

²⁷ OL E 15 1615. január 13. Nr. 29.

tartóztatnák meg magokat”. Szűcs Pál kérésüket tolmácsolja s maga is kéri a kamarát, hogy „egy kevés ideig hagynák csöndességben őket, had épüllyenek szegények. Ezután mindenkor megtalálják őket”.²⁸ *Szentkereszty* összeírása után Tata vártartományának árendáját a kamara egyösszegben, évi 150 forintban állapította meg, azonban „csak száz forintban igyekeztek megmaradni, arra is nehezen bírhatták rá őket.” A kamara megújnva a sok alkudozást, az árendát Csáby kapitánynak adta.²⁹ Szűcs Pál ekkor a tataiaknak olyan írást mutatott, amely szerint a kamara előbbeni végzésétől eltérve, különböző fizetésre és szolgálatra akarná őket kényszeríteni. Újabb panaszkra a kamara megnyugtatja őket: Csábynak meghagyták, semmi újjal ne terheljen senkit, s ahogyan ismerik ezt megtartja.³⁰

A tatai várbirtok jövedelme ezentúl a királyi udvart illette. Uralkodói rendelet négy esztendei-évi 150 ft. árendáját 1615. március 6-án a győri franciskánus kolostor megépítésére adta.³¹ Csáby Mihály főkapitány még „sok fáradságával víve véghez, az Tatahoz tartozó kevés jobbágyságnak meg árendálását”; azt a Kamarának meg is küldte az első évről — írja özvegye 1616. április 5-én.³²

Csáby elhalálása után a tatai vártartomány árendáját, 150 ft-ott a Kamara 1616-ban *Prayner* győri főkapitány közvetítésével megküldi a ferencendi kolostor építésére.³³ 1617-ben *Bandelkoffer Nikodém*, a győri német őrség kapitánya érdeklődik a Kamaránál Tata árendájának feltétele felől. Május 9-én válaszolják neki, hogy a „Tatai jószágbelieknek hagyott napjok vagyon, melyre az ő felsége kamarája színi eleiben gyűlénék. Azokkal mit végezhesünk jelen voltok meg mutattya. Ide fognak fizetni avagy árendáltatni.”³⁴

Néhány nap múlva megjelentek a Kamarán a tatai, szomodói és baji polgárok küldöttsége s kérték „hogy inkább a tatai kapitánytól függeni, hogyses maguk summálni akarnának”.³⁵

Új főkapitány Tata élén

Csáby utódának kinevezik *Pöttinger Farkas György* német származású kapitányt, holott az 1608. évi országgyűlés kimondotta, hogy magyar várnak nem lehet idegen származású kapitánya. Pöttinger a tatai bérletet egy esztendőre kapta meg. A Kamara erről június 3-án értesíti a három helységet. „Ő kegyelmének az elmúlt Szent György naptól engettünk benneteket bírní ily okkal hogy az igaz élő törvényetekben megtarcsón. Reméljük, hogy Capitany Uram oly körösztýén ember, hogy sem panasza se búdosásra nektek okot nem ad. Ti is viszontag engedelmességgel és igaz szolgálattal legyetek és kigyelméhez hallgassatok.” Pöttinger kapitánynak pedig meghagyják, hogy megbízottja, *Cseke György* provizor miként bánjon a jószág jobbágaival, ne terhelje túl őket, erőszakkal ne kényszerítse munkák végzésére.³⁶

Pöttinger korábbi viselkedését ismerhette a Kamara, azért tesz tapintatos célzást a jobbágysággal szembeni magatartására. Komáromi kapitánysága idején több hatalmaskodást követett el, *Posár Lukács* bagotai birtokát pusztította. A kárvallott panaszával Thurzó György nádor parancsára 1615. márciusában éppen Csáby Mihály és Szűcs Pál foglalkozott.³⁷

A bérletbe befizetett 150 ft-ot a győri franciskánusok számára *Prayner* kéri a Kamarától 1618. július

²⁸ OL E 41 1615. febr. 1. Nr. 28.; E 15 1615. febr. 3. Nr. 4.

²⁹ OL E 15 1615. május 6. Nr. 15.

³⁰ OL E 15 1615. május 6. Nr. 15.

³¹ OL E 21 1615. márc. 6.

³² OL E 41 1616. ápr. 5. Nr. 86. Csáby özvegye Eördögh Kata levele a Kamarához; E 15 1616. ápr.

Nr. 25.

³³ OL E 41 1618. júl. 18. Nr. 63.

³⁴ OL E 15 1617. május 9. Nr. 13.

³⁵ OL E 15 1617. jún. 3. Nr. 8.

³⁶ OL E 15 1617. jún. 3. Nr. 9.

³⁷ Acta Dietalia 130–131. o.

18-án, amikor már az lejárt.³⁸ A tataiakkal együtt Szomód, Baj népe csalódott az új főkapitányban, mert nemegy bújdósásra kényszerült miatta. Az árendálás letelte után a sok panasz miatt a Kamara igyekezett minél előbb megszabadulni árendátorától. 1619. július 20-án a tataiaknak, szomódiaknak és bajiaknak írják: „Hogy eltelve az egy esztendő, melyre mi tiktet Pöttinger György Uramnak az Tata fő kapitánynak árendában attunk vala, meg irtuk nekie az utána való udvarbíró Cseke Györgynek is értésére attuk, hogy mi tiktet az ő birtokából kiveszünk és ide az ő felsége Kamarájához foglalunk.” Továbbá megparancsolják, hogy azon naptól sem Pöttingernek, sem pedig az ő emberének ne hallgassanak, hanem egyet értve maguk közül bizonyos személyeket késedelem nélkül válasszanak s felküldjék, hogy velük tárgyalhassanak.³⁹ Ugyanezen a napon felszólítják Pöttinger kapitány távollétében Cseke Györgyöt az árenda megszüntetésére, egyben a befizetett 150 ft-on túl kéri a hátralévő 50 ft. befizetését.⁴⁰ Egy héttel később Cseke György újabb felszólítást kap, mivel „kigyelmed még most sem szűnik tőlük, hanem a bajiakat magához hajtotta”. Ugyancsak felszólítják, hogy „a mely molnát Csatti Gergely özvegye és árváit Pöttinger Uram el foglalt, azt meg eressze nekik, és az nyomorultakon ne hatalmaskodjék, mert nem szenvedjék”. A Kamara egyben megfenyegeti, hogy ha el nem áll a szegénységtől és vagy a bárány vagy egyéb dézsmához hozzányúl, azt a fizetéséből „kitudják”.⁴¹

Az országgyűlésen, 1618-ban, panaszt tesz Komárom vármegye a Rendeknek Pöttinger és alkaptánya ellen: „A nemesi kuriákat, szőlőskerteket megtámadták és fosztogatták, sokszor még a megyegyűlésre menő nemeseket is elfogatták, börtönbe vetették, a behajtott adókat, tizedeket elharárcsolták az amúgy is elszegényedett tataiaktól.” Hasonlók a sérelmek a komáromi és győri főkapitány ellen. A király ígéretet tesz a bűnösök megfélemezésére, de csak Pöttinger kénytelen elhagyni Tatát.⁴²

A Kamara 1618 augusztusában kéri tőle még az előző évi árendának elmaradott részletét.⁴³ Preyner győri főkapitány 1619. április 16-án értesíti a Kamarát, hogy Pöttinger ezeket befizette, egyben kéri, adják át a 200 Ft-ot Balogh Péter árvájának.⁴⁴ Úgy látszik, az 1608-ban leváltott tatai kapitánynak lehetett ilyen összegű követelése a dunántúli főkapitánysággal szemben, s azt fiának elégítették ki.

A tatai vártartomány Balogh István főkapitánysága alatt

Pöttinger távoztával nebojszai Balogh István került a tatai vár élére. Anyagi érdeke azt kívánta, hogy Pöttinger után hasonlóan árendálja a várbirtokot. Egyelőre a tataiak nem így vélekedtek.

Három polgár Tatáról 1619. április elején, a város nevében megjelent a pozsonyi Kamarán, s előadták kérésüket. Ahogyan a megholt Csáby Mihály idejében a Kamarára fizettek, „és ahhoz hallgattak”, az új esztendőitől ismét szeretnének annak adózni. A Kamara urai nehezen igazodhattak el kérésükön, mert Pöttinger idejében inkább a tatai kapitánytól akartak függeni. A küldöttségnek arra nem volt meghatalmazása, hogy „ujondan” alkudjanak, azonban megígérték, hogy „bírájuk feljönne harmad vagy negyed magával és alkuvásba bocsátának magukat öfelsége kamarájával”.

A Kamara hajlandó ismét megszüntetni az árendálást a tatai kapitánnyal, de megkívánja, hogy teljes hatalmat adjanak bírájuknak és a feljövő polgártársaiknak. Az előbbeni arendatoria avagy alkuvásleveleket is küldjék el, abban megtekinthessék előbbeni fizetésüket és úgy végezzenek velük. Ne késlekedjenek (az új kapitány is árendába kíván benneteket bírni — írják, de áthúzzák a fogalmazványban, így ezt nem közölték velük), azért tizenötöd napra jelen legyetek. A falubeliekkel együtt jöjjetek, mert nem akarunk

³⁸ OLE 41 1618. júl. 18. Nr. 63.

³⁹ OLE 15 1618. júl. 20. Nr. 66.

⁴⁰ OLE 15 1618. júl. 20. Nr. 67.

⁴¹ OLE 15 1618. júl. 29. Nr. 93.

⁴² Acta Dietalia 134. o.

⁴³ OLE 15 1618. aug. Nr. 7.

⁴⁴ OLE 41 1619. Nr. 5.

megszagatni benneteket egymástól, hanem fizetéseket együtt akarjuk, hogy adgyátok. *Ne is késsetek evvel a dologgal, hogy előtörök valahogy más nem vegye* — hangsúlyozza az aláhúzott sorokkal, célozva burkoltan az új tatai főkapitányra, Balogh Istvánra. A levél végül kitér egy fontos létesítményre. Ha feljönnek, „akkor ugyan egy munkával alkoszunk az Csapó malom felől is”.⁴⁵

Az árendást mégis „egy esztendeiglen” Balogh főkapitány kapta meg 1619. május 22-én. A Kamara csupán annyit kötött ki neki, hogy a báránydézma továbbra is a királyt illeti.⁴⁶

A főkapitány még ebben az évben engedélyt kért malom és serfőző ház építésének engedélyezésére, valamint az elhagyott pusztafaluk telepítésére. A Kamara szívesen hozzájárul, egyben felhatalmazza nemcsak az elhagyott faluhelyek, templomok, települések, de a régi malomhelyek helyreállítására is.⁴⁷

Balogh főkapitány tervei megvalósításában egyelőre a hadiesemények akadályozzák. *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem 1619 augusztusában megindul hadaival II. Ferdinánd ellen. 1620-ban Pápa, Sümeg, Veszprém kezébe teszi le az esküt, amit Tata kapitánya, Balogh megtagadott, de a vár őrsege szívesen kaput nyitott az erdélyi hadaknak.

Két esztendőn keresztül Komárom vármegye a fejedelem fennhatósága alatt áll, azonban a nicolsburgi béke visszajuttatta Ferdinánd birtokába. A békekötés feltételeit követség vitte Konstantinápolyba, amelyen részt vett Balogh István is.⁴⁸

Bethlen híveitől két győri szolgabíró 1622. március 6-án átveszi Tata várát, Balogh Istvánt ismét beiktatja és installálja a kapitányságba.⁴⁹

Bánhida megtelepítése

Bánhida *Hédervári Ferenc* hűtlensége miatt királyi tulajdonba került, 1526-ban Bakics Pál és testvérei kapták. 1617-ben ismét koronabirtok, Tatához tartozik. 1594 óta pusztán állt helységnek megtelepítésében Pöttingernek semmi szerepe nem volt. Megszállítására *Kun Máté* jelentkezik a pozsonyi kamaránál. Tájékoztatása szerint „az elmúlt időkben Bánhidán lakott volna. És mostanában a Teőrökkel való békeséget látván igyekeznek az meg nevezet helre visszaszállani. És az teőbbet is haza híni akik az háborúság eleőtt abban az helben lakosok voltak volna.” A kamarát arra kéri, bocsátana szabadságot arra a pusztára, épülhetnének, gyarapodhatnának. A budai pasa engedélyét már megszerezték.

A kamara kérésükhöz szívesen hozzájárul, tekintve a letelepülésből folyó királyi hasznot. Négy esztendőre szabadságot kapnak, örökös jobbágságra kötelezik magukat.⁵⁰

Bánhida megszállásával a tataiak károsodtak, mert addig használták a pusztá falu szántóit, legelőit és erdejét. A kamarához panasszal fordulnak, beadvólva *Kun Máté* t, hogy megbízó nélkül telepít. Válaszul megígérik nekik, *Kun Máté*t levelükkel hivatják: „akarók érteni, ki akarattýából avagy engedelmből kezdette el, az megszállítást. Értvén azért a dolognak először mivoltát, bőségesebben értésekre adjuk akaratunkat.”⁵¹

A kamara elhallgatta, avagy megfeledezett egy esztendeje *Kun Máté*nak adott pecsétés engedélyéről. A tataiak sem nyugodtak meg a válaszbán, küldöttség ment Pozsonyba. A kamara meghallgatta panaszukat, mely szerint „Bánhidának megszállításával az ő barom földük megszűküllene és az erdei, melyből ez ideiglen mind épületre, mind pedig tűzre való fát szabadon hordottak, tőlek elszakadna”.

A tataiak Pozsonyból pátenslevéllel távoztak a bánhidaiakkal történt eligazításukról. Bánhida helyett két pusztafalu helyet: *Galyast*, *Alsószőlőst* és a bánhidai erdőt kérték, hogy „bátorságosan bírassák és

⁴⁵ OL E 15 1619. ápr. 4. Nr. 14.

⁴⁶ OL E 15 1619. május 22.

⁴⁷ OL E 15 1619. aug. 14.

⁴⁸ Balogh István 1628-ban is Budán követségben. *Takáts*, 1915. II. 380. o.

⁴⁹ OL Zichy lt. P 707. Fasc. 39 et A. Nr. 1. — 1622. szept. 13.

⁵⁰ OL E 15 1617. ápr. 13. Nr. 69.

⁵¹ OL E 15 1618. május 17. Nr. 37.

élhessék”. A király és a kamara „jó kedvéig és jó akarattyaig” a két pusztá használatához hozzájárult, de a bánhidaai erdőről a pápens levél hallgat, tehát nem kapták meg.⁵² Mindez Pöttinger dicstelen kapitánysága alatt történt. A bánhidaiai panasza Balogh István kapitánysága alatt folytatódik. 1619 júniusában a kamarához fordulnak, mivel „a tataiak élő földjüket és tilalmasikat akarják eltulajdonítani”. Szabadságuk még el nem telt, mindazonáltal akarná a kamara, hogy egyességben maradna a szegénység. Balogh István főkapitányt megkéri, hogy a szolgabíró és esküdtek szálljanak ki, régi emberek (hitesvallásúak) szerint állapítanak meg a határukat, melyek legyenek az élőföldjük és jelölnek meg határdombokkal.

A főkapitány megkapta árendába a jószágoknak hasznát, azért ahhoz képest oltalmat és a szegénységnek gondozását is reá bízta a kamara. Bánhida betelepítőjének, Kun Máténak szabadságot ígért, s méltó hogy kivételes helye abban meg is maradjon.⁵³

A bánhidaiakat nemcsak a tataiak zaklatták. Szabadságuk még le sem telt 1620-ban, Komárom vármegye alispánja kiszállt *Berczy János* járásába a portákat összeírni, így akarta a bánhidaiakat is rovásba venni. A falu vezetői közölték vele, hogy szabadságuk még nem telt ki, „Az mely szabadságunkról levelünket Rovó Urunk elő kívánván mi tőlünk, meg nem teljesíthettük, holott annak előtte való tatai kapitány az nagyságos Forgách Péter urunk elő kérvén tőlünk, el szaggatta volt”. Az adórovó alispán 15 napot adott nekik, bizonyítsák jogosságukat az igazító szék előtt. „De holott az sok gonosz idő és alkalmatlanság miat az idő alatt nem járhattunk dolgunkban, az Igazító Szék eljövén semmi inemű mentességünkre való levelet elő nem adhattunk.” — írják a Kamarának.

Sok könyörgésük után a vármegyénél elnyerték, a rovó viceispán sem ellenezte, hogy szabadságuk ideje felől a Kamarától hozzanak „bizonyos levelet”. Így fordulnak oda, melynél Kun Máté annak idején a pecsétes engedélyt szerezte. „Adjon Vienna az mi szabadságunkról levelet, kivel menthessük meg magunkat az mostani föl vetett porták contribuciból” — írja a bánhidaiai bíró keltezetlen levelében, amely azonban 1622 előtt keletkezett.⁵⁴

A bánhidaikkal igazságtalanul bánó, hatalmaskodó *Forgách Péter* a Bethlen Gábor által megszállt Tatán lehetett kapitány 1622-ig. Dicstelen tatai tartózkodásának egyéb adata ez idáig nem került elő. Annnyit tudunk róla, hogy az erdélyi fejedelem oldalán állt. „Az kik Bethlent hitták vagy kedvvel vették: Doczy István . . . Forgách Péter” — írja Eszterházy Miklós.⁵⁵

A Kamara 1625-ben felszólítja Balogh főkapitányt, ne akadályozza meg Budai Bornemisza Pál dikátort, sőt támogassa, hogy a töröknek hódolt falvak jobbágysai megjelenjenek a rovásoló előtt portaösszeírás céljából.⁵⁶

A tatai és komáromi kapitányok ellen Pest vármegye panaszt emel a nádornál 1631-ben, mert a vármegye megkérdése nélkül hajtják munkára a jobbágyokat. A fenti rendelkezések a nehezen megtelepített jobbágyok érdekében íródtak. 1633–34-ben a töröknek járó hűbéradó mindössze 100 akcse, ami alig mutat lakosra.⁵⁷

Balogh István főkapitány telepítései

A kapitány meegbiztatásához híven 1633-ban, a tatai váruradalomhoz tartozó Naszály pusztát tatai katonacsaládokkal népesítette be. Szabadságuk csak négy év után, 1637 Szent György napján járt le.⁵⁸ Bocskai hajdútelepítései óta a királyi Magyarországon is sok katonacsaládot telepítettek meg a várak közelében, egész falvak népesültek be, a várkapitányok helyben biztosították a fegyverfoghatót. A várat

⁵² OL E 15 1618. május 26. Nr. 57.

⁵³ OL E 15 1619. jún. 15. Nr. 19.

⁵⁴ OL E 41/b. Komárom megye, Bánhida. Keltezetlen.

⁵⁵ *Szalay–Salamon*, 1863–1870. I. 68. o.

⁵⁶ OL E 15 1625. ápr. No. 90.

⁵⁷ *Szakály*, 1981. 232. o., *Velics–Kammerer*, 1886. I. 96. o.

⁵⁸ OL E 158 Komárom megye. Naszály, 1695. 1077. o.

évtizedek óta nem fenyegette a török, a 20 évre kötött zsitvatoroki szerződés még nem járt le. A város lakóinak 1686-ig fennállt az egykori hódoltsági kötelezettsége. Tata város jövedelme 1559-ben 850 akcse, haszonélvezője Rusztem pasa, a budai vilajet beglerbége, hász-birtokos. 1621-ben a defterdár kincstári adóba 30 ház után 1500 akcset számolt. 1633–34-ben a hűbéradó 17 500 akcse.⁵⁹ Természetesen a városnak több volt 30 házánál, „évenként ötven akcse dzsizje adót fizet az, akinek ingósága 300 akcsét ér, vagyis házán, szőlőjén és földjén kívül marháit, házán belüli lelhető holmiját és hordaiban lévő borát számítva, 300 akcse értékkel rendelkezik”. Tatán 1635-ben 27 zsellérházat ír össze a dikátor, de nem rója meg adóval, mert szabadságuk még nem járt le.⁶⁰ Ha ezek is négy év mentességet kaptak, úgy 1635 táján települtek, mint Naszály. Azonosnak véljük a várfal közelében, katonák által lakott *Váralja* településsel, mely a Katona és Hajdú utca nevében is fennmaradt. Váralját a XVII–XVIII. század fordulóján is házas és házatlan zsellérek lakták, függetlenül Tata várostól, a főkapitány rendelkezett felettük.⁶¹

Tata királyi birtok zálogban

Balogh István főkapitány 1631-ben kérelemmel fordul az Udvarhoz, zálogba kívánja venni a tatai uradalmat. A Kamara addigi szerződését nem kívánja megváltoztatni, csak kiegészítésül az Udvarhoz benyújtott javaslatában záradéknak két feladat teljesítésének kötelezettségét kívánja: Az alattvalókkal méltányosan bánjon, és az egyházat törvényesen védelmezze őfelsége jószágának megtartásában.⁶² Az utóbbi kívánság ellenreformációs törekvést mutat, mert a vár őrsége protestáns vallású volt. Csáby idejéből ismerjük seregprédikátoruk nevét, Baloghról pedig tudjuk, hogy előzte a vár protestáns prédikátorát, katonáit pedig a katolikus vallás felvételére kényszerítette.

II. Ferdinánd király 1632-ben 21 ezer forintért zálogba adta Balognak az egész tatai domíniumot.⁶³

Balogh 1639-ben meghal, a tatai várbirtokot a királytól *Lozsy Péter* donációba kapja, amelybe a győri káptalan beiktatja.⁶⁴ Más forrás szerint 21 724 forintért zálogba vette. Ugyanezen összegért, 1644-ben *Zichy István* kezére kerül a zálog, amely a vár bormérési jogát magában foglalta.⁶⁵ A zálogbirtoklással együtt járt a tatai főkapitányi tisztség, különben *Zichy* veje volt Balognak.

Váratlan esemény zavarta meg 1644-ben *Váralja* megtelepült lakosainak életét. A tatai vitézek sikeres lesvetése felbosszantotta a basákat, s maguk kérték Tata lerombolását.⁶⁶ A vár őrsége bizonyosan tagadhatta részvételét a vállalkozásban, s arra hivatkozhattak, hogy házaikban meghúzódott „csavargók” tehettek.

Oszman budai pasa ekkor megparancsolta: Tata vára alóli lakosok más helyre szálljanak, mivel holmi csavargókat, lézengő tolvajokat befogadtak. A pasa parancsát „meg is cselekedték”. *Oszman* azonban július 29-én a tatai bírákhoz és polgárokhoz írt levelében parancsát visszavonta. Közben ugyanis *Konstantinápoly*-ba indult *III. Ferdinánd* követsége, s annak egyik követe *Paygot* arra kérte a pasát, hogy amíg a főkövet *Cserny* Budára érkezne, addig engedné meg ismét a váralljaitak hazaszállását. *Oszman* a kérését teljesítette. Amikor *Cserny* Budára érkezett, az is kérte, hogy „Tata várához tartozó házaikba minden ember, előbbi örökös jószágában szállhasson”.

A pasa ebbe is beleegyezett alábbi fenntartással: „Annak okáért ti Tata városiak ily okon megenge-

⁵⁹ *Velics–Kammerer*, 1886. I. 95., 96. o., *Káldy–Nagy*, 1985. 632. o.

⁶⁰ OL E 158 Komárom vm. 1632. Itt jegyzi meg a dikátor, hogy 3 ház deserta.

⁶¹ Tata története. Szerk.: *Bíró Endre*. Tata é. n. I. 212. o.

⁶² OL E 15 1628. 29. ápr. A tatai katolikusokról. No. 4. Csak a mutatóban található, az eredeti okmány elkallódott; E 15 1629. május Nr. 82.

⁶³ OL E 15 1631. dec. Nr. 14.

⁶⁴ *Lozsy Péter* donatiojáról P 707. Fasc. 39 et A. 3.

⁶⁵ OL P 707. Fasc. 39. et A. Nr. 4. *Zichy István* zálogáról.

⁶⁶ *Takáts*, 1915. I. 411. o.

dem, hogy ha enek utána valaminemő csavargokhnak a szálást ne adiatok, be is ne foghadjátok, mert hogi ha enek utana valami lézengő tolvajokat befoghadgiatok megtudositik, semmivel meg nem éritek, hanem az magatok bőrrüvel, ugy nyissátok fel az szemetöket.”

Ha nem ismernők a török–magyar kettős uralom furcsaságait, szinte hihetetlennek tűnne, miként kellett eltérni a pasa rendelkezését Tata vágvár közvetlen tövében.⁶⁷

Korona uradalomból magántulajdon

A tatai uradalmat 1646-ban III. Ferdinánd gróf Csáky László nak adományozta. Zichy István lemondva a zálogbirtokról, helyébe a győri vicegeneralatust kapta. Csáky donációja Tata város, Szomód, Baj, Bánhida, Naszály, Gyermely, Tárján és Héreg Komárom megyei helységekre szólt. A várbirtok korábbi három faluja így hétre gyarapodott.⁶⁸

Tata új földesura, Csáky László 1642-től Komárom és Zólyom megye főispánja, királyi tanácsos és kamarás, majd országbíró, Tata, Pápa főkapitánya. Halálával fiai: Péter, Pál és László öröklék a domíniumot.⁶⁹

Tata 1649-ben 30 portája legalább 120 háztartásnak felel meg, s körülbelül 600 családtagnak. 21 nemes család közül később több jelentős szerephez jut a város és uradalom vezetésében.⁷⁰

Ebből az időből ismerjük az újjátelepült Tata első pecsétnyomóját, Jó Mihály 1658-ban írt végrendeletén volt található. Jó Tamás bíró neve mellett címerpajzsban talpon álló kettős mankós kereszt, a pajzs fölött négy betű vagy évszám.⁷¹ A város középkori, 1490-ből származó pecsétjére emlékeztet, amelynek közepén, vágott pajzsának jobb oldalán ugyanazon kereszt látható, a balon pedig az Anjou-liliom és négyosztásos pólya.⁷² 1666-ban is ugyanezt a pecsétet használhatta a város, egykori királyi adomány emlékeként. Ifjú Csáky László parancsára változtathatták meg, 1679-ben pecsétjükben az ekevas és csoroszlya látható, jelképezve jobbágyi elkötelezettségüket. Az I. Lajos király által adományozott mezővárosi kiváltság külső jelképe is megszűnt.⁷³

A tatai uradalom Csáky László alatt

A tatai váruradalom egyedüli birtokosa 1670-től ifj. Csáky László. Költekező, fényűző életmódja állandó adósságokba keveri. Róla keletkezhetett a „Csáky szalmája” szólásmondás, méltán ráillett, a jószágával nem törődő főúrra. A birtok jövedelme kevés volt számára, állandóan kölcsönöket vett fel. Előbb kisebb jószágait adja zálogba, majd végül eladósodva, Tatát is. 1690-ben adóssága 55 500 ft. Következő évben a 30 ezer forintot kölcsönző tatai prófuntmester Hochburg Lipótnak és feleségének adja zálogba

⁶⁷ Tatai református egyház levéltára. Osman budai pasa levele a tatai bírákhoz és polgárokhoz 1644. jún. 29.; Hírnök, 1842. 70. sz.

⁶⁸ OL P 72 Fasc. 485. — 1649. ápr. 17.

⁶⁹ OL P 108. — 1668. Fasc. F. Nr. 108. Rep: 40

⁷⁰ Körmendi, 1983. 106. o., OL E 158 1699. Nobiles Tata 23 nemes családot sorol fel, a legtöbb dica után Gellért János 65 ft. 47 dénárt és a két Pázmándy 67 ft. 12 dénárt fizet.

⁷¹ Tatai református egyház levéltára 1945-ben elpusztult. A szerző 1936. jan. készített másolatot okmányairól; Turul 1907. 167. o. Budavár címerében mankósvégű kettős kereszt.

⁷² Tata története. I. k. 176. o.

⁷³ Magyar Történelmi Tár. Pest 1855. I. k. 175. o. — Lugossy közlése. Századok, 1867. 424. o., Tata tört. I. k. 210. o. szerint a pecséten látható két ekevas. Megállapítása téves, mert ekevas és csoroszlya van rajta.

Tatát. 1695-ben Hochburg Lipót özvegye, Pázmándy Gergely és Sokoray János vicekapitány osztoznak a tatái bérlet hasznán.⁷⁴

Csáky László pénzszerzésének egyéb módja

Csáky Tátán kuriális telkeket ad zálogba. Tizenegy ilyen telekhez jutnak családok: az Eölbey, Pázmándy, Somodi Borbély, Szombathy, Foghtóy, Maracskó, Kéry, Sokoray és a telkek megváltásához eleendő összeggel rendelkező módosabb jobbágyrendűek.

Borbély aliter Szabó Ferenc 700 ft-ot fizet inscriptiós telekért.⁷⁵ Csáky jobbágyokat szabadít fel tetemes summa ellenében a jobbágyi kötelezettségeik alól. Szabó Mihály „mindennemű funduson mostan lakik és resideal . . . azon fundust és ház helyet is minden ahoz tartozandó réteivel, szántó földével szabad járó mezeivel, makkos és fejszével vágó erdeivel, szőleivel és cum universis minden földesúri fizetéstől szabadossá tettük, úgy hogy . . . magára, feleségére, maradékára is nemes levelet, armalist válthasson.”⁷⁶ A felszabadított libertinusok hamarosan éltek a lehetőséggel, így kapott nemességet I. Lipóttól Gellért István 1691-ben, a Borbély aliter Szabó család 1694-ben, a Joó család 1694. március 16-án, azt követi Szabó Mihály december 14-én kiállított armalista.⁷⁷

Csáky előbb 1674-ben elveszi a tatái reformátusoktól a templomot, iskolát, paplakot, majd szorult helyzetében, 1683-ban a templomot 600 ft-ért visszaadja.

Csáky a malmokra is adott inscriptiót, így Tátán hatot, Naszályon kettőt.

Utolsó szorultságában csekély összegekért lehetett tőle kapni házhelyet. Fejér György egy házhelyet „udvarostul és folyásában lévő méheknek készített helyestül” 45 talléron vette zálogba, Varga Mihálynak egy majorhelyet udvarostul tizenegy forint 25 pénzen adta zálogba, 1695. július 24-én.⁷⁸

Tata lakosságának megfoghatkozása

Szirmay István jószágkormányzó a tatái jobbágyok panaszát írásba foglalta 1695-ben. Hochburg Lipótné tisztartója Gasics Ferenc követte el velök szemben hatalmaskodásait: „Így Gálly István pusztán hagyott maga házát, mivel hogy feleségét is tömlöcöztette, Somogyi György, Varga Mihály (hasonló) ok miatt távozott. Marton Pál bátyja el ment és másutt valahol lakik, így az eőtse is el bújdosott János nevű jobbágy, Orbán János, Jójárt Istók, Rúc Márton és Vas Péter a tisztartó sanyargatása miatt elszöktek.”⁷⁹

Hochburgné 125 jobbágya közül egyesek így panaszkodnak a basáskodó tisztartóra. Nemcsak Gasics viselkedett így. A század folyamán kicserélődött lakosság elvándorlásának egyik oka lehetett a tisztartók túlzott követelése.

A Csákyak földesurasága alatt mindig érkeztek jövevények, ugyanakkor távoztak is a növekvő követelések miatt. 1695-ben 108 jövevényt írtak össze a 227 lakosból. A nincstelenek földlyukakban laktak, „de némel adót fizettek, gróf Csáky úr eő Nagysága részére gyalogul szolgáltak”.⁸⁰

Kara Musztafa nagyvezérnek 1683-ban Bécs ostromára induló serege Székesfehérvárnál megállapo-

⁷⁴ OL P 198 Fasc. 25 Nr. 381.-1695.

⁷⁵ OL P 198 Fasc. 34. Nr. 640. — Somodi Borbély Péter vallja a győri káptalan előtt. — Fasc. 64. Nr. 8. Szombatyak elzálogosítják tatái curialis telküket.

⁷⁶ OL P 198 Fasc. 64. Nr. 5 — Győr, 1694. dec. 15.

⁷⁷ *Alapi*, 1911. 190., 206., 214., 257. o.

⁷⁸ OL P 198 Fasc. 26. Nr. 399. — 1695. júl. 24.

⁷⁹ OL P 198 Fasc. 24. Nr. 381. — 1695. jún. 18.

⁸⁰ OL P 198 Fasc. 24. Nr. 384.

dott, ott várta be Murad Giraj tatár kán érkezését. Várakozása alatt portyázó csapatai bekalandozták a vidéket. Tata őrsége elhagyta a várat, Komáromba távozott. „Midőn a Török Bécs alá ment volna, akkoron nagyobb részt említett városnak és templomnak együtt összeégette” — vallja később Szabó Mihály.⁸¹ Három évvel később, Buda felszabadítása idején Tatát elkerülték a szövetséges hadak is, azért az Alföldről menekülő Alsónémedi lakói részben Tatán, Komáromban és Szőnyben húzódtak meg. Az alsónémedi Kurdi család Tatán telepedett le, nem tért vissza elhagyott falujába.⁸²

1695-ből 215, illetve 227 jobbágy nevét ismerjük. Alig találunk közöttük néhány nevet, mely az első, 1614-ben összeírtakból megmaradt. Azóta a kapitányok és a lakosság közötti számtalan összeütközés elvándorlást eredményezett. 1648-ban a diktátor mindössze hat portát számlált, egy év múlva viszont 30 porta összeírásáról tudunk, tehát beköltözésről lehetett szó.⁸³ Az elvándorlás egyik okára rávilágít az 1695-ben készített összeírás és tanúvallatás, amelyet fentebb említettük.⁸⁴

A betelepülés idejétől szinte változatlan Tata befogadó képessége. Nincs földínség, ugyanúgy jut mindenkinék 1695-ben is, mint 1608-ban. „A tatai dominiumban az szántó földek, rétek nincsenek is derigende elosztva, lévén annyi, hogy az lakosoknak elégséges csak marhája volna, kivel szánthatna és magát kivel megh vethetne, iránt is semmi discrimen nincsen, az szabad úgy iga mint épületre való fákból, lévén Isten áldásából igen bőséges, a midőn teczik az szegénységnek is valamikor szabad vágni és hozni minden nemű penzio nélkül. Levén pedig oly makkos erdőből ezen Dominiumhoz tartozandók, mellyeknek szomszédságában lévő falukban engetetnek sertés marha tartatni is ezen makból.”⁸⁵

Hochburg Lipótné egyik tehetősebb jobbágya, Vály István vallja 1695-ben: „18 mérőig vagyon vetése, valahol teczik neki, ottan vethet, ökor hat, lova négy, három tavali csikója, négy tehene, három kéteszten-dős tinója, három tavalyi bornya, három sertése, szőlő, réttye és erdeje per omnia ki is mint hogy elegendő határokok vagyon.”

Csáky László halála után 1698-ban a Bécsben lakó báró *Krapf család* vásárolja meg Tatát a királytól, mert Csáky halálával visszazállt birtoka a kincstárba.⁸⁶

A tatai várbirtok falvai a XVII. században osztoztak a város sorsában.

Szomód

A 25 telepes jobbágy 1614. évi gazdasági helyzetével korábban megismerkedtünk. 1618-ban 4 portával írták össze, 1622-ben ez megkétszereződik, 8 1/2 portára, de 1648-ban 6 1/4-re apad. A szomódi ref. gyülekezet úrasztali kelyhe 1620-ban készül, vallásgyakorlatuk a század folyamán 1674-ig zavartalan, amikor prédikátorukat a pozsonyi törvényszékre idézik.⁸⁷ Szomód lakossága 1683-ban elmenekül a török és tatár csapatok elől, *Füzítő* nádasaiba rejtőzik.⁸⁸ Későbbi tanúvallomás szerint: „Az öregektől hallottuk, hogy régenten csak szállások voltak a mostani falu helén.” A visszatérők nem az addigi falu helyén települtek újjá.⁸⁹ Családnevek 1695-ben: *Bala, Ballabás, Biter, Borsos, Caecus, Csonka, Csontos, Csutki, Deli, Domek, Erdélyi (2), Gáll, Kaszab, Kéry, Kovács, Kun, Major, Már, Márty, Mészáros, Mocsy, Mocsáry, Morsi, Nagy (2), Németh, Papp, Pintér, Siket, Szabó, Szuta, Szűcs, Tóth, Vezekényi*.

⁸¹ PPEA 1903. Pesti Commissio 1721. márc. 26. Tanúvallomások. A tatai ev. református templom és iskola ügye a 18. században. 176. o.

⁸² *Rohrbacher*, 1888. 166. o. Tévesen török eredetűnek véli a Kurdi családot. OL P 198 Fasc. 34. Tatai vágház alatt lakozó Kurdi család. *Lakatos*, 1980. 60–74. o.

⁸³ OL E 158 Komárom megye. Tata.

⁸⁴ OL P 198 Fasc. 24. Nr. 381. — 1695.

⁸⁵ OL P 198 Fasc. 24. Nr. 380. — 1695. jún. 22. Proventus Allodialis.

⁸⁶ *Rohrbacher*, 1888. 123. o.; OL P 108 Fasc. F Nr. 110. — 1696.

⁸⁷ *Borovszky*, 1907. 503. o.

⁸⁸ *Takáts*, 1927. IV. k. 563. o.

⁸⁹ OL P 185 Fasc. 17. Nr. 11. — Szomód, 1749. ápr. 13.

Tata árendátorainak s lakóinak földművelése és állatállománya 1695-ben*

	Vetés p. mérő	Kapás szőlő	Ökör	Tehén	Tinó	Borjú	Ló	Csikó, öszvér	Sertés	Juh	Lakos							
Hochburg Lipótné	974	64	252	311	202	79	98	25	388	605	135	227						
Sokoray János	699	28	182	186	164	69	56	12	208	573	62							
Pázmándy Gergely	290	12	58	60	31	4	14	6	64	250	30							
Ökör	0	1	2	4	6	8	10	12	14	16	17	38	= 492	Átlag				
Családfő	136	1	27	18	18	12	1	8	2	2	1	1	= 227	2.16				
Tehén	0	1	2	3	4	5	6	7	10	12	13	14	17	28	30	35	38 = 557	Átlag
Családfő	91	31	39	25	12	6	7	6	1	1	1	2	1	1	1	1	1 = 227	2,4
Ló	0	1	2	3	4	5	6	8	= 168	Átlag								
Családfő	165	8	28	12	9	1	3	1	= 227	0.74								

*Forrás: OL P 198 Fasc. 24. Nr. 382.

Az 1614-ben összeírtak közül hat családnévvel itt is találkozunk. A századvégi állapotra vetít vissza az 1705-ben készült összeírásuk. „Itten hely számra semmit sem adtak, hanem ki miként bírja magát, a szerint az robotot kívánták, úgy mint a szántást, vetést és amire kívántattak. Szőlőhegyük lévén borbéli, gabonabeli dézsmát megatták. Vagyon valamely egy kerekű malmok is, hanem jövedelmének egyike az uraságé, másik fele a falué, harmadik része a molnáré.”⁹⁰ Szomód 1699-ben 44 dikaegysége után 484 ft. 90 dénárt fizet.⁹¹

Baj falu

Legközelebb Tatához, mindig megérezte a hadak járását. Talán azért is dúlták fel szívesen, mert jó bora termett s éppen az jelentette vesztét. 1614-ben még gyengén megszállott, 1622-ben és 1626-ban 4 portával írják össze, az utóbbi évben 6 ft. dicát, 2 ft királyi ajándékot fizet. Portaszáma 1635-ben a felére fogy, 2 háza megégett. Három évvel később mindössze 2 portát talál a rovásíró Bajon. 1648-ra kiheverte a veszteségeket, mert ismét 4 1/2 portával róják meg. A lakosság növekedése összefügghetett a Csáky család telepítésével, ahogyan több helységüket is benépesítették. 1674-ből ismerjük *Samarjai Márton* református prédikátoruk nevét; Pozsonyba idézték.⁹² A falu 1683-ban elpusztul, öt év múlva is „puszta”. Régi lakosai ezután tértek vissza, 1690-ben öt gazda „mög szállották”.⁹³ 1693-ban 1 telekkel és 14 zselérral írták össze. A falu bírása vallja 1695-ben: „Pusztai helységek (telkek) vannak azon Possessióban, azok elpusztulván még Török, Tatar, Kurucz járástul fogvást most is ezen álapodba vannak.” A falu lakói közül ekkor 10 állandó, 14 jövevény.⁹⁴ Családnevek: *Dany* (2), *Gimessy*, *Gyarmathy*, *Kulcsár* (2), *Pap*, *Tóth* (2), *Vass*. Jövevények: *Borsos*, *Csery*, *Csilaho*, *Főry*, *Karasz*, *Kovács*, *Kis*, *Molnár*, *Nagy*, *Pápay*, *Szalkay*, *Szeles*, *Szolyomy* (2). Az 1699. évi új dikarend szerint 23 egység után 248 ft 95 dénárt fizetnek. „Ezen időben bor dézsma robottya és mindennemű állapottya azon szerint vagyon, mint a meg írt szomódiaknak, vagyis amint bírják magukat, úgy robotolnak, szántanak, vetnek és amire kívántatik.” Malmuk nincsen, legközelebb Tátán őrlethettek.⁹⁵

Bánhida

Nehéz megtelepülésüket 1620-ig nyomon követtük. 1622-ben a róvó összeíró szerint még nem telt ki szabadságuk. Négy év múlva pedig teljesen kimaradtak az összeírásból. 1635-ben újból feltűnnek 1 portával, ami nagyon gyenge településre vall, de ez is 1/2 portára fogy 1639-re. 1641-ben Zichy Istvánnál van zálogban. Minden valószínűség szerint Csákyék újabb telepesekeket hoztak, s annak nyomán 1648-ban Bánhidának 4 portája került összeírásra.⁹⁶

Itt is református gyülekezet alakult. Azonnyomban, hogy a protestáns lelkészek első csoportját 1673-ban a Wesselényi-féle összeesküvéssel kapcsolatban Pozsonyba idézték, *Marosi István* bánhidai prédikátort Csáky mindenéből kifosztatta, a tatai várban addig tartotta fogságban, míg magát sarcon meg nem váltotta.⁹⁷

⁹⁰ OL E 156 U. et C. Fasc. 89. Nr. 39. Oppidi Tata. Anno 1705. dec. 15.

⁹¹ OL E 158 Dica Processus Jauriensis 1699, Szomód.

⁹² *Borovszky*, 1907. 503. o.

⁹³ OL P 198 Fasc. F. Nr. 106. — 1690.; *Osváth*, 1938. 527. o.

⁹⁴ OL P 198 Fasc. 24. Nr. 380. — 1695. jún. 22.

⁹⁵ OL E 156 U. et C. Fasc. 89. Nr. 39. Oppidi Tata 1705.

⁹⁶ OL E 158. 1107. o. Bánhida.; *Osváth*, 1938. 535. o.

⁹⁷ Tatai református egyház lt. Marosi I. levele. Elpusztult 1945-ben, másolata a szerző tulajdonában 1936. jan. készült.

Szomód árendátorai jobbágyainak földművelése és állatállománya 1695-ben

	Vetés p. mérő	Kapás szőlő	Ökör	Tehén	Tinó	Borjú	Ló	Csikó, öszvér	Sertés	Juh	Lakos	
Hochburg Lipótné	214	–	91	69	32	8	34	11	102	206	22	
Sokoray János	75	–	16	20	10	1	12	1	34	–	10	36
Pázmándy Gergely	79	–	14	8	5	–	4	–	14	–	4	
Ökör	0	2	4	6	8	9	10	12	= 121	Átlag		
Családfő	16	2	6	7	1	1	1	2	= 36	3.3		
Tehén	0	1	2	3	4	6	7	8	= 97	Átlag		
Családfő	3	7	11	7	3	2	1	2	= 36	2.7		
Ló	0	2	3	4	6	= 50	Átlag					
Családfő	18	10	4	3	1	= 36	1.4					

Baj árendátorai jobbágyainak földművelése és állatállománya 1695-ben

	Vetés p. mérő	Kapás szőlő	Ökör	Tehén	Tinó	Borjú	Ló	Öszvér	Sertés	Juh	Lakos	
Hochburg Lipótné	101	–	30	30	16	1	11	1	47	–	19	
Pázmándy Gergely	26	–	–	6	4	–	–	–	10	–	5	24

Ökör	0	2	4	6	= 30	Átlag
Családfő	16	4	1	3	= 24	1,5

Tehén	0	1	2	3	4	= 36	Átlag
Családfő	5	8	6	4	1	= 24	1,5

Ló	0	1	2	3	= 11	Átlaga
Családfő	18	2	3	1	= 24	0,45

Kilenc év múlva a helység ismét elpusztult, török–tatár hordák felégették, lakosai szétfutottak, soha többé nem tértek vissza. Az 1683-ban bekövetkezett pusztuláshoz fűződött később a *Szelim barlang* mondája, amely szerint a lakosság a falu fölötti barlangba menekült, s ott fojtották benn őket. Hasonló monda másutt is keletkezett, azért kevés hitelt adhatunk megtörténtének.⁹⁸

A falu 1688-ban még pusztá, 1690-ben is csak „szállani kezdik”.⁹⁹ A századforduló táján Felföldről új telepesek érkeznek. „Ezen falu tót nemzetből áll, volt ezen helységben harminc egész hely, ezeknek husza de praesenti pusztá, tizen pedig laknak. Minek előtte ezen pusztát a mostani lakosok megszállották volna, consentiálták (egyeztek) akkorbeli földes uraival ezen helységnek, úgy mint bécsi Krapf úrral, hogy minden robotnak praestatiojával immunitaltatván”, azaz semmi robotot nem teljesítenek, minden egész telek után negyedévenként fizetnek 1–1 forintot. Előbbeni földesuruktól (Csákytól) mindennemű robotnak teljesítésére kényszerültek. Malomhely, kocsmá és mészárszék a falu, dézsmát adnak borból, gabonából, úgy másfélékből is, nemkülönben a kilencedet is kiadják. Bánhidának plébánosa volt, az uraság évente adott őkegyelmének jó akaratjából 60 ft-ot. Konyhára semmivel nem tartoznak az uraságnak, hanem amivel lehet „gazdálkodnak, kedveskedés kedviért”.¹⁰⁰

Naszály

Megtelepítésének pontos idejét, 1633-at megismertük. 1637-ben 1/2 portáját írták össze. 1643-ban *Zichy Ferenc* birtoka, alatta 1648-ban 4 portára gyarapodott.¹⁰¹ Későbbi tanúvallomások szerint „régiektől azt közhírül hallották, valamely özvegy asszony építtette a református templomukat a helységgel együtt”.¹⁰² Egyedül *Zichy Pál* feleségére, *Csáby Sára* ra gondolhatunk az özvegyasszonyban. Anyja *Csáby Mihály* özvegye arra kéri vejét, *Zichy Pált*, hogy „az minemű vallásban és hitben az eő edes Attyok volt, és ki múlt, minden készítés nélkül meg tarchia és abban ne háboritassa ezen két árváimat”.¹⁰³

Prédikátorukat, *Lévai János* t szintén Pozsonyba idézték.¹⁰⁴ Naszály malmát 1672-ben említi egy összeírás, minden kerék után 1–1 tallérral adózott.¹⁰⁵

A falu 1685-ben a tatároknak esett áldozatul „*Molnár Farkas János* volt molnár gazda az Tatároktól levágattatott, az malom gazda nélkül félben épületben maradván”.

Csáky László 1684-ben 196 ft. ellenében *Huli Molnár Pálnak* adta a malmot zálogba.¹⁰⁶

Naszály 1695-ben három társbérli: *Hochburg Lipótné*, *Sokoray János* és *Pázmándy Gergely* gondviselésében. A 23 jobbágycsaládból 12 állandó telepes, 11 jövevény, tehát az 1683. évi pusztulás után érkezett.

Az állandó lakosok családnévei: *Bokros, Patkó, Váci (2), Polyák, Nagy, Kató, Mészáros, Szép, Timár, Csizmadia, Batthay*. Jövevények: *Szölösy, Hegedüs, Batha, Juhász, Szabó, Kún (2), Csekey, Püspök, Nagy (2)*.¹⁰⁷

⁹⁸ *Mohl*, 1909. 42–42. o.

⁹⁹ *Gyulay*, 1894. 13. o. — Bánhidán 1694-ben 5 gazda.

¹⁰⁰ OLE 156 U. et C. Fasc. 89. Nr. 39. — 1705. dec. 15. — A nagy nyomor miatt egy év után parókusa elhagyja a plebániát. Győri püspöki lvt. Can. Visit. 1714.

¹⁰¹ OLE 158 Naszály. — 1648. pag. 1107.

¹⁰² OLE P 185 Fasc. 17. Nr. 11. — 1749. ápr. 13.

¹⁰³ OLE P 707 Fasc. 9. Nr. 39. — 1617. dec. 30.

¹⁰⁴ *Borovszky*, 1907. 503. o.

¹⁰⁵ *Ortutay*, 1983. 130–145. o.

¹⁰⁶ OLE P 185 Fasc. 39. Nr. 861. — 1684. okt. 9.

¹⁰⁷ OLE P 198 Fasc. 24. Nr. 381. — Naszály 1695. Consr.

*A naszályi árendátorok jobbágynak földművelése és állatállománya 1695-ben**

	Vetés p. mérő	Kapás szőlő	Ökör	Tehén	Tinó	Borjú	Ló	Öszvér	Sertés	Juh	Lakos	
Hochburg Lipótné	142	6	68	62	51	15	25	2	85	246	16	23
Sokoray János	116	2	33	32	33	13	12	3	48	800	3	
Pázmándy Gergely	19	1	6	15	7	8	4	1	11	–	4	
Ökör	0	2	4	6	7	12	14	16	17	18 = 107	Átlag	
Családfő	2	1	2	1	2	1	1	1	1	1 = 23	4,6	
Tehén	0	1	2	3	4	6	8	11	12	14	18 = 49	Átlag
Családfő	4	1	3	3	6	1	1	1	1	1 = 23	2,13	
Ló	0	1	2	4	6	8	= 41	Átlag				
Családfő	14	1	1	3	3	1	= 23	1,7				

*Forrás: OL P 198 Fasc. 24. Nr. 380.

Vértesszöllős puszta

Alsószöllős néven találkoztunk vele, amikor a tataiak megkapták a kamarától 1618-ban. Később az adórovásból kimaradt, mindig puszta. Megszállítását *Jankovics Nepomuki János* jegyző 1671-re teszi. Tudomása szerint a győri *Hintli* (recte *Gindl*) és *Jeszenyák* család, néha a tataiak bírták. „Legelső lakos volt ott Szabados Pápista. Annak utánna Szabados után több lakosok ideérkeztek, Pétervárról Bánhidi Istók, Csordás József, Varga István kálvinisták. Ezek innen elmenvén, utánuk jött ismét Pápisták különböző helyekről.”¹⁰⁸ Bánhida megtelepítésénél tapasztalhattuk, hogy egykori lakói közül többen Pétervárról tértek vissza. Alsószöllős megtelepítése idején is onnan költözhetek vissza – rövidebb időre – a nevében is eredeti származási helyét viselő *Bánhidi Istók*.

Tarján megszálltatása

A falu még a 15 éves háború alatt elpusztult, s csak 1646-ban települt újjá. Id. *Csáky László* a tatai jószág birtokába jutva, azonnal hozzáfog az elhagyott Tarján puszta megszálltatásához. Bajon lakozó *Herbath István* kötelezettséget vállalt, „hogy ő más idegen Emberekkel és Jobbággyokkal együtt megszállanak és örökös jobbággyok lennének”. Csáky az alábbi feltétellel járul hozzá: 1. Tarján pusztához csatolja még Beczet és Kapát. 2. Négy esztendő szabadságot ad és oltalmat a meglepedésben. Annak letelte után minden házasgazda esztendeig 4–4 ft-tal, zsellér felével, az egész falu 2 szarvassal tartozik, ez minden szolgálatjokért való adózás. Emellett a dézsmát szokás és törvény szerint mindenből kiadják esztendőként. *Herbath János*nak megengedte, hogy személye a falu bíróságától ne terheltesse, Szomódról két jobbággyát, *Barsi Imrét* és *Kovács Miklóst*, a falunak nagy kára nélkül a tarjáni új telepedésre maga mellé vehesse. Minden rendbeli gondviselőjének parancsolja, hogy a telepítésben őket igazán megtartsa, minden oltalommal és gondviseléssel legyenek hozzájuk. *Herbath János*nak a telepítésben végzett tevékenysége érdeméért örökös szabadságot ad, amelyet Csáky özvegye gr. *Battyáni Magdolna* is megerősített 1656-ban, hozzáadva, hogy *Herbath* fiára, *Mihályra* is kiterjeszti.¹⁰⁹

Két héttel később a puszta török földesura, *Omér* aga esztergomi főlovas aga is ad a telepítésről hitlevelet; „Tarjáni Puszta faluhelyeimet akarom megszállítani.” Háromesztendei szabadságot ad, annak elteltével „az helyes két tallért adjon esztendőtt által, a zsellér egy tallért, ezenkívül semmivel ne tartozzanak se dézsmával, hanem hús szekér fával”.¹¹⁰

Gyermely

A gyermekelyi református egyház anyakönyvében található feljegyzés: „A 17. században ez a falu a Budán lakó törökök uralma alatt volt, ebben az időben mindazon lakosoknak, akiknek kocsijuk és lovaik voltak, ajándék képpen a budai várba kellett szállítaniok 2 csillge fát és három izben tüzelőfát két lóval, ezenfelül 23 szarvasmarhát behajtani.”¹¹¹

A falu 1683-ban elpusztult, öt év után még „puszta”. 1695-ben 15 lakosa „subditus Communis”, tehát közbirtokossága. A summát maguk között felosztják, soha dézsmát nem fizetnek. Évi adójuk 40 ft., fizet-

¹⁰⁸ *Lánczos*, 1982/4. 27–28. o.

¹⁰⁹ OL P 198 Fasc. 20. Nr. 309.

¹¹⁰ *Osváth*, 1938. 555. o.

¹¹¹ Uo.

*Gyermely és Tárján gazdasági adatai 1695-ben**

	Vetés p. mérő	Kapás szőlő	Ökör	Tehén	Tinó		
Gyermely közbirt.	14	11	19	19	12	6	
Tárján közbirt.	225	–	37	57	35	35	

	Borjú	Ló	Csikó,	Sertés	Juh	Lakás	Pénz
Gyermely közbirt.	17	4	25	–	15		
Tárján közbirt.	15	8	112	–	24	49	

* Forrás: OL P 198 Fasc. 24. Nr. 384.

*A tatai váruradalom helységeiben telkes gazdák 1690–1701 között***

Évben	Tata	Szomód	Baj	Naszály	Bánhida	Tárján
1690	60	22	5	10	5	4
1694	94	24	20	17	?	13
1701	254	55				

Tátán 1690-ben 6, 1701-ben 31 nemes élt.

** Forrás: *Gyulai*, 1894. 13. o.

nek Szent György és Szent Mihály napján. Mészárszék a falué, malmuk nincs. A tiszttartónak minden esztendőben egy pár cszímát adnak.¹¹² 1699-ben a falu dikaegysége 30, utána 317 ft. 85 dénárt fizet.¹¹³

Héreg

A XVII. században egyideig pusszta. 1662-ben települt újjá. Református vallású lakói a Hont megyei Ágóról származtak. Prédikátoruk 1674-ben *Mohácsi Ferenc*.¹¹⁴ 1683-ban a falu elpusztul, 1699-ben is alig-megszállt. Dikája Komárom megye 20 helysége közül a legkevesebb: 103 ft 45 dénár.¹¹⁵

A tatai domínium a báró Krapf család tulajdonában

Csupán 1698-tól a XVIII. század elejéig követjük nyomon a tatai domíniumban történt változásokat. Krapfék tulajdonába kerülve, megszüntették a három bérlő viszonyát, amelynek nyomán a lakosságban nagyarányú apadás következett be, az 1695-ben 227 család 1705-ben 189-re apadt, pedig közben 37 az újonnan beköltözők száma.¹¹⁶

A tíz év alatt eltávozott 75 család közül a legtöbb a Hochburg- és Sokoray-majorságában foglalkoz-

¹¹² OL U. et C. Fasc. 89. Nr. 39.; P 198. Fasc. 24. Nr. 380.

¹¹³ OL E 156 Dica Processus Jauriensis; Gyermely 1699.

¹¹⁴ *Osváth*, 1938. 557. o., *Borovszky*, 1907. 503. o.

¹¹⁵ OL E 158 Dica . . . 1699. Héreg.

¹¹⁶ OL P 198 Fasc. 24. Nr. 384.

tatottak közül került ki. Gasics tisztartóval együtt nyolc subditusa (alattvaló) távozott, valószínű Hochburgné vörösvári birtokára.

Tata új földesura, báró Krapf Gáspár bécsi udvari tanácsos a birtok átvétele után azonnal hozzáfog Bánhida betelepítéséhez, előnyös feltételek mellett egyelőre 10 család érkezik a Felföldről. Gyermely és Tarján lakossága is gyarapszik létszámban. Krapfék 1700-ig egyetlen telekre adtak inscriptiót, Somodi Borbély Péter aliter Fábián előzően Csáky Lászlótól „örökös fundus”-t, Krapftól „egy darab földet nagyobbításnak okáért” válthatott meg.¹¹⁷ Krapf megerősítette a malmokra adott zálogos leveleket is.

A tatai domínium 29 évig volt a Krapf család tulajdonában, ezen idő alatt lakóinak nyugodtabb volt élete, mint Csáky földesuraságok alatt.

IRODALOM

- Acta Acta Dietalia Anni MDCXVIII. Pestini, Budae et Cassoviae 1790.*
Alapi Gyula 1911: Komárom vármegye nemes családjai. Komárom.
Borovszky Samu 1907: Komárom megye és Komárom. Budapest.
Gyulai Rezső 1894: Törökvilág Komárom megyében. Komárom.
Jakus Lajos 1977: A tatai református egyház története. (Kézirat.)
Jenei Ferenc 1956: A tatai vár. Budapest.
Káldy-Nagy Gyula 1985: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Budapest.
Körmendi Géza 1983: Tata a szerződéses mezőváros. Tata Baráti Körének tájékoztatója. Tata.
Lakatos Ernő 1980: Alsónémedi története a X. századtól 1944-ig. In: Alsónémedi története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván. Alsónémedi.
Lánczos István 1982: Adalékok Szöllös (Vértesszöllös) történetéhez. Honismeret 1982. 4. sz.
Mohl Adolf 1909: Tata plébánia története. Győr.
Ortutay András 1983: Naszály története. Tata Baráti Köre. Tata.
Osváth Adolf 1938: Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Budapest–Sashalom.
Rohrbacher Miklós 1888: Tata története. Tata.
Szakály Ferenc 1981: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest.
Szalay László–Salamon Ferenc 1863–1870: Eszterházy Miklós Magyarország nádora. I–III. Pest.
Takáts Sándor 1927: Rajzok a török világból. Budapest.
Tóth Ferenc 1808: A helvétziai vallástételt tartó tul a Dunai superintendensek . . . élete. Győr.
Velics Antal–Kammerer Ernő 1886–1890: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

OL Magyar Országos Levéltár

A Magyar (pozsonyi) Kamara Archivuma:

OL E 15 = Expeditiones Camerales

OL E 21 = Benignae Resolutiones

OL E 41 = Litterae ad Cameram exaratae

OL E 41/b = Uo. Keltezetlen beadványok

OL E 156 = U et C Urbaria et Conscriptiones

OL E 158 = Conscriptiones Portarum

¹¹⁷ OL P 198. Fasc. 34. Nr. 640.

MPEA Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár
OL P 72 Csáky család lt.
OL P 108 Eszterházy hercegi cs. lt.
OL P 185 Tatabánya Eszterházy cs. lt. Gesztési uradalom
OL P 198 Tatabánya Eszterházy cs. lt. Tatabánya uradalom
OL E 196 Thurzó cs. lt.
OL P 707. Zichy cs. lt.

Egyéb levéltárak

Wien K. plt. = Bécsi volt Közös pénzügyi lt. Takáts S. jelzetei szerint
Wien Kr. Hkr. = Bécsi Kriegsarchiv Hofkriegsrat
EOL = Evangélikus Országos Levéltár, Budapest
Ráday-Gyűjtemény Budapest, abban a Jerney-gyűjtemény
Tatabánya református egyház levéltára

SOÓS LÁSZLÓ

FOGARASI JÁNOS TERVEZETE A TELEKKÖNYVEK LÉTREHOZÁSÁRÓL A MEZŐGAZDASÁGI HITELEK BIZTOSÍTÁSA ÉRDEKÉBEN (1845)

A XVII. század végén — a török kiűzését követő időszakban — a magyar birtokosok fokozódó hitel-igényének kielégítését nem csupán az ősiség által korlátozott vagyonátruházás nehezítette, hanem az a homály is, amely a kölcsönkérő anyagi helyzetét a nyilvánosság elől elfedte. Ezért a hitelező — a magas kamatok mellett — úgy próbálta megvédeni érdekeit, hogy az adós által lekötött ingatlant zálogként, meghatározott időre, saját kezelésébe vette. Ez a földterület, sok esetben hosszú évekre teljesen kikerült a tulajdonos hatásköréből, aki így sem az ideiglenes haszonélvező rablógazdálkodása, sem a visszaváltást nehezítő beruházások ellen nem védekezhetett.

A fenti gyakorlat megszüntetésének, a vagyonbiztonság megszilárdításának, valamint a korszerű igényeknek megfelelő hitellel megszervezésének előfeltételeként olyan nyilvántartókönyvek létrehozásának igénye merült fel, amelyek a tulajdonosokról, illetve az ingatlanokról, az azokra nehezedő terhekről hiteles adatokat szolgáltatnak. E célt szolgáló telekkönyvek korai formáit egyes német városok (Hamburg, Ulm, Köln stb.) már a XII. században elkészítették, Velence polgárai 1228-ban, Prága lakosai pedig 1212-ben szintén hasonló nyilvántartás folyamatos vezetése mellett kötelezték el magukat.¹

Hasonló törekvésekkel Magyarországon is találkozunk, például Pozsonyban és Sopronban már a XVI. században elkezdték ezeknek a nyilvántartásoknak az elkészítését. A bevezetésük mellett érvelők között találjuk — még mint győri püspököt — Kolonics Lipótot, aki a telekkönyvek elkészítésén túl a nemesi javak összeírását és megadóztatását is javasolta. 1689-ben nyilvánosságra hozott tervezetét a nemesek nemcsak azért utasították el, mert abban az új adórendszer bevezetésének eszközt látták, hanem azért is, mert a további hitelek megszerzését a rájuk nehezedő adósságterhek eltitkolásától remélték.²

Annak ellenére, hogy a Kolonics Lipót elképzeléseinek lényegét 1706-ban újból megfogalmazó Lyczyei János esztergomi főesperes indítványát ismét nagy ellenszenv fogadta, a Rákóczi-szabadságharc utáni szorongató hitelhiány arra kényszerítette a rendeket, hogy ezt a problémát az 1722. június 20-án kezdődő

¹ A XIX. század második felében létrehozott telekkönyvek magukban egyesítették — a korábban külön vezetett — a birtokról és a tulajdonosról adatokat szolgáltatató telekkönyvet, amelyet földkönyvnek, illetve birtokkönyvnek is neveztek, valamint a birtok adósságait és terheit feltüntető betáblázási (jelzálog) könyveket. Ez a megkülönböztetés azért alakult ki, mert a történelem során lényegesen előbb jöttek létre a betáblázási könyvek, mint a telekkönyvek.

Az Európában használt betáblázási könyveket ún. római, német és francia főtípusokra vezethetjük vissza. A magyarországi gyakorlatban a német változat dominált. Részletesebben: *Zlinszky Imre*: A telekkönyvi rendtartás magyarázata. Pest 1873. 6–10. o., *Herczeg Mihály*: A telekkönyvi rendtartás Magyarországon és Erdélyben. Budapest 1877., *Schnierer Gyula*: A jelzálog és telekkönyvi rendszerek elmélete. Pest 1869., *Vida Lajos*: Szemle a bel- és külföldi telekkönyvi rendszerek mezején. Pest 1868., *Halmosi Endre*: A telekkönyvi rendszer elvei. Sopron 1865.

² *Zlinszky Imre*: A telekkönyvi rendtartás magyarázata. Pest 1873. 10. o.

pozsonyi országgyűlésen napirendre tűzzék.³ Így került sor III. Károly 1723. évi dekrétumának elfogadására, amelynek 107. cikkelyében az uralkodó „A megyékben és városokban teljesítendő bejegyzésről vagy betáblázásról” címszó alatt — a birodalom más részeiben meglévő gyakorlat szerint — a hiteleknek birtokokra történő betáblázását és az elsőbbségi jog figyelembevételét rendelte el.⁴ (Az elsőbbségi jog a hitelezők kielégítésének sorrendjét határozta meg. A sorrend pontos rögzítése nélkül a visszafizetés csak akkor számított biztosnak, ha egy személy volt a hitelező, több követelő esetében az adósság rendezése kérdésessé vált.) A fenti kezdeményezések ellenére több mint egy évszázad telt el, mire a reformkori országgyűléseken a hitelnyújtás biztonságát szolgáló váltójogról, és a telekkönyveket helyettesítő betáblázási nyilvántartások vezetéséről törvények születtek.⁵

A telekkönyvek bevezetéséhez vezető úton a következő legfontosabb lépés az „Adóssági követelések elsőbbség végett betáblázásáról” szóló 1840:XXI. tc. kihirdetését említhetjük. Az ebben megjelölt betáblázási, vagy más néven jelzálogi könyvekbe történő bejegyzést csak annak az illetékes törvényhatóságnak engedélyezte, amelynek területén az adós ingatlanai feküdtek.⁶ (Az így betáblázott követeléseket csődeljárás esetén bizonyítani nem kellett, ezért kielégítésük elsőbbséget élvezett.) A betáblázás tényét a törvényhatósági ülés jegyzőkönyvébe is bevezették, és erről — kérésre — hivatalos bizonyítványt állítottak ki. A bejegyzések nyilvánosságát biztosította, hogy megtekintését mindenki számára lehetővé tették.

Az 1840. évi fenti törvényben a nemességnek az ingatlanai felmérése elleni tiltakozása tükröződik abban, hogy birtokaikra az általános betáblázást engedélyezték. A törvény alkotói megelégedtek azzal, hogy a megyei ingatlanok esetében csak az adós személyt jelölték meg, akinek így a hitel — konkrét megjelölés nélkül — az összes vagyonát terhelte.⁷ Korszerűbben intézkedtek a városok esetében, ahol a szóba jöhető ingatlanokat egyenként és pontosan kellett felmérni, éppen úgy, mint ahogy azt a későbbi telekkönyvi felvételeknél előírták. A városok esetében már a betáblázási könyv és az adókataszter — ebben az időben az ún. földkönyv — összhangjának megteremtésére is gondoltak.⁸ A 18. § intézkedései pedig kizárták — a megyei birtokosság esetében még megengedett — egyetemlegességet, jelesül azt, hogy egy osztatlan követelés több városi ingatlant terheljen. A lekötött javak eladása esetén a vevő köteles volt minden hitelezőt kielégíteni, vagy az adósságot átvállalni. Annak ellenére, hogy a törvény szövege szerint kívánatos a megyei földkönyvek létrehozása, e cél érdekében lényeges intézkedés nem történt.

Az 1840-es évek elején, amikor a szabad királyi városokban, a törvény szellemében, már folyt az ingatlanok nyilvántartásának szerkesztése, a nemesség számára is világossá vált, hogy a hitelek elnyerése érdekében a birtokok tulajdonosainak jogállását, a velük perben állók igényeinek megalapozottságát, továbbá az eladósodás mértékét mielőbb tisztázni kell. Erre a célra a legalkalmasabb eszköznek a telekkönyvek elkészítése kínálkozott, hiszen bevezetésükre csak ott kerülhetett sor, ahol a birtok tulajdonosának személyét, valamint annak jogait perek és zálogügyek nem tették kétségessé.

Az 1840:XXI. tc. fogyatékoságainak megszüntetése érdekében a telekkönyvek felállításának ügye

³ Uo.

⁴ Magyar Törvénytár (Corpus juris Hungarici) 1657–1740. Budapest 1900. III. Károly 1723. évi decretuma (II). 107. cikkely: „Ő legsz. felsége, más országainak és tartományainak hasonlatosságára, az összes, bárki részéről s bárhol kötendő adósságoknak a bejegyzése és betáblázása jövőre azokban a megyékben s városokban történjék, és mennél előbb megállandósuljon, amelyekben az említett adósnak teher alá veendő javai fekszenek.

1. § S a más országokban és tartományokban követett mód szerint tartsák meg jövőre a jog elsőbbségét.”

⁵ Magyar törvények gyűjteménye. Pest 1861. 1840. évi országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek. I. és II. rész.

⁶ A betáblázási könyvbe csak a birtokon lévő terheket jegyezték be, de a tulajdonjogot nem tüntették fel. Ez a jelzálogjog érvényesítését megnehezítette.

⁷ Magyar törvények gyűjteménye. Pest 1861. 203. o. 1840:XXI. tc. 13. §.

⁸ Uo. 15. § 204. o.

az 1844. évi országgyűlésen ismét napirendre került. A követek e tárgyban újabb, a korábbinál alaposabb törvény kidolgozását határozták el, és a feladat elvégzésével egy bizottságot bízta meg.

Az országgyűlésen megfogalmazott reformtörekvések nem csupán az alacsony kamatozású kölcsönökre vágó birtokosokat foglalkoztatták, hanem a modern bankügyi rendszer megteremtésén fáradozó pénzügyi szakembereket, valamint a hitellelet törvényes biztosítékainak általános elfogadtatását előkészítő jogtudósainkat is munkára ösztönözték.⁹ A fenti, jobbitó szándéktól vezérelve készítette el Fogarasi János váltófeltörvényszéki tanácsjegyző 1845-ben – az alábbiakban közölt – tervezetét, amelyben a mezőgazdasági hitelszükségletek kielégítése érdekében az Európában elterjedt „tőkebiztosító rendszer” magyarországi bevezetését szorgalmazta.¹⁰ A szerző által ajánlott, az örökös tartományokban már működő jelzálog-gyakorlat sikerességét mutatta, hogy ezeken a területeken a hitelezők 4–4,5%-os kamatokkal számoltak, ezzel szemben hazánkban a birtokosok sok esetben a 10% felettit is kénytelenek voltak megfizetni. A kölcsönüzletek mindkét oldalán állóknak az érdekében fogalmazta meg elképzeléseit, amelyekben a modern telekkönyvek megszerkesztésének legfontosabb elemeit rögzítette. A tervezet készítőjének kitűnő szakmai felkészültségét bizonyítja, hogy az itt előterjesztett alapelvek nem csupán az országgyűlési bizottság 1847. évi törvényjavaslatában szerepeltek, hanem az abszolutizmus időszakában megjelenő rendeletekben is ezekkel találkozunk. Nevezetesen:

1. a telekkönyvi hivatal felállítása és a törvényesség követelményeinek biztosítása;
2. a nyilvántartásba kerülő adatok körének meghatározása, azok felvételének, ki- és bevezetésének szabályozása;
3. a különlegesség elvének alkalmazása, azaz a betáblázás csak meghatározott birtokra és bizonyos összeg erejéig történhet;
4. a nyilvánosság biztosítása, valamint
5. a betáblázásoknál az elsőbbségi elv alkalmazása.

A külföldi gyakorlatokra épülő terv elfogadását, a kortársak támogatásának elnyerését a szerző azzal igyekezett elérni, hogy a telekkönyvek létrehozását követő hitelbiztonság előnyeit számszerű adatokkal is igazolta.¹¹

Az országgyűlés által 1844-ben felkért bizottság tervezetét 1847-ben „A nemesi fekvő javak telek-

⁹ A hitellelet fejlődésére csak egy példát említve: a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület által a földbirtokokra adott kölcsön összege az 1840. évi 28 100 forintról 1845-ben 1 104 850 forintra növekedett. Ilyen összegű banki kihelyezések már korszerű hitelbiztosítási garanciákat követeltek. *Vargha Gyula*: A magyar hitelügy és hitellelet története. Budapest 1896. 196. o.

¹⁰ *Fogarasi János* akadémikus, jogtudós és nyelvész (1801. Felső-Kázmárk – 1878. Budapest). 1829-ben szerzett ügyvédi oklevelet, majd 1848-ig a váltófeltörvényszék tanácsjegyzője lett. 1848-ban a Kossuth Lajos vezette Pénzügyminisztériumban tanácsosi állást vállalt, itt az adórendszerről és a bankokról tanulmányterveket készített. A szabadságharc bukása után bírói pályára lépett, 1869-ben a kúria legfőbb ítéltőszéki bírója lett. A legfontosabb jogi művei: A magyarhoni magános törvénytudomány elemei. Pest 1839., Magyar kereskedési és váltójog. Buda 1841., Törvénykezési kalauz. Pest 1850., A magyarországi új polgári perrendtartás alapvonalai. 1853., A közönséges váltórendszabály alapvonalai. 1854., A magyarhoni országos alkotmány főágazatai régibb és újabb időkben. 1861. Révai Nagy Lexikona. Budapest 1913. VII. kötet 611. o.

A függelékben közölt tervezet jelzete: Magyar Országos Levéltár (OL) Curiai Levéltár Váltófeltörvényszéki iratai (0 52) – 19. doboz.

Ez úton mondok köszönetet Nyulásziné dr. Straub Éva és dr. Vass Előd főlevéltárosoknak, hogy a fenti tervezetre figyelmemet felhívták.

¹¹ Lásd a 24. oldalt. Ausztriában az 1795. júl. 24-én kiadott pátens a telekkönyv elkészítését minden birtokra kötelezővé tette. Részletesebben: *Herczeg Mihály*: A telekkönyvi rendtartás Magyarországon és Erdélyben. Budapest 1877.

könyvéről és a betáblázásról” címen terjesztette elő.¹² Ez a bizottsági előterjesztés részletesen megfogalmazta azokat az alapkövetelményeket, amelyeket a Fogarasi János tervezetében megtalálunk, és alkalmas volt arra, hogy elfogadása esetén egy korszerű telekkönyvi rendszer kerüljön bevezetésre Magyarországon. Mivel a törvényjavaslat ezen az országgyűlésen nem került tárgyalásra, a következő évbeni napirendre tűzését pedig a forradalom kitörése akadályozta meg, így az ősiségi és a birtokviszonyok rendezése, valamint a telekkönyvek felállítását eredményező rendeletek kiadása az abszolútizmus időszakára maradt.

A szabadságharc leverését követő években a bécsi kormány rendeleti úton kívánta Magyarországon a telekkönyvek használatát bevezetni. Első lépésként, 1850. január 14-én a polgári és paraszti vagyónokra vonatkozó ún. járási telek- és betáblázási könyvek elkészítésére jelent meg utasítás.¹³ Ez a rendelet elismerte az 1840:XXI. tc. szerint készített felmérések nyilvántartásainak hitelességét, és a munka további folytatásáról intézkedett. Az így létrehozott „telek- és betáblázási” könyvek, fogyatékoságuk ellenére növelték a vagyonbiztonságot, és ezáltal a nem nemesi ingatlanok értéke lényegesen megemelkedett, mivel ezek így az ipari és kereskedelmi vállalkozások biztos háttéréül szolgáltak. Ezzel szemben a nyilvántartásokban nem szereplő nemesi birtokokra nehezedő hátrányos megkülönböztetés, amely a pénzügyekben és az ezzel járó nagy kamatterhekben öltött testet, egyre jobban megmutatkozott.

A fenti tapasztalatokon kívül a telekkönyvek általános bevezetését sürgette továbbá, hogy közben az ősiségi és az úrbéri viszonyok rendezési folyamata előrehaladt, valamint az osztrák polgári törvénykönyv behozatalát is elrendelték.¹⁴ Ezt követően e tárgyban több, sok esetben egymást kiegészítő és módosító rendelet jelent meg a következő sorrendben:¹⁵

1853. ápr. 18-án: „A nemesi fekvő birtoknak mikénti telekkönyvezése iránt” (Első helyszínelési rendelet.)

1853. szept. 16-án: Második (részletes) helyszínelési rendelet.

1854. júl. 23-án: „Utasítás a telekkönyvi munkálatok kivitele iránt.” (Harmadik helyszínelési rendelet.)

1855. febr. 26-án: „Utasítás a telekkönyvek szerkesztése és hitelesítése tárgyában.” (Negyedik helyszínelési rendelet.)

1855. dec. 15-én: „Telekkönyvi rendtartás.”

Az egymást követő helyszínelési rendeletek kiadására azért került sor, mert az adatok felvétele közben sok, előre nem látható probléma merült fel és a feladat egységes végrehajtását csak így lehetett megoldani. Az 1855. dec. 15-én megjelent rendtartás, amelynek hatályát 1870. febr. 5-én, kisebb módosítással Erdélyre is kiterjesztették, létrehozta azt a telekkönyvi rendszert, amelyet Fogarasi János 1845-ben, az országgyűlési bizottság pedig 1847-ben tervezeteikben a mezőgazdaság hitelszükségleteinek biztosítása érdekében megvalósításra javasoltak.

Fogarasi János váltófeltörvényszéki tanácsjegyző felterjesztése a Magyar Kir. Kancelláriához

Pest 1845. febr. 27.

(OL Curiai Levéltárak, Váltófeltörvényszék 0 52–19. doboz Kézzel írt tisztázat)

¹² Magyarországi közgyűlésnek irományai. Pozsony 1847. 1847. nov. 16. ülés

¹³ Sági János: Telekkönyvi jog. Budapest 1930. 32–112. o.

¹⁴ Erről 1852. nov. 29-én és 1853. márc. 2-án nyílt parancs jelent meg.

¹⁵ Sági János: Telekkönyvi jog. Budapest 1930. *Zlinszky Imre*: A telekkönyvi rendtartás magyarázata. Pest 1873.

Jó jelzálog-rendszernek Magyarországon törvényesítéséről

Honunkban az elszegényedés majdnem általános, leginkább azon osztályon, melyet erőben, épségben fenntartani a jó honfinak legnagyobb érdekében kellene feküdni, azon osztályban, mely a stabilitás legszilárdabb tényezőit foglalja magában: az arisztokráciában, a földbirtokosokban.

Okai ezen közelszegényedésnek számtalanok — előkelőbbek:

1. hogy hazánkiai rosszul vagy éppen nem számolnak, hogy nem vetik fel előlegesen bizonyos jövedelmeiket kiadásaiikkal, s nem mérséklék kiadásaitak jövedelmökhöz.

Ezen bajon csak józanabb nevelés, ifjúságtól fogva takarékos élethez szoktatás, más tenkre jutott nemzetségek szomorú példája stb. segíthet.

2. Hogy tőkebiztosító jelzálog (hypothecai) rendszerünk rossz, vagy igazabban mondva éppen semmi tőkebiztosító rendszerrel nem bírunk.

3. Hogy honunkban oly tudomány s ügyesség, melynek segítségével a nemzet és egyesek gazdagságát eszközölni, öregbíteni lehetne, felette ritka tünemény.

Csaknem általános elszegényedésünk ezen három fő okai közül jelenleg csak a másodikat tűzöm ki értekezésem tárgyául s egy jó tőkebiztosító rendszer alapvonalait röviden terjesztem elő.

A hitelezőre nézve pénz kölcsönzésnél fő kellék a kölcsön adott pénznek és kialakult kamatoknak lehetőleges biztosítása.

E biztosítás vagy erkölcsi vagy anyagi:

Az első a kölcsönvevő erkölcsének tisztaságán és jelleme szilárdságán alapszik, de bármily tiszta lelkű és szilárd jellemű legyen is a kölcsönvevő, minthogy az ember élete és sorsa nem önmagától, hanem egy rajta kívül fekvő főbb hatalomtól függ, az ily szellemi képesség csak ideiglenes és csekély biztossággal bír; tehát gyakorlatilag csak az anyagi kezesség szolgálhat a kölcsön adandó tőke biztosító alapjául.

Ily anyagi kezességet pedig csak oly valami nyújthat, mi belső, könnyen pénzzé váltható értékkel bír, s ilyenmók az ingó és ingatlan javak.

Az ingó javak, ingó zálogok (Faust-Pfand) kisebb becsűek és nagyobb tőkék biztosításaul általánosan már azért sem alkalmasok, mert egy részről a kölcsönvevő az ily ingó zálog használatától egészen megfosztatván, a kölcsönvevő pénz értékét rendszerint sokkal felülhaladó ingó-zálog adással igen drága biztosítékot kénytelen adni, más részről pedig az ingó javak zálogok enyészetnek, lopásnak, elsikkasztásnak lévén kitéve és éppen azért megőrzésök is sok gondban, részint költségbe is kerülven, közönségesen teljes biztosítékul a kölcsön adónak nem szolgálhatnak.

Ingatlan javak tehát azon tárgyak, melyek legalkalmasabb biztosítékul szolgálhatnak a kölcsönvevőre és kölcsönadóra nézve:

Az ily javak kölcsönvevő tőkék biztosításaul adásának egy neme — ti. a fekvő jószágok elzálogosítása hazánkban is régóta szokásban vagon. De ezen biztosítási mód is felette terhes az adóra nézve, mert a jószágot kezéből kibocsátván, jövedelmének ipar vagy más kedvező események által eszközölhető öregbítéséből kizorul, s azon alkalomtól, hogy a jószágán fekvő tehernek az öregbedett jövedelemből teendő fokonténi levonása által magán segíthessen, megfosztatik.

Ezen biztosítási mód fő oka annyi tősgyökeres, hajdan hatalmas magyar nemzetségek végromlásának.

De jelképileg is adathatnak ám ingatlan javak a kölcsönvevő tőkék biztosításaul, és az a biztosítási mód az, amelyet már századok óta minden mívelt országok elfogadtak, s melyet honi törvényhozóink is hasonlólag már az 1723:107 törvénycikk által hazánkba behozni szándékoztak.

Az említett törvénycikk szavai ezek: Ad norman aliorum suae majestatis Sacratissimae Regnorum et Provinciarum Quorumvis debitorum per quoscunque ubicunque contrahendorum improtocollationes, et intabulationes, in illis comitatibus, et civitatibus in quibus Bona praefatorum debitorum oneri subjienda sita sunt: in futurum fiant et quantocumque stabiliantur.

1.§. Ac ad normam in aliis regnis et provinciis observatam; prioritas juris in futurum observetur.¹⁶

¹⁶ A magyar nyelvű fordítást lásd a 4. lábjegyzetnél.

Ha már ezen törvényhozatalok az abban felhívott német tartományokban divatozó tőkebiztosító rendszer, és illetőleg az ezen rendszerrel szoros összeköttetésben lévő betáblázási rendszabályok honunkban is tetteleg — ezen rendszabályok kihirdetése és szigorú végrehajtása által — életbe léptek volna, nehezen sülyedhetett volna oly mélyen hitelünk, mint kivált újabb hiteltörvényeink hozatala előtt tapasztaltuk, s nehezen sínlódnénk áldott termékeny országunk a mostani nagy pénztelenség nyűgében.

Újabb — különben magában jó hiteltörvényeink — azért, mert nem léptek egyszersmind jó tőkebiztosító rendszerrel együtt életbe, csak sietteték adósaink bukásait.

Az elmulasztott időt visszavarázsolni, s az 1723:107. törvénycikk tetteleges életbe léptetésének elhanyagolása által okozott kiszámíthatatlan károkat meg nem törtétekké tenni már lehetetlen — de az ész kívánata szerint, legalább most, midőn az eddigi biztosítéki rendszer hiányairól s vagyonságunkra káros befolyásáról mindenki meg van győződve, midőn a jó jelzalog rendszer hasznairól, jó következményéről bennünket a százados tapasztalás meggyőzhet, teljes erővel oda kell törekednünk, hogy legalább jövőre vessünk jobb ágyat magunknak s utódainknak.

Hogy a 18²⁹/₄₀ betáblázási törvényeink sem célszerűk, említeni nem szükség, eléggé bizonyította a tapasztalás, miszerint általok nemcsak semmit nem nyertünk, de nyilván veszítettünk.¹⁷

Ezeknek káros hatását tehát mennél előbb el kell hárítani. Nem üdvös minmagunkon kísérletet tennünk, sokkal üdvösb mások tapasztalásán okulnunk, a mások megtisztult kísérletein megtisztult, s gyakorlatilag jónak talált törvényeket meghonosítanunk.

Meg kell tehát vizsgálnunk, fontolnunk a más országokban eddig divatozó tőkebiztosító rendszereket és úgy fogjuk tapasztalni, hogy tanulás végett messze földre fáradnunk éppen nem kell, hanem szomszédságunkban, felséges Urunk nem magyar tartományaiban oly rendszert találhatunk divatban, mely igen helyes, mit semmi sem igazol annyira mint az, hogy ezen tartományokban ingatlan javak biztosítékul adása mellett négyes és ötödfesz százalékra (procent) elég tőkét kaphatni, holott hazánkban, hol a nemzeti jószágtól semmi, a városi ingatlan javaktól pedig felette csekély telekadó fizettetik, hol az adó csak a földbirtokosok világos hozzájárultokkal vettethetik ki, még az oly földes Úr is, ki mértföldnyi termékeny téreket bír, kinek adósságai tán vagyona értékének tán negyedét sem érik fel, hatos kamaton alól pénzt fölötte nehezen kap, sőt gyakran, mint a tapasztalás mutatja, tízes vagy nagyobb kamatot is kénytelen lekötni.

Jó jelzalogi — hypotheca — rendszernek alapelvei

Az említett német tartományokban divatozó és minden jó tőkebiztosító rendszer alapelvei következők:

1. *hogy a biztosítékul adandó ingatlan vagy az azt biztosítékul kijelölő kölcsönvevőnek valóságos, igazi és kérdés alá nem vonható tulajdona legyen.*

Idegen, a kölcsönvevőt nem illető, és ezáltal tulajdonjog címmel nem bírt jószág, mely az igazi tulajdonos megegyezése nélkül jogszerűleg semmiképp nem terhelhetetik, tőkebiztosítékul teljességgel nem szolgálhat.

Ha tehát valaki a felveendő tőkebiztosításaul ingatlan jószágot kíván kijelölni, okvetetlenül szükséges, hogy birtoka címét és különösen azt, hogy a hitelezőnek is biztosítékul adandó azon ingatlan jószág az ő, tudniillik az kölcsönvevő valóságos, semmi kereset alatt nem lévő tulajdona, előlegesen kimutassa.

2. *Hogy a kölcsönadó könnyű szerrel megtudhassa, a kölcsönkérő által neki tőkebiztosítékul ajánlott ingatlan jószág valóban annak tulajdona-e?*

Ezen tulajdoni jogcím igazolása a jószág megszerzését és a kölcsönvevőre teher nélkül történt szállítását bebizonyító oklevelek előadása által történhetik.

Tekintvén azonban azt, hogy honunk jelen birtokosai közül csak felette kevés lesz oly szerencsés, ki

¹⁷ Tévesen idézi a törvénycikk számát. Helyesen 1840:XXI. tc.

a jelen birtoka genesísét és magára szállását tökéletesen bizonyító okleveleket előmutathatná; tekintvén továbbá, hogy oly sok iromány megőrzése kimondhatatlan gonddal, költséggel járna, azoknak átvizsgálása, megfontolása a hitelezőre felette terhes is volna, s hogy a tulajdoni jogot változtató vagy terhelő egyetlen irománynak történetes vagy szándékos eltitkolása is igen káros lehetne a hitelezőre nézve, nem szenved kétséget, miszerint ezen bonyolódott, s tökéletlen tulajdoni jogcím kimutatás helyett más egyszerűbbet, világosabbat és tökéletesebbet kell kigondolni.

• Ezen egyszerű, tökéletes és világos kimutatási mód — kivévén a legeslegelső kimutatást — a nyilvános telek- s betáblázási könyvek kezelésében találjuk fel.

E könyvek olyanok, melyek az országló hatalom fő felügyelése és kezessége alatt vezetettvén, az ingatlan jószágok minőségét, értékét, az azokon fekvő mindennemű terheket, s a tulajdonosok neveit hitelesen magokba foglalják.

3. Hogy csupán és kirekesztőleg az tekintethessék valamely ingatlan jószág törvényes tulajdonosának, ki az illető nyilvános könyvekben annak van beírva.

Ezen törvényszabály nélkül a nyilvános könyvek haszontalanok. Csak ha a hitelező vagy vevő teljes bizonyossággal tudhatja meg a nyilvános könyvekből, hogy a tőkebiztosítékul ajánlott vagy áruba bocsátott ingatlan jószág valóban azé, ki azt ajánlja vagy áruba bocsátja, fog ő józan ésszel azon jószágra pénzt kölcsön adni vagy annak megvételébe bocsátkozni, ezt pedig soha nem tudhatja teljes megnyugvással, hacsak a törvény által bizonyossá nem tétetik afelől, hogy csupán az, és senki nem más valamely ingatlan jószágnak tulajdonosa, mint ki a nyilvános könyvekben tulajdonosul jelen meg.

Hogy pedig valaki a nyilvános könyvekbe tulajdonosul jegyeztethessék be, okvetlen szükség, miszerint a tulajdonjog címét előbb világosan kimutassa.

Ha egyszer a nyilvános könyvek behozvák, ha azokban valaki már mint valamely ingatlan jószág tulajdonosa be van iktatva, a tulajdonosok változása és ezen változásnak a nyilvános könyvekben feljegyzése nagy bajba többé nem kerül, csak az első kimutatás jár némi bajjal, költséggel, fáradsággal, de minthogy ennek egyszer — ha olcsóbb kamatra kívánunk pénzt — okvetlenül meg kell történnie, okosabb minden haladék nélkül az első lépést megtenni, hogy el nem maradható hasznos következményeit mennél előbb élvezhessük.

Ezen első kimutatásról alább bővebben értekezendem.

4. Hogy valamely ingatlan jószág tőkebiztosításul szolgálhasson, szükséges, miszerint azon jószágnak minő- és mennyisége tökéletesen tudva legyen.

A nyilvános könyvekben ti. minden ingatlan jószágról világosan és hitelesen fel kell jegyezni azt, vajon az épület-e? vagy föld, rét, erdő, bányá stb.? miként azt is, hogy az milyen kiterjedésű, hány hold, négyszögöl stb., hogy a vevő vagy kölcsönadó idővesztés és fáradság nélkül azonnal hitelesen és környüállásosan megtudhassa, milyen azon ingatlan jószág, melyet venni, vagy melyre pénzt kölcsönözni szándékozik.

5. Tudva kell lenni az ilyen ingatlan jószág valóságos értékének, becsének.

Ezen valóságos értéknek, ezen igazságos becsárnak meghatározása nem könnyű, mert az sok helybéli, környülménybeli és személyes tekinteteknél fogva igen különböző lehet, itt tehát csak érték meghatározásról lehet szó, mely a telekadó alapjául és a hitelezőknek némi kalauzul szolgálhat.

Ezen tekintetet követvén igen célirányosnak látszik, a Fiumében divatozó, s már ő felsége által ismételve helyben hagyott becsú mód.

Ott ti. az ingatlan javaknak a nyilvános könyvek számára megbecsülése a műértő becsülők által meghatározott becsárnak a tiszta jövedelem tőkésített sommávali összegegyeztetése által történnek, azaz p.o. egy ház felesküdt műértők által 60 000 pengő forintra becsültetik, az egy évi tiszta jövedelem, mely az utolsó hat évbéli jövedelem általános felszámítása után kiséül, 3000 pengő forintot teszen, ezen 3000 pengő forint 6% kamatláb szerint tőkésítettetik, mi 50 000 pengő forint tőkének felel meg, ezen 50 000 forint a fent említett 60 000 pengő forinthez adatván, leszen 110 000 pengő forint, ennek a fele az az 55 000 pengő forint lesz azon somma, mely mint az említett háznak valóságához közelítő értéke, a nyilvános könyvekbe iratik.

6. *Ki kell mutatni, mily terhek fekszenek a tőkebiztosításul adandó ingatlan jószágán.*

Minél kevesebb az ingatlan jószág tiszta jövedelme, annál kisebb annak valóságos értéke.

Ezen tiszta jövedelem annál inkább kevesbedik, minél több terheltség fekszik a jószágán, mely az öszvegy jövedelemből kielégítendő.

Ezen rendes terhek közé számítandó a telekadó — elméletileg tehát minden ingatlan jószágnak tiszta jövedelme aránylag a telekadó nagybodásával fogyván — oly országban, melynek állodami adóssága nincsen, melyben tehát a telekadó csekély, s melyben ennek öreghitése nem önkényből, hanem a nemzetnek, kivált a földbirtokosoknak az országgyűlésen hozandó rendelvényétől függ, az ingatlan jószág aránylag több tiszta jövedelmet hajt, s nagyobb értékű, tehát több kezességet nyújt a hitelezőnek, mint oly országban, hol a telekadó nagy, s hol ennek kivétele magok az adófizetők által korlátozva nincsen.

A hitelezőre nézve eszerint érdekes tudni: milyen telekadó nyomja azon jószágot, mely neki tőkebiztosításul ajánlatik, érdekes tudni: állandó vagy ingatlan elven alapul-e a telekadó kivétele, mert az ingatlan javának tiszta jövedelme és eszerint valódi értéke meghatározására ezen adót és minden más netalán rajta fekvő terhet is előbb az összes jövedelemből leróvni szükséges.

Hogy hát a hitelezés és kölcsönzés lehetőleg könnyítessék, megkívántatik, miszerint a hitelező könnyen juthasson minden terhek megtudásához, melyek a neki tőkebiztosításul ajánlott ingatlan jószágán fekszenek; megkívántatik, miszerint a nyilvános könyvekbe nemcsak a telekadó évenkénti mennyisége, hanem minden más azon jószágán fekvő terheltség is, például telekdíj, terragium, adósságok, vitalitiumok stb. feljegyztessenek.¹⁸

7. *Bizonyosnak kell lenni, hogy a biztosítékul adandó jószágán több terheltség, mint reá betáblázva vagyon, nem fekszik.*

Szükséges, hogy a vevő vagy hitelező bizonyosan tudja, hogy midőn ő a nyilvános könyvekbe jegyzett ingatlan jószágot veszzen vagy arra pénzt kölcsönöz — azon jószágán több terheltség bizonyosan nem fekszik, mint amennyi az illető könyvekben fel van jegyezve, különben vége minden hitelnek.

Ki kell tehát nyilvánosan, törvény által mondani, hogy az ingatlan jószágot csak az terhelje, mi arra a nyilvános könyvekben terhelül fel van jegyezve.

Az tehát, ki valamely ingatlan jószágot követelése kielégítő tárgyává kíván tenni, kénytelen lesz követelésének a nyilvános könyvekbe jegyeztetését eszközölni.

Törvény lévén már arról, hogy az ingatlan javakat csak betáblázott terhek nyomhatják, a vevő vagy hitelező csak a nyilvános könyveket lesz kénytelen szorgalmasan átvizsgálni, s rövid idő alatt ezekből magának a szükséges tudományt megszerezvén, az eladóval vagy kölcsönkérővel azonnal szerződésre léphet, mi a vevőre s hitelezőre nézve nagy haszon, mert készpénzt sokáig kamat nélkül hevertetni nem kénytelen, az eladó pedig, vagy kölcsönző, hamar jutván a szükséges pénzhez, nem kénytelen magát üzorságok karja közé vetni stb.

8. *Hogy a telekadó után azon terheltség bír kifizetési elsőbbséggel, mely a nyilvános könyvekbe előbb vagyon jegyezve.*

Mint hogy a 7. pont alatt előadottak szerint csak az terhelheti az ingatlan jószágot ami arra a nyilvános könyvekbe terhelül be van írva, magából következik, miszerint a rendes telekadón kívül sem más hozomány, sem hátramaradt kamat, sem más úgynevezett kiváltságos követelés az ingatlan jószágot nem terhelheti, mielőtt az a nyilvános könyvekben bejegyezve nincsen.

Ellenben, ha a jelen törvényeink szerint titkos elsőbbséggel bíró követelések s igényletek a nyilvános könyvekbe jegyzés nélkül is érvényesek maradnának, a hitelt tökéletesen megrontanák.

Mert miként kölcsönözhetek én egy 100 000 forintba becsült házra, melyre a nyilvános könyvekben vagy csak 30 000 pengő forint is betáblázva vagyon, vagy 10 forintot is teljes nyugalommal, ha bizonytalan vagyok: vajon nem haladják-e meg ezen 30 000 pengő forintnak hátramaradt kamatai tőkéstül a ház egész értékét? S ha bizonytalan vagyok: vajon nem előzi-e meg ezen egyetlen egy betáblázott 30 000 pengő forintos követelést valamely hozományi vagy más elsőbbséggel bíró, de be nem táblázott követelés?

¹⁸ terragium = földbér. vitalitiumok = életjáradékok.

Csak világosság és bizonyosság mezején tenyészik a hitel kényes, gyöngéd növénye; sötétség, zavar és ingadozás kivesztik azt.

Törvény által kell tehát bejelenteni, miszerint eltörülttven minden úgynevezett kiváltásos követelés — a jogtudomány a ma fő elveként: *qui prior tempore, protior jure* — csak azon követelés bírjon törvényes elsőbbséggel, mely a nyilvános könyvekbe előbb van bejegyezve.

Ezen törvény rendelete által jövőre nézve senkinek joga meg nem sértetik — s aki követelését e törvény kihirdetése után elsőbbségnyerés végett a nyilvános könyvekbe bejegyeztetni elmulasztja, ebből eredendő kárát magának tulajdonítsa.

Csak a múltra nézve kell a rendelet hozatalakor törvény által a követelőknek egyszersmind bizonyos és elégséges időt engedni követelésök bejelentésére, s igazolására oly nyilván határozattal miszerint mindazon követelések, melyek azon törvényes határidő alatt a nyilvános könyvekbe be nem jegyeztetnek előbb bírt minden elsőbbségi joguktól elesnek.

Ily értelemben adatott ki felső Urunk parancsolatjára egy közhirdetmény a fiumei régibb betáblázások és követelésekre nézve, hogy ti. az 1823-i január elseje előtt betáblázott vagy a hirdetmény keltéig be nem táblázott követeléseit egy év és nap lefolyta alatt az evégett felhatalmazott városi törvényszék előtt nem igazolja, s azoknak rendes betáblázását nem eszközli, ezen követeléseire minden őt eddig netalán az 1823 január első napjától történt betáblázások előtt illet elsőbbségi jogát elveszti, s követelése a fiumei határban fekvő ingatlan jószágra nézve csak azon időponttól nyer elsőbbségi jogot, melyben követelése betáblázását törvényes után kérte.

Ez azonban a telek és betáblázási könyvek azonnali életbehozását nem hátráltathatja — mert mindaddig, míg a most említett követelés bejelentési törvény által hosszabb vagy rövidebb időre kiszabandó határidő el nem múlik; bár nem teljes, de mégis több bizonyosságot nyújtanak a hitelezőknek, mint amilyenl jelenleg bírnak, a határidő elmúltával pedig már teljes bizonyosságot szereznek adósnak szintűgy mint hitelezőknek.

9. *Hogy azon követelés tábláztassék be előbb, melynek betáblázása előbb kéretett.*

Azaz, hogy az oly teher és követelés, melynek betáblázása p.o. az 1845. január 1. napjának óráütésekor törvényszabályilag kéretett, megelőzze azt, amelynek betáblázása az előbbeni betáblázási kérelem beadata (prosentatio) után, habár csak néhány perccel is később kéretett.

Nem ritka példa, hogy csalfaságból s könnyelműségből a kötelezvények kelésök előtti keletnappal láttatnak el, és miután az 1840-i betáblázási törvényeink szerint az ugyanazon megyei gyűlésen történt betáblázások közt elsőbbségi joggal azon követelés bír, melynek kelte a többi kötelezvények keletnapját megelőzi; ezen nem gyakorlati törvény által tág mező nyílt a csalfálkodásra s a jóhiszemű hitelezők igaz követelései kijátszására.

Ez pedig a hitelre annál súlyosabban hat, mert az ily hátrakeltezéseket, hátradatálásokat igen nehezen lehet bebizonyítani. Szembeötlő példának van e részben több előkelő nemzetség tagjairól, kiknek jószágai már tán 20 év óta zár alatt vagynak, kik húsz év előtt felfedezték minden adósságaikat, és ím mégis időnként tünedeznek elő minduntalan akkor még be nem jelentett régi keletnapokkal ellátott kötelezvények.

Az ily csalárdságoknak az ezen szám alatti rendelvénnyel eleje vétetik, mert a bedatazás teljes hitelű személyre lévén bízva, csalás nem oly könnyen történhetik, minél nehezebb tehát a csalás, annál nagyobb biztonsággal kölcsönözhet a tőkepénzes, annál hajlandóbb tőkeit kisebb nyereség mellett is kölcsön adni stb.

10. *Hogy semmi betáblázás törvényszéki határozat nélkül ne történhessék.*

Minden betáblázás a betáblázandó követelések elsőbbségi jogáról, tehát legszorosabb értelemben az enyémről és tiedről határozván, okvetlenül szükséges, hogy a betáblázási határozat kirekesztőleg csak törvényes bíró, nem pedig egyes politikus tiszt, vagy gyülekezet p.o. telekbíró vagy megyegyűlés által történjék, kik mint nem ítélszék, mint az enyim és tied elhatározására törvényesen fel nem hatalmazott egyének és testületek nem is ítélni meg: van-e a kért betáblázásnak helye vagy nincs?

Eddig a megyegyűléseken és némely városokban visszaélésből keresztül kasul minden kötelezvé-

nyek betábláztattak anélkül, hogy csak kérdés lett volna is arról, vajon a betáblázandó kötelezvények érvényesek-e? s vajon azon jószág melyre valamely kötelezvény betábláztatik, az adósnek tulajdona-e?

Ily oktalan bánás mellett aztán hitelt követelni nevetséges kábaság. Ez így nem maradhat, az ily rendetlen, időtlen betáblázásokat okvetlen meg kell szüntetni, s a betáblázás elhatározását a rendes törvényszékekre bízni, mellyel városokban a városi, vármegyékben a megyei törvényszék foglalkozhatik, de ez utóbbiaknak, miszerint a kívánságnak megfelelően, szükségképp állandónak kell lennie.

11. *Hogy az adós nyilvános megegyezése vagy bírói ítélet nélkül semmi be, és a hitelező vagy követelő nyilvános megegyezése vagy bírói ítélet nélkül semmi ki ne táblázathassék.*

Eddig, mint már az előbbi pontban érintett — ha hazánkban a betáblázások minden előleges bírói megvizsgálás nélkül történvén gyakran érvénytelen kötelezvények is, vagy az érvényesek oly jószágokra, melyek nem voltak az adós tulajdona, tábláztattak be — miáltal az oly földesúrnak hitele, kik magok rendesen a gyűlésekre nem járnak, s kik magok helyett a gyűléseken megjelenendő rendes ügyészeket nem tartanak, nagyon könnyen csorbulhatott.

A tulajdonos híre-tudta nélkül, sőt akarátja ellen ingatlan javaira ily úton eszközölt sine me de me betáblázások a tulajdoni jogot alapjában sértik, minden hitelt végképp megrontanak.

A 10. sz. a. szabály szerint törvényszéki határozat nélkül — semmi be nem táblázathatván a kielégítés elsőbbsége jogát eldöntő ezen határozat igazságos hozatalára okvetlen szükséges tudni: vajon a betáblázandó követelés igazságos-e? vagy csalárd, s aaptalan? Ha az adós az illető kötelezvénynek valamely ingatlan jószágára való betáblázásában megegyezését teljes hitelű nyilatkozatvannal írásban vagy személyesen szóval a bíró előtt kijelenti a kötelezvénynek kért betáblázását semmi sem akadályozhatja, ellenkező esetben ő a kért betáblázás iránt a szükségeshez mért legrövidebb határidő alatt kihallgatatandó, ha benne megegyez szinte tisztában van a dolog, ha pedig nem, akkor a bíró határozza el, van-e helye vagy nincs a betáblázásnak? p.o. ha a kötelezvény érvényessége be nem bizonyíttatik a betáblázás megtagadtatik, ha a jószág nem azon adósé, kinek kötelezvényét a hitelező arra betábláztatni kívánja, a betáblázás megtagadtatik, és így hamar vége minden bajnak, így eleje vétetik sokféle csalásoknak. Ha a kötelezvény érvényessége iránt kérdések támadnak, a betáblázást addig, míg az érvényesség rövid per útján nem igazoltatik, megengedni nem lehet.

12. *Hogy az oly igazságos követelések, melyek bármely okból azonnal nem igazolathatnak, a kielégítésük tárgyául szolgáló ingatlan jószágokra eleve feljegyzés (pronotatio) által biztosíthatassanak.*

Ezen rendszabály nagy hasznát, sőt okvetlen szükségét példa legjobban tüntetheti szemünkbe.

A ezer forintot ad B-nek kölcsön; de a kötelezvényt B házára be nem tábláztatja, mert B köztiszteletű, becsületes és vagyonos egyén. B hirtelen meghal, vagyona pazar, adósságokkal terhelt rokonaira száll; előre látható, hogy ezeknek hitelezői az ő reájuk örökségül jutott jószágaira fogják követeléseiket betábláztatni — a meghalt adós B a maga kötelezvényében nyilvánosan meg nem adta a betáblázási engedélyt, A követelése tehát mindjárt be nem táblázható — ha A-nak nincs módja igazságos követelését előbb biztosítani megholt adósának hátrahagyott ingatlan jószágaiban, mint míg rendes úton pert kezdene, s ezt bevégezné, B-nek örökösei azon jószágokat adóssággal felette megterhelhetik, sőt eladhatják, az érette kézhez vett pénzt elpazarolhatják és aztán A-nak marad semmi.

Ily esetben tehát vagy: midőn a még élő adós a betáblázás engedelmet elégséges ok nélkül megtagadja, az ezen pont alatti szabály értelme szerint A bejelenti követelését a bírónak azzal a kérelemmel: rendelje el a követelésnek a B ingatlan jószágára való eleve feljegyzését addig, míg a követelés igazságát törvényesen bebizonyíthatja, a bíró A-nak ezen kérelemlevelét beadatozza — presentálja — s az eleve feljegyzést megengedvén, a kérelemlevelet az adóssal vagy ennek örököseivel közli, s ha ezek ekkor sem egyeznek meg a betáblázásban, mind a két fél kihallgatása után végzést hoz, mely által az A követelését igazságosnak vagy nem igazságosnak jelenti, s az első esetben a betáblázást elrendeli, vagy inkább az eleve feljegyzést betáblázássá változtatja át, azaz kijelenti, hogy az A eleve feljegyzett követelése az ő eleve feljegyzési kérelmének beadata percétől fogva betáblázott követelésül tekinthessék. A második esetben pedig oly végzést hoz, hogy az esedező hitelezőnek eleve feljegyzett, de be nem bizonyított követelése a nyilvános könyvekből kitörültsessék s föl nem jegyzetnek tekintessék.

13. Minden eleve feljegyzett követelést rövid határidő alatt igazolni kell.

Nehogy álkövetelésekkel valakinek jószága eleve feljegyzésekkel terheltessék, és így hitelén csorba ejtessék, szükséges, hogy a követelő az elevefeljegyzés megengedésével egyszersmind követelésének bizonyos rövid határidő alatti bebizonyítására szoríttassék úgy, hogy ha ezen idő alatt követelése igazolására a szükséges okiratokat a bírónak át nem adja, az eleve feljegyzés is azonnal megsemmisíttessék, és a megtámadott tulajdonos tökéletesen kármentesíttessék, bebizonyíttatván a követelés igazsága, az eleve feljegyzés a 12. pont alattiak szerint betáblázásra változtatik.

14. *Hogy nyilvános könyvek közbizodalmú felelős és elég tárgyalagos kezességet nyújtó hivatalosok által rendszeren kezeltesse.*

Ezen kezelésnek oly világosnak, szigorúnak és teljes hitelességűnek kell lenni, hogy mindenki könnyűszerrel tudományt szerezhesen valamely ingatlan vagyonon fekvő minden teherről magának, és arról is könnyen meggyőződhessek, hogy a betáblázott terheken kívül, kivéven netalán a telekadót, semmi korábbi teher nem létezhetik, s törvényes elsőbbséggel nem bírhat, egyszóval szükséges, hogy ezen nyilvános könyvek úgy kezeltesse, miszerint adós vagyonának valóságos állapotját híven tükrözzék vissza.

Mintául szolgálhatna ezen kezelésre nézve a fumei betáblázási rendszer, melyet felséges Urunk helyben hagyott, s mely gyakorlatilag is megfelel céljának.

Ha ezen rendszer előlegesen legalább a királyi városokban behozatnék, a fumei telekkönyvi iktatót Pestre lehetne hivatni, hogy ott és Budán a kinevezendő telekkönyvi tiszteket gyakorlatilag tanítsa be s a többi városok aztán a nálok ezen hivatalokra kinevezendőket ismét Budára és Pestre küldhetnék stb.

Mit várhatunk hazánkra nézve jó jelzálogi rendszer törvényesítésétől?

Mielőtt annak megvizsgálására térnek át lehet-e általában az előadott alapokon nyugvó biztosítéki rendszert hazánkban törvényesíteni és foganítani, s ha lehet, mely azon mód, miáltal az eddigi igényletek, követelések, szokások és előítéletek lehető legkevesbé sértetnének meg: legyen szabad előlegesen ezen rendszer törvényesítésének és foganításának némely üdvös következményeit röviden érintenem.

Értelmes, jó erkölcsű emberek könnyű uralkodni — értelmes, jó erkölcsű emberek társaságában legkellemesb, legbékésebb az élet. Az értelmességet és erkölcsiséget tehát lehetőleg terjeszteni minden jó polgárnak egyik fő kötelessége.

Ott, hol a polgároknak magok a törvények megengedik, miszerint polgártársaikat vagyonuktól törvény útján kívül önhatalommal megfoszthassák, hiába keressük a tulajdoni jog tiszteletét, ott el van zárva az erkölcsiségnek a tulajdonjog mély tiszteletén alapuló szabad mezeje.

Míg a tulajdoni jog szorosan meghatározva és tisztába hozva nincsen, míg birtokunk ingó jogcímen alapul, míg a javak közös joggal bíratnak, a tulajdonnak szigorú tisztelését nem várhatjuk, nem követelhetjük.

Ha nem tudom, hogy birtokom valódi tulajdonom-e? ha félnem kell, hogy abba más könnyen és bűntetlenül háborgathat, hogy attól más könnyűszerrel megfoszthat, csak bitang módon fogom használni azt, és soha nem kedvelni úgy meg, mint ha tudom, hogy az egyszersmind kirekesztőleg az én igaz tulajdonom, s engemet minden erőszak és háborgatás ellen szigorú törvények, igazságos, gyorsan eljáró bíróságok oltalmaznak.

Ha az említett biztosítéki rendszer az egész országban szigorúan életbe léptetnék, nem lenne ingatlan jószág a honban, melynek valóságos tulajdonosa kellőleg tudva nem volna, nem lenne csak talpalatnyi föld is a széles hazában, melyről nem tudhatnók, mi joggal s mi korlátok között bírja azt mostani birtokosa.

Márpedig józanon gondolkodó, becsületes embernek nagy lelki megnyugvást szerez azon meggyőződés, hogy amit bír, mit tulajdonosként vél bírni, valóban tulajdona is — mily megnyugtató p.o. gyermekeit szerető jó atyának az, ha ezekre vagyona legállandóbb részét, ha ingatlan javait azzal a meggyőződéssel hagyhatja, hogy azoknak jövedelmeit békével élvezhetik, hogy birtokukban törvényesen nem fognak há-

borgattatni, s mégis mily kevesen vannak hazánkban, kik ily nyugodt meggyőződéssel szállhatnak sírjokba.

Továbbá, ha az említett alapelveken nyugvó biztosítéki rendszer törvénnyé válik, tudni fogja az ingatlan jószág tulajdonosa, tudni fogja az ilyen jószágra kölcsön adó hitelező is, mennyit ér a jószág, és mennyi és milyen teher nyomja azt.

Ez pedig igen üdvös tudomány, mert kevés birtokos szánt eddig vagyona tisztábahozására elég időt, fáradságot, s többnyire csak zavarban bitang módon használta ingatlan vagyonát. Minek az lett a következtetése, hogy nagykiterjedésű jószágokat bíró földes Uraink — bár adósságaik már számosak voltak — többnyire mégis önámítással ingatlan vagyonukat valóságos értéküknél magosabbra becsülték, s a megszokott bő költést folytatták, mígnem egyszerre valamely hitelezőnek eszébe jutott kötelezvényét betábláztatni.

Nemzeti előítéletünkénél fogva a betáblázott adósságoktól nagyon irtózunk, betáblázott adósság mentes jószágainkkal, mintha azokat semmi teher nem nyomná, dicsekedni szoktunk, és így magunkat is, másokat is vagyonunk álmódott nagyságával önkárunkra és mások kárára ámitani szeretjük.

Ezen általános előítéletnél fogva tehát azonnal csökkenni szokott a hitele annak, kinek eddig betáblázott adósságokkal nem terhelt jószágára — habár a jószág értékéhez képest csak csekély mennyiségű adósság tábláztatik is be — s ezen előítélet következtében többnyire azt véli a közönség, hogy az adósság azért tábláztatott be, mert a jószágbirtokos betáblázáson kívüli adósságai nagy mennyisége miatt már kölcsön pénzt nem kaphatott.

Ha az adósság több, az első betáblázást közönségesen mások is csoportosan szokták követni.

Valamint egy részről sok adós földes Úr gondolatlanságában, könnyelműségében túlbecsülven vagyona értékét, azt talán valóságos értéke kétharmadán túl is terhelte adósságokkal, szintűgy a tőke elvesztését féltő hitelezők azon vagyont félelmökben értékén alul szokták becsülni, fűnek-fának elbeszélnek, mily szerencsétlenek ők, hogy ennek vagy annak a gazdagnak vélt földes Úrnak annyi pénzt adtak kölcsön, hogy sanyarúan szerzett pénzek veszendőben van stb., s az ily zajongások nemcsak kelletén túl, de a mértékletesen költőre, a tiszta józan szándékból jószágai javítására pénzt kölcsön vevő jóhiszemű földes Urra is gyakran károsan hat vissza, úgy hogy aztán a közhitel ingatagsága miatt ez is csak magas kamatlábon szerezhet jószágá javítására pénzt, ez is közösen bűnhődik mások szelességeért s a tulajdonjog tisztába nem hozásáért.

Ez mind nem történhetik, ha az említett rendszer divatban van. Ekkor ti. a földes Úr minden szempillantásban számot vethet ingatlan vagyonáról. Megtekinti a nemesi birtokkönyvet, és feltalálja ingatlan jószágának a valósághoz közelítő értékét — tekint mélyebben be, megtalálja adósságai sorjegyzékét — ezek összegét amabból levonván, kevés perc alatt kitudja egész tehető állapotát (status activus) és ha ez magát kedvezőnek nem mutatja, s a földes Úr józan ésszel bír, még idejében korlátot vet bő költésének, megvonja magát, hogy tönkre ne jusson, hogy családját koldusbotra ne szorítsa, hogy becsülettel, nyugalommal hagyassa el földi életét.

Ha törvényesítve leszen az említett rendszer, a hitelező is szintoly könnyen szerezhet magának a kölcsönkérő földes Úr tehető és szenvedő egész állapotáról kimerítő tudományt; a józan, okszerűen számoló hitelező tehát csak annak fog kölcsönt adni, ki a kölcsönadandó pénzre elegendő biztosítékot nyújthat.

Mihelyt valamely ingatlan jószág már értékéhez közelálló adósságmennyiséggel van terelve, birtokosa már nehezen fog rá kölcsönt kaphatni; tehát gyakran még a bukás örvényébe dülte előtt, a kölcsönt megtagadók által figyelmetessé tétetik vesztesnek induló állapontjára, és magához térvén, szorgalom, takarékoság által megmenetheti magát és családját a végromlástól.

Ezen rendszer mellett a becsületes és közönséges szemességgel bíró hitelező nem oly könnyen vallhat kárt, mert csak addig fog kölcsön adni, míg pénzét betáblázás által biztosíthatja.

Ezen rendszer által eleje vétetik számtalan csalásoknak is, melyek eddig hazánkban külön formában gyakoroltattak.

Ezen rendszer mellett p.o. lehetetlen, hogy valaki oly ingatlan vagyont jelöljön meg biztosítéku, mely

nem az ő tulajdona, anélkül, hogy a hitelező még jókor, közönséges szemességgel is, ezen szándékolt csalásnak nyomába ne jusson.

Ezen rendszer mellett a gyámság alatt álló, nem igen könnyen fog pénzt gyámja tudta s megegyezése nélkül felvehetni, holott a jelen divatozó zavar mellett gyámság és zár alatt lévők is sok százezreket vesznek fel.

Ezen rendszer mellett eleje vétetik némileg a pazarlásnak is, nyitva állván ti. a nyilvános föld- és betáblázási könyvek mindenki előtt, azok, kiket illet, maga idejében vehetik még észre a pazarlási hajlandóságot, s megtehetik a szomorú következtetések meggátlására szükséges lépéseket.

Az ősiség szép eszméje jelen zavaros állapotunkban tiszta ámitássá, ábránddá vált; hány érdemtelen, régi tősgyökeres magyar nemzetségek nem jutottak az ősiséget védő minden divatozó törvényeink mellett is, egy-két szeles, pazar utód által végségre.

Ez nem lesz úgy, ha egyszer az említett rendszer törvénnyé vált és egészen fogamatba ment, mert ezen rendszernek egyik fő kelléke, hogy a nyilvános könyvekbe az ingatlan vagyont nyomó minden kötelezések, terhek, s tulajdonjogi megszorítások bejegyeztessenek — be lesznek tehát ezen rendszer fogatosítása után jegyezve a tulajdonjognak ősiségi törvényeink szerinti megszorításai is, be lesz jegyezve p.o. azon végrendelet, mellyel valamely ingatlan jószág szerzője pazarlásra hajlandó fiát kirekeszti szerzett jószágáa tulajdonából és neki csak a jövedelmet vagy ennek részét hagyja, be lesz jegyezve, hogy p.o. csak unokái vagy másodunokái léphetnek a jószág valóságos tulajdoni jogába s.a.t.

Be lévén az ily értelmű végrendelet, szerződés, hitbizomány s.a.t. jegyezve a nyilvános könyvekbe, józan, okosan számoló hitelező a tulajdoni jogból kizárt és csak a haszonvétele szorított utódnak bizonyosan nem fog többet kölcsön adni, mint amennyit az neki a jószág haszonvételeivel biztosíthat s így tovább.

Ha ezen rendszer életbe lép, az addig általános ősiség többnyire hitbizománnyá fog majd átváltozni.

A törvényhozó testtől fog függni, mily széles mezőt engedend ezen hitbizományoknak; hány ivadékra engedi a tulajdonjog megszorítását, hányad részét engedi adóssággal megterhelni stb., de erről később bővebben.

Tegyük fel most, hogy az alkotandó törvény a hitbizományi jószágok terhelését értékük egyharmadánál tovább nem engedné; tegyük fel, hogy minden nemesi jószág hitbizomány, tehát csak értékének egyharmadáig terhelhetetnének adóssággal, tegyük fel, hogy ezen egyharmadot adóssággal terhelni akarók, csaknem bizonyosnak lehet állítani, hogy a kérdésben forgó biztosítéki rendszer életbe lépte után kevés évvel ezen egyharmadra négyes százalék mellett is elég pénzt fogunk kapni, kivált, ha a felveendő kölcsön a jószág javítására fordíttatnék, tehát általa a jószág belértéke öregbítették.

Vizsgáljuk meg tovább gyakorlatilag az említett tőkebiztosító rendszer valószínű következményeit.

Fényes statisztikája szerint kerek számmal 34 millió ausztriai hold haszonvehető föld van Magyarországon. Holdját általában csak 50 pengő forintra becsülvén, ezen tétel szerint a 34 millió hold föld körülbelül 1700 millió pengő forintot fog érni — feltéven már a szomszéd ausztriai tartományokban divatozó szokást, mely szerint egyharmadig adóssággal nem terhelt jó ingatlan értékű biztosítékra pénzt négyes százalékkal könnyen kaphatni — kisül: jó tőkerendszer mellett 1700 milliót érő földeink első harmadára kerek számmal 560 millió forintot négyes, második harmadára ismét 560 milliót ötös százalékkal felvehetünk, hogy tehát ha jelenleg ezen egész 1120 millió forint adósság az említett mód szerint terhelné hazánk földjét, ebből csak 22 400 000 forint + 28 000 000 forint = 50 400 000 forintot kellene egy évi kamatul fizetnünk, holott a mostani 6 százalékos szokás mellett ugyanezen adósságaért 67 200 000 forintot kell fizetnünk. Világos tehát, hogy kevés évvel a jó tőkebiztosító rendszer életbelépése után a feltett esetben évenként 16 millió 800 000 forintot fognánk kamatul fizetni mint jelen helyzetünkben, pedig 16 800 000 forintot évenként megkímélni, hazánkban tartani nem gyermekség — de tegyük fel, hogy valamennyi valódi adósságunk csak 800 000 000 forintot tenne, a felebbi adatok szerint jó tőkebiztosító rendszer törvényesítésével évenként 12 millió forint maradhatna könnyen zsebünkben, s ha ennek csak fele fordíttatnék is anyagi javításokra még általában sok és nagyhasznú javításra képes parlag jószágaink mostani értéke rövid idő múlva majdnem felényivel magosabbra szökkenhetne s.a.t.

Alkalmazzuk a számolást egyes földes Úrra, legyen p.o. valamely földes Úrnak egy bizonyos jószágá, mely 900 000 pengő forintot ér, s 54 000 pengő forintot általában valóban be is hoz; tegyük fel, hogy ezen jószágot jelenleg 600 000 pengő forint terheli, s ezen adósságért évenként hatos kamatképp 36 000 pengő forintot kell fizetnie hitelezőinek, marad tehát neki az 54 000 pengő forintos jövedelemből 18 000 pengő forintja; ezen somma az ő hosszabb idő óta szokott évenkénti költségeinek éppen megfelel — történ-jék azonban a gazdaságban valami kár, legyen például rossz a termés, verje el a határt a jég, marhavész fogyassza a gazdaság barmait, tegyen e kár vagy csak 6000 forintot, nehezen viselhetné azt el az említett Földes Úr, s kénytelen lenne vagy rég megszokott kényelméről azonnal lemondani, kiadásait megszorí-tani, vagy miután jószágá már értékének kétharmadáig meg van terhelve, hitele tehát nagyon ingadozik, hatosnál nagyobb kamatokra venni fel pénzt; a jó tőkebiztosító rendszer életbeléptetésével azonban ezen kétes helyzet csakhamar tetemesebb áldozat nélkül is javára fordulhatna; az említett 600 000 pengő forint adósságért ti. a mostani 30 000 pengő forint helyett csak 27 000 pengő forintot lévén kénytelen hitelező-inék kamatul fizetni, maradna neki az 54 000 általános jövedelemből egy évre 27 000 pengő forint, tehát ha eddig élt életmódja mellett maradna is, ha eddig szokása szerint évenként 18 000 pengő forintot köl-tene is, mégis maradna még jószág javításra, rendkívüli esetekre gyűjtendő takaréknak pénzül vagy adósság fizetésére évenként 9000 forint.

Ily valószínű számításon alapuló haszon reménye csakugyan megérdemlené a kísérletet, mely arány-lag nem igen nagy költséggel járna.

De minthogy, miként alább tapasztalni fogjuk a kérdésben forgó rendszer a nemesi jószágokra nézve rögtön alig fog életbe léphetni, számoljuk fel egy kevéssé azon hasznot, mely a nemesi föld birtokosa-ira nézve származnék, ha előlegesen csupáncsak a városi ingatlan jószágok szolgálhatnának is igazi, jó tőkebiztosítékkul.

Bizonyos adataim nem lévén szabad királyi városaink ingatlan javainak valóshoz közelítő értékéről, közelítőleg úgy vélem azt meghatározhatni, ha Fiume városának az ott divatozó hivatalos becslé szerint-i kerek számmal négy millió négyszázezer pengő forintra felvett értékét alapul veszem, és a porták számához arányítva a többi királyi városok ingatlan javai valószínű értékét is kiszámítom.

4 400 000 pengő forint úgy áll a fiumei 4 portához, mint áll X valamennyi magyar szabad királyi város öszves portáihoz, azaz 622 portához, vagyis ha Fiume város ingatlan javai érnek 4 400 000 pengő forintot, valamennyi magyar szabad királyi városok értéke körülbelül 684 200 000 forintot teszen.

Tekintetbe vévén már azt, hogy jelenleg még városi birtokra is többnyire hatos kamattal kénytelenítet-tünk pénzt felvenni, és hogy életbe hozatván a városokban a kérdésben forgó jó tőkebiztosító rendszer, az azokban fekvő ingatlan jószágokra könnyen négyes, legfeljebb ötös kamattal is fogunk a tőkédús kül-földről pénzt kaphatni, és így az országban kerengő pénzt szaporítjuk, ez a nemesi föld birtokosaira is kedvezőleg fog visszahatni.

Reménylhető, hogy jó hypotheca rendszer életbe lépése után nyugotról és keletről fog pénz hazánkba szivárogni.

Nyugotról, mert ott — bár a vasúti építmények általában ritka helyeken hoznak négyes százaléku jövedelmet, sőt közönségesen még hármasszázalékú sem — mégis található elég ily vasúti építményekre hajlandó vállalkozókat — már aki ily kis százalékra és többnyire igen ingadozó, bizonytalan jövede-lemmel járó vállalatokba készpénzt fektetni, józan gondolkodás szerint azt kétségkívül inkább bizonyos nagyobb kamattal járó jelzálogba fogja hazánkba fektetni.

Tekintsünk egy keveset keleti szomszédunkra is, és tapasztalni fogjuk, hogy ott sokan vagynak, kik igazságos és nem igazságos utakon, módokon tetemes, sőt roppant summákat szereztek és szereznek magoknak.

Életük, vagyonuk a kényuraság vas pálcája alatt ingó lábon állván, vagyonuk többnyire kisebb térü-letű, könnyen szállítható, könnyen pénzzé váltható drágaságokban vagy készpénzben áll, hogy — köze-ledvén a nekik vést hozó fergeteg — életüket, vagyonukat sebes elillanás által megmenthessék.

Ha nálunk, tőzsomszédjaiknál jó tőkebiztosító rendszer létezendik, nem csekély számú piasztér fog hazánkba vándorolni.

Alföldünkön sok török honban szerzett pénz kereng, s elébb-utóbb beállhat az eset, melyben kimondhatatlan nagy hasznára lehet, fejedelmünknek, s önmagunknak is, ha a szomszéd tartományok nagyinak hazánkba fektetett vagyona által ezek érdekei a mieinkkel összeforradnak. Minél nagyobb élet- s vagyonbiztonságot, jólétet, kényelmet tapasztalandanak keleti szomszédaink, minél inkább meggyőződnek arról, hogy nálunk jobb, mint önálok, mint a rideg éjszak kemény kormánya alatt, annál nagyobb rokonszenvvel fognak ők irántunk viselkedni, annál inkább fognak ők is a mi atyai kormányunk védszárnyai alá igyekezni.

De térjünk más tárgyra; csudálatos, de mégis úgy vagyon Pesten, ha nem drágábban, szint azon áron épülnek a házak, mint Bécsben, holott Bécsnek 844-ben másfél millió forint évi jövedelme volt, pedig ezt a bécsiek az 1 280 000 forintos ház és 13 000 forintos telekadón kívül kénytelenek fizetni — ennek megfizetését nagyjából abban találjuk, hogy Bécsben az építésre szükséges pénzt négy vagy ötödfél százalékra, Pesten többnyire csak 6 százalékra kaphatni; jó tőkebiztosító rendszer ezt is jobbra fogja változtatni.

Okos ember vagyonunk zűrzavaros állapota mellett csak kockázattal adhat pénzt kölcsön, tudva vagyon pedig, hogy minél nagyobb a kockázat, annál magasabb a kamatláb, és viszont minél biztosabb a hitelező követelése és a kamatok fizetése, annál kevesebb kamattal elégszik meg az — alapítsunk tehát szilárd jelzálog rendszert, lesz pénzünk kisebb kamatra is.

Ha földművelőink faládait szorosabban megvizsgálók, alig csatlakozom, ha öszvesen öt-hat milliót meghaladó, s évek óta kamat nélkül heverő készpénzt nem találunk; ezen állításomat erősíteni látszik azon ismételt tapasztalás, hogy ahol takarékpénztárak elégséges biztosíték mellett állítanak, remény felett szaporodnak a betétek.

Lehet tehát hinni, hogy a biztosítéki rendszer életbeléptetése után, ezen, hazánkban haszon nélkül heverő, penész ette néhány millió is napvilágra, kerengésbe fog jönni, s már azáltal is nyer hazánk, hogy ezen milliókért kiadandó kötelezvények — mint biztos alapokon nyugvók — pénzzel gyanánt könnyen kézről kézre mehetnek.

Jó tőkebiztosítéki rendszer mellett ti. könnyen mehetnek a kötelezvények, engedvények által kézzől-kézre, s mihelyt az ily engedvény írásba van foglalva, az illető bíróság előtt a betáblázott követelésnek, melyet Pál Péternek átengedett a Péter nevére átiratásra kéretik, ez, ha semmi törvényes akadály nem áll ellen, megengedett, s ezáltal a Péter követelése, melyet Páltól átvett, ismét biztosítva, evidentiában tartva van.

De tegyük fel, hogy a Péter által szerzett ezen követelés 10 000 pengő forintból áll, s hogy Péter nem-sokára, miután ezen követelést nevére átiratta, váratlanul 3000 pengő forint költséget kénytelen tenni, ez esetben, ha Péter egyéb pénzzel nem volna ellátva, igen terhes lenne a 3000 forintért az egész 10 000 forintról szóló betáblázott követelést ismét másnak eladnia, e károsodással járó kénytelenség elkerülésére a jó jelzálogi rendszer mellett ismét célirányos intézkedés kínálkozik, ti. Péter felvehet Györgytől 3000 forintot, s ezt a György biztosítása végett a maga betáblázott 10 000 forint activ követelésére felül táblázathatja; miáltal az eredeti adós biztosítékában mind Péternek 10 000 forintos activ követelése, mind Györgynek Péter elleni 3000 forintos követelése is teljesen hamar, és zavar nélkül biztosítva vagyon.

De erről bővebben, ha a Fiumében divatozó rendszert pontonként taglalni fogjuk.

A tapasztalás megmutatja, mily jó következményű e minden helyes biztosító rendszernek pótlék intézkedése is.

Mihelyt hazánkban a jó szigorú jelzálogi rendszer törvényes erőben lesz, könnyen tehetünk szert hitelintézetekre is, mert akárki mit mondjon — ezek is csak szilárd biztosíték mellett adhatnak pénzt kölcsön, ezek sem állhatnak fenn szilárd biztosíték nélkül, jobb gyökeresen segíteni, jobb általános jó jelzálogi rendszerrel több 100 millióknak utat nyitni hazánkba, mint eddigi, célnak meg nem felelő, kivételes törvényeink szokása szerint, ismét csak egy egyedűrség bűzü hitelintézet számára kivételes tőkebiztosító törvényeket hozni, melyek által valószínűen legfellegb egy-két milliócskát csálhatnánk pénzszegény hazánkba, de a köz nagy bajon bizonyosan nem segíthetnénk.

Noha még többet is lehetne mondani, elég lesz annyi azon kiszámíthatatlan haszon bebizonyítására, mely a jó tőkebiztosító rendszernek életbe hozatalát, nyomban — minden eddig tett tapasztalások szerint — követni fogja.

ADATTÁR

P. MADAR ILONA

ABONYI PARASZTKRÓNIKÁK

Abony nagyközség Pest megye délkeleti részén fekszik, a történeti Magyarország közepe táján, a Jászság, a Tápióság, a Kis- és Nagykunság találkozásánál. „Éghajlatára jellemzők a csapadékszegénység, a nyári meleg, a tavaszi szél, a nyári zivatarok, az őszi esők, a téli fagyok és a hóviharak. A téli hőmérsékletben nagy bizonytalanság uralkodik. . . Az évi csapadékmínimum júniusban esik. . . a legtöbb hó alakjában, januárban–februárban. . . ; a zivatarok általában jégmentesen jönnek. A téli hó olvadását a márciusi és áprilisi. . . esőzés tetézi”.¹

Talaja közép-kötött homokos, vályog. Egyes területei szikesedésre hajlamosak. Homokos és löszös vonulatait a Tisza mentéhez hasonló mészszegettség jellemzi; néhol futóhomok is található.

Területeit gyengén lejtő völgyek, mélyedések tarkítják, az ezekben tél folyamán összegyűlt víz gyakran okoz kárt. Az árvíz elleni védekezésről a XVII. század végétől vannak elszórtan adatok. A múlt század első évtizedeiben a Gerje és Perje Vízszabályozó Társaság működése folytán sikerült levezetni az állóvizek jelentős részét, így téve a földet termelékennyé.²

Abony történeti múltjára vonatkozóan a XV. századból vannak adataink. 1472-ben a Kinizsi család tulajdonában volt a község.³ Utána Balogh István lett a földesura. A Balogh birtok 1750 táján széthullott, ezután jellegzetesen középnemesek által birtokolt lett Abony. A középnemesség hatása jól nyomon követhető a gazdálkodás kultúráján: növénytermesztésében az új fajtákat korán meghonosították, valamint a gazdasági eszközökön, amelyeket viszonylag korán változtattak. A középnemesek közbirtokosságot alkottak. Ez a szervezet szolgált a gazdálkodás keretétül. Így valósult meg az üzemvitel, a regálék használata, hasznosítása, a földek bérbeadása és a jobbágyság robotoltatása.⁴

Abony lakói a török uralom alatt a megreformált vallás követői lettek. „1626–52-ig Göngyössi István református lelkész szolgált közöttük. 1713-ban kellett visszaadniuk — földesúri parancsra — a katolikusoknak az elfoglalt kőtemplomot. Amíg a református fatemplom meg nem épült Rékasra — Zagyarékasra — jártak az abonyi reformátusok istentiszteletre.”⁵

A Varga-krónika 1740-re teszi a templomátadást. (Az eltérő időpontokat a megelőző viták magyarázhatják.) A község irányítása az Elöljáróság hatáskörébe tartozott. A XVII. század második felében három elöljárót említenek. A község jövedelme a regálékból származott. „1767-ben 150 forintért árendálták a mészárszékét.”⁶ A három szárazmalmot maguk építették, hasznuk az övéké volt. A gazdálkodásban fontos teendőjük volt az apaállatok vásárlása és tartása, valamint a föld hasznosításának irányítása, a kukoricatörés idejének kijelölése, mezőőrök állítása stb. 1750-ben a krónikairó Varga Mihály viselte. . . „Nagy

¹ Skultéti S. 1967, 1–2–3. o.

² Skultéti S. 1967, 47–49. o.

³ Gálóczy K. 1876/I, 27. o.

⁴ Bővebben lásd: Kállai I.: Nemesi közbirtokosság iratai az Országos Levéltárban. Levéltári Szemle 1978/2.

⁵ Gálóczy K. 1876/I, 14. o.

⁶ Wellmann I. 1967, 316–317. o.

Abony község bajait”.⁷ Ő volt a bíró. Ebben az időszakban nem ismerték az egyes rétegek közötti szigorú válaszfalat: „... a szántóföldből-, a rétből-, a kenderföldből nemcsak a jobbágyoknak osztottak”. . . , „hanem a zselléreknek is jutottak”.⁸ Aki tehetség, vagyis igaerő nélküli zsellér volt, aratni iparkodott.⁹ A jobbágyok felszabadításakor 362 hold föld jutott Abonynak. A községi pótadóra mégis rászorult, mivel „... A községi jövedelem legfontosabb eleme a községi pótadó”. . . „1873-ban és 1874-ben húsz százalékon felül vetettek községi pótadót az állami adóra”.¹⁰ Ezekben az években a katolikus krónikaíró Abony egyik irányítója „... 1872-ben másodbíró lett, három év múlva újra megválasztották. . . 1877-ben a város gazdája, 1879-ben végrehajtó lett”.¹¹

Az előzőekben vázolt be- és újratelepülés magyarázatot ad a nagyszámú csoportosulásra. „A község társadalma akárhány városéval vetekedhet” — írják róluk a XIX–XX. század fordulóján. Ez azonban aligha mondható egyértelműen kedvező jelenségnek, mert a kívüllállók ellen mindegyik falat emelt.

A múlt század végén az alábbi társasági alakulatokat írták össze: „Kaszinó, Polgári Társasági kör, Társasági Egylet, Ipartestület, Népkör, Független Negyvennyolcas Kör, Iparos Ifjak Önképző Köre, Római Katolikus Olvasó Kör, Római Katolikus Egylet, Telkesgazdák Egyesülete, Munkásegylet, Általános Munkáképző Egylet, Építőiparosok Szakegylete, Izraelita Szentegylet, Római Katolikus Temetkezési Egylet, Általános Temetkezési Egylet, Iparos Dalárda, Református Egyházi Dalárda, Tűzoltó Testület, Takarékpénztár Részvénytársaság, Ceglédi Népbank Fiókja, Önszegélyező Egylet, Katolikus Telkesgazda Csoport, Református Telkesgazda Csoport. (Ez utóbbiaké volt a „Hatvangazda Páskom”).¹²

Az abonyi memoárok felkutatásában és első közlésükben *Balogh Sándor*, abonyi református lelkészé az érdem. A községbe helyezése után (1964-ben) hamarosan gyűjteni kezdte a helybeli földművesség írásos és emlékezetbeli adatait. Ezekből kitűnő pályamunkák készültek az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők országos pályázatára. Az írásos anyag felkutatásában az abonyiaknak is jelentős szerepük volt, ugyanis sokan vitték hozzá a kézzel írott füzeteket, mert ismerték kutatási szenvedélyét. Felesége hozzátartozói is őriztek ilyen „kincseket”. *Balogh Sándor* tevékenysége távolról sem volt egyedülálló Abonyban. Hogy csak a legfontosabbakat említsem: *Györe Pál*, *Skultéti Sándor* és *Temesközi István* is sokat és eredményesen fáradoztak a község néprajzi, társadalmi és gazdaságtörténeti múltjának feltárásáért. E dolgozat tulajdonképpeni szerzői a naplók írói. Többféle cél sarkallta őket. Részint életük főbb mozzanatait, tanulságait akarták utódaikra örökíteni, részint pedig közösségük múltját szándékozták emlékeztetéssé tenni.

Noha a feljegyzések alkalmoszerűek, nem teljeseek, fontossági sorrendjük is megkérdőjelezhető, mindazonáltal „tendenciózus beállítottságuk ellenére is értékes, figyelmen kívül nem hagyható forrásai történetírásunknak”.¹³ Már csak azért is, mert „elég tárgyilagosak, szerzőik távol vannak a nagy politikától, nem akarják kedvezőbb színben feltüntetni az eseményeket”.¹⁴

Három krónika olvasható a dolgozat függelékében, amelyek mind témájukat, mind időbeliségüket tekintve átfedik egymást. Mégis mind a hármat közöljük, szinte egész terjedelmében. Máskülönből megoldhatatlannak látszik áttekinthetőségük. Az első napló a református Varga család által 1740-ben kezdet, később — házasság révén — Varga–Retkes néven ismertté vált napló. A Vargák 1740–1836, a Retkesek pedig 1836–1955-ig vezették a krónikát. A következő memoárban a szintén református Tóth István által megörökített események kerülnek sorra. Tóth István unokája volt Varga M. Évának, a naplórész tehát családi tradíciónak is tekinthető.

⁷ Varga-krónika 1750.

⁸ *Wellmann I.* 1967. 64. o.

⁹ *Wellmann I.* 1967. 64. o.

¹⁰ *Galgóczy K.* 1879/III, 13. o.

¹¹ Varga-krónika 1872, 1877, 1879.

¹² *Borovszky S.* 1898/I. 27. o.

¹³ *Varga J.* 1967. 453. o.

¹⁴ Uo.

A fent említett naplók után került Balogh Sándor kezébe a harmadik, amelyet Drávai Mihály, katolikus hitet valló, abonyi lakos írt. Jóllehet Drávai Mihály mindössze hatvanegy éven át jegyezte fel családjá és közössége eseményeit, 1818–1879-ig, s ez a korszak szerepel az előbb említett naplókban is, mégis fontosnak látszik a közlése, mivel benne a katolikus szemlélet érvényesül a református naplővezetés mellett.

A krónikák fő témái: családi események, egyházi ügyek, robotszolgáltatás, földművelés, állattartás, kereskedelem. E három krónikától eltérő módon jött létre Cseri István naplója, amelyet Balogh Sándor írása szerint „80 éves kora után jegyzett le a szerző”. Tehát nem a történések idején, hanem 40–50 évvel később, az emlékezetben rögződött fontossági sorrend szerint, vélhetően megszépítve az eseményeket és saját szerepét. Így ezt a megemlékezést nem közölhetjük, de a benne leírt adatokat, eseményeket a bevezető tanulmányba felvettük. A krónikák szerzői több helyütt megemlítik, hogy először csak papírlapokra, kezdetlegesen összevarrott füzetekbe írták, amit „maguk számára vagy családjuk körében megjegyzésre méltónak találtak”, s csak később másolták be „bizonyos jegyzőkönyvbe”. Ha az első jegyzetek eredetiségét vizsgáljuk, hitelesnek tekinthetők, csakúgy, mint a jegyzőkönyvbe átirták.

Tóth István 1862-ben írt bevezetőjének részletei jól mutatják a múlt század második felében érvényes értékrendet. Teljesíteni ugyan nem igen lehetett, de az ideális életforma ilyen volt: „Könyörgök a mindenható úr Istennek, hogy áldja meg a magyar hazát, s ennek minden igazlelkű gyermekét. . . , aki Isten és a felebarát iránti kötelességét mindig szem előtt tartva soha nem kívánja a másét, és örömet megosztja a magáét a szűkölködőkkel. Adjon az Isten minden falunak olyan bőséget, hogy abból egy város is megélhessen, . . . óvjon meg minden házat a tunyarestségtől. Adjon az Isten minden papnak olyan hallgatókat, hogy dorgáló prédikációját minél kevesebben vehessék magukra. Adjon az Isten a földműveseknek töltött búzavermeket, szopora állatokat, hű szolgálkat, minden szolgának méltányos gazdát. Adjon az Isten a bírának minél kevesebb dolgot, hazánk börtöneinek minél kevesebb lakót. Végül kívánom a mindenható Istentől, hogy árássa el lelki és testi áldásával hazánk városait és lakosait. Ezek után maradok Abonyban 1862. június első napján: Tóth István.”

Balogh István földesúr a XVIII. század elején igyekezett visszahívni elmenekült jobbágyait. A jobbágyok terhelésének szabályai arra az időszakra többé-kevésbé kialakultak, kedvezményeiket „szabadalomlevél” tartalmazta, amelynek egyik leglényegesebb pontja a határ távoli területein engedélyezett ún. „mezei kertek” foglалására vonatkozó engedély volt. „. . . A XVIII. század elején letelepültek, tetszésük szerint választhattak földdarabot a „messzi földeken”, amit „serinsigükkel” — szorgalmukkal — művelésre alkalmassá is tettek. Elkerítették, körülárkolták, körülgarádgázták — trágyával megrakták és tilalmassá tették”.¹⁵ Ezek a földek kimaradtak a nyomáskényszer alól, szabadon művelték őket. Kukoricát és tököt termeltek rajtuk, úgy is nevezték: „kukoricás”, illetve „tökös” földek. Ezeket a kerteket irtásföld gyanánt vette számba a földesúr, szénavágással és hordással szolgáltak érte a jobbágyok.

A robotszolgáltatás a XVIII. század közepén: „egy fertályos — negyedtelkes — jobbágy megugarolt egy fertály földet, ugyanazon ősön beszántotta. Két-három fuvar trágyát vitt ki a földre. Behordott 36 csomó búzát, két forduló árpát. Három napot kaszált, ugyanannyit gyűjtött. Ha kertje volt, két boglya szénát vitt a földesúrnak.”¹⁶

„. . . 1756-ban 32 jobbágycsalád szűkött meg Abonyból, mert telküket négyről ötre osztották, hogy több cenzust szedhessenek. . . A közös legelőkből versengve szakítanak maguknak, saját állataikkal legeltetik, vagy árendába adják. A mézsárszéket, a kocsmát, valamint a malmot elvették tőlünk földesuraink és taxásoknak adták, árendásnak, pálinkás zsidónak, libertinusnak.”¹⁷ A gabona tizedet szemül követelték rajtuk. A juhtartók juhsajjtal adóztak. Az úrbérrendezés arra törekedett, hogy meghatározza a paraszti gazdaság birtokállományát, és a jobbágyoknak a földesúrhoz való viszonyát. A régi terheléseket felülvizsgálták, némelyeket mérsékeltek, másokat megszüntettek. Így törölték el „a jobbágygazda halálakor esedékessé váló, 12 forint birtokbavételi járulékot, amelyet az özvegy, vagy a fia — a gazdaság

¹⁵ Wellmann I. 1967. 319. o.

¹⁶ Wellmann I. 1967. 319–320. o.

¹⁷ Wellmann I. 1967. 164. o.

továbbvivője — volt köteles megfizetni”.¹⁸ (Lásd még alább!) „... Abony város Elöljárósága kinyilatkoztatta, hogy az Urbárium regulációjával nem él, hanem a tekintetes Földes Uraságok által kiadott kontraktusokhoz alkalmaztatják magukat.”¹⁹

A XVIII. század vége felé a robotteher tovább növekedett. Abonyt a legsúlyosabb robottal terhelték, és még a dézsmatisztek ellátását is megkövetelték rajtuk.²⁰ 1808-ban ismételtelen felpanaszolták, hogy növelik terheiket.²¹

„1836-ban eltoltották az uraságot a jobbágyok megverésétől.”²² Ebben az időszakban a robotteher is csökkent. Sok helyütt megemlítik a tized és a robot pénzbeli megváltásának lehetőségét is, mígnem 1848. április 9. napján eljött az a szabadság, amelyben az úrbériát eltörölték. „Istennek legyen hála, hogy a nyomorúság alól kimentett bennünket”²³ — hangoztatják. A Varga–Retkes-krónikában leírtak szerint „zászlókkal üdvözölt szabadság történt 1848-ban”²⁴

Noha az úrbéri szerződések, meg a felszabadításkori tized és roboteltörlések csak jobbágyokat és zselléreket említenek, az abonyi földesurak telkein taxások is éltek. Volt olyan telek, ahol 3–4, esetleg több család is lakott. A taxások közterhe nem a rovások szerint kivett adóból, hanem külön kulcs szerinti adóból állt. Ezeket a kötelezettségeket nem érintették a jobbágyfelszabadítás intézkedései. A határ tagosítása már a jobbágyfelszabadítás előtt, 1846-ban végbement. Anélkül szinte megoldhatatlan volt a földek művelése, mert akkorra nagyon szétaprózódott a telek. Volt olyan jobbágy, akinek 22 helyen fekvő az úrbéri szántóföldje.²⁵ A tagosítás menetéről, a föld újraelosztásáról nincsenek pontos adataink, de az abonyiak úgy tudják, hogy a jobban termők a földesurak kezére kerültek. A jobbágyok művelése alá kerülő földek földrajzi helynevei jelzik azok minőségét, mint például: Futóhomok, Szikkoponya, Szöcskedöglesztő, Lengenádas, hogy csak a legkifejezőbbeket említsem. A tagosítás mégis mindenkinek javára vált, utat nyitott a tanyásodás felé. A telki föld tartozékai — udvar, szántó, legelőeladásor a jobbágyfelszabadítás után is együvé tartoztak, csakúgy, mint a szántóföld kiterjedését jelölő egész-, fél- és negyed telek. Ez utóbbit inkább fertálynak nevezték. Volt még zsellérház után járó szántó is.

A Tóth-féle krónika egyik lapján 1853-ban szóba került 2 hold szántó megvétele, ez is a telektartozékok szétválását jelzi. A jobbágyföld birtokbavételekor fizetendő 12 forint kötelezettséget 1767-ben rendelettel eltörölték. A gyakorlatban azonban sokáig megmaradt. „Tóth Imre a Kis Egeditől 1862-ben megvásárolt fertály föld után, 1866. április 20-án, a testamentum felbontásakor még kifizettette a 3 forintot.”²⁶ Az abonyiak árendálással pótolták ki saját földjüket. A határbeliek mellett a szomszédos falvak határain is béreltek szántót. A föld után járó adót az árendátor fizette. A földművelés a kezdetleges eszközök és technikák alkalmazása miatt hatványozottan ki volt szolgáltatva az időjárás viszontagságainak. A feljegyzések leginkább a csapadékhiányt és a késői fagyokat panaszolják fel. Az évi 500–550 szintnek csupán alig több mint a fele hull a vegetációs időszakban. Az 1863–1866-ig tartó nagy szárazság országos jelenségeként ismert. (Lásd előbb!) 1832 nyarán olyan hideg volt, hogy minden kifagyott, a disznók megfagytak a mezőn. 1838-ban, a „pesti romlásor” igen havas tél volt. Említik még a hideg nyári esőket, és a néha előforduló nagy havat. „1879-ben a hirtelen nagy olvadás miatt mindenütt állt a víz, a lábnymokban megtermett a hal.”²⁷ Néha feljegyezték a kedvező időjárást is: „1879 elejétől igen jó idő lett.” Ugyanabban az évben már hó által meghibásodott termést is említenek. A szokatlan égi-, valamint az

¹⁸ Wellmann I. 1967, 75. o.

¹⁹ Balogh S. 1964, 143. o.

²⁰ Wellmann I. 1967, 178–179. o.

²¹ Wellmann I. 1967, 174. o.

²² Wellmann I. 1967.

²³ Tóth-krónika.

²⁴ Uo.

²⁵ Szabó Béla Abonyi születésű adatközlő, születési éve 1878.

²⁶ Wellmann I. 1967, 85. o.

²⁷ Skultéti S. 1967, 2. o.

általánostól eltérő időjárási jelenség is megörökítésre került: „1881. február 3-án 2–3 percgig nagy égi-háború volt, villámlással és nagy zördüléssel.” „1883 decemberében oly feltűnő esti pirkadások voltak, melyeket az újságokban olvasható hírek szerint a tudósok sem tudtak megmagyarázni.” Néhány adat a naplóból a határbeli növényeket pusztító különös kártevőkről:

„1748 tavaszán sáska lepte el az abonyi határt, az őszi veteményeket mind elpusztította.”
 „Az 1749 tavaszán kikelt sáskafiak fölött sok károkat tettek, júliusban repültek tovább.”
 „1835-ben féreg emésztette el a búzavetést, 1836 tavaszán újra kellett vetni.”

„Az abonyi határt 1760-ban kettős forgóban művelték. A művelt terület fele nyomás volt, fele pedig szántó.”²⁸ A szántóföldet jobbra őszi vagy tavaszi gabonával vetették be; a kukoricát és a tököt a már említett, messzi kertekben termesztették. Az úrbéri szerződés 9. kérdőpontjára azt felelték 1767-ben: „A határbeli föld három vetőre van felosztva”.²⁹ Ezek szerint 1760 és 1767 között fordíthatták a kettős forgót hármassra. 1767-ben írják róluk: „A földet ugar biztosítása nélkül zsarolják, ezért csupán háromszoros a termés.” Ez a terméshozam a XVIII. század második harmadának végén az általánoshoz képest is nagyon alacsonynak mondható, nem beszélve arról, hogy a hármasszítás egyike valószínűleg nyomás lehetett. A fából készült földművelési eszközöket a XIX. század második felében fokozatosan felváltották előbb a vas alkatrészek, majd a vaseszközök. Kivétel a faeke fűrófejének vaspapucs, amely már jóval előbb vasból készült. Ezt követte a vaseke. 1870-ben megveszte az alig volt több faeke, mint vaseke.”³⁰ A tölgyfából faragott borona előbb vasfogakat kapott, aztán vasboronát vásároltak. Eleinte ketten-hárman közösen vették meg. A legbonyolultabb gazdasági eszköz a szekér, a múlt század közepétől kezdve az érintkező síkok felületén kapott vasalást. A XIX–XX. század fordulóján a vasalt fatengelyt vastengelyre cserélték. Ettől kezdve megkülönböztették a fatengelyű szekeret és a vastengelyűt.³¹

A vaseszközökkel történő megmunkálás által termékenyebb lett a föld, és kevesebb igaerőt igényelt a vontatás. A föld megmunkálásának alapművelete a szántás. A parasztnak csak annyit kell tudni, hogy „háromszor szánt, azután vess. . .”. Mivel a szántás a gazdasági év elején kezdődött, azt a napot, amelyen „kiindultak az ekék a határba”, számon tartották, feljegyezték. Az első tavaszi szántás arasznyi mély volt, a második legfeljebb 2–3 ujjnyi. Az ősziek alá a nyár utóján ugaroltak. Az ugart egy jó hónap múltán mélyen megszántották. Harmadszor közvetlenül vetés előtt vagy vetés után szántottak. Alulszántáskor takarószántás volt e művelet neve. Hogyha szükség, illetve lehetőség volt a trágyázásra, mindig a mélyszántás előtt terítették el, mégha előzőleg ki is hordták az udvarról a föld végébe. Általában akkor vitték ki, mikor a határbeli munka szünetelt. Télen a havas úton szívesen szállították, mert a szánkó könnyebben vontatható, mint a szekér.

A megszántott földet elboronálták, esetenként meg is hengerelték vetés előtt. A XIX. század közepéig a gabonafélék közül elsősorban a búzát és az árpat vetettek, de mellettük rozsot és zabot is termeltek. A kapások közül a kukorica és a tök vetéséről a XVIII. század hatvanas éveiből vannak adataink a „messze kertekben”, majd a „szérűskertekben”.³² A XIX. század közepétől takarmány- és cukorrépa termesztésére is sor került. A vetés technikája nagymértékben megváltozott a feljegyzések által jelzett időszakban. A XIX. század utolsó negyedéig — a vetőgép megjelenéséig — minden növénymagot kézzel vetettek. Az apró magvakat nyakba kötött zsákból szórták szét. A kapásnövények magvai még napjainkban is különbözőképpen kerülnek a földbe. A kukoricát és a tököt „gödörléssel” vetették a kertekben. A kiemelt kapaföld alatt keletkezett gödörbe dobták a magot. A burgonyát hasonlóan ültették. Mikor a kukorica-termesztés nagyobb méreteket öltött, szántás közben vetették. Minden harmadik barázdába pergették

²⁸ Wellmann I. 1967, 317. o.

²⁹ Wellmann I. 1967, 315. o.

³⁰ Galgóczy K. 1877/II, 130. o.

³¹ Helybeli gyűjtés a gazdasági eszközökről.

³² Wellmann I. 1967, 315. o.

a magot. A XIX–XX. század fordulóján bádogból hajlított „pergetőt” szereltek az eke szarvára. Ezzel a szántó ember egyszerre pergette a magot is, nem volt szükség pergetőre. A múlt század hetvenes éveitől kezdve szokás volt Abonyban, hogy akiknek igájuk és földjük volt, évenként bérbeadtak egy-egy láncajnyi, kukoricával bevetett földet. Így az iganélküliek — általában a mesterséget űzők — megtermelhették a sertéshízláláshoz szükséges kukoricát.

A cukorrépa termesztése a XIX. század végén terjedt el. Akkorra megjelent a vetőgép is. Akinek nem volt, kölcsönkért mástól, mert ezt a magot szántóföldi méretekben nem lehetett másként elvetni. A kis darab előkészített répa földön sorhúzóval készítettek magágyat. Hosszúnyelű, háromfogú eszköz volt a sorhúzó. A fogak végeit kihegyezték, ez árkot mélyített a földbe, az árokba szórták bele a magot, utána a fej tompa oldalával behúzták az árkot.

1870–1880 táján dohánytermesztési engedélyt kértek és kaptak is. A dohányhoz azonban nem értettek. Jászkarajenőről felesdohányosokat fogadtak, kukásoknak nevezték őket. A termény betakarítása és a szemnyerés szintén sokat változott a krónikáirás ideje alatt. Erről beszámolni itt nem feladat, csupán az összeállt kép alapján körvonalazható vázlatosan.

A gabona terméseredményeit mindegyik napló írója csomóban határozza meg. (Egyik sem kereszten, ami a kevés aratásban szokásos.) Tehát kötetlen kaszársatás sejthető mögötte. Megemlítik, hogy az aratás, a hordás és a szemnyerés egyfolytában történt. A tizenkettedik aratórész is erre utal. A szemnyerés módja a nyomtatás volt. Aratómunkások Cegléd irányából jöttek, ugyanakkor az abonyiak is eljártak Nagykörös felé. Az aratók hordásra és nyomtatásra is ott maradtak a gazda házában. „Bennkosztosok” voltak. 1883-ban búzából a tizenkettedik részt kapták, árpából tizenegyedet. Az aratással egy időben nyomtattak. A cséplőgép a XIX. század második felében jelent meg Abonyban. Először a lóerővel működő ún. „járgányos” gépekkel próbálkoztak. 1870 táján pedig a gőzerővel hajtott, „tüzes” gépek terjedtek el. A XIX–XX. század fordulóján egy 2 x 2 méteres, ládaforma alkotmányt szerkesztett egy kovács Abonyban. Volt benne egy dob, amely először a szálát választotta le a kalászról, utána törte össze a kalászt. „A készítőnek jó keresetet nyújtott. ...” Az abonyiak még sokféle cséplőszerkezet kezdeményre emlékeznek, de a gabonaszemek kiválasztására mindegyik elégtelennek bizonyult. Már csak azért is elégedetlenkedtek a termelők, mert szemetes maradt a búza, illetőleg a gabona. A rostálás már előzőleg igen nehéz asszonyi munka volt. A kinyomtatott és kiszélelt szemeket mindig ki kellett rostálni. Most, amikor a gépi szemnyerés részben megoldódott, a rostálást is szerették volna termelékenyebbé tenni. Ezért rostáló gépekkel is kísérleteztek, több-kevesebb sikerrel. Az első nagy rostát Fitos József hozta Abonyba, 1870-ben.³³ „Szegény ember volt Fitos. Egy kis csikaja volt, az húzta tanyáról tanyára, ahová kérték, oda ment.”³⁴ A „zsákos” cséplőgép — a tiszta szem a zsákba folyt — 1870–1880 táján jelent meg, és 1900 táján kezdett általánossá válni, míg nem a második világháború után kizárólagossá vált a „zsákos” géppel való szemnyerés.

A kukorica betakarítása a csöveknek szárról való letörésével, összegyűjtésével kezdődött. Hajasan törték le a csöveket, és odahaza hántolták le takaróleveleit. Utána kiterítették a padláson. A kiszáradt csöveket lemorzsolták, más szóval lefejtették. Ennek megkönnyítésére sokféle eszközt alkottak, alkalmaztak. A mintegy 27 cm hosszú, 2,5 cm széles 10 mm-nyi vastag vaslemeznek közepén csipkéztek a széleit. Ezt a szélt kihajtották, a végeit pedig az ellenkező síkján visszahajtották. Kézfeje felhúzza használták. A csipkézett szélt belekaszották a kukoricacső szemsorába, megtörték, utána leválták a szemek. Emellett a gyalogszék egyik végére is szereltek fejtőlapot, ráültek a székre, a csövet hosszában ráfektették, úgy akasztották az élbe a szemsorokat. Kovács készítette a vízszintes tengely körül forgó, szöges kúpkeréket. Az állványzat négy darab, szétálló karólábon állt. A kerék mellé, a torokba hegyével lefelé állították le a csöveket. Helybeli bognár és kovácsmester által készített eszköz a vízszintes hengerrel működő morzsológép is. Négy darab faállványon áll a henger tengelye. A henger palástján spirális vonalon futnak a szögsorok. Oldalain drótfonadék szorítja fel a csöveket.

³³ Ezek az eszközök az abonyi Falumúzeumban megtalálhatók.

³⁴ A krónikában történt feljegyzéseken kívül az emlékezetben is fellelhetők ezek az adatok.

Az abonyi földművesek gazdálkodásának fontosabbik ága az állattartás volt. A megtermelt növényeket inkább feltették, mintsem szemül eladták volna. Mégsem mondható azonban, hogy az állattartás lett volna a leghasznosabb tevékenységük. Ennél jóval előbb volt a jobbágyság közvetítésként való bekapcsolódása az állatkereskedelembé. Kocsis Gyula a XVI. századból említi erre példát a Tápióságból, jóllehet a vétel és az eladás iránya ellentétes a későbbiekre.³⁵ (Lásd még alább!) A jobbágyság Abonyban is pótlást adott a kisiparnak.³⁶ Aki nem tudott fiaira elegendő földet örökíteni, mesterségre adta. Tóthék a kitanult fiút Pestre adták „vándorolni”. Amikor pedig önálló műhelyt akart nyitni, anyagvásárlással segítettek. „Suszter fiamnak bőrt vettem, hogy indulni tudjon” — emlékszik vissza Cseri Imre. Ugyanő panaszkodik: „Pali bátyám jussolni akart, pedig kétszer vettem neki bőrt.”³⁷ Ebből látható, hogy aki mestersége önálló gyakorlatához szülői segítséget kapott, kivette a jussát.

Korán megjelentek Abonyban a mesterséget űzők, noha alig vitték túl a falusi mesterkedésnél. A XVIII. század második felében ötven iparost lehetett találni a községben. Az ipartörvény életbelépésekor négy céhbe tömörültek.³⁸ A mesterségek között a gazdálkodást kiszolgálók voltak az első; a kerégyártók, a kovácsok, a szíjgyártók, és a kötélverők. Utánuk következtek a csizmadia, „... mert itt mindig nagy volt a sár, az meg ette a csizmát. . .”³⁹ Iparosaik rendelésre is dolgoztak. Könnyű volt náluk a földműveseknek, és aratáskor terménnyel egyenlítették ki tartozásukat. Ezenkívül árulták is termékeiket az iparosok. A XIX–XX. század fordulójáig csak náluk voltak kaphatók, azután alakult ki a többféle áruval foglalkozó kereskedőreteg.

A kerégyártók jobbára a helyben termelt fát dolgozták fel. Régente — a XIX. század közepéig — ekét, boronát, hengert is készítettek, de a jelen században már csak a szállítás eszközeit, illetve azok járulékos elemeit, alkatrészeit készítették. A kovácsok kocsi vasaltak, lovat patkoltak, ekevasat élesítettek. A kerégyártókhoz hasonlóan ők is könnyre dolgoztak. Termékeik nemigen kerültek piacra, legfeljebb új kocsi formájában. Ezeket a kerégyártókkal együtt csinálták meg és bocsátották áruba.

A szíjgyártók „vásároló iparosok” voltak, a kész hámot vitték, meg a jobban igénybe vett elemeket. Javítással is foglalkoztak még. A kötélverők tevékenységét csak a XX. században ismerték el iparnak. Vásároltak, piacoztak, a műhelyből is árultak, de elsősorban közvetlenül a gazdáknak dolgoztak, könnybe írva, rendelésre.

Az abonyi iparosok között alig akadt, aki mesterségéből meg tudott élni. Mindenkinek volt egy kevés földje, amit egy-egy gazda igaerejének igénybevételével művelt meg. Az igásmunka értékét termékeivel egyenlítette ki.

Abony kereskedelméből jóval több adat áll rendelkezésemre, mint a gazdálkodásról. Ennek az az oka, hogy a már említett tanulmánykötetben én írtam meg a kereskedelemről szóló dolgozatot. A kötet megjelenése azonban egyelőre bizonytalan, így a legfontosabbnak vélt adatok közlését indokoltnak tartom, jóllehet a többi témához képest aránytalanul nagy terjedelmű.

Abony földrajzi elhelyezkedése miatt jelentős szerephez jutott a nagy tájak közötti kereskedelem, mind a kelet-nyugati, mind az észak-déli irányú árucserének útjába esett. A kereskedelem múltbeli, kedvező viszonyait az 1748-ban kapott vásár- és piactartási szabadság is bizonyítja, amely tudvalevőleg a gyakorlat hivatatos elismerésének tekinthető.

Amíg nem alakult ki a kereskedő-réteg, addig a jómódú állattartók felvásárolták a mások állatfeleslegét, és a magukéval együtt bocsátották áruba. Akinek annyi földje volt, hogy megélt belőle, az gazdálkodott, noha előfordult, hogy a jó gazda is vett alkalomadtán egy-egy nagy állatot, amin később jól kereshetett. A „kijárók” nem igen kerülhettek ki cseléd vagy napszámos családból.⁴⁰ A múlt század utolsó

³⁵ Kocsis Gy. 1979/I, 30. o.

³⁶ Vö. Varga J. 1967, 456. o.

³⁷ Abonyi parasztkrónika II.

³⁸ Balogh S. 1971. 2. o.

³⁹ Maczó Lajos abonyi lakos közlése.

⁴⁰ Aki más faluba eljárt állattal kereskedni, azt „kijárónak” nevezték.

harmadában mindinkább elterjedt a „kijáró” jelző azokra, akik a földművelés mellett állatkereskudéssel is foglalkoztak. Ők messze tájak városainak, falvainak piacait bejárták, hogy állatokat vegyenek, majd eladják őket. Az első világháború után iparendeléhez kötötték ezt a tevékenységet. Akik szarvasmarhával kereskedtek, a sertést is megvették.

A messziről hozott lónak azért is „keletje volt”, mert kevesen tenyésztettek lovat. De jelentősebb volt az ország keleti tájáról elhozott csikók, lovak nyugati és déli irányba történő továbbadása. A hosszú utak elől összeszóvetkeztek, sőt előfordult, hogy a szomszédos falvak kereskedőit is maguk közé fogadták.

A két világháború között — a 30-as évek közepe táján — a debreceniek felfigyeltek a községbeliek által elhozott nagyszámú lóra és ők is „megkörnyékezték” az abonyi vásárt. Elhoztak két vagon lovat. „De mi résen voltunk, nem tudtuk eladni egyet sem. Megbeszéltük egymás között, hogy a földműveseket is int-sük meg, nehogy valaki venni merjen tőlük. . . A vásár végén felajánlották az abonyi kereskedőknek. . . , de mi nem álltunk kötélnek, nehogy ideszokjanak. . . ”⁴¹

A közelfekvő Heves és Nógrád megyék helységeit azért nem látogatták az abonyiak, mert ott kis-termetű lovakat tenyésztettek, s azt errefelé nem szerették. A lovak iránti kereslet magától értetődően megnőtt a nagy igerőt igénylő munkálatok előtt.

A második világháború vége után az abonyi lókereskedők és a hozzájuk társuló gazdálkodók eljártak Ausztriába, hogy a kivitt magyar lovakból visszahozzanak valamennyit. Ez annál is inkább bizonyosnak látszik, mivel abban az időszakban Ausztria-szerte a nehéz belga lovat igázták, eltérően a nálunk általános nóniusz és angol félvér fajtától. A hozott lovak pedig mind „magyar” jelzővel illetett nóniusz és félvér fajtából valók voltak.⁴²

„Mezőkovácsházán voltunk, és mikor alkudtunk, közben láttuk, hogy két gádorosi embert, akik vagy 20 lóra alkudtak, a rendőrök felszólítottak, hagyják el a vásárt. Hiába igazolták magukat, mégis kivezették őket. Mi ismervén őket, tudtuk, hogy rendes emberek, még háltunk is náluk valamikor. Hát csak néztük őket messziről, és én utána azt mondtam, hogy leadom az ipart.”⁴³ A 95 éves B. Szabó Antal emlékezete szerint az első világháború előtt Törökországba vitték a lovakat, a két világháború között pedig olasz kereskedők jártak ide lóért. „Négyszeres árat adtak érte!” — emlékezett vissza.

A szarvasmarhával történő kereskedelemben a kijárók mellett a földművesek is szép számmal részt vettek, de a főszerep a mészárosoké volt. A XVIII–XIX. század fordulóján a megyei vezető szervek súlyosan elítélték a mészárosok kereskedési gyakorlatát, és mérsékelni igyekeztek azt. Mikor „a mészárosok könyörögtek, a Tekintetes Nagyságos Vármegye színe előtt, . . . hogy valamint a Halászkok, a sörtvés — sertés — árulók limitáció nélkül mérik, s adják a húst, úgy szinte mi is úgy adhasuk a marhát.”⁴⁴ Kérésükre az alábbiakat válaszolják: „A könyörgők kérése mint helytelen félretétetvén, mivel a Publikumnak fogyatkozása leginkább onnan származik, hogy a könyörgők leginkább a kereskedésben, mintsem felvállalt Polgári és Céhbeli köteleességükben foglalatzkodván, a bevásárolt marháknak javát eladnák, csupán csak a rosszabbakat vagdálnák le. . . Kéretetni rendeltetik a Helytartó Tanácstól, hogy őket, . . . a marhával való kereskedéstől tiltsák el.”⁴⁵ A Cseri István krónikájának lapjain olvasható: „Jártam a városokat. . . megvettem a sovány borjukat, kivertem a rétre. . . őszire megerősödtek s adtam el. Ősszel az istállókat hordattam tele sovány borjakkal, tavasszal meghívva vittük a vásárra. Közben még a kóser mészárszéket is én vezettem, a magamé mellett.” A helybeli uradalmak konvencióban nevelt teheneit, illetve azok üsző borjait a földművesek is szívesen megvették „vérfriítő”-nek.

Abony szarvasmarha-kereskedői Kolozsvárig mentek az első világháborút megelőző időben, és bi-valyt is hoztak a helybeli uradalmak megrendelésére. Az első világháború után csak Gyuláig vagy Be-

⁴¹ Kiss Ferenc abonyi lakos közlése.

⁴² Az abonyi tanulmány 8. lapján (megjelenés alatt).

⁴³ Kiss Ferenc és Jáger József abonyi lakosok közlése.

⁴⁴ Pest és Nógrád vármegye Levéltára, IV–3–C 1804/381.

⁴⁵ Pest és Nógrád vármegye Levéltára, IV–3–C 1804/381–2.

rettyóújfaluig mehettek, ebbe az irányba, ahol a „zödvásárban” vehettek csempészett állatokat. Voltak, akik Csengerre jártak az Erdélyből csempészett állatokért.⁴⁶

A szarvasmarhával való kereskedés jelentősége nagymértékben elmaradt a lóétól. A Jászság kiemelkedő szarvasmarha-tenyésztése a Szolnok megyei Néprajzi Atlasz gyűjtésekor is bizonyítást nyert. . .⁴⁷ A Jászság központjából, Jászberényből főként Hatvan, Abony és Cegléd felé vittek szarvasmarhát. Abonyban az emlékezet által elérhető időben nagyon sokan foglalkoztak hizlalással. Akiknek tanyájuk volt, azok az anyadisznó szaporulatát többé-kevésbé meghízalták. Akadt olyan gazda, aki több anyadisznót tartott. A hathetes kismalac már adásvétel tárgya volt, pontosabban ma is az. „Párba” — kettesével — adták az ilyen kis állatokat a piacon vagy a vásáron. Nagybacsán, 3, illetve 6 hónapos süldőként is szokás árulni a malacot. A múlt század utolsó évtizedeitől az első világháború végéig Bécsbe is szállítottak hizókat Abonyból. Feké Mihályt és Vörös Vargát emlegetik, mint Bécsbe szállító hizókereskedőket. Az abonyi tanyákon és udvarokban sok baromfit felneveltek, belőlük eladásra is jutott. Különösen ősszel kereskedtek a hizott állatokkal. Baromfikereskedők Abonyban is voltak, meggazdagodtak belőle, de másfelől is jöttek ide, hizottért. A piacra általában megtisztítva vitték el a hizott baromfit, Szolnokra, Ceglédre is elhordták őket. Voltak, akik kakast neveltek a szeptemberi zsidó ünnepekre. „Akkor minden zsidó háznál megvettek annyi kakast, ahány férfi volt. . .”⁴⁸

Az önellátó gazdálkodást lassan, fokozatosan és csupán részleteiben válthatta fel az árutermelés, illetve az árucseré. Magától értetődő, hogy a háznál fellelhető javakból előbb a család tagjai részesültek, táplálkozásukat elsősorban az otthon termelt nyersanyag biztosította. Ugyanakkor például a tej termékeinek „tejhaszon” neve jelzi, hogy régi időktől kezdve értékesítették is.

A teheneket úgy állították be, hogy felváltva borjazzanak, hogy mindig legyen tej a háznál. E század elején tejszarnokok alakultak Abonyban, eleinte egymást felváltva, majd több is működött egyszerre. Az első tejszarnok Baueré volt, később társ lett Telekivel. Bauer tanyáján volt a tejszarnok, ahová saját igájukkal hordták össze a tejet. A lefölözött tejet hízóknak adták, a vaját Budapestre szállították. 1936-ban a kálomista kisparasztnak egy kicsi tejszövetkezetet alakítottak, vezetője Ócsai Benő volt. Figyelemre méltó jelenség, hogy vallási megosztottság szerint is számon tartják a tejszarnokokat. Volt zsidó, kálomista és katolikus tejszarnok. A negyvenes évek elején az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ Szolnokról kihelyezett egy tejszarnokot Abonyba. De nem mindenki vitte a tejet oda. Volt, aki megaltatta, túrórt, tejfölt és vaját adott el. „Az én szülém minden héten háromszor vitte a tejhasznat a piacra, és hozta a friss húst, meg a bort az urának” — emlékezik vissza egy abonyi idős ember. A tyúktojást a tejhez hasonlóan csak részben fogyasztották el, a többit eladták. Lehetőleg 2–3 hetenként, mert „nem öregedhetett meg”.

A libának és a kacának a tollát is értékesítették. A jelen században két tollkereskedőre is emlékeznek Abonyban. Swarcz Misi szegénysorsú kereskedő volt, aki maga is kijárt a tanyákra tollért, bőrért. Róth „nagyba” vitte a „toll-szedést”. Cigányasszonyokkal gyűjtette a tollat és a bőrt, ők az abonyi tanyákon kívül eljártak Törtelre és Jászkarajenőre, s nemcsak tollért, hanem a hentesektől is összegyűjtötték a bőrt.

A trágyát a föld termőerejének megújítására szokták fordítani. „Megnöveli a földet.” Az abonyi tanyákon összegyűlt trágyát jobbra kihordták a szántóföldre, néhol a rétre. A városban összegyűlt istállótrágyát azonban nem csak a saját földjükön teregették szét, egy részét eladták a ceglédi szőlőtermelőknek. „Cegléd mindig sok trágyát felemészített.” Volt, aki maga szállította el, mások megvárták, míg érte jönnek a vevők. Ismét mások megvették „kerek-alkura” — egy tömegben egy kazlat — és elszállították a megrendelőhöz, mázsaszámra vagy szekérszámra. „Azok mind olyan kurták” — szegénysorsúak — voltak, akik a trágyával kereskedtek.

⁴⁶ „Zöd” — zöld — vásárnak nevezték azt a helyet, ahol valamikor a lopott állatokat, a jelen században pedig a csempészett állatokat adták-vették.

⁴⁷ Szolnok megyei Néprajzi Atlasz Abony címszó alatt.

⁴⁸ A zsidó vallás különleges szertartásához volt szükség a kappárénak nevezett kakasra.

A XIX. század elejéig a földművesek maguk értékesítették eladásra szánt szemesterményüket. „A vármegye 1788. július 6-i kurrensében eltiltja a zsidóságnak. . . , hogy búzát vásároljanak a köznéptől.”⁴⁹

„A gabonakereskedés színt nevezetes Szolnokon” — írják a XVIII. században, de az eladók többnyire a környékbeliek, kik itt mindenkor jó árat kaptak termékeikért. A búza, árpa csereterményként is szolgált a házhoz járó háziiparosok és kereskedők áruíért. A XIX. század második és a XX. század első felében az Abonyban termett búza nagyjából helybeli kereskedők boltjába került. „Ők szabták meg az árat.” A Pick-, a Perényi- és a Vörös Varga családok mindegyike tekintélyes gabonakereskedő volt. A helybelieken kívül a környező falvakból — Törtelről, Zagyvarékasról, Tószegről és Jászkarajenőről — is idehordták a cséplés után közvetlenül eladásra szánt búzát, árpát.

A FUTURÁ-t — terményfelvásárló szövetkezetet — 1940-ben alapították. Elődjéhez, a HANGYÁ-hoz hasonlóan a magánkereskedők korlátozására jött létre. Először verseny alakult ki szövetkezetek és a kereskedők között, később — mivel az utóbbiak jelentős többségükben zsidó származásúak voltak — megszüntették működésüket.

A második világháború után, a beszolgáltatással terhes esztendőkből újra a Pick család kezére került a gabona felvásárlása, de akkor már állami alkalmazottként működtek.

Vetni való búzáért más faluba, vagy tájakra is elmentek. Különösen a Jászságba és az Alföld keleti szélére, Bihar megyébe. Nemcsak saját szükségletükre vásároltak gabonát a földművesek, hanem kereskedtek is vele. „Az vált jómódúvá, akiben volt egy kis kalmárszellem, aki mikor télen megjáratta a lovait, egyik helyen megvette a gabonát, a másikon meg eladta.” Zagyvarékasról át Szászberekre mentek búzáért, és Ceglédre adták el. „Azok ott — t. i. Szászberekben — jómódú emberek voltak, és elég kényelmesek is. Volt, hogy két árt kaptunk a szekér búzáért” — emlékeznek vissza. Kőtelekre kukoricáért mentek, s ugyanúgy megkeresték a fáradságuk árát, mint a búzával.

A szalastakarmány és a gabona szalmája, törekje, meg a kukorica szára mind adásvétel tárgya volt. Ha valakinek szénája, szalmája vagy kukoricaszára volt eladó, hírül adta a városház előtti hirdetőoszlopon, vagy kitűzött egy csóva szalmát, szénát a kerítésre, onnan megtudták, és tovább hírelték.

Egy-egy kurta vagy rövid paraszt — szegénysorsú földműves — úgy jutott télen egy kis keresethez, hogy „megvett kerek alkura” egy kazal szénát, vagy szalmát, elhordta Ceglédre, és ott mázsánként adta el. Nemcsak a helyben termelt szalastakarmánnyal kereskedtek az abonyiak, hanem a közelfekvő falvakból is hozták és Cegléd felé továbbították. Abony szénafelvásárló helye elsősorban Tószeg volt és a Jászság, ahol sok a „rétes hely”. Rajtuk kívül Törtel, Zagyvarékas, Újszász, Felsőszászberek és Kőtelek. A három utóbb említett helyről újszásziak és zagyvarékasiak közvetítésével került Abonyba a széna. „Azok ott nyugodt emberek voltak, nem mozogtak úgy, de a föld jobb is volt ott.” Tehát nem szorultak rá, hogy kereskedjenek. Mikor azonban megépült az Újszásztól Ceglédig vezető út, 1926 táján, ennek a két községnek a kereskedelme Cegléd irányába tevődött át.

A többnemzedékes családok együttéléséről, szétválásáról a Varga-krónika elejétől kezdve találhatók adatok. Többféle elkülönülést ismerhetünk itt meg. Egyik esetben csak a közös házból költöztek szét, másikkban a gazdaság is szétvált. Magától értetődő, hogy a vállalkozás a lehetőségek függvénye volt. Hogyha legalább egy fertály földet is kaphatott a háza mellé, aki a „maga szegénye” akart lenni, akkor az utóbbi formát választotta. Ha csak lakóházra futotta, továbbra is együtt gazdálkodtak. A földdel együtt a gazdálkodás nélkülözhetetlen feltételeit is megadták a kibocsátó atyák. Tóth István írja 1841-ben: „a magam szegény gazdája lettem, atyám egy házat, egy fertály földet, két lovat és egy malacot vett, s a földet búzával bevetette.” Ha a fiak közül egy meghalt, és a felesége férjhez ment, megbomlott a családi közösség, hamarabb „megosztottak”. Így a gazdasági szétválás akár meg is előzhette az együttlakását. „Varga János ötszem felesége 1755-ben férjhez ment — olvashatjuk a Varga-krónikában — ezért Varga Sámuel is megosztott — 1756. Pünkösöd havában Varga György testvéremtől is elválásom történt. Varga Mihály lakott vala véle első válásom után 1 évig. . . ” A szétválást két ízben is végre lehetett hajtani. A Varga család másik ágának hat fia 1749-ben, apjuk halála után 22 évvel háromfelé ment szét. „Mikor azután megerő-

⁴⁹ Pest és Nógrád vármegye Levéltára IV. Abony község Képviselőtestületi Jegyzőkönyve 1809/203.

sődtek, újra elkülönöztek. A gazda halála után, 1882-ben a Tóth fiak, Károly és Béni anyjuk vezetésével vitték tovább a gazdaságot.” Mikor ezután „nem bírt” a fiaival, szétváltak. Addig azonban együtt maradtak, amíg legalább egy-egy fertálynyi földet nem szereztek. Másként nem tudtak volna „létesülni”, azaz megélni. Ha ezt nem tudták volna kívárni, zsellérsorsba kerülnek, azt pedig szégyellték. Egy jobbágyfiú apja halála után úgy elszegényült, hogy tehénpásztor lett. Mindig naplemente után hajtott haza, hogy ne lássák, úgy restellte magát.

A család feje az apa volt, ő gondoskodott feleségéről és gyermekeiről. A vállalkozáskor ráhagyott földet lehetősége szerint gyarapította. Általános volt a föld árendálása, s amit a megtermelt növények eladásából meg az állatokból megkeresett, azzal gazdaságát fejlesztette, vagy földet vásárolt. Szőlőtelepítéssel is foglalkoztak, így is haszonhoz jutottak. A jól telepített szőlő értéke háromszorosa-négyszerese volt a szántóföldének. A naplók tanúsága szerint azonban a kereskedés volt a legjövödelmezőbb.⁵⁰

A határbeli munka megszervezése a cseléd-, az aratók-, a gyalogmunkások irányítása mind a gazda teendője volt. Aki a község irányításában részt vállalt „aki viselte Abony terhét”, növelte a családjá tekintélyét is. A feleség a család belső életének őre volt. Gyermekeit nevelte, az öreg szülőket gondozta. Általában ő kezelte a család pénzét. „Ha valamid van, köszönd az asszonynak, ha nincs, azt is. Ha az asszony kötője lyukas, akármennyit kereshet az ember, nem tud a család zöldágra vergődni” — szólnak az idevonatkozó közmondások. A megtermelt javak el- és beosztása is az asszony tiszte volt. A gazdaságban dolgozó rokonokat és idegeneket „bennkosztosok”-ként tartotta. Amelyik asszony nem látta őket el az asztalnál, azt megszólták.

Az abonyiak örültek a gyermekáldásnak. A legtöbb feljegyzés a születésről szól. A keresztelő mindenütt ünnepszámba ment. Különösen a reformátusoknál, ahol nem volt ritka a 4–5 komapár sem. A kicsinyek tanítása az anyára hárult. Mikor beszélni kezdett a gyermek, megtanították a maga nevére, a szüleiére, a testvéreire, a nagyszüleiére. Ezután következtek a szülők testvérei, a nagyszülők testvérei. Mikorra kijárta az iskolát — a négy vagy a hat elemi —, az egész kiterjedt rokonságot névről ismerte, de a név után mondania kellett az általa használt hivatkozó nevet is. Pl.: „Retkes Rozália öreganyám.” Anyyra fontos volt ezek számbavétele és számontartása, hogy némelyek e naplóban be is írták.

A leányok 15–16 éves korukban kerültek eladósorba. A fiukat 16–17 évesen vették legényszámba. A katonaköteleseket — ha módjuk volt rá — kiváltották. 1832-ben a két Tóth fiút 100 forinttal váltották meg. Akit elvitték, azt mindig látogatták, segítették a család tagjai. Az otthon maradt legények és leányok a viseletükről szóló írásokban szerepelnek leginkább. Ezek szerint a református lányoknak bokáig érő, keményre vasalt szoknyájuk, és fehér ingvállas blúzuk volt. Sűjtással szegett mellény egészítette ki a templomi ruhájukat. A hajukat simán hátrafésülték, és a tarkójuk táján egy ágba fonva engedték le. A katolikus lányok több szoknyát vettek fel, de sokkal rövidebbeket. Hajukból fufrut vágtak a fülük mellett.⁵¹ A református legények lobogós ujjú, fehér ingének a hossza a kézfejig nyúlt, a széle rojtos volt. Rojtos szélű, bő fehér gatyájuk bokáig ért. Rövid „lazurjuk” — kabátkájuk — kékszínű posztóból készült, sűjtásos díszítéssel. A katolikus férfiak gatyáját kenderből szőtték, a hossza térdig vagy lábszárközépig ért. Láthatjuk, hogy e két vallás követői külsőségükben is különböztek egymástól. Párvalasztáskor a vallási különbség nagyobb akadály volt, mint a rétegbeli.

A lakodalmi ebédről csupán néhány kötelező étel nevét jegyezték fel. Ezek egyike a bográcsban főtt, fordított kása, de készítettek paprikás húst is bográcsban. A töltött káposzta kemencében főtt, cserépfazékban. Süteménynevek: kalács, diós, almás, mákos rétes, túrólepény, csöröge, fánk. Az esküvő napját és a fiatalok nevét mindig feljegyezték a naplóba. A betegséget és a gyógy módokat azért írták össze, hogy az utódok tanuljanak belőle. A járványos időket és a pusztulás mértékét az emlékezet okán örökítették meg. „A Rákóczi-kori járvány után, 1738–42 pusztított a pestis.” „1789-ben diftériajárvány volt, sok gyerek meghalt torokfájásban.”⁵²

⁵⁰ Ócsai Benő volt az első tejcsmarnokos.

⁵¹ A Drávai-féle krónikában található feljegyzéseket, a helybeli gyűjtések is megerősítik.

⁵² Wellmann I. 1967, 315. o.

A XVIII–XIX. században magas volt a gyermekhalandósági arányszám. „... Aki nem bírta a nehéz sorsot, elpusztult.”⁵³ 1873-ban a kolera pusztított, 224 ember esett áldozatául. A temetőben külön helyet nyitottak a kolerásoknak. „Ebben az évben 1 orvosa, 1 gyógyszerháza és 9 bábája volt a községnek.”⁵⁴ A születés és a házasságkötés után a haláleset az, amit a naplóirok mindig feljegyeztek. A halál közelsége minden esetben nehezen viselhető el, mégis, ha idős ember hal meg, a múlandóság örök törvényét látják benne. A fiatal halála örökös sebet ejt. Az öngyilkosok halála sok vitát vált ki, „nehezen érthető” meg, „nehezen viselhető” el. A XIII. századi énekes könyvekben külön énekek találhatók az ő temetésükre. Cseri István úgy emlékezett az édesapjára, hogy mikor haldoklott az ágyához hívatta a fiait, úgy hagyatkozott. „Olyan köztisztelőben álló ember volt, hogy a pap ingyen sírhelyet adott neki a temetőben.”⁵⁵ Sok sírásó ment a házhoz, s ez is a tisztelet jele volt.

Egyházuk ügyeit is szívükön viselték és feljegyezték: „Kálvinista jobbágyainktól a templomot elfoglaltuk... és a Pápisták részére engedték oda” idézik földesurukat. „A jobbágyság hozzánk folyamodtak... szabadon építendő új templomnak engedelmiért, adtunk is telket Imre János háza táján.” A szükséges faanyagot Szolnokról, Gombáról és Peczről hozták.⁵⁶ A mennyezetet festett fakazattal fedték. „Ennek maradványait az 1786-ban épült kőtemplom mennyezetébe beépítették. ...”⁵⁷ 1877-ben ki akarták hozni a reformátusok a templomot a „sárfészekből” – a mélyen fekvő melléktucából –, de nem sikerült. 1849-ben megújították az eklézsia házát. Az ötvenes években felszentelték az új temetőt, aztán gyászokcsit vásároltak. Ettől kezdve kocsin vitték a református halottakat a sírhoz.

Az abonyi reformátusok Takarékmagtárt létesítettek, hogy az aszályos évek utáni ínséget enyhíthessék. Igaz, a kölcsön fejében kamatot szedtek. A katolikus krónikaíró 1863-ban feljegyezte, hogy „a vihar cserepeket sodort le a templom tetejéről”. Egy év múlva azután még nagyobb csapás érte őket. „1764-ben Püskösöd havának 17-ik napján szálla az abonyi katolikus templomra az Isten nyila. Ki is mind porrá égett tornyával együtt és a három harangok is mind elolvadának.” A javítások befejezése után, 1867. augusztus 18-án tették fel a keresztet a toronyra. Fel volt ékítve a kereszt koszorúkkal, pántlikákkal és kendőkkel. Gyöngyösi Piperó Antal áll a kereszt tetején, miután a népre köszöntötte, megivott egy pohár bort. Ezenkívül feljegyezték még a naplóirok a helybeli lelkészeket érkezés és távozás szerint. A katolikusok a távoli zarándokutak helyét, idejét és tartalmát jegyezték fel: „... 1881. augusztus 6-án Gróf Apponyi György püspök és Czirák János tárnokmester... Franciaországba mentek... Lourdesba... a csodatevő szent barlangba, és egy magyar zászlót vittek Mária képe elébe. ... a Magyarországot érintő sok csapás tekintetéből. ...”

A református vallás szokásairól és imáiról Tóth István külön fejezetben írt. A múlt század végéig kötelező volt a reggeli könyörgésben való részvétel. Mikor ezután a lakható tanyák megépültek, hét végére tevődött át a templomba menetel. A tanyáról már szombaton hazamentek a „városi”-nak nevezett házba. A vasárnap a templomé volt. Templomból hazaérve a családfő a kezében a bibliával az asztalfőre ült, úgy kérdezte ki a gyermekeket a szentlecke felől. Ebéd előtt imádkoztak. Ha az apa meghalt, az anyá vette át az imádkozást irányító szerepét. Egyébként az asszonyok inkább énekeltek reggel, de különösen este. Az iskolát Abonyban is „az egyház virágos kertjének” tekintették.

A Varga- és a Tóth-krónika lapjain sok feljegyzés található az iskolákról és fenntartásukról. A református iskolákban a „Helvét hit-vallást követők értelme szerint Debrecenben kiadott” könyvekből tanultak. Török Pál szuperintendens 1862. szeptember 21-én külön leányiskolát szentelt fel Abonyban. Az évvégi „nagyvizsgát” a templomban tartották, vasárnap délután, hogy minél többen részt vehessenek rajta. 1877-től kezdve díszített papírlapokra másolták a gyermekek a táblára írt szöveget. A lapokat a

⁵³ Abonyi parasztkrónikák II., 14. o.

⁵⁴ Tóth-krónika

⁵⁵ Abonyi parasztkrónika II.

⁵⁶ Balogh S. 1970.

⁵⁷ Az említett tanulmánykötetben *Nagy Varga Vera* tanulmányának tárgya, a református templom fakazattájának vizsgálata.

vizsga után szétosztották a jelenlévő felnőttek között. Egy néhány krajcárt mindenki adott olyankor a gyermekeknek.

A katolikusok az első elemi iskolát a zsidókkal közösen alapították 1767-ben. 1876-ban az ötödik katolikus iskola megnyitását jegyezték fel. Ebben az évben kisdudóvódát is létesítettek.

Az abonyiak vallás szerinti megosztottsága nem csak és nem elsősorban a különböző vallásgyakorlásban nyilvánult meg. A földesúr által telepített katolikuság szokásaiban, viseletében, viselkedésében, de még nyelvjárását tekintve is különbözött a már korábban közösséggé kovácsolódott reformátusságtól. A nagyszámú zsidóság a XVIII. század közepén települt Abonyba, mikor még nem költözhettek be a városokba. Szolnok és Cegléd közelsége jó megélhetést jelentett számukra a kereskedelem miatt. Az életmódbeli különbség az ő esetükben is érthető. Így történhetett, hogy jóllehet összeütközésről alig van szó, az együttműködés nehezebben indult meg a református és a zsidó-, illetve a református és a katolikus vallásbeliek között. Ez utóbbiak közös iskolája jól példázza, hogy akik kívülrekednek egy közösségen, közelebb kerülnek egymáshoz. A vallásos tárgyú feljegyzésekről megemlítendő még, hogy a község határán kívül történetek is figyelemmel kísérték, esetenként rögzítették. A ceglédi református templom visszaadását, az új templom építését és elkészültét is számon tartották, s feljegyzéseikben megörökítették az abonyiak.

Az alábbiakban sorra kerülő krónikák kezdési időrendben következnek egymás után. Az átfedés elkerülhetetlen, de egyúttal tanulságul is szolgál.

A múlt században érvényes, valamint a pontatlan helyesírási szabályokat — szabálytalanságokat kijavítottuk. Kivéve a jellemző tájszavakat, amelyek inkább hitelesítik adatainkat.

IRODALOM

- Andrásfalvy B.* 1982: Az árucsera, a műveltség egyik meghatározója. Múzeumi Kurír 38.
- Bácskai V.–Nagy L.* 1978: Piackörzetek a XIX. sz. eleji Magyarországon. Ethnographia 89.
- Balogh S.–Györe P.* 1971: Abonyi Parasztkrónikák I–II. Abony (kézirat).
- Balogh S.–Györe P.–Keszei Gy.* 1968: Állattartás, állategészségügy, népi állatgyógyászat. Abony (kézirat).
- Boross M.* 1956: A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. Néprajzi Értesítő 38.
- Boross M.* 1973: Bolgár és bolgár rendszerű kertészek Magyarországon. Ethnographia 84.
- Borovszky S.* 1898: Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye monographiája I–II. Bp.
- Dankó I.* 1974: A vásárlás néprajzi jelentősége. Déri Múzeum Évkönyve.
- Eperjessy K.* 1866: A magyar falu története. Bp.
- Galgóczy K.* 1856: Országos vásárok és azok törvényesen egyesült rendezése. Pesti Napló 1840. sz.
- Galgóczy K.* 1876, 1877, 1879: Pest–Pilis–Solt vármegyék monographiája. I–III. Bp.
- Kós K.* 1972: Az árucsera néprajza. Népélet és Néphagyomány. Bukarest.
- Kósa L.* 1967: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. Ethnographia 78.
- Kocsis Gy.* 1979: A Tápió-mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVIII. században. Ethnographia 90.
- Paládi Kovács A.* 1966: Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön. Ethnographia 77.
- Petercsák T.* 1981: Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Ethnographia 92.
- Skultéti S.* 1967: Az abonyi bel-, talaj- és egyéb káros vizek lecsapolásának története (1812–1948) (kézirat).
- Szabó L.* 1980: A magyar rokonsági rendszer. Debrecen.
- Temesközy I.* 1967: Egy kerek esztendő. Abony (kézirat).

Temesközy I. 1973: Abonyi napló (A nebojszai és Galánthai Balogh család abonyi levéltár(a). Abony (kézirat).

Tárkány-Szűcs E. 1981: Magyar jogi népszokások. Bp.

Varga J. 1967: A jobbágy földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849-ig. Bp.

Viga Gy. 1980: A Bükk hegység szlovák meszeseinek kereskedő útjai az Alföldre. *Ethnographia* 91.

Viga Gy. 1986: Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Miskolc.

Wellmann I. 1933: A gödöllői Grassalkovics uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp.

Wellmann I. 1967: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp.

TÓTH ISTVÁN KRÓNIKÁJA

Bevezetés

Én ki e könyvet jegyzőkönyvnek használok a múlt időket jegyzem fel benne, mely magammal vagy családommal, vagy a falumbeliekkel történt és megjegyzésre méltónak találtam.

Kívánom a jó Istentől, hogy áldja meg e hazát és ennek minden igazlelkű gyermekét, aki Istet és felebarátai iránt való kötelességét megtartja, nem kívánja a másét, és a magáét örömet osztja meg a szűkölködőkkel. . .

Adjon az Isten minden falunak olyan bőséget, amiből egy város is megélhetne. Óvja meg a Mindenható az abonyi házakat a viszálykodástól, tunyarestségtől. Adjon az Isten minden házaspárnak halálíg tartó hűséget, szeretetet, engedelmes gyermekeket. . . Adjon az Isten minden papnak olyan hallgatókat, akiknek a dorgáló prédikációt nem kell magukra venniük. Adjon az Isten a földműveseknek telt búzavermeket, szapora állatokat, hű és engedelmes szolgákat és minden szolgának igazságos gazdát. Adjon az Isten a bírácoknak minél kevesebb dolgot, hazánk börtöneinek minél kevesebb lakót. Árassza el a Mindenható az egész hazát, városait, lakosait, minden jóval. . .

Ezek után maradok Abonyban, 1862. július 1. napján Tóth István.

1822 A torony ez év folyamán épült.

1826 júniusában felfogták és felszentelték a Kécskei útnál lévő temetőt.

1831 július és augusztus hónapjában nagyon sok ember meghalt kolerában. A református férfiak közül 23 a nők közül 12.

1832 januárjában olyan hideg volt, hogy a határban lévő disznócsordán 109 db disznó megfagyott.

1832. március 25-én házasságra léptem Györe Juliannával, első hitestársammal.

1832-ben Édesatyám megvette Király József házát, kertjét, földjét, búzavetéssel együtt, 200 váltó forintért.

1833. január 1-jén született Borbála lányom. Polgárságom ideje alatt.

1834-ben augusztus 27-én meghalt Borbála lányom.

1835-ben nagyon eluralkodott a szarvasmarha dög.

1835 őszén a búzavetések megemésztette a fűreg. A határ nagyobbik részét újra kellett vetni, a következő év tavaszán.

1835. június 5-én született Sándor fiam.

1837. április 27-én Györe Julianna, első hitestársam meghalt.

1837-ben gyengült meg az úrbéri törvény.

1838. február 14-én házasságra léptem Varga Zsuzsánnával.

1838. november 30-án született Anna lányom. Hadnagyságomban.

1838. november 30-án meghalt Varga öreganyám.
 1838-ban igen havas tél volt. Pesten kiöntött a Duna és nagy romlás jött a városra.
 1840 szeptemberében Pál öcsém beállt a Céh-be.
 1841 márciusában édesatyám megvette Buzgány József fertály földjét, épület és vetés nélkül, 1600 váltó forintért.
 1841 áprilisában Pásztor József háza helyén újat építettünk.
 1841-ben Ferenc és Pál öcsémért 100 váltó forintot fizettünk, a katonai sorhúzáson.
 1841. november 24-én Pál és Erzsébet testvéreim házasságra léptek.
 1841. november 30-án Évi testvérem meghalt.
 1841. október 18-án „a magam szegény gazdájává lettem”. Édesatyám adott egy házat, egy fertály földet, két lovat, és egy malacot. Azonkívül a búzaföldet bevetette.
 1842-ben „hozódott” a kisebbik harang.
 1842-ben vettem egy harmadfű csikót, egy hitvány kocsit, egy jobbat, 18 véka éleket, egy üstöt, egy kocsi alját, egy talyiga kereket, egy ásót, egy ekét, két hátulsó saroglyát, két hátulsó kereket, egy szántó vasat, egy marokvasat.
 Kéziszerszámot: baltát, két kézvonó kést, sarkosvését.
 Háziszükségre: egy tükröt, egy serpenyőt, egy tucat pléh kanalat, öt pár kést-villát.
 Határbeli szerszámot: egy kaszát, egy kapát, egy csoroszlyát.
 1843-ban János, „nyomorult” öcsém meghalt.
 1843-ban a katolikus toronyra feltevődött a kereszt.
 1844-ben Pál öcsém háza leégett.
 1844-ben hoztuk az új, hatmázsás harangot.
 1844. december 21-én született Dániel fiam, Kos jegy alatt.
 1845–1846-ban egyházfi voltam.
 1846-ban tagosították a határt.
 1846-ban Varga Dani András, esztendői béres bére:
 5 véka búza
 5 véka árpa
 9 forint készpénz
 Szűr, ködmön, fekete sapka, egy pár új, és egy pár fejelés csizma, két pár fehérruha.
 Foglalót adtam 50 krajcárt
 Ismét adtam új esztendőben 15 forintot.
 Csizmavarrásra adtam 80 krajcárt.
 Csoroszlyát elvesztette, ezért levontam 1 forint 30 krajcárt. Elvesztett egy viselt béklyót az istállóból, egy vendégoldalt, eltört két korsót, és ünnep szombatján nála maradt 9 vödör csináltatásra.
 1847-ben Halasi Istvánné földjét árendáltam.
 1847 tavaszán vettem egy ganély-talyigát, és egy lábravalót.
 1847-ben olyan nagy volt a drágaság, hogy egy kenyeret két forintért adtak, egy icce babot 16 krajcárért.
 1847. május 19-én jött be először Abonyba a gőzkocsi.
 1847-ben kibővítették a Kécskei utcánál lévő, református temetőt.
 1847. augusztus 1. napján született Bálint fiam, Szűz jegy alatt.
 1848. március 25-én szünt meg az Úrbéli szolgáltatás. Az abonyiak zászlókkal üdvözölték a szabadságot.
 1848. május 1-jén egy szellérház után járó telket vettem Budai Benke Imrétől, a Kolerá temetőnél, 135 váltó forintért.
 1848. április 24-én megkaptam a Czeplédi útnál lévő lóhere kertföldet.
 1848. április 24-én felesküldetem az Őrsereg zászlaja alá.
 1848. augusztus 7-től, szeptember 3-ig az Ókéri táborban voltam, mint őrsereg katonája.
 1848. augusztus havában, az alatt az idő alatt míg én a táborban voltam, meghalt az édesanyám.
 1849. A kovács munkája: egy kaszapántolás, egy tengelyvasalás, két db kerékszeg, címer, ösztöke, 1 pár új

oldal, egy hátulsó tengely-, új vassal-, egy szecskaláda eleje, egy szecskavágó kaszája, egy kerékre ráf, egy nagy kés, három kerékre ráf, egy veder vasalás, egy veder abroncskozás, sarokvasalás, rekeszre való sas, hátulsó tengely, kerékfej vasalás, kaszapántolás, két kiséfa, és két hámfá vasalás, két gúzsvasalás. Adtam 3 véka árpát, 3 véka búzát, két pár fehér-ruhát, egy pár fejelést és egy pár új csizmát, szűrt (7 forint 15 garasért) és 5 forintot. (Egy ostort elhagyott, három kötőféket ellopatott, és 1 napot elcsavargott).

1849-ben eladtam egy fias tehenet 98 forintért. Egy hadmadfű tinót 179 forintért. A gazdasszony 95 forint magyar pénzért süldőt adott el.

1849-ben Daninak adtunk kölcsön 75 forintot.

1849. szeptember 4-én született Terézia lányom, Kos jegy alatt.

1849-ben a Mindszenti vásárban eladtam egy harmadfű tinót.

1850-ben szőlő ültetéshez fogtam, a Kolera temetőnél.

1850. április 11-én Terézia lányom meghalt.

1851-ben ismét Terézia lányom született, február 23-án, Nyilas jegy alatt, meghalt március 1-jén, Vízöntő jegy alatt.

1852. január 31-én született Károly fiam, kettős jegybe, három nappal Károly nap után.

1853-ban ültettem először dohányt.

1854. szeptember 23-án meghalt Bálint fiam, szombati napon, mérték jegyben.

1854. november 3-án született Zsuzsanna lányom, pénteken, Bika jegy alatt.

1855. február 1-én felvettem 37 forintot, amelynek törvényes kamatja 6 forint.

1856-ban a kovács munka:

két ütköző, egy görbekulcs,
egy retesz az istállóra,
egy retesz a pinceajtóra,
két szántó talyiga kerekének vasalása,
egy pár csizmára való patkó,
4 lópatkó, 4 boronagúzs,
3 ráf meghúzása (kettőt forrasztott, egyet húzott)
2 új ütköző, egy dörgölő a nyújtóra, és egy kulcs a tanyára.

1856-ban az évi takarórészt eladtam 35 forintért*

1856-ban a vaseke fájáért, Fehér István bognárnak 8 forintot adtam.

1856. szeptember 2-án 16 váltó forintért készített egy vasekét, Swarcz Sámuel, abonyi kovács.

1857. június 7-én, az eklézsia részére, a lányok iskolájához hordtam kilenc kocsi földet, és száz vályogot.

1857 szeptemberében vettem egy féllánc földet 11 forintért.

1857-ben Imrének vettünk egy kis lajbit, 7 forintért.

1857-ben Tóth Pál szabó öcsém, dolgozott a családomnak:

Imrének egy nagylajbit, 17 forintért.

Magamnak egy kis lajbit, magamnak egy nadrágot, fizettem először 15 forintot, másodszor a szőlőből gallyat hoztam, harmadszor a földről krumplit, negyedszer a vizimalomba egyszer oda, másszor haza. Tököt hoztam a földről egyszer, másszor krumplit.

Elszántottam 4 lánc földet.

1858-ban magamnak vettem egy újas lajbit 20 forintért.

1861. május 8-án Gróf Teleki László pest megyei nagykövet meghalt.

1862-ben azt a szőlőt, amelynek földjét, Varga Sándortól vettem 80 pengő forintért, beállítottam szőlővel és gyümölcsfákkal. Ezután eladtam.

1862-ben eladtam a tábori szőlőt, 400 osztrák forintért, Kállai János levélhordozónak, előlegül adott 300 forintot.

1862. március 7-én Egedi Jánostól vettem egy fertály földet, 640 osztrák forintot. Előlegül fizettem 140 forintot.

1863-ban a Helytartó Tanács vetnivaló búzát adott, összesen 10 Pesti mérővel, vagyis 30 vékával.

1863 szeptember hónapban elvettem a lóherésbe, és az Egedi földbe 8 véka kétszerest.

Október 9-én 18 véka tisztát, és 2 véka kétszerest.

Október 18-án vetettem el a kapott vetnivalóból 3 vékát, de ez kiveszett.

1864-ben a lóherés földön termett 32 véka rozs.

Az egedi földön 8 véka vetésről és a tanyán 2 véka vetésről, 40 véka kétszeres búza 18 véka tiszta búza vetésről termett 27 véka tiszta búza-kukorica.

10 lánc kukorica földön 11 szekér termett.

1864. október 8-án vettem az Egedi földbe 1 zsák rozsot, és 4 zsák kétszeres búzát.

1865. április 25-én a tanyaföldön 12 véka árpát vettem magamnak, április 29-én 9 véka árpát vettem a nyomásba.

1865. február 18-án eladtam egy esztendő s hízót.

1865. április 9-én készült el a gyászkocsi, Körtz András kurátorságában. Először Cseri Pált vitték ki rajta, még akkor csak a saját színében volt, nem volt rajta posztó.

1865. december 2-án országgyűlési követ választás volt Abonyban.

1865. december 29-én mérték ki a Páskom földet.

1865 decemberében adták el a telkesgazdaság erdejét.

1866. január 2-án kezdtük el a tavaszi vetés alá való szántást.

1866. május 30-án vettem 40 öl földbe mákot.

1866 februárjában vettünk fel a veremből 60 véka árpát, és azt elvittük Szolnokra.

1866. február 23-án hoztunk Szolnokról egy fertály mázsa sőt.

1866. március 12-én voltam Imre fiammal Cegléden, a 26 éves katonai sorhúzáson.

1866. március 26-án már mindenféle jószágot kiértünk a legelőre.

1866. április 15-én adtam el egy 2 esztendő s hasas üszőt, a Ceglécdi vásárban 35 új forintért, 16-án ismét egy rúgott ökörbornyut 15 új forintért.

Kifizettem a Kis Egedinek a föld árába 40 új forintot.

1866. április 10-én Tóth Pál öcsém Verona lányát férjhez vitték Pestre.

1866. május 24–25. között éjszakán olyan nagy fagy volt, amely nemcsak a kukoricát, babot, krumplit, dohányt, de még a búzát, árpát és a zabot is tönkretette.

1866 tavaszán olyan nagy volt a drágaság, hogy a tisztabúza ára 4 forint volt.

1866. október 6-án halt meg Ferenc öcsém, és 7-én temették el.

1866. december 10-én kenyérnek való búzáért mentünk Keresztesre. Hoztunk 6 köből búzát, 8,2 krajcárral, és eladtuk 9,60 krajcárral.

1866. december 15-én esett a hó, Gábor fiam talált egy téli, posztós bundát, farkasbőr gallérral. Lajos-viczki Lajos, kőrösi úr vesztette el. Kapott tőle Gábor fiam a megtalálásért és az odaadásért, 5 új forintot.

1867. május 8-án Dániel fiamat besorozták honvédek.

1867. május 10-én Dániel fiam Kecskeméten ispotályba került. Amikor elmentünk hozzá, vittünk magunkkal 27 véka búzát, abból amit eladásra hoztunk.

1867-ben meghalt Kis Egedi János, temetésekor fizettem 15 forintot.

1867-ben Kis Egedi János testamentumának felbontásakor fizettem 3 forintot.

1867. augusztus 19-én vittem el a takarórészt Pestre, 30 véka tiszta búzát. Eladtam 7,50 krajcárral esett érte 75 forint. Ebből Imrének adtam 30 forintot, másodmagára. Gábornak 20 forintból 7-tel adósa maradtam. 13 forint Károlynak esett, 10 forintból vettem egy atillát és egy kalapot.

1867. szeptember 4-én kezdtünk a dohányszedéshez, lett 196 kötél dohány.

16-án fogtunk a kukoricatoréshez, lett 10 kocsi hajás kukorica, ebből 67 zsák leszaggatott, és 290 fonás lett.

1867-ben, a jászszenygyörgyi vásárban Imre fiam vett egy fias tehenet 50 forintért.

1867. október 15-én a tanyaföldön elvettem 15 véka tiszta búzát.

1867. október 17-én Szolnokról hoztunk 12 szál deszkát, a tanyai kisház padlásának építéséhez, és lópal-lónak.

1867. október 22-én vettem 4 zsák tiszta búzát a Tóth Ferencné földjébe.

1867 októberében ismét vettem a Tanyaföldbe 3 véka tiszta búzát.

1867. október 28-án vettük a Károly szűrit 6 forintért, és egy pár kocsioldalt 5 forintért.

1867. december 2-án vettük az órát 4 forint 50 krajcárért.

1867. december 28-án halt meg Kis Egedi, a temetésére adtam 15 forintot.

1868. április 7-én falábra csináltattam a gádort.

1868. április 14-én eladtam a két éves fekete csikót, 45 forintért.

1868. május 11-én csináltattuk a kocsifészert és a pelyvást. A deszkáért adtam 8 forint 54 krajcárt.

1868 júniusban kezdett a gazdaasszony szeme fájni.

1868 júliusban kezdődött a takarás:

A Lóherésben termett 20 csomó rozs,

az Egedi földön 42 csomó tiszta búza,

a Tanyaföldön 73 csomó tisztabúza,

Tóth Ferencné földjében, amely feles, 73 csomó, ennek fele 36.

1868. augusztus 13-án vettem egy fél mázsa sót, 2 forint 80 krajcárért, 3 nap múlva 2 forint 3 krajcár volt az ára.

1868-ban Gábor fiam a nyomtatógép mellé állott, mint gépész segéd.

Július-augusztus-október hónapra kapott 100 új forintot Sívó Miklós úrtól.

1868 júliusában az árpatermés az Egedi földön 5- a Tanyaföldön 11- Tóth Ferencné földjében 4- vontató.

1868 augusztusában hoztuk haza a szórott árpát, 23 mérős zsákkal, 4 fordulóban hazahoztunk 48 mérős zsákkal, ehhez jött még 12 zsákkal.

1868-ban az évi búzatermésből szűszékbe töltődött 11 három mérős zsákkal, szűszék melletti hombárba 22 padláson egy rakásra 9, padláson a hombárba 10, mérős zsákkal, megőröltünk 10 -zel, elvetettünk 13 zsákkal.

1868 szeptemberében a tiszta búza ára 6 forint, az árpáé 3 forint, a kukoricáé 2,70 forint.

1868. október 18-án, a gazdasszonynak vettünk 13 forintért ruhát, Zsuzsinak 12-ért, Dánielnek 6-ért, Lidinek 12 forintért.

1868 novemberében magamnak vettem egy nagy lajbit, 12,5 forintért. Imrének egy nagy lajbit 11 forintért, Károlynak egy öltöző nagy- egy kis lajbit és egy nadrágot 22 forintért.

1868. november 30-án, az abonyi vásárban eladtam egy hízott sertést 43 forintért. Ugyanott vettem egy bundát 43,5 forintért.

1868-ban egy nagy sütőteknőt vettünk 6 forintért.

1868. december 1-én egy két akós vizes-hordót vettünk 4 forintért.

1868. évi termés eladása:

Szeptember 1-én eladtam 65 véka árpát, 65 forintért,

takarórész árpát 35 forintért,

szeptember 26-án Pestre vittem 6 mérő tiszta búzát 37 forintért,

október 21-én 10 mérő takarórész búzát

adtam el Pesten 48 forintért,

november 4-én 8 mérő tiszta búzáért Pesten 46 forintot kaptam.

november 20-án Cegléden 10 mérő árpáért és egy mérő

kukoricáért kaptam 32 forintot

november 27-én Cegléden 6 mérő kukoricáért 15 forintot

december 11-én 6 mérő kukoricáért 16 forintot

1869. január 15-én 8 mérő kukoricáért Cegléden 20 forintot

március 2-án 10 mérő kukoricáért 16 forintot kaptam

március 18-án Pesten 8 mérő tiszta

- búzáért 50 forintot kaptam
Ezen kívül jött be csirkéből Pesten 37 forint.
1869. október 29-én az Egedi föld átíratott. Az átírásért fizettem 2,5 forintot.
1869. december 23-án még 8 forintot fizettem az egedi föld átírása után.
1870. március 6-án az adóba lefoglaltak két tehenet, két lovat, és egy esztendő borjút. Erre kölcsön kértem, először Sándor sógoromtól, majd Dobozi Sándor vóm felvett a takarékpénztártól 100 forintot, és én is felvettem még 50 forintot.
1870. május 11-én Gábor fiamnak kovács szerszámot vettünk Cegléden 58 forintért és szántóvasnak való vasat 2 forintért.
1870. május 28-án az én kúrátorságomban vettük le a gombot a toronyról.
31-én fogott Illyés Ferenc aranyműves a gomb aranyozásához.
1870. pünkösöd másnapján tették fel a gombot a torony tetejére.
1870. júliusában alkudtam meg a Sánta Kássa féle házat.
1870. július 31-én ismét kiárendáltuk Tóth Ferencné 2 fertály földjét.
1870. szeptember 18-án vettem Imrének egy darab földet a Lóherésben, Varga Sándortól, 135 forintot fizettem érte.
- 1870-ben vettem a szolnoki vásárban két lovat, és egy kocsit 65 forintért.
1870. november 30-án eladtam az egyik lovat 36 forintért.
1870. december 18-án Imre fiam beköltözött a Sánta Kássa féle házba. Kapott tőlem egy zsák búzalisztet, egy zsák árpalisztet, és egy zsák árpát. Ezen kívül 80 bábú — kötés — kukoricát.
1870. november 30-án kiárendáltam Tóth Ferenc két fertály földjét, 32 forintért, és az adóért.
- 1870-ben a Szikszai Gáborné földjében termett 16 köből rozs, 32 véka tiszta búza. Tóth Ferencné földjében 50 véke búza, a Tanyaföldön 32 véka tisztabúza.
- 1870-ben a gazdaság vagyona:
3 fertály föld, istálló és pelyvás.
Rovásos kút a tanyán, 3 öreg, két fiatalabb ló.
Egy meddő tehén, tavalyi fiával.
Itthon a ház romlott, az istálló romlott.
A kút is romlott. A disznóól és egyéb házi szerszámok mind gyengék.
1871. március 4-én eladtam a múlt évi kukorica termésből 39 vekát.
1871. március 20-án eladtam a Szolnokon vett lovat.
A hónap végén ismét kihoztam a takarékpénztárból 100 forintot.
1871. április 29-én csináltattam az istállót, a magam zsupjával, a kötni való drótért fizettem 2,5 forintot.
1871. augusztus 27-én vettem a szelelő rostát, Ruttkay licitjéből, 10 forintért.
1871. augusztus 30-án eladtam a takarórészt, 100 véka árpát 1 forintjával.
Szeptemberben ismét eladtam 100 véka árpát 1 forintjával.
1871. szeptember 24-én Imre fiamtól ellicitálták a Kássa féle házat. Imre kivett az atyai örökségből először 90 forintot, — a Varga Sándor lóherés földjének megvételére — másodszor a Kasznár Varga István házának megvételére 20 forintot, Dani öccsének tartozott 20 forinttal, és még kapott 205 forintot.
- 1871-ben eladódott 50 véka búza, vagy 12,5 köből, esett érte 137 forint.
- 1871-ben termett 149 véka tiszta búza, 30 véka rozs, 374 véka árpa.
1871. november 4-én a Takarékpénztárba fizettem 55 forintot.
- 1871 novemberében eladtam a Szennyes nevű öreg lovat 10 forintért, és egy hízott malacot 26 forintért.
- 1871 novemberében vettem egy három esztendő deres csikót 65 forintért, ugyan akkor egy fiatlan fejős tehenet 71 forintért.
- 1871 decemberében Cegléden eladtam 7 mérő árpát 26 forintért, egy mérő búzát 8 forintért.
- 1871 decemberében vettem egy akó bort 7 forintért.
- 1871 decemberében a gazdaságnak vettem egy új pár csizmát 6 forintot fizettem érte.

1872 kiadása és bevétele:

	bevétel forint	kiadás forint
január	159,50	140,20
február	119,60	160,13
március	156,-	213,84
április	43,-	47,-
május	77,-	92,63
június	–	–
július	95,50	40,-
augusztus	236,10	198,37
szeptember	93,-	155,34
október	–	23,-
november	144,-	134,30
december	262,87	205,91

1872 termése:

A Páskomföldön termett 80 csomó tisztabúza,

	109 csomó árpa,
Az Egedi földön	61 csomó árpa,
Tóth Ferencné földjében	118 csomó búza, és
a Tanyaföldjében	103 csomó búza.

1872. január 6-án Zsuzsa lányom férjhez ment, esküdtek február 6-án.

1872-ben a városi és a Páskom adóba 49 forintot fizettem.

1872 augusztusában vettem a vastengelyű kocsit 91 forintért, festetlenül. Zöld festéket vettem 2,5 fontot, 32 krajcárral fontját.

1872 márciusában Károly fiam vizitáción volt Cegléden, ennek költsége 2,12 forint.

1872 tavaszán Gábor fiamtól kölcsön vettem 50 forintot.

1872-ben eladtam egy fias sertést, 46 forintért.

1872-ben fizettem a takarékbba 42 forintot.

1872-ben Kása János 3 lánc kukorica földért fizetett 20 forintot.

1872 húsvétján a legátusnak adtam 2 forintot.

1872-ben öröltünk Szolnokon 3 zsák búzát, pitlélve, kenyérnek, ezen kívül 2 zsák árpát örölttünk.

1872-ben egy fél mázsa sóért adtunk 2,84 forintot.

1872-ben a Zsuzsi kézfogójára egy jegyendő 13 forint, a másik 3,50, s a harmadik 2,40.

1872-ben a kézfogóra húsért és borért adtam 5,20 forintot.

1872-ben felvettem a takarékpénztárból 100 forintot, ennek kamatja 2,12.

1872-ben Szolnokról sublótot vettünk 27 forintért, az esküvői ruha 10,4 forint volt.

Itthon 36 rőf gylcsért 14,12 forintot fizettünk.

Eladódott egy hizott sertés 55 forintért.

Lakodalomra valóért 15 forintot fizettem.

1872-ben Varga Imrétől burgundi répát vettem 2,40-ért.

1872-ben a csillag boltba fizetődött 16,58.

1873 kiadása és bevétele:

	Bevétel	Kiadás
	forint	forint
Január	181,30	194,10
február	3,-	6,70
március	2,86	225,93
április	155,15	202,79
május	41,25	59,57
június	32,63	25,21
július	40,-	26,26
augusztus	157,50	80,45
szeptember	121,-	149,22
október	57,80	19,16
november	180,-	160,39
december	59,60	115,56

1874 kiadása és bevétele

	Bevétel	Kiadás
	forint	forint
Január	25,-	34,39
február	27,-	44,52
március	71,52	64,43
április	14,-	23,49
május	28,80	16,33
június	5,04	10,80
július	8,80	43,77
augusztus	32,20	33,12
szeptember	420,50	47,60
október	7,60	88,71
november	80,-	52,41
december	–	20,31

1874 augusztusban Termett: 118 csomó búza, 105 csomó árpa, 10 lánc kukorica földön termett 3 kocsi kukorica, a búza csomója adott fél vékát, az árpáé 1 vékát.

1874 februárjában Károly fiam berukkolt, október 1-én Kőrösre került.

1874-ben eladódott két hízó sertés, 80 forintért, egy gyenge borjú 10 forintért, 4 malac 12 forintért.

1874 novemberében a Béni lajbijáért 35 forintot fizettem.

1875-ben társ lettem a városi kaszálóban, az első félévi árendába kifizettem 11,54 forintot.

1875 bevétele, kiadása:

	Bevétel	Kiadás
	forint	forint
március	109,40	103,24
április	11,-	72,84
május	3,-	91,50
június	–	9,17
július	–	7,92

augusztus	32,40	3,23
szeptember	123,20	93,18
október	43,90	69,11
november	135,41	133,41
december	6,20	9,85

1875-ben eladtam egy kazal búzaszalmát 11 forintért.

1875-ben hengert csináltattam 18 forintért.

1875 szeptemberében négy új kereket csináltattam kovács-bognárral 10 forintért.

1875 szeptemberében 120 forintot hoztam ki a takarékpénztárból.

1875. október 6-án fizettem vissza Györe Istvánnak 400 forintot.

1875. október 24-én halt meg Dániel fiam. A temetése 24 forintba került.

1875. november végén emlékkövet hoztunk Pestről, 44,53 forintért.

1876 bevétele, kiadása:

	Bevétel	kiadás
	forint	forint
Január	79,80	40,89
február	–	74,87
március	128,-	135,48
április	34,-	33,93
május	100,30	63,93
június	–	36,7
július	3,60	11,21
augusztus	102,44	86,38
szeptember	149,-	42,24
október	29,40	493,99
november	115,55	161,59
december	60,-	73,3

1876. augusztus 29-től szeptember 28-ig csináltuk a tanya istállójának tetejét és hajazatát. Együttal a falát is megemeltük.

1877 bevétele, kiadása:

	Bevétel	Kiadás
	forint	forint
Január	376,61	152,63
február	–	5,70
március	1,17	4,20
április	38,-	85,38
május	3,-	216,41
június	–	1,28
július	2,-	–
augusztus	46,95	2,33
szeptember	101,90	96,85
október	29,25	33,10
november	108,36	115,21
december	102,40	15,85

1877. január 7-én Béni fiam bennmaradt katonának.

1877. április 4-én felállítottuk a Dani sírkövét a temetőben.

1877. július 17-én hazajött Károly a katonaságtól.

1877. július 3-án kezdődött a takarás. A Lóherésben termett 31 csomó búza, a Páskomföldön 110 csomó, az Egedi földön 48 csomó és a Tanyaföldön 129 csomó.

1877. augusztus 25-én felszórtuk a búzát, a 318 csomóból 214 véka szemetes búza lett.

1877. október 8-án Béni fiam berukkolt katonának.

1877. november 25-én Károlynak egy öltöző posztóruháért 32 forintot fizettem.

1878 kiadása és bevétele, havonkénti bontásban

		Bevétel	Kiadás
Január			
	7-én Takarékbba törlesztés		60,-
	340 forintra kamat		828,-
	Károlynak adtam		2,-
	Öröltünk 1 zsák búzát		
	1 zsák árpát		0,20
	Kocsirúdért adtam		1,-
	Seprőnek valóért adtam		0,18
	18-án eladódott egy véka tiszta búza	2,-	
	szappan vevődött 3 kg		1,40
	egy tucat masina és pálinka		0,30
	egy akó bor		6,01
	27-én béresnek adtam		0,20
	29-én 1/2 liter pálinka		0,20
Február	2-án		
	Kéregetőnek		0,20
február	6-án újságért		1,5
	7-én Retkes Páltól kukorica földért	7,0	
	14-én Halasi Györgytől kukorica földért	2,0	
	17-én Béresnek csizma varrásra		1,05
	Károlynak egy ingért		2,30
	Károlynak adtam		2,00
	19-én eladódott egy véka árpa	1,40	
	Károly csizmájának varrásáért		1,40
	19-én Kiss Andrástól kukorica földért	5,00	
március	2-án Károly fiam jegyet váltott		23,00
	6-án öröltünk 4 zsák búzát		
	1 zsák árpát		5,00
	12-én kihoztam a takarékpénztárból kamatra	60,00	
	Kamatra előre kifizettem		2,14
	15-én Cegléden eladtam 6 mérő búzát 6,20 forintjával	6,20	
	3 zsák krumpliért adtam		2,70
	2 kötő, két istráng és két ponyvakötél		1,10
	5 akó bor		25,-
	Sárinak és Panninak megadtam		24,-
	18-án Szolnokon 3 zsák búzát megpitléztünk		0,40
	Kisfelslógért adtam		35,-
	25 kg sóért		2,68
	19 icze pálinkáért és egy cipőért		4,60

	Répamagért adtam		3,-
	Fogyasztási adóra		4,70
	22-én a Gazdasszonynak fehér ruhára		2,-
	Muzsikásoknak foglalóba 5 forintból		1,-
	Más muzsikást fogadtunk		5,50
	Gazdasszonynak konyhai költség a menyasszonyi ágy hozásakor		1,50
	25-én hirdetési bizonyítvány		1,50
	26-án borjú és vágóbőrökért kaptam	5,80	
	Esküvőpénzbe adtam		3,-
	Muzsikásoknak adtam		4,50
	1 liter pálinkáért adtam		0,30
	Károly lakodalmára költség		68,-
Április	1-én Cigányoknak bepörléséért		1,-
	6-án egy pakli szegért a kerítéshez, és 1 liter spiritusz betyár Szabó 10 ft helyett adott	9,50	0,85
	7-én Kiss András két lánc kukoricaföldért adott	9,-	
	13-án Passzus és pálinka		0,49
	14-én két váltó a Takarékpénztárba		0,30
	16-án törlesztés		10,-
	a maradék 90-ven forintra kamat		3,26
	a városkaszáló árendájába		11,54
	kútszináltatásra, a kotróknak		2,40
	Pásztorbér egy öreg marha után		1,40
	17-én Panninak megadtam a tartozást		5,-
	18-án Szolnokon megvettem egy kubik szál deszkát, kerítésnek		8,-
	19-én Húsvéti legátusnak pálinkáért és a költségekre		2,20
	eladódott egy kesely ló Ceglédén	55,-	
	Ceglédi várasi költség (1 malac, vászon és zsáknak való)		14,25
	Retkes Páltól kukoricaföldért	7,-	
	24-én Halasi György kukoricaföldért	6,-	
	28-án Imre tartozott	2,-	
	Béresnek adtam		5,80
	Egy pakli szögért adtam		0,65
	Kölcsön vettem a takarékpénztári adósság törlesztésére	20,-	
	Halasi György kukoricaföldért	6,-	
Május	6-án Varga Imre szántásért adott	2,-	
	Takarékpénztárba fizettem		40,-
	A maradt 200 forint után a kamatért		7,40
	Béresnek adtam		1,20
	7-én Szolnok 21 szál ringliért és 10 szál hevederért		9,-
	8-án állítottuk a kerítést Tóth Ferencné felől, 500 szögért adtam		0,65
	Ismét 1000 szögért		130,-
	Varga Imrétől szántásért kaptam	0,90	
	13-án levelet írtunk Béninek		2,-
	27-én vevődött egy locsoló		1,20
Június	4-én Béninek küldtem mikor Boszniaába indult, levélben		5,-
	26-án kértem Varga Dániel sógortól	5,-	
	29-én kezdődött a takarás, kötélnek valóért		0,37
Július	3-án Kölcsön takarás és törlesztésre	10,-	

	Takarékpénztári törlesztés	6,-
	A maradék 54 forintra kamat	2,55
	28-án Varga Dánielnek megadtam 7 mérő búza árát	42,-
Novemberben	eladódott 30 véka kukorica	28,-
1878. március 2-án megházadott Károly. Esküdött 27-én.		
1878. augusztus 25-én Károly bekívánták katonának.		
1878. november 2-án Béni hazajött Boszniából.		
1879 januárjában Zsuzsinak kislánya született, Teréznek keresztelték.		
1879 áprilisában meghalt a Károly kislá.		
1879 júliusában meghalt a Gábor felesége.		

1879 bevétele, kiadása havonkénti bontásban

		Bevétel forint	Kiadás forint
Január	Eladtam 24 véka kukoricát	19,60	
	9-én A Takarékpénztárba törlesztés		38,-
	A maradék 222 forintra kamat		447,-
	Eladódott 2 véka búza	3,50	
	A Károly feleségének kislánya született a Bába asszony bére		3,-
	24-én 1 véka búza és 1 véka kukorica eladódott	2,53	
	Két vasszék és az óra igazítás		1,80
	Házi szükségre		1,25
Február	4-én Imrétől a szalmáért kaptam	7,-	
	1 akó bor fuvarja és fogyasztása		4,50
	Kukorica foglalt 10 láncra	43,-	
	18-án 1 akó borért adtam		6,-
	21-én Béninek küldtem		2,63
	Disznóölés alkalmára		3,-
	2 malac eladódott az ára a gazdasszonyé lett fehér ruhára	16,-	
	22-én a Virág tehén megellett és eladódott	62,-	
	22-én Györe Lajostól egy fél öl árpaszalmáért	5,-	
	24-én a kisdédóvából két kocsi szalmáért	4,-	
	28-án a gazdasszonynak bölcsőre		2,-
	fizettem a takarékbba		68,-
	a maradék 140 forintra kamat		5,-
	Az adóba fizettem		25,-
március	27-én Szolnokon vettem egy fél kubik hulladék deszkát		4,-
	5 szál rigliért ugyanott		1,15
április	1-én 20 kg sóért és pálinkáért		2,32
	2-án 6 szál rigli, só pálinka és gyufa		1,14
	13-án a Károly kislányának a temetésére		10,-
augusztus	8-án Dobozi úrtól kértem	23,-	
	a beteg béresnek adtam		10,50
Szeptember	12-én a Takarékpénztárból táblázásra felvettem	1000,-	
	A váltó első részlete, és kamatja		100,80
	Második		50,60
	Harmadik		126,-
	Negyedik		50,-
	Félévi kamat		40,-

Kórházi tartózás	220,-
Varga Imrének megadtam	12,-
Zsuzsinak megadtam	21,-
Györe Andrásnak	14,-
Panninak	5,-
Varga Mihálynak	5,-
Béninek levélben elküldtem	2,-
11-én Kovácsnak és bogárnak a vasért	646,40
Varga Mihálynénak	3,47
béresnek	5,-
Háziszükségre	5,70
Városcaszáló árenda	12,14
Tanyai úthoz fizettem	0,60
Vetni való búzáért Retkes Bálintnak	55,-
Fehér Andrástól kértem	12,40
Háziköltség	7,-
Gazdasszonynak 1 pár csizma	3,-
Magam elköltöttem	1,-
Vizes hordó igazítás	1,28
Temetőcsőznek	1,-
Tehénpásztornak	1,-
Szántó molárnak foglaló	0,50
Szolnokon vásárolt fáért	10,-
Két pár csizma	11,-
A szolnoki vásáron költség	1,52
200 téglá	4,-
25 kg só	2,72
Vida Katának tehén őrzésért	0,50
Szántónak házcsinálásért	3,00
Kovácsnak kapcsolékért	1,12
Szolnokban 1500 zsindej	9,44
A zsindejhez szögért	1,62
Béresnek	2,-
Pléhvas és szög a kéményhez	1,66
Szántót kifizettem (a házcsinálásért)	2,50
Káposztáért adtam	8,75
Varga Imre béresnek foglaló	1,63
Ismét a béresnek	10,-
Kivett előlegül	0,28
Kovácsnak kocsí reparációért	8,00
2 véka rozs	3,20
adóba fizettem	35,00
Takarékpénztárba kamatra	6,24

Ennél sanyarúbb esztendőm nemigen volt. A víz majdminden vetésem elvitte, a fiaim odavoltak a háborúba, a béresem pedig beteg lett.

1880-ban meghalt Édesatyánk. A halála olyan váratlanul hatott ránk, hogy időbe telt míg folytatni tudtuk a gazdálkodást. Mi ketten, testvérek, Károly és Béni az Édesanyánk vezetése mellett folytattuk a gazdaságot.

Ettől az időtől kezdve a jegyzőkönyv vezetését is átvettük, Édesanyánk felügyelete alatt. Amint az

Édesatyánk vezette, hogy minden nevezetesebb dolgok sorait felírta, ezt mi is oly lelkiismeretesen fogjuk vezetni, Károly és Béni.

1880 októberében vettem fel az adóra 100 forint kölcsönt. 26-án Károly adott ismét az adóra, és egyéb költségekre 28 forintot. A hónap végén káposztára 5,40 a Jánoshidai utakra 6 forintot adott.

1880 december hónapban eladódott 13 kocsi búza-szalma.

1882-ben Édesatyánk temetésének a költsége

koporsóért	19,50
ruhavarrásért	1,20
fejfa faragásért	1,00
ruhának valóért	2,10
szemfödélért	2,00
doktornak	2,00
tanítónak	5,40
harangozónak	1,44
gyász kocsiért	0,50
papnak	3,00
jegyzőnek	3,00
más apró költség	8,88

1882-ben Édesatyánk halála után maradt a gazdaságban:

3 fertály föld, az utána járó páskommal,
1 hold föld a Lóherésben és a ház,
a háznál lévő istálló és az ól egészen rossz állapotban,
rossz tetővel, rossz falazattal, ilyenek a tanyai épületek is.

Ingóság maradt: 3 db ló

1 egyéves üsző
1 borjú,
1 kocsi,
1 vasborona,
1 eke taligástól,
1 henger és
1 hitvány rosta.

Teher pedig maradt a nagytakarékban 900 forint, az ön segélyezőben 200 forint, a papkertért járó 100 forint, Fitos sógornak 150 forint, Károlynak 100 forint. „Ez azon helyzet melyben édesatyánk halála ért bennünket”.

1882-ben vevődött 3 malac, 12 forintért.

Az adóba megadtunk 100 forintot.

Egy üszőborjut eladtunk és vettünk helyébe egy fiastehenet.

1882-ben a párbérben megadódott 7 véka búza, 5 véka árpa, és 5 forint.

1882-ben az egyház magtárába megadtunk 9 véka búzát, a városi magtárba 4,5 véka búzát és ugyanannyi árpát.

1883. február 8-án meghalt a Károly 2 éves kislánya, István, 10-én a kislánya, a 2 éves Zsuzsánna. A két kis temetés költsége 41 forint volt.

1883 februárban és márciusban a Nagytakarékba 47 forintot fizettünk.

1883. május 24-én a kamat az önsegélyezőbe 32,52.

1883. június 25-én nyomtatódott el a repce. Termett 2 véka.

1883 júliusában hoztunk Szolnokról 30 szál deszkát, megcsináltattuk vele a tanyai istállóra felhányó te-tejét.

1883. július 5-én fogtunk a takaráshoz. A Lóherésben 21 csomó búza termett, a Páskomföldbe 19 csomó

- rozs, és 68 csomó búza. Az Egedi földben 122 csomó búza, a Tányai földön 76, Tóth Eszter feles földjében 51 csomó termett. Az egész búzatermés 357 csomó lett.
- 1883-ban is megfogadtuk Agócs Jánost takarónak. A búzát tizenkettedén, az árpát tizenegyedén aratta, de az árpát el is segítette nyomtatni.
- Árpa termett 98 véka.
- Augusztus 6-án 7-én nyomtatódott el a felesbúza.
- A többi búzát odaadtuk Kása Bálintnak cséplés végett.
- Tizenegyedén csépelte.
1883. augusztus 20-án fizettünk az adóba 28 forintot.
1883. szeptember 15-én 155 forintot fizettünk a Nagytakarékba, törlesztésre és kamatra.
- Az önszegélyezőbe 23 forintot fizettünk.
1883. november 16-án hoztunk az Önszegélyezőből 100 forintot.
- 1883-ban szolgált nálunk Kelemen Lajos. Évi bére 20 forint, és a ruha mosása.
- 1883 decemberében olyan feltűnő esti pirkadások voltak, amit — ahogy az újságból olvastuk — még a tudósok sem tudtak megmagyarázni.
1884. január 22-én törlesztettünk az Önszegélyezőbe 21 forintot.
1884. február 5-től szántottunk, vetettünk a határban.
- 1884-ben született István, a Terka testvérem fia.
1884. március 15-én fizetődött a Nagytakarékba a félévi kamat 28 forint, és az Önszegélyezőbe 12 forint.
1884. május 11-én megdöglött az a tehén, akit 104 forintért vettünk és a bőréért 26 forintot kaptunk.
1884. május 30-án váltódott a Város kaszálójából 4 hold, 5,77 forintért.
- 1884 a Pünkösdi vásárban kérték tőlünk az előhasu üszőt 100 forintért.
1884. július 2-án kezdődött meg a takarás.
- Takaró volt egy Csepcsik József nevű Czeglédi fiatalember.
1884. augusztus 28-án bebiztosítottuk a búza-asztagunkat 822 forintra.
1884. augusztus 17-én vevődött két hám, 7 db malac, és 1 fiasdisznó, 7 malacával.
1884. szeptember 15-én csépelődött el a búza.
- Lett 135 zsákkal, kiment belőle 11 zsákkal.
- 1884-ben a Nagytakarékba fizetődött 124 forint törlesztés, és 100 forint kamat. Az Önszegélyezőbe 12 forintot fizettünk.
1884. október 2-án végződött a kukorica munka.
- Termett 11 kocsival hajasan.
1884. november 14-én eladódott 6 métermázsza búza, 7,15 forintért.
- 1884 novemberében csináltatódott egy vizeshordó 5 forintért.
1884. november 16-án adóba és a vízbérbe fizetődött 15 forint.
1884. november 24-én vevődött Györe Jánostól 4 öl vályúnak való nyárfa, 3,20 forintért, ugyanakkor oszlopnak való akácfa 9 forintért.
1884. október 30-án eladódott egy hizott disznó 26 forintért, és vevődött egy fekete fejőstehén, 3 éves, 64 forintért.
- 1884 december elején vettünk egy rugott üszőborjút, 44 forintért.
- 1884 december elején Édesanyámnak vettünk egy felöltőt 28 forintért, és a fiúknak két sapkát 5 forintért.
1884. december 11-én eladódott Szolnokon egy hizott disznó 54 forintért, fizetődött a víztéri adóba 15 forint, mint új kivetés.
- 1884-ben szolgált nálunk Magyar Bálint, egész évi béres. A fizetése 46 forint készpénz volt.
- 1885 januárjában vevődött Győrénytől 12 db akácfa, 9 forintért. Szolnokról hoztunk 10 forint ára fát.
1885. február 10-én végződött az ölcsinálás, melyet január elején kezdtünk, a kamra eleibe.
1885. március 10-én adódott el Cegléden 11 új mérő kukorica.
- Mérője: 4,15 forintért.
- Ugyanakkor fizetődött a Nagytakarékba 24 forint, és kamat az Önszegélyezőbe 12 forint.

1885. március 29-én vevődött Karán egy rugott borjú, 26 forintért.

1885. június 5-én eladódott Cegléden 6 hektóliter kukorica, hektóliterje 4,50 forintért.

1885. augusztus 20-án vettünk 1 kancacsikót 50 forintért, és 20 db malacot 37 forintért.

1885. szeptember 15-én fizettünk a Nagytakarékba 100 forintot törlesztésre, 20 forintot pedig kamatra.

1885 szeptemberében kiarendálták Szikszai Sámuelné 2 fertály földjét, 260 forint évi árendáért.

1885. október 5-én fogtunk az őszi szántáshoz, összesen elvetődött 60 véka tiszta búza, és 3 véka rozs.

Ezen kívül még répát is vetettünk.

1885. október 22-én Béni eljegyezte Dobozi Zsuzsannát. Az esküvésük november 26-án volt. Akkor hoztunk az Önségélyezőből 150 forintot.

A lakodalomra levágtuk Károlynak egy harmadfű üszőbornyúját.

A Károly házassági költsége:

jegypénz	25 forint
vágómarha	24 forint
ruha	37 forint
csizma	10 forint
7 akó bor Vezenyből	21 forint
más költség	20 forint

1885-ben az Andrássy vásárbán eladtunk egy hizott disznót 45 forintért, és 2 javított malacot 22 forintért.

Vettünk egy szűrt 8 forintért, és Károlynak egy téli felöltő lajbit 8 forintért.

1885 decemberében szalmából bejött 45 forint. Kocsiját adtuk 5 forinrtól 3,50-ig.

1885-ben megdöglött Károlynak egy tehene, és a gazdasszonynak egy disznaja.

1885-ben szolgált nálunk Halápi Mihály mint éves béres.

A bére 20 forint, 8 véka élet, egy lánc kukorica föld, egy koci szalma.

Most újonnan beszegődött az 1886-os évre 20 forintért, 10 véka életért, egy lánc kukoricaföldért, egy koci szalmáért és egy pár csizmáért.

1886-ban nekünk mint itthon levő fiaknak, volt egy-egy fertály árendás földünk, melynek fertályáért fizettünk évenként 130 forintot.

1886-ban „Sok ügyel-bajjal, nagy vajúdas után, mi fiak megválakoztunk.”

Károly kiment a tanyára lakni, én mint a legfiatalabb édesanyánkkal a háznál maradtam. Aki azután átadta a 3 fertály földet, a 3 földműves fiának, 100–100 forint évi árenda fizetése mellett.

Az ingóságot megbecsülés útján vettük át. Károlynak esett 2 ló, egy öreg deres, és egy 3 éves kancacsikó, egy öreg koci, eke, talyiga, henger és a régi gyeplő.

Magának volt 2 db marhája és 7 db malaca. Továbbá kapott még a jövő újig való kenyeret, zsiradékot, és 2 fetály árendás földet bevetve.

Én Béni kaptam 2 lovat, a deres 10 éves volt, a fekete 12 éves. Ezen kívül egy gyeplőt kaptam.

Magamnak volt egy harmadfű üszöm, és 6 malacom, élelmiszer és földvetés, minden úgy mint Károlynak.

1866-ban teher maradt még az összes vagyonom, ami aztán az árenda fizetésből törlesztődött:

Takarékpénztárban 400 forint

Az Önségélyező egyletben 165 forint

Az egyháznál pedig 100 forint.

Édesanyánk a maga haszonélvezetére meghagyta a Páskomot és a Lóherést, amit a vele lakó fia tartozik megmunkálni.

1886-ban Váradi Gábertől még kölcsönre felvettem 100 forintot, és az 1866-os inségi kölcsönbe fizettem 70 forintot.

1902. szeptember 1-én Károlyt és Dánielt felvették az új Polgári Iskolába, amely a régi Szapháry kastélyban létesült.
- 1983-ban készült el az új Polgári Iskola, szeptemberben már abba jártak.
- 1904-ben készült el az új Városháza.
- 1904-ben jött hozzánk a pap Kecskemétről.
1905. június 1-én Dániel fiam elment Ceglédre fűszerkereskedőnek, Elefánt Györgyhöz.
- 1905-ben rakták fel a villanylámpákat az utcai oszlopokra.
- 1905-ben készült el a ház, amely 400 forintba került.
1914. július 7-én kezdődött el a világháború, István bekívánták július 17-én.
- 1917-ben vettünk egy fias lovat 675 forintért, egy hasas tehenet 850 forintért, 2 malacot 230 forintért.
- 1918-ban eladtunk egy tehenet 1800 koronáért, egy rugott borjút 600-ért, egy szopós borjút 400-ért, egy öreg lovat 1180-ért, egy 6 éves lovat 2800-ért, egy éves csikót 800-ért, két malacot 500-ért.
- Ebben az évben gyümölcsből bejött 1300 forint, és borból 600 forint. A Károly szerszámaiért 100 koronát kaptunk, és a kis ló szerszámaiért 140-et.
- 1922-ben kenyérnek öröltünk 27 zsák búzát.
1923. augusztus 2-án szilváért kaptunk 4800 koronát, és 8-án kékszilváért 3000 koronát.
1923. augusztus 22-én 237 kg szilváért 800 koronát kaptunk.
1923. szeptember 20-án megszedődött szilva 406 ezer koronájával kelt el.
1932. őszén a Páskomba vetődött 200 kiló búza.
1923. október 26-án főztük ki a cefrét, 40 liter pálinkánk lett.
- 1923-ban 18 liter pálinkáért 5000 koronájával, 90 ezer koronát kaptunk.
1923. október 16-án fedődött be a szőlő, 20 ezer koronáért.
1923. december 10-én hoztunk 3 db akácfát, tűzre.
1924. január 10-én trágyát vettünk.
1924. január 13-án kezdtük az örlést.
1924. január 23-án Péjja megölte a hízókat.
- 29-én bűgött a disznó.
1924. február 5-én eladtunk 3 liter pálinkát 14 ezer koronáért literjét.
1924. február 7-én vettünk a kislánynak egy pár cipőt 415 ezer koronáért.
1924. március 13-án vettük ki a Duránci barackfát.
1924. április 1-én nyitottuk a szőlőt. 5-én metszettük, és 7-én veteményeztünk a szőlőben.
1924. április 8-án kezdődött a szántás a kukorica alá.
- Ezen a napon fizetődött az adóba 57 ezer korona.
1924. április 11-én ültettük a répát.
- 15-én a tanyai kukoricát.
1924. május 7-én ültettük a babot, kapáltuk a szőlőt.
- 13-án kaszáltuk a herét, és 14-én kapáltuk a krumplit a kertben.
- 28-án végeztük az első kapálást.
1924. május 26-án ellett meg a disznó.
1924. június 5-én kapáltuk a szőlőt, 7-én tapostuk a ganalyt,
- 12-én kapáltuk másodszor a kukoricát,
- 13-án permeteztük a szőlőt,
- 20-án koppasztottuk a libát.
1924. június 25-én permeteztük másodszor a szőlőt, és 30-án kezdődött az aratás.
1924. július 1-én vittük ki anyánkat a tanyára beteg.
- 1924-ben a Varga földön 71 csomó búza lett, a Tóth Lajos földjén 53 csomó, a Pólya Páskomjában 42 csomó.
1924. június 19-én hoztuk haza Anyánkat a tanyáról nagybetegen, szeles, száraz időben.
1924. június 26-án bűgött a disznó.

1924. július 19-én 5 évi betegség után meghalt az Anyánk.

21-én temettük.

Temetési költség:

koporsó, szemfödél	2 millió 165 ezer
papnak, tanítónak	500 ezer
csősznek a sírásásért	100 ezer
fejfa csinálásért	150 ezer
egyéb költség	500 ezer.

1924. július 24-én őröltünk 6 zsák búzát.

1924. augusztus 8-án csépeztünk.

A búza 14 métermáza lett, az árpa 20 métermáza.

Varga Pali földjén lett 12 mázsa búza, és 12 mázsa árpa. Tóth Lajos földjén 9 métermáza, a Páskom-ban, Pólya földjén 9 mázsa.

1924. szeptember 8-án kezdődött a kukorica törése.

A pali öcsém földjén lett 7 kocsival.

10-én a Tanyán törtük, ez 10 kocsival lett.

1924. szeptember 26-án kezdődött az őszi szántás.

1924. szeptember 28-án kezdődött a cirnos alma szedése.

1924. október 5-én kezdtük szedni a zöld almát.

Ezen a napon végeztük el az őszi szántást.

1924. október 10-én elvetettünk 24 véka búzát.

1924. szeptember 14-én őröltünk 8 zsák búzát.

1924. október 24-én főztünk ki a cefrét. 64 liter lett.

1924. november 7-én eladtunk Cegléden 5 és fél mázsa árpát, 400 ezer forintért mázsáját.

1924. november 8-án taposodott meg a káposzta.

1924. november 9-én eladtunk egy két és fél éves üszőt, 3 millió 150 ezer koronáért.

1924. november 14-én szántódott ki a föld, a tavaszi alá.

1924. november 20-án kezdtük meg a kukorica etetését az ól padlásáról.

1924. december 3-án őröltünk meg 3 mázsa darát.

1924. december 26-án kivettük a két tarkaszilvafát.

1924. december 18-án megőröltünk 190 kiló darát.

Robotnapló

Az „1842. évben Tóth István, egy fertály földes jobbágy 25 igás napot tartozik szolgálni

1842. *Leszolgált napjai*

	Igás-	Gyalog-
	napok	napok
Trágya hordás	2	
Őröltetés	1	
Papp laposi szántás	1	
Sasshalomnál	1	
Füzes Érnél szántás	1	
Trágyázás Repce alá	1	
Ugar szántás	1	
Ugar szántás	2+2	
Sasshalomtól 36 csomó gabona behordása	3	
Kaszálóból hozott 12 csomó búza behordása	1	

Sasshalomtól behozott 12 csomó zabot	1	
Kiss Mihály vizénél szántott	2	
Beóthy részen, buza alá szántott	2	
Árpát Sasshalomtól 3 boglyát hordott	1 1/2	
Trágyát hordott az erdőbe	1 1/2	
1843 leszolgált napjai		
Trágyát hordott az erdőbe	3	
Árpát, és Kukoricát szántott	3	
Ganajt taposott itthon		2
Trágyát hordott	2	
Szénát hordott	1	
Árpát hordott, 18 csomót	1	
Szénát kaszált		1
Ugart szántott Sasshalomnál	1	
A tisztartó búzájának hordása, 24 csomó	2	
Zabot hordott, 18 csomót	1 1/4	
Repce alá szántott	1	
Beóthy részen szántott	1	
Kaszállóban szántott	3	
Trágyát hordott	4	
1844 leszolgált napjai		
Andrássynál vasboronával boronált	1	
B részen árpa alá szántott	1	
Füzes Érnél szántott	1	
Trágyát hordott az erdőre	1	
B részen ugarolt	1	
Andrássy részen ugarolt	1	
Usztatni volt		2
Szénát kaszált		1
Repcét kaszált		2
Repce alá forgatott	1	
Bökönyt boglyázott		2
Bököny szénát hordott	1	
Gyepszénát hordott	1	
Árpát és búzát hordott 24 csomót	2	
Repce alá vetőre szántott	1	
Papp laposon szántott	1	
Sasshalomnál szántott	1	
Kaszállóba szántott	2	
Búzát öröltetett	2	
Trágyát hordott	2	
1845 leszolgált napjai		
Tavasza alá szántott	2	
Beóthy részen szántott	1	
Beóthy részen ugarolt	1	
Ganajt taposott Abonyban		8
Paládicson taposott ugyancsak ganaj		3
Kiss Mihály vizénél szántott	1	
Szénát hordott	2 1/2	

Árpát hordott 2 boglyat a Bóti részen	1
Tiszta búzát hordott 12 csomót	1
Kiss Mihály vizénél ugarolt 4 lóval	2
Repcének szántott Kiss Mihály vizénél	1
Rozsnak szántott a papok laposán	2

1846 esztendő Varga Dani András béres, bére.

5 véka búza, 5 véka árpa, 9 forint készpénz Szűr, ködmön, fekete sapka, 1 pár új, és egy pár fejellés csizma, 2 pár fehér ruha."

Varga–Retkes-krónika

1740-ben pünkösöd havában instántziáinkra azon tekintetes kegyes Urak ajánlottak a Lotsodi erdőből tizenkét öreg fát amit a mesteremberek szabadon kiválaszthattak. Ezen jó válasszal haza menvén mindjárt egymást noszogattuk a megígért fáknak hazahordására, a mi lakosaink azon ajándékon adott fákért szekereseket nem küldöttek. Csak öt gazdát találtak, akik hűséggel mutatták magukat: Varga Pál, Varga Mihály, Rideg István, Fitos István, Víztövi János.

1745. november 22-én Varga Gergely öcsém felesége Kása Erzsébet szülte első gyermekét, kinek neve Erzsébet.

1746. január 6-án Varga István öcsém felesége, Szalai Judit szülte első gyermekét, kinek neve János.

1746 februárban Varga János öcsém felesége, Molnár Panna szülte negyedik gyermekét, kinek neve János. Ugyan azon esztendőben meg is halt.

1746. május 16-án nekem, Varga Mihálynak a feleségem Szij Erzsébet szülte hatodik gyermekemet, kinek neve Mihály.

1746. január 4-én vettünk egy harangot Budán, amely három mázsza tizenhét font. Ára: 182 forint volt.

1747. február 20-án Varga János öcsém felesége szülte ötödik gyermekét, kinek neve Sára, ugyan ezen esztendőben meg is halt.

1748 júliusában nagy sáskajárás volt, októberben elmentek a sáskák.

1748. január 12-én Varga János öcsém felesége, Molnár Panna szülte hatodik gyermekét, kinek neve István.

1748. szeptember 8-án Varga István öcsém felesége szülte második gyermekét, kinek neve Rákhel.

1748. október 27-én szülte nekem Varga Mihálynak feleségem Szij Erzsébet hetedik gyermekét, kinek neve János, ugyan abban az évben meg is halt.

1749. február 26-án szülte Varga Gergely öcsém felesége második gyermekét, kinek neve Anna.

1749. november 6-án Varga Mihály Felesége Szij Erzsébet szülte nyolcadik gyermekét, kinek neve Anna, aki meg is halt novemberben.

1750-ben én Varga Mihály viseltem a Nagyabony helység bajait (bíró volt).

1750. február 10-én házasodott meg Varga György Kállai Annával.

1751-ben Szilágyi Jánosné meghalt.

1751. augusztus 1-én Varga György felesége szülte első gyermekét, kinek neve Anna.

1751-ben Szent Mihály havában jött közénk prédikátornak Pápai Sámuel úr.

1752. december 18-án Varga György felesége, Kállai Anna szülte második gyermekét, kinek neve György.

1753-ban Varga Mihály felesége, Szij Erzsébet szülte kilencedik gyermekét, kinek neve János.

1755 januárjában Varga János öcsém felesége férjhez ment. Ezután Varga Sámuel meg osztozott.

1757 januárjában Varga Ilona lányom férjhez ment Doboz Györgyhez.

1757-ben, Mindenszentek napján Varga Mihály felesége Szij Erzsébet szülte 11. és 12. gyermekét, egy hassal Ádámot és Évát.

1757-ben Varga Pál bátyám meghalt.

1758-ban Szent András havának 28. napján Varga Erzsébet lányom Makai Andrással megesküdött.

- 1759-ben Tiszteletes Kállai János prédikátor meghalt.
- 1760-ban másodszor is megzsindejeztették a templomot.
- 1761 Boldog Asszony havának 7. napján Varga Judit leányom Koroknyai Mihállyal összeházasodott.
- 1761-ben, kis asszony havában Varga Mihály felesége, Szij Erzsébet szülte 13. gyermekét, kinek neve Sára.
- 1762-ben Szent György napkor, Tiszteletes Pápai Sámuel úr az abonyi ekléziából elment, helyébe állott Csontos Sámuel úr.
- 1764 Pünkösöd havának 17. napján szálla az abonyi kőtemplomra az istennyi. A templom tornyával együtt porrá égett, a harangok is mind elolvadának.
- 1764 Mindenszentek havának 7. napján édesanyánk, Szij Erzsébet meghalt.
1764. december 6-án édesapánk, Varga Mihály meghalt.
- 1764 Pünkösöd havának 17. napján Varga Erzsébet lányom, Makai Andrásné meghalt.
- 1770-ben Vadász Pál uram közénk jött prédikátornak.
- 1771-ben böjt előhavának 14. napján Varga Ferenc és Varga Mihály megházasodtak.
- 1771-ben Varga Ferenc felesége, Dobozi Anna szülte első gyermekét, kinek neve István.
- 1773-ban Mindenszentek havának harmadik napján Varga Ferenc felesége ismét szülte második gyermekét, kinek neve Anna.
- 1776 szeptemberében, kereszt felemelése napján, Varga Ferenc felesége, Dobozi Anna szülte harmadik gyermekét, kinek neve Ferenc.
- 1779 Kisasszony havában Dobozi Anna szülte negyedik gyermekét, kinek neve István.
1782. szeptember 15-én Varga Ferenc felesége, Dobozi Anna szülte ötödik gyermekét, kinek neve János.
- 1786-ban építették az abonyi református templomot.
- 1787-ben Varga Ferenc felesége, Dobozi Anna szülte hatodik gyermekét, kinek neve Mihály.
- 1800-ban Böjt Tamas havának 24. napján ifjabb Varga Ferenc házasságot kötött Retkes Zsuzsánnával.
1800. december 21-én reggel Retkes Zsuzsanna szülte első gyermekét, kinek neve Ferenc.
1804. január 7-én, én Varga István házasságot kötöttem Halasi Sárával.
- 1805-ben Varga István felesége szülte első gyermekét, kinek neve Mihály, aki meghalt 1809-ben.
1807. január 19-én Varga János öcsém házasságot kötött Kis Zsuzsánnával.
1807. szeptember 23-án Varga István felesége, Halasi Sára szülte második gyermekét, kinek neve István.
1809. október 8-án Varga István felesége, Halasi Sára szülte harmadik gyermekét, kinek neve Sára, október 17-én meghalt.
1810. október 19-én Halasi Sára ismét szülte negyedik gyermekét, kinek neve Mihály. A gyermek október 20-án meg is halt.
1811. október 19-én Halasi Sára szülte ötödik gyermekét, kinek neve Mihály, október 25-én meg is halt.
1812. október 9-én Halasi Sára szülte hatodik gyermekét, kinek neve József, októberben meg is halt.
- 1813-ban Halasi Sára szülte hetedik és nyolcadik gyermekét, egy hassal, kiknek neve Éva és Sára.
1815. január 20-án meghaltak a gyermekek.
1815. augusztus 8-án Édesatyánk, Varga Ferenc meghalt, élt 73 évet.
- 1815-ben Varga Ferenc felesége, Dobozi Anna is meghalt, élt 64 évet.
1816. február 5-én Halasi Sára szülte kilencedik gyermekét, kinek neve Zsuzsanna. Február 15-én meghalt a gyermek.
1816. december 17-én Halasi Sára szülte tizedik gyermekét, kinek neve Julianna.
1819. Szent György napján Halasi Sára szülte tizenegyedik gyermekét, kinek neve Gábor, második Szent György napján meg is halt.
1819. december 1-én Halasi Ferenc meghalt.
1821. április 22-én, Húsvét első napján, Halasi Sára szülte 12. és 13. gyermekeit, kiknek neve Ádám és Éva.
- 1821-ben vettük magasabbra a tornyot.
1823. október 10-én meghalt Éva leánykám.

1824. május 19-én Varga István felesége szülte 14. gyermekét, kinek neve Ilona.
1824. december 1-én meghalt Kássa Anna.
- 1825-ben Ó Varga János kovács meghalt, élt 72 esztendő.
1825. május 8-án felszentelték az új temetőt.
1826. május 17-én, Pünkösöd hetében Ádám fiam meghalt.
1826. november 15-én ifjabb Varga János kovács meghalt.
- 1828-ban Sarlós Boldogasszony napján Ilona lányom meghalt.
- 1828-ban Farkas András tiszteletes elment tőlünk.
- 1828-ban Farkas András tiszteletes helyett jött Fitos Pál.
1829. január 12-én Varga István házasságot kötött Dobozi Zsuzsannával.
1829. november 29-én leesett az első hó, és mindenféle jóság beszorult a mezőről.
- 1829-ben Varga István felesége, Dobozi Zsuzsánna szülte első gyermekét, Sándort.
1830. március 29. napján hajtották ki a birkákat a mezőre.
- 1830 április elején indultak ki az ekék a határba.
- 1831-ben jött egy veszedelmes nyavalya, melyet kolerának neveznek. Igen sokan meghaltak Abonyban ebben a betegségben. A reformátusok közül 367-en.
- 1831 júliusában meghalt Varga Sámuel, édesapánk testvére.
- 1831 augusztusában ifj. Varga Ferencet is kiszőlította Isten az élők sorából, életének 55. esztendejében.
1832. szeptember 18-án Varga István felesége, Dobozi Zsuzsánna szülte első gyermekét, Sándort.
1833. november 8-án, Varga István felesége, Dobozi Zsuzsánna szülte második leányát, Zsuzsánnát.
- 1836-ban Júlianna leányom férjhez ment Retkes Józsefhez.
- November 16-án esküdtek.
1837. november 5-én Varga Júlianna szülte első leányát, Máriát.
- 1837-ben Fitos Pál tiszteletes Úr elment tőlünk Nagykőrösre. Szentgyörgy napkor helyibe jött Gyöngyösről Deső András tiszteletes prédikátor.
- 1836-ban Varga Erzsébet elköltözött ez árnyékvilágból. Isten jóvoltából élt 64 évet.
1842. július 11-én Varga Júlianna szülte harmadik leányát, Lidiát.
1843. július 11-én Varga Anna meghalt. Élt 70 évet.
- 1844-ben vettünk egy hat mázsás harangot, 1200 forintért.
1844. november 20-án Retkes József felesége, Varga Júlianna szülte negyedik gyermekét, kinek neve József.
1845. augusztus 24-én Retkes József meghalt.
1846. augusztus 13-án Retkes József felesége, Varga Júlianna szülte ötödik leányát Zsófiát.
1847. március 17-én Varga István felesége, Halasi Sára meghalt. 62 évig élt, házasságban eltöltött 42 esztendő.
- 1847-ben és 1848-ban én, Varga István voltam az eklézsiának a gondviselője (kurátora).
- 1848-ban eltörölték az úrbáriát. Istennek legyen hála, hogy a nagy nyomorúság alól kiszabadított bennünket.
- 1849-ben újították meg az Eklézsia Házát (Parókiát).
- 1850-ben Retkes József felesége, Varga Júlianna szülte hatodik leányát Zsuzsánnát.
1851. április 20-án Zsuzsánna leányom férjhez ment Retkes Jánoshoz.
- 1854-ben Retkes József felesége, Varga Júlianna szülte hetedik leányát, Sárát.
1855. május 24-én Varga Mihály öcsém meghalt, életének 68. esztendejében.
1856. május 28-án Retkes János felesége, Varga Zsuzsanna szülte első leányát, Esztert.
1857. december 8-án Retkes János felesége, Varga Zsuzsánna szülte második leányát, Zsuzsánnát.
1858. szeptember 13-án Retkes József felesége, Varga Júlianna szülte 12. leányát, Teréziát.
- 1860-ban Édesatyánk meghalt, élt 82 évet és 2 hónapot.
- 1862-ben Varga István felesége, Dobozi Zsuzsánna életének 59. évében meghalt. Házasságban töltött 33 évet.

1862. szeptember 21-én lányiskolát szenteltünk. Nagytiszteletű Török Pál szuperintendens tartotta az istentiszteletet.
1863. április 30-án Varga István feleségül vette Cs. Júliannát.
1864. január 11-én Retkes János felesége, Varga Zsuzsánna szülte 4. leányát, Líviát.
1866. május 14-én minden elfogyott. Olyan terméketlen esztendő volt, hogy se búza, se árpa, se kukorica nem termett.
1866. augusztus 17-én Retkes Károly meghalt.
1866. október 12-én Varga Ilona meghalt. Élt 58 évet.
- 1866-ban édesatyám I. Varga István meghalt. Élt 59 évet.
1866. október 24-én maradtunk a magunk szegénye.
- 1867-ben kezdtünk gazdálkodni az én szegény feleségemmel. „Én Istenem adj áldásodat, hogy áldhasunk mint Joátyánkat”.
1868. október végén csináltattunk egy vastengelyes kocsit. Annak a fáját 68 új forintért faragta a bognár. A kovácsnak, a két tengelyért és a 4 ráfnak valóért fizettem 27 forintot. A rávaló vasakért 44 forintot.
- 1868 októberében egy másik kocsit csináltattam Fehér Mihály bátyámmal. Az egész új kocsi összesen 106 forintba került.
1869. január 26-án Retkes János felesége, Varga Zsuzsánna szülte ötödik leányát, Márikát.
1871. december 11-én Retkes János felesége, Varga Zsuzsánna szülte hatodik leányát, Teréziát.
1875. december 7-én Retkes János és Varga Zsuzsánna leánya, Eszter férjhez ment Kássa Gáborhoz.
1877. február 20-án Retkes János és Varga Zsuzsánna leánya, Zsuzsánna férjhez ment Retkes Jánoshoz. „Esküvésük pedig történt február 20-án”.
- 1878-ban Retkes János felesége, Retkes Zsuzsánna szülte első gyermekét, kinek neve Pál.
- 1878-ban Retkes János felesége, Varga Zsuzsanna szülte hetedik leányát, Ilonkát.
1884. november 27-én Retkes János és Varga Zsuzsánna leánya Lídia, férjhez ment Polonyi Istvánhoz.
1885. január 11-én Retkes János felesége Retkes Zsuzsánna szülte harmadik gyermekét, melynek neve János.
1885. június 9-én Retkes Lídia meghalt. Férjével Polónyi Istvánnal hat hónapot és két hetet élt.
1888. december 13-án Retkes Janika meghalt. Élt 4 évet.
1889. december 5-én Retkes János és Varga Zsuzsánna leánya, Mariska, férjhez ment Polónyi Istvánhoz.
1890. október 18-án Polónyi István felesége, Retkes Mariska szülte első leányát, kinek neve Mariska.
1891. január 28-án Polónyi István felesége, Retkes Mariska szülte második leányát, Ilonkát.
1898. szeptember 6-án Retkes János és Varga Zsuzsánna leánya Teréz, férjhez ment Varga Péterhez.
1898. november 15-én Retkes János és Varga Zsuzsánna leánya, Ilonka férjhez ment Csizmadia Imréhez.
1899. augusztus 9-én Csizmadia Imrének és Retkes Ilonkának leányuk született, a lány neve Ilonka.
1901. augusztus 9-én Retkes Ilonkának kisfia született, a fiú neve László.
1902. december 16-án Csizmadia Imrének és Retkes Ilonának fiuk született, neve Gyula.
1902. december 16-án született Csizmadia László.
1905. június 16-án Csizmadia Imrének és Retkes Ilonának kisfiuk született, a neve Jenő.
1905. június 23-án született Csizmadia Gyula.
- 1920-ban Csizmadia Ilona férjhezment Váradi Bélához.
- 1920-ban született Váradi Béla és Csizmadia Ilona leánya, Ilonka.
1923. február 12-én született Váradi Béla és Csizmadia Ilona, Tibor nevű fia.
- 1934-ben Csizmadia Gyula és Bata Erzsébet házasságot kötöttek.
1935. november 29-én Csizmadia Gyulának és Bata Erzsébetnek fiuk született, a gyermek neve: Gyula.
1941. augusztus 12-én Csizmadia Jenő és Pályi Margit házasságot kötöttek.
- Első gyermekük Sándor, 1945. május 21-én született.
- Második gyermekük Jenő Gyula, 1946. augusztus 25-én este 11 óra.
- Harmadik gyermekük Endre Géza, 1949. szeptember 7-én, reggel 7 óra.
- A kisleányuk: Katalin 1955. május 23-án, 1/2 12 órakor.

Drávai Mihály krónikája

1818-ban születtek szüleim: Drávai István és Járvás Borbála. Házasodtak: 1838-ban ősszel.

1840. szeptember 9-én születtem.

1844-ben született Drávai Verona.

1846-ban született Drávai Mária.

1848-ban kezdtem tanulni, 1851-ben bevégeztem.

1851-ben építettük a házat a kertben.

1852-ben bérmlákoztam.

1855-ben varrni tanult.

1857-ben bevégezte a varrást Drávai Verona, Kiss Kássánnénál.

1855-ben házasodott Drávai Ilona Erzsébet nevű lánya.

1855 őszén megégett Tallián Károly malma.

1859. Anyám Testvérei:

Katalin, Erzsébet és Járvás Anna,

Katalin Csibránné gyermekei

Imre, Katalin, József és Verona,

Erzsébet Skultéti Mihály gyermekei:

Mihály, István, Péter és András.

Csak anyáról testvér: Kadeczki János,
gyermekei: István, János és Anna.

1859-ben Atyám testvérei: Drávai Erzsébet, János, Ilona, Pál és József.

Erzsébet gyermekei: István, Mihály, Katalin és Pál.

1859-ben János gyermekei: Katalin és István.

Ilona gyermekei: Erzsébet, István, János Mária és Verona.

1860. szeptember 8-án beteg lettem.

1860-ban Polyák Jánosnak szélmalma épült a Méregesen.

1861. március 26-án Abonyban volt gróf Teleki.

1861. május 7-én meghalt gróf Teleki.

1861. Sívó Gyula masinája összetörte Gönczöl Rozália fél lábát.

1861. Örsébet napján, Dráva Ilona fia, István házasodott.

1861 novemberében Skultéti Mihályné.

1861-ben János bátyám leánya férjhez ment.

1862-ben Édesanyám lábfájásba esett

Nagypáim Atyámról: Drávai Imre és Szűts Ilona.

Anyámról: Járvás István, Sipos Terézia.

1862-ben Szabó Vincze a városi előfogat vállalkozója lett.

1863. május 5-én bált rendeztek a kocsmákban, a kórház építése javára.

1863. június 1-én kaszárnyákba mentek a katonák.

1863-ban meghalt Andrási János abonyi apát plébános.

1863. április 26-án a meghalt plébános helyébe Huszár Antal apát úr jött.

1863-ban Kadeczki Jánost összetörte, Balogh Gyula masinája.

1863-ban Csizmán István agyon ütött egy juhászt a falkájánál. Lopni akart a Gróf féle tanyán, a Tószegi
útban. Nem lett érte elítélve.

1863-ban a szél a templomról cserepet hányt le.

1864. február 25-én Mátyás napján meghalt Králl János.

1864. február 25-én esküdött Dráva Verona.

1865. június 5-én Pünkösöd másod napján Szrapkó Istvánt menykő találta, Antos János abonyi tanyáján.

1866. május 26-án, elfagyott az egész termés.

- 1866-ban Ausztria elvesztette a háborút. A magyar menekültek szabadon haza jöhettek.
- 1866-ban meghalt Kadeczki István első felesége.
- 1866-ban a porosz csatában elesett Pál, atyám testvére.
- 1860-ban soroztak be.
- 1866-ig „sínlődztem”.
1867. január 30-án fogtam az ínséges munkához, egész májusig folytattam.
1867. január 21-én másodsor esküdt Kadeczki István.
1867. február 2-án Babiczné fiát agyonütötte Antal Pál. Utána elásta a házuk megé.
- 5 évre ítélték Antal Pált.
1867. december 11-én Dráva Ilonának fia született, István lett a neve.
1868. március 16-án városi szolga lettem.
- 1869 szeptemberében Dráva Veronának fia született, Mihály lett a neve.
1870. december 15-én megholt, Mihály.
1872. március 1-én született Dráva Verona Joachim fia.
1872. július 16-án 3 évre másod bíró lettem.
1872. január 1-én Kir. Bíróság és törvény Székek állítottak fel, Abonyban.
1872. január 29-én házasodott Drávai János István.
1873. május 7-én első nőmmel Kiss Rozáliával házasságra léptem.
1873. augusztus 29-én meghalt a feleségem.
- 1873-ban kutat és kerítést építettünk, Detki István által.
- 1873-ban esküdt Kadeczki János bátyám leánya, Anna.
1874. február 4-én második nőmmel, Herédi Rozáliával házasságra léptem.
1874. július 10-én Dráva Veronának lánya született.
1874. július 31-én Kadeczki János Annának fia született.
1874. augusztus 2-án Kadeczki János Kovácsnak fia született.
- 1874-ben újból földetűk a ház tetejét, Molnár András által.
1874. december 3-án született Imre fiunk.
1875. január 5-én Imre fiunk meghalt.
1875. július 16-án újra másodbíró lettem 3 évre.
1876. január 28-án meghalt Deák Ferenc.
- 1876-ban felállított az ötödik osztály a Római Katolikus elemi iskolában.
- Balogh János volt a tanító.
- 1876-ban nagy égés volt. Boros Antalnak és Retkes Jánosnak majdnem az egész nyári termésük elégett.
1876. február 17-én született Kálmán fiunk, kereszteltetett 19-én.
1876. június 20-án fiunk született, a neve újra Mihály lett.
- 1876-ban kiöntött a Duna, sok várost egészen elborított.
- 1877 februárjában vettünk egy süldőt, 19 forintért, megfiadzott nyáron, 4 malaca lett.
- 1877-ben Molnár András által pinczét építettünk.
- 1877 júliusában vettünk egy malacot, 12 forintért, Szakáts Jánostól, őszkor lett néki 10 icce zsírja.
1877. január 8-án Abony Város Számvetőt és Végrehajtót választott, Abony városában apósom előfogatos lett.
- 1877-ben, január közepén a magyar ifjúság Konstantinápolyba díszkardot vitt Kerim Pasának.
1877. január 20-án kiment a Czeplédi nép Kossuthoz Turinba, Olaszországba.
- 1877 márciusában nyárfákat és vesszőket ültettem a Laposon, a ház elébe pedig eper fákat.
- 1877-ben a Városház udvarán, Drávai Mihály városbíró által a másodjegyzői lak udvaron, eperfa ültetés történt.
- 1877-ben a Takarékpénztár megvette Karpelesz házát.
1877. június 27-én meghalt Mistét Sándor, városi orvos. Helyébe lépett Györgyi József orvos.
- 1877-ben a Török szultán korvinákat küldött haza a magyar nemzetnek.

- 1877-ben A Király Czegléden és Kassán volt gyakorlaton.
1877. január 14-én atyám testvére Járvás Erzsébet meghalt.
1877. december 3-án városi végrehajtó lettem.
1878. január 31-én Mihály fiam született.
1878. március 8-án 4 órakor meghalt Ferenc Károly, Ferencz József atya.
1878. április 13-án a Kállai földbe kukoricát ültettük, a Kadenczki Menyhárt féle borju, a Neppel legelő-jéről november 18-án jött haza.
- 1878-ban Gróf Mastai János utóbb IX. Pius pápa.
- Született: 1792-ben, pappá lett: 1826-ban, 1872-ben, 25 évesen pápa volt.
- 86 éves korában halt meg.
1878. október 8-án Udicsné Drávai Mária leánya, Anna meghalt.
1878. október 16-án Bogács Káplán Abonybul Szentmiklóstra ment.
1878. november 16-án vettük a borjut a törteli embertől, 16 forintért.
1878. szeptember 19-én vettük a fertály földet.
1878. november 18-án nyílt meg Szolnokon a Megyeház először.
- 1879 januárjában fiunk született, a neve Sándor lett.
1879. január 1-én végrehajtó lettem.
1879. március 13-án elöntötte az árvíz szegedet és Dorozsmát.
- 1879-ben végrehajtó lettem.
- 1879-ben összeomlott a Blaskovits tanya.
- 1879-ben a gabona termés meghibázott a hó által.
- 1879-ben 1/3 részen 40 csomó búza termett, ebből lett 28 véka,
- 1879-ben 1/3 részen 29 csomó árpa termett, ebből lett 62 véka.
- 1880-ban Dohánytermesztési engedélyt nyertem.
- 1880-ban házat és pajtát építettünk a tanyán.
1880. február 22-én meghalt Sallai József városi pénztárnok.
1880. április 12-én született Gyula nevű fiam, kereszteltetett április 13-án.
1880. április 18-án Bodor Andrást agyon löve találták az istállóban.
1880. június 7-én 3 éves korában, Virág tehén üsző borjút ellett.
1880. november 14-én Herédi Pál apósom, 67 éves korában meghalt.
1880. november 24-én férjhez ment Csáki István bácsi leánya.
1881. január 1-én Strób Lajos lett a pénztárnok.
1881. február 17-én Szentpéterváron a muszka cár palotáját felrobbantották, a cárnak nincs baja.
- 1881-ben hozattuk a varrógépet Budapestről, 70 forintért.
1881. március 13-án robbanó golyóval II. Sándor orosz cárt megölték.
1881. tavaszán Berzencei szilvafát ültettem a ház és pajta mögé. A ház elé akácfát.
1881. augusztus 3. és 6. között Gróf Apponyi György püspök és Czirák János tárnokmester kinnt voltak Franciaországban, a Lourdes mellett. A csodatevő barlangba egy magyar zászlót vittek, Mária képe elé tették, a Magyarországot ért sok csapások tekintetéből.
1882. június 5-én született Verona leányunk, 6-én kereszteltetett.
1884. november 28-án este 10 órakor született Sándor fiunk, és 30-án vasárnapon kereszteltetett.
1887. augusztus 16-án született Ilona leányunk.
1887. augusztus 18-án csütörtökön, Ferenc József királyunk születése napján, Sz. Ilona napján délután 5 órakor tették fel a torony keresztjét. Fel volt ékítve a kereszt koszorúkkal, pántlikákkal és kendőkkel. Gyöngyösi Palcsó Antal ács feltette a keresztet. A torony tetején megivott 3 pohár bort, de előbb a népre köszöntötte.

TÁJÉKOZÓDÁS

RÁCZ LAJOS

NÉZETEK A PREINDUSZTRIÁLIS EURÓPA NÉPESSÉGTÖRTÉNETÉRŐL

(Gazdaságtörténeti konferencia, Prato, 1988. április)

A Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet 1988 áprilisában 20. alkalommal rendezte meg az európai latin országok hagyományosan legjelentősebb történész konferenciáját Pratóban. Az 1968-ban Fernand Braudel és Federigo Melis által alapított nemzetközi szervezet működésének második évtizedét lezáró konferencián a gazdaságtörténeti kutatás első vonala képviseltette magát: Ott volt Franciaországból J. Dupâquier és H. Dubois, Svájcban P. Bairoch, Angliából J. Thirsk, E. Hobsbawm és E. A. Wrigley, az Egyesült Államokból pedig J. De Vries és I. Wallerstein.

A késő középkorral és a kora újkorral foglalkozó nemzetközi gazdaságtörténeti konferencián elhangzott előadásokat és azok vitájának anyagát az olaszországi székhelyű intézet 1989 tavaszán jelentette meg könyv alakjában.¹

A pratói tanácskozás négy témaköréből (1. A népesség és a család;² 2. A vidéki ipar specializációja és diverzifikációja;³ 3. A tradicionális társadalmak urbanizációja;⁴ 4. A kvantitatív történelem és a gazdasági elmélet⁵) az európai népesség kora újkori változásaival kapcsolatos néhány gondolatort szeretnék idézni.

Írásom talán annyiban tér el a szakirodalmi ismertetések hagyományos formáitól, hogy J. Dupâquier⁶ alábbiakban kifejtett történeti demográfiai modelljét megpróbáltam néhány ponton kiegészíteni az európai történeti ökológiai kutatások eredményeivel.

A kora újkori Európa népességének változásai

A történeti demográfia szempontjából a kora újkori Európa két legjobban feltárt területe Franciaország és Anglia.⁷ Ezért az európai demográfiai folyamatok átfogó elemzését megelőzően érdemes elvégezni az említett két ország népességtörténetének áttekintését.

¹ Metodi risultati e prospettive della storia economica secc. XIII–XVIII. Atti della Ventisima Settimana di Studio, 19–23 aprile 1988., Prato. 1989.

² Dupâquier, J. 1988: Population et famille. Prato (kézirat).

³ Thirsk, J. 1988: Specialisation and Diversification in the Rural Economy. Prato (kézirat).

⁴ Bairoch, P. 1988: L'urbanisation des sociétés traditionnelles. Prato (kézirat).

⁵ Klein, W.P. 1988: Quantitative History and Economic Theory. Prato (kézirat).

⁶ Dupâquier, J. 1988: i. m.; uő. 1984: Pour la démographie historique. Paris; uő.: 1979: La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles. Paris.

⁷ Franciaországban a l'Institut National d'Études Démographiques és a Société de Démographie historique, Angliában a Cambridge Group for the History of Population and Social Structure fogja össze a történeti demográfiai kutatásokat.

Franciaország XVI–XVIII. századi demográfiai helyzetéről J.-N. Biraben készített elemzést.⁸ Az INED (l'Institut National d'Études Démographiques) kutatócsoportja, amelynek Biraben volt a vezetője, egyházi anyakönyvek adataira támaszkodó elemzéseit kiegészítette L. Henry és Y. Balayo korábban már publikált adataival.⁹ Az így készített összegzés alapján megállapítható, hogy a francia népesség (a jelenlegi politikai határokkal számolva) a XVI. század derekára igen magas lélekszámot ért el (1. ábra). Ez a népességszám a kora újkori Európa lakosságának 16–18%-át jelentette, ami önmagában is sokat megmagyaráz XIV. Lajos és Napóleon hadseregeinek sikereiből. Meglepő emellett Franciaország történeti demográfiai idősorában, hogy már a XVII. század végén megindult egy igen erőteljes népességnövekedés, amely jóval megelőzte a gazdaság teljesítőképességének emelkedését. A francia történészeknek tisztázni kellett tehát a viszonyt a létfenntartási források és a népesség száma között, erre a problémára a későbbiekben még visszatérünk.

Anglia népességének növekedése E. A. Wrigley és R. S. Schofield kutatásai szerint még dinamikusabb volt¹⁰ (2. ábra). Az angol népesség csaknem megduplázódott 1541 és 1656 között, a növekedés ritmusa igen egyenetlen volt ugyan, de nem törték meg jelentős visszaesések. A XVII. század végének átmeneti csökkenését követően folytatódott az angol demográfiai expanzió, amely a XVIII. század második felében már lényegesen gyorsabb volt, mint a francia lakosságszám növekedése.

Európa egészének kora újkori népességszámáról több, nehezen megítélhető pontosságú elemzés jelent már meg. Az alábbiakban bemutatunk kettőt a legújabbak közül¹¹ (3. ábra). A XVI. században Európa minden területén egy mérsékelt népesség növekedés ment végbe, amely 12% (Skandinávia) és 56% (brit szigetek) között mozgott. Ez a demográfiai konjunktúra viszont a XVII. század első felében már csak ÉNY-Európában folytatódott tovább. Közép-Európa a harmincéves háború miatt igen mély válságba jutott, Dél-Európában pedig a pestis pusztítása emésztette fel a születési többletet. Az utóbbi két terület regenerálódása egészen az 1600-as évek végéig eltartott. A XVIII. század első felében viszont már csaknem mindenhol növekedett Európában a népesség lélekszáma (az egyetlen stagnáló népességszámú ország Hollandia), ám az expanzió üteme igen mérsékelt volt. Ettől a domináns trendtől csak a Balkán (31%), és Skandinávia (25%) extremitásai tértek el számottevő mértékben. 1750-től kezdve viszont felgyorsult a demográfiai növekedés, különösen Kelet- és Közép-Európában, valamint Írországbán. A XVIII. század demográfiai helyzetéről C. Mac Evedy és R. Jones készített összefoglalást¹² (1. táblázat). Kétségtelen, hogy a jelenlegi politikai határok XVIII. századi interpolálása számunkra bántóan anakronisztikus dolog, de nem szabad elfelejtenünk, hogy Kelet-Közép-Európa politikai-történeti kérdéseiben teljességgel semleges angol társadalomkutatóknak csak ebben a csoportosításban álltak rendelkezésükre a térségre vonatkozó demográfiai alapadatsorok.

A tradicionális társadalom önszabályozó mechanizmusai

Az iparosodás előtti zárt tradicionális társadalmakban a lélekszám változását csaknem kizárólag a születési-halálozási arány alakulása határozta meg. Ennek megfelelően a preindusztriális társadalmak történeti demográfiai modelljeiben a népességet egy készletnek tekintették (stock) bemenő (születések)

⁸ Biraben, J.-N.–Blanchet, D.–Blum, A. 1988: Histoire de la population française. Paris.

⁹ Henry, L. 1956: Anciennes familles genevoise. Étude démographique: XVIe–XXe siècle. Paris; uő. 1958: La population de Crulai, paroisse normande. Étude historique. Paris; uő. 1980: Techniques d'analyse en démographie historique. Paris.

¹⁰ Wrigley, E.A.–Schofield, R.S. 1981: The Population History of England, 1541–1871. A Reconstruction. London.

¹¹ Biraben, J.-N. 1979: Essai sur l'évolution du nombre des hommes, Population, 34–1. janvier–février.; Mac Evedy C.–Jones, R. 1978: Atlas of World Population History. London.

¹² Mac Evedy, C.–Jones, R. 1979: i. m.

1. TÁBLÁZAT

*Az európai országok népességszámának változása a XVIII. században,
a jelenlegi politikai határok szerint számolva*

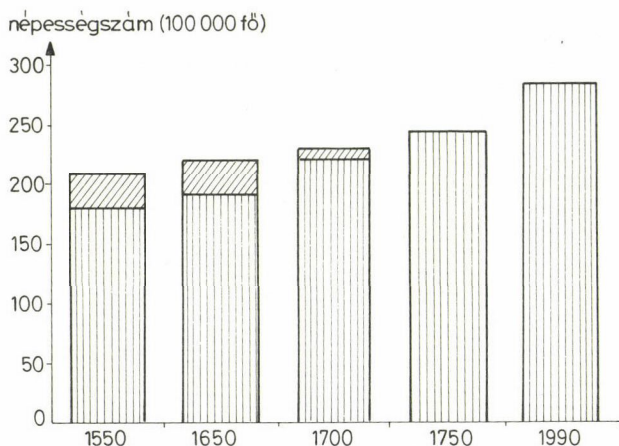
Országok	Népesség 1700-ban	Népesség 1800-ban	Relatív növekedés (%-ban)
Finnország	0,3	0,8	167
Románia	2,5	5,5	120
Magyarország	1,5	3,25	116
Írország	2,5	5,25	110
Belgium	1,75	3,25	86
Jugoszlávia	2,75	4,75	73
Svédország	1,5	2,5	67
Bulgária	1,25	2	60
Nagy-Britannia	6,75	10,75	59
Norvégia	0,6	0,9	50
Lengyelország	6	9	50
Csehszlovákia	4,5	6,75	50
Görögország	1,5	2,25	50
Itália	13	19	46
Spanyolország	8	11,5	44
Svájc	1,25	1,75	40
Portugália	2	2,75	38
Németország	13	18	38
Franciaország	22	29	32
Dánia	0,8	1	25
Ausztria	2,5	3	20
Hollandia	2	2	0

és kimenő (halálozások) hullámmal.¹³ A nyugat-európai kutatások bebizonyították, hogy a tradicionális társadalmak rendelkeztek bizonyos önszabályozó mechanizmusokkal. Amikor a demográfiai expanzió gyors volt, fékezhetette azt egyfelől a bemenő hullám csökkenése (a termékenység általi szabályozás), másfelől a kimenő hullám növekedése (a halandóság általi szabályozás). A kora újkori Európával foglalkozó társadalomkutatók e két magyarázat közül választva próbálták leírni a XVI–XVIII. század népesedési folyamatait.

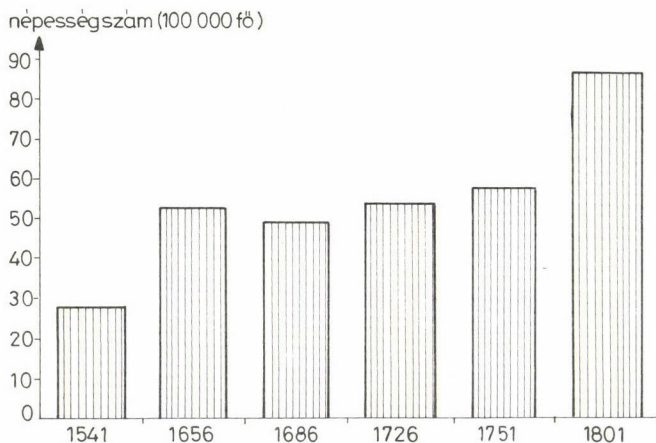
A halandóság általi szabályozás teóriáját J. Meuvret dolgozta ki a legrészletesebben.¹⁴ Okfejtése szerint az európai országok lakossága a középkor végére elérte a kor mezőgazdasága számára ellátható népességszám felső határát. A XVIII. század derekáig így minden növekedés a létfeltételek romlását eredményezte. A túlnépesedett populációban a mezőgazdasági termékek hiánya áremelkedésekhez, éhínségekhez, és rendkívüli méretű halandósághoz vezetett. Súlyosbították ezt a helyzetet azok a járványok is, amelyeket zömükben emésztőrendszeri megbetegedések váltottak ki. Csaknem teljesen leálltak a krízis idején a házasságkötések, ami kilenc hónap múlva érezhetően jelentkezett a születésszám

¹³ Dupâquier, J. 1988: i. m.; Bideau, A. 1983: Les mécanismes autorégulateurs des population traditionnelles. Annales E.S.C.

¹⁴ Meuvret, J. 1946: Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. Population.

1. ábra. Franciaország népességszámának alakulása a XVI–XVIII. században (1550: 18–21 millió; 1650: 19–22 millió; 1700: 22–23 millió; 1750: 24,5 millió; 1790: 28,5 millió)

2. ábra. Anglia népességszámának alakulása a kora újkor idején (1541: 2,8 millió; 1656: 5,3 millió; 1686: 4,9 millió; 1726: 5,4 millió; 1751: 5,8 millió; 1801: 8,7 millió)

csökkenésében. A túlnépesezési válság tehát, a magas halandóság közbejöttével egy, a mezőgazdaság teljesítőképessége számára optimálisabb szintre csökkentette le a lakosságszámot.

Az ellátási válságok ilyen értelmezése ellen három alapvető érvet hoztak fel a J. Meuvret tételét támadó gazdaságtörténészek.¹⁵ Mindenekelőtt – érvelésük szerint – a magas halandóság megjelenése bizonyos mértékig véletlenszerűnek tűnik, és gyakran elkerüli a magas népességszámú területeket. Másodsorban a halálozási arányszám látványos emelkedése sokkal jellemzőbb volt a demográfiai szempontból stagnáló XVII., mint az ezt követő XVIII. századra, amelynek dinamikus népesség növekedését meg kellett volna állítania a magas halandóságnak. Végül vitatják azt, hogy a magas halandóságot előidéző ellátási kríziseket kizárólag túlnépesezett állapot válthat ki (ami önmagában is nehezen definiál-

¹⁵ R. Baehrel, P. Chaunu.

ható helyzet). Részben alátámasztották ezeket a kétségeket E. A. Wrigley és R. S. Schofield Angliáról készült vizsgálatainak eredményei is.¹⁶ A brit-szigeteken a XVI–XVIII. század folyamán végbement demográfiai növekedés által kiváltott egy főre eső jövedelem csökkenéseket nem szükségszerűen követte a halandóság emelkedése. A negatív korreláció, amelyről úgy gondolták, hogy bizonyítja a kapcsolatot a jövedelmek mozgásai, és a halálozás időbeni változásai között, általában igen gyenge volt.

Kétségtelen viszont, hogy a népesség növekedése, és főként a városokba való koncentrációja megnövelte a fertőzés veszélyét, ami számottevő faktora a demográfiai szabályozásnak. Meghatározó jelentőségű volt még az ellátási válságok idején a nyomorgó emberek nagy tömegű migrációja is, akik az éhhalál elől menekülve terjesztették a járványokat. Valószínűnek látszik, hogy a halandóság trendje elsőrendűen a születési arányszámok, illetve a termékenység időbeni változásaira vezethető vissza. Így a halandóságot a népesség szempontjából csaknem exogén jelenségként értelmezhetjük, amely kevésbé függött a demográfiai nyomástól.¹⁷

Sokkal hatékonyabb volt a halandóság általi népesség szabályozásnál a preindusztériális társadalomban a termékenység általi preventív reguláció. Az utilitarizmus szellemében gondolkodó T. R. Malthus úgy vélte, hogy ez a szabályozás tudatos, és a nyomortól való félelem motiválja.¹⁸ Valójában ez a szabályozó mechanizmus, a demográfiai helyzethez alkalmazkodó házassági szokások közvetítésével, automatikusan működött, az érdekelt népesség közvetlen ellenőrzése nélkül. Az ancien régime társadalmában nem volt lehetséges megházasodni az egybekelés anyagi feltételei nélkül. A házasság teljes értelemben új háztartás létrehozását is jelentette. Csak néhány kivétel volt ez alól a szabály alól Európa elszigetelt régióiban (Skandinávia, Tirol, Pireneusok), ahol a megházasodott örökösök együtt élhettek szüleikkel. Mindenfelé, ahol lehetséges volt szabadon új területek művelésébe kezdeni, például Kelet-Európa sztyeppéin, ott ez a probléma nemigen fékezte a házasságkötési arányszámot. Viszont a kikristályosodott szerkezetű társadalmak keretében a gazdasági egységek száma csak igen lassan változhatott. A nagy földtulajdonosok (nemesek, egyháziak, városi polgárok) lehetőleg egy darabban adták bérbe birtokaikat nagybérlőknek. A paraszti gazdaságok viszont, csekély méretükből adódóan, nehezen voltak továbboszthatóak. Ebben az agrártársadalomban a földbirtok olyan szerepet játszott, mint az állatoknál a territórium.¹⁹ A fiatalok mindaddig jog nélküliek voltak, míg meg nem kapták örökségüket, vagy nem szereztek valamilyen módon elegendő pénzt ahhoz, hogy megalapozzák saját háztartásukat. A még meg nem házasodott fiatalok alkották, demográfiai műszóval élve, a házassági készletet, amelynek nagyságát a fenntartható gazdasági egységek száma határozott meg, ez az egység pedig a háztartás volt.

Ellátási krízisek idején, amikor a népesség éhezett, járványok pusztítottak, akkor a beteg emberi szervezet önvédelmi reflexeként leállt a nők peteérése. A válság elmúltával egyszerre nőtt meg a női populációban a teherbeesés lehetősége és, mint azt A. Perrenoud²⁰ bizonyította, a termékenység. Természetesen komolyan befolyásolta a krízis által elpusztított termékenységi korcsoport a népesség demográfiai egyensúlyát, ám általában az ellátási válságot követő magas termékenység hamarosan kompenzálta a veszteségeket. De voltak bizonyos természetes határai a magas halandóság által okozott népességsökkenés pótlásának. Így amikor 30, 40 vagy 50%-át veszítette el a populáció, akkor legalább egy generáció kellett a veszteségek pótlásához.

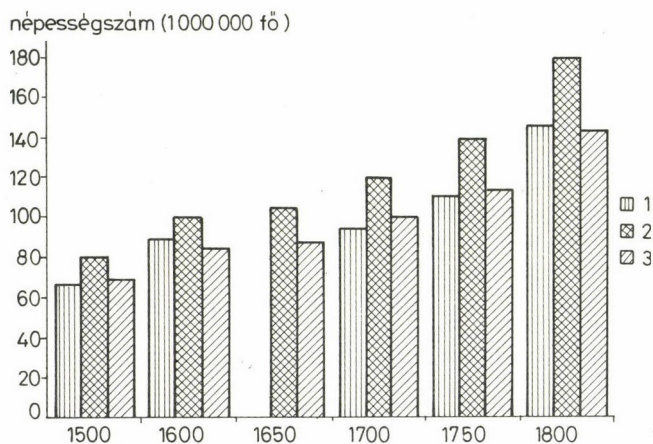
¹⁶ Wrigley E.A.–Schofield, R.S. 1981: i. m.

¹⁷ Dupâquier, J. 1988: i. m. 6. o.

¹⁸ Malthus, T.R. 1980: *Essai sur le principe de population en tant qu'il influe sur le progrès futur de la société, avec des remarques sur les théories de Mr. Godwin, de M. Condorcet et d'autres auteurs.* Paris.

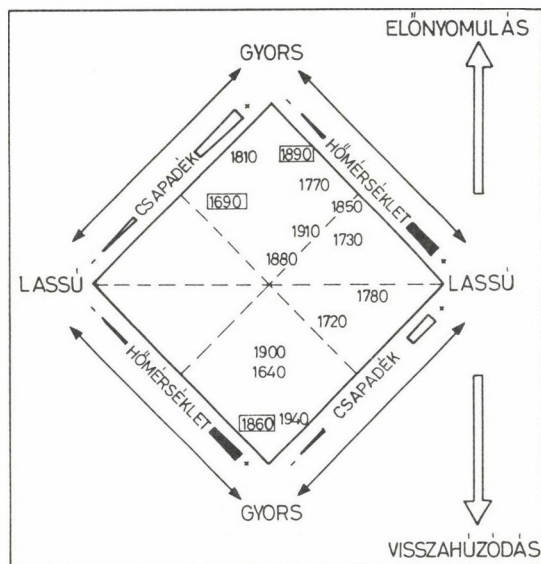
¹⁹ Dupâquier, J. 1972: *De l'animal à l'homme: le mécanisme régulateur des populations traditionnelles.* Revue de l'Institut de Sociologie.

²⁰ Perrenoud A. 1979: *La population de Genève XVIe–XIXe siècle.* Genève. Société d'Histoire et d'Archéologie.

3. ábra. Európa népességszámának alakulása a kora újkor idején

1. *Biraben* szerint, a jelenlegi szovjet területek kivételével (1500: 67 millió; 1600: 89 m.; 1700: 95 m.; 1750: 111 m.; 1800: 146 m.) 2. *Mac Evedy* és *Jones* szerint, az Urálig terjedő területeken (1500: 81 m.; 1600: 100 m.; 1650: 105 m.; 1700: 120 m.; 1750: 140 m.; 1800: 180 m.) 3. *Mac Evedy* és *Jones* szerint, a jelenlegi szovjet területek kivételével (1500: 69 m.; 1600: 85 m.; 1650: 88 m.; 1700: 100 m.; 1750: 114 m.; 1800: 144 m.)

4. ábra. Az alpi gleccserek növekedési ritmusának és irányának változásai a hőmérséklet és a csapadék függvényében

Mindezek ismeretében viszont nyitva maradt a kérdés, hogy a tradicionális európai társadalmak önszabályozó mechanizmusai miután a XVI–XVII. században sikerrel limitálták a kontinens lakosság számát, miért váltak hatástalanná a XVIII. században?

A XVIII. század demográfiai robbanásáról

A XVIII. századi Európában végbement demográfiai növekedés okairól a történészek véleménye igen eltérő. A gazdaságtörténészek egy része mezőgazdasági forradalommal magyarázta a népesség növekedését.²¹ Érvelésük szerint az agrotechnika látványos fejlődése tette lehetővé a mezőgazdasági hozamok emelkedését, és ennek következtében a kontinens népességeltartó képességének növekedését. A történészek egy másik csoportja az orvostudományban, a közhygiéniában és a betegségek megelőzésében végbement fejlődéssel magyarázta a demográfiai expanziót.²² Végül a társadalomkutatók egy része az emberek mentalitásának megváltozásában látta a XVIII. századi halandóság csökkenésének okát. Véleményük szerint a preindusztriális Európa magas gyermekhalandóságának egyik fő oka a keresztény tradicionális társadalom gyermekellenessége volt, amit alapjaiban változtatott meg a „fény százada”.²³

Sajnos, ezeket a kétségtelenül szellemes elméleteket az 1970–80-as évek kvantitatív vizsgálatai során feltárt történeti tények nem erősítették meg.²⁴ A XVIII. századról készült gazdaságtörténeti elemzések szerint a kontinensen egyáltalán nem lehet agrárforradalomról beszélni, és Angliában is csak komoly megszorításokkal.²⁵ A népesség növekedése Európában megelőzte a létfenntartási források bővülését, amit bizonyít a gabonaárak XVIII. századi általános emelkedése is. Az egészségügy fejlődésére alapozó teóriából annyi támasztható alá forrásokkal, hogy az orvosok jobban le tudták írni a betegségeket, de a hatékony gyógykezelést csak a XIX. század felfedezései tették lehetővé.²⁶ Végül a mentalitástörténeti elméletet vizsgálva nyilvánvaló, hogy a felvilágosodás gondolköre csak egy igen szűk intellektuális elitre hatott, és teljesen elszigetelt maradt a nagy paraszti tömegektől.²⁷ Az európai népesedési helyzetre koncentrálnó demográfiai teóriák ellen, az eddigiek mellett, felhozható még egy igen fontos érv. Nevezetesen az, hogy a XVIII. századi népességnövekedés nem korlátozódott kizárólag Európára. J.-N. Biraben becslése szerint 1700 és 1800 között Kína népességszáma 150-ről 330 millióra (120%), Észak-Amerika lakossága 2-ről 5 millióra, Dél-Amerika népessége 10-ről 19 millióra növekedett.²⁸ Ez az egyetemes demográfiai növekedés majdhogynem misztikus jelenségnek tűnik, ami csak az emberiség hosszú távú biológiai expanziójába illeszthető be, amely a neolitikum idején kezdődött, és a szemünk előtt folytatódik. Megmagyarázhatatlan marad viszont az, hogy miért a XVII–XVIII. század fordulóján kezdődött el ez a globális népességnövekedés, egy hosszú stagnálás után, amikor úgy tűnt, hogy az emberiség lélekszáma stabilizálódott 1 milliárd alatt.

²¹ Augé-Laribé, M. 1955: *La révolution agricole*. Paris; Jones, E.L. 1967: *Agriculture and Economic Growth in England 1650–1815*. London.

²² Desaive, J.-P.–Goubert, J.-P.–Le Roy Ladurie, E.–Meyer, J. 1972: *Médecins, climat et épidémies à la fin du XVIIIe siècle*. Paris.

²³ Flandrin, J.-L.–Shorter, E. 1975: *The Making of Modern Family*. New York.

²⁴ Armengaud, A. 1975: *La famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVIe au XIXe siècle*. Aspects démographiques. Paris; Bouchard, G. 1972: *Le village immobile: Sennely-en-Sologne au XVIIIe siècle*. Paris; Dupâquier, J. 1979: *La population rurale du Bassin parisien à l'époque de Louis XIV*. Paris–Lille; Perrot, J.-C. 1975: *Genèse d'une vile moderne: Caen au XVIIIe siècle*. Paris.

²⁵ Morineau, M. 1971: *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*. Paris; Turner, M. 1982: *Agricultural Productivity in England in the Eighteenth Century: Evidence from Crop Yields*. *The Economic History Review*.

²⁶ Biraben, J.-N. 1973: *Le médecin et l'enfant au XVIIIe siècle*. *Annales de démographie historique*.

²⁷ Dupâquier, J. 1988: i. m. 9. o.

²⁸ Biraben, J.-N. 1979: i. m.

Az egyetlen bizonyítható kora újkori világfolyamat a kis jégkorszak (1550–1860) gyűjtőnév alatt tárgyalt klímaingadozások sorozata volt²⁹ (4. ábra).

A XVI. század derekán induló lehülés első súlypontja 1580–1630 tájára, míg a második 1810–1860 közé datálható. A két markánsan megjelenő hideg időszak között igen eltérő karakterű klímaperiódusok váltották egymást. A környezeti impulzusoknak a tradicionális társadalom viszonyai közötti leképeződése napjainkig vitatott kérdés. Igen komoly érvek szólnak amellett, hogy a XVI–XIX. század idején a tengeri kikötőktől távol, a kontinens belsejében a zárt helyi piacok struktúrája, a vasút megjelenéséig egy alapvető realitás volt. Itt, F. Braudel megfogalmazása szerint, az aratások ritmusa, minősége és elégtelensége mozgatta az anyagi létet.³⁰ Közép-Európában C. Pfister vizsgálta meg az ökológiai impulzusok hatásait a preindusztriális gazdaság működésére.³¹ A svájci kutató az utóbbi fél évezred idején keletkezett, kvantitatív gazdaságtörténeti forrásokat elemezve, a következő négy időszakban tudta kimutatni a tartósan kedvezőtlen éghajlati impulzusok hatását a mezőgazdasági termésekre, illetve a piaci árakra: 1566–1629 (lehülés), 1679–1720 (lehülés), 1845–1855 (lehülés), 1874–1890 (felmelegedés).³² A környezeti hatások erősségét vizsgálva tehát szembeűnő, hogy a kora újkor időszakában a „hosszú” XVIII. század biztosított viszonylag legoptimálisabb ökológiai feltételeket a gazdasági és a demográfiai növekedéshez. Vizsgáljuk meg ezt követően, hogy az 1720 után javuló környezeti feltételek között milyen népesedési folyamatok mentek végbe.

A népeségtörténeti kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a demográfiai egyensúly megbontásában a halandóság enyhe csökkenésének a világ minden részén komoly szerepe volt. Sajnos, ezt megfelelő források hiányában igen nehéz pontosan megmérni. Néhány retrospektív elemzés mindenesetre lehetővé tette a halálozási arányszám csökkenésének megbecslését. S. Peller a kora újkori Európa uralkodó családjainál vizsgálta meg a gyermekek születéskor várható átlagos élettartamát.³³

	lánny	fiú
XVI. század	36 év	32,1 év
XVII. század	33,7 év	28,1 év
XVIII. század	38,2 év	36,1 év

Genf születési és halálozási anyakönyveit feldolgozva A. Perrenoud hasonló demográfiai tendenciákat fedezett fel.³⁴ A svájci város halandóságának aránya 1610–39, és 1670–1689 között végig 40 ezrelék fölött volt, de 1710 után már sohasem haladta meg a 33,6 ezreléket. Ezzel párhuzamosan megnőtt a születéskor várható átlagos életkor is:

1625–1649: 23,9 év
1650–1674: 26,1 év
1675–1699: 27,5 év
1700–1724: 28,6 év
1725–1744: 34,3 év

²⁹ Néhány feldolgozása a kis jégkorszak problematikájának: *Lamb, H.H.* 1982: *Climate History and the Modern World*. London–New York; *Le Roy Ladurie, E.* 1967, 1983: *Histoire du climat depuis l'an mil*. Paris. I–II. köt.; *Pfister, C.* 1984: *Klimageschichte der Schweiz 1525–1860*. Bern. *Academica Helvetica*. 6. 2 vol.

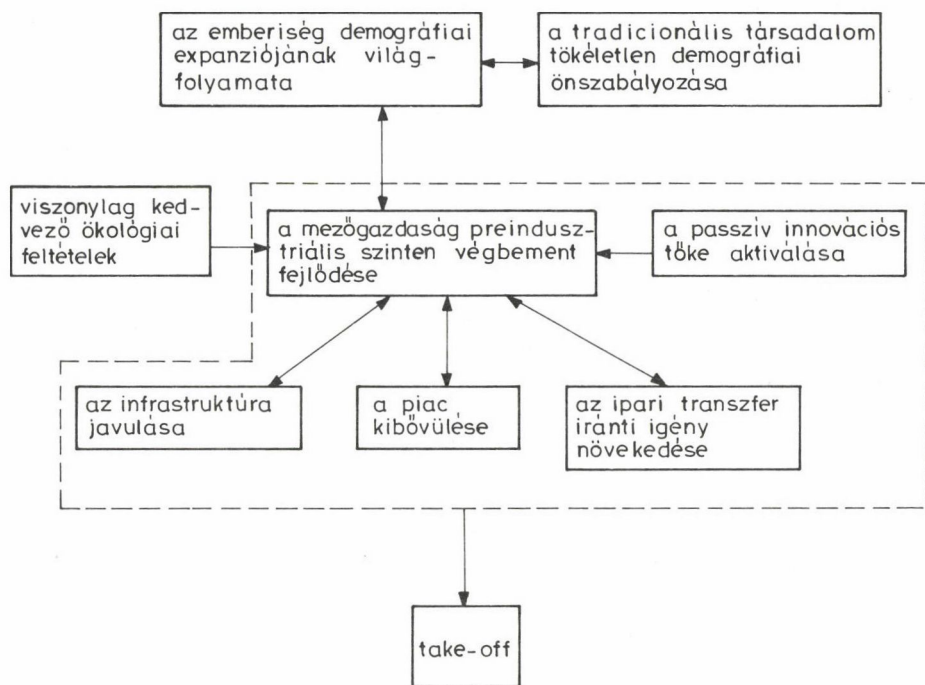
³⁰ *Braudel, F.* 1966: *Civilisation matérielle et capitalisme. XVe–XVIIIe siècle*. Paris. 5. o.

³¹ *Pfister, C.* 1984: i. m.; uő. 1988: *Fluctuations climatiques et prix céréaliers en Europe du XVIe au XXe siècle*. *Annales E.S.C.*

³² *Pfister, C.* 1988: i. m. 47. o.

³³ *Peller, S.* 1965: *Births and Deaths among Europes Ruling Families since 1500*. In: *Glass, D.V.–Eversley, D.E.C.* (ed.): *Population in History*. London.

³⁴ *Perrenoud, A.* 1979: i. m.

5. ábra. A XVIII. századi demográfiai forradalom hatásmechanizmusának modellje

Amennyiben feltételezzük, hogy a XVIII. századi Európában (és a civilizált világ többi részében hasonlóan) 40 ezrelékről 37 ezrelékre csökkent a halandóság, ez már elegendő annak magyarázatára, hogy miként nőtt a kontinens népessége fél évszázad alatt 95-ről 111 millióra. Így nem szükséges egy mezőgazdasági vagy egészségügyi forradalmat kreálnunk.³⁵ Természetesen alaptalan lenne a XVIII. század gazdasági változásainak realitását tagadni. Hiszen ekkor terjedt el a kukorica kultúra Dél-, a burgonya Észak-Európában. Igen sokat fejlődött a század folyamán az istállózó állattartás, és jelentős területeket vontak művelésbe Kelet-Európában. A gabonákat jobb feltételek között konzerválták, mint a korábbi évszázadokban, és a közlekedés fejlődése is nagyban segítette a regionális élelmiszertermelési különbségek kiegyenlítését. Valójában azonban ez a fejlődés nem oka, hanem következménye volt a népesség növekedésének. A mezőgazdaságban a XVIII. század során alkalmazott új technológiák zöme már a középkor idején, egy része már az antikvitás óta rendelkezésre állt. De ezek a hatékonyabb termelést biztosító eszközök és eljárások mindaddig nem kerülhettek bele a mindennapi gyakorlatba, amíg a parasztokat erre rá nem szorította a szükség, vagy legalábbis a profit perspektívája. Hiszen az intenzív művelés jóval több munkaórát kíván egységnyi termék előállításához, mint a primitív gazdálkodási rendszer, egészen addig, míg a XIX. század derekától a gépek meg nem könnyítették az emberi munkát.³⁶

³⁵ Dupâquier, J. 1988: i. m. 10. o.

³⁶ Boserup, E. 1965: *The Conditions of Agricultural Growth: the Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Chicago.

A XVIII. századi demográfiai forradalomról eddig leírtakat a következőképpen összegezhetjük (5. ábra). Az emberiség hosszú távú biológiai expanziójának világfolyamata a keresztény időszámítás szerinti XVI–XVIII. században kritikus növekedési ponthoz, hegeliánus terminológia szerint minőségi szintváltás elé érkezett. A tradicionális társadalmak önszabályozó demográfiai mechanizmusai soha nem állították le tökéletesen a népességszám emelkedését, a XVIII. század viszonylag kedvező környezeti feltételei pedig támogatták ezt a növekedést. Az emelkedő lélekszámú népesség a megnövekedett élelmiszerkeresletre új területek művelésbe vonásával, illetve a preindusztriális gazdaság szintjén meglevő hatékonyabb művelést biztosító technológiák felhasználásával reagált. Tehát a több évezredes európai fejlődés során felhalmozódott innovációs tartalékot aktivizálta. Tette ezt egyrészt a mindennapi szükségstől hajtva, másrészt a termelési profit reményében, amit a XVIII. századi folyamatos áremelkedések garantáltak. Ez a piaci helyzet hosszan tartó agrárkonjunktúrát és az európai piac kibővülését eredményezte. A mezőgazdaság és a kereskedelem konjunktúrája pedig maga után vonta az infrastruktúra fejlődését, és az ipari termékek iránti kereslet növekedését. Ilyen módon a korabeli világ gazdaság centrumának számító Angliában az 1700-as évek végére megteremtődtek a *take-off*³⁷ alapvető feltételei, a fejlett infrastruktúra és a teljesítőképes mezőgazdaság (amit a gyarmatok agrár erőforrásai is támogattak). Ennek eredményeként mire az ökológiai feltételek újra kedvezőtlené váltak a XIX. század első felében (1810–1860), a világ gazdaság európai centrumában már beindulhatott az önfenntartó gazdasági növekedés.

³⁷ *take-off*: Repüléstechnikai szakkifejezés, amely azt a pillanatot jelzi, amikor a repülőgép elemelkedik a föld felszínéről. *W.W. Rostow* használta ezt először gazdaságtörténeti fogalomként, annak a fejlődési szakasznak az elnevezéseként, amikor a gazdaság felemelkedett a tradicionális társadalom naturálgazdálkodásának szintjéről, és elindult az önfenntartó gazdasági növekedés. *Rostow, W.W. 1960: The Stages of Economic Growth. Cambridge.*

Rostow néhány, az iparosodás első, illetve a második hullámba tartozó országról a következő *take-off* kronológiát készítette 1960-ban:

Nagy-Britannia	1783–1802	Belgium	1833–1860
Németország	1850–1873	Franciaország	1830–1860
Egyesült Államok	1843–1860	Svédország	1868–1890

CSEKE PÉTER

A MAGYAR NYELVŰ MEZŐGAZDASÁGI IRODALOM ROMÁNIÁBAN (1919 – 1989)

A mezőgazdasági irodalom a mezőgazdasági termelés elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik. Felöleli a mezőgazdaságtudományok ágaival, az azok határtudományaival kapcsolatos irodalom művelését, az alkalmazott mezőgazdaságtudomány eredményeinek széles körű ismertetését. A növénytermesztés és növényvédelem, erdőgazdálkodás, állattenyésztés és állategészségügy, terménytárolás és -feldolgozás, mezőgazdasági építészet, telkesítés, területrendezés, mezőgépészet stb. átfogóbb területei mellett idetartozik az agrártörténetírás is, különös tekintettel a mezőgazdasági műveltség megalapozását és fejlesztését szolgáló intézményhálózat (oktatási és kutatási központok, szakkönyvkiadás, agrársajtó s a mezőgazdasági művelődés egyéb fórumai) működésére. A mezőgazdasági tudományok eredményes művelése és a szakismeretek hatékony terjesztése ugyanis minden korban jól kiépített, működőképes intézményhálózatot feltételez.

Előzmények: az intézményhálózat kiépítése

Erdélyben ezek az intézmények – mutatott rá az 1974-es átfogó számvetésében Nagy Miklós – „a XIX. század közepéig a Habsburg-ház politikai felfogásának megfelelően nem jutottak kellő súlyú szerephez. Bécs nemcsak a könyvkiadáshoz nem nyújtott támogatást, de az iskolahálózat kiépítését sem mozdította elő. Erdély gazdátársadalma így minden téren a magánkezdeményezésekre volt utalva.”¹ Az oktatást illetően megkülönböztetett jelentősége van annak a ténynek, hogy 1799 és 1801 között Nagyszentmiklóson (a Nákö család uradalmi birtokán) beindult az első mezőgazdasági szakiskola, amelynek tervezetét az a Tessedik Sámuel dolgozta ki, aki 1780-ban megalapította Szarvason a világ első gyakorlati iskoláját. Egyébként a mezőgazdasági tudományok színvonalas művelését 1869-től, a Kolozsmonostori Gazdasági Tanintézet megalapításától számíthatjuk; a szakismeretek intézményes terjesztését pedig még korábban: a Teleki Domokos alapította Erdélyi Gazdasági Egylet (1844) működésétől. Csíkszeredában 1884-ben közadakozásból létesítenek mezőgazdasági szakiskolát, amelynek fenntartási költségeit a Csíki Magánjavak viseli.

A két világháború között az egyházfelekezetek veszik gondjaikba a magyar nyelvű mezőgazdasági szakoktatást, beleértve a tankönyvírást és -ellátást ügyét is. Elsőként Székelykeresztúron nyílik meg 1931-ben az unitárius téli gazdasági iskola, ezt követi 1934-ben a radnóti katolikus, 1935-ben a csombordi református és még ugyanabban az esztendőben a kézdivásárhelyi katolikus tanintézet.

Az előzmények ismertetése rendjén nem feledkezhünk meg arról, hogy az első magyar szerzőtől származó állatorvosi szakkönyv 1574-ben jelent meg (még latin nyelven), négy év múlva pedig a kolozsvári Heltai nyomdában már napvilágot lát Melius Juhász Péter magyarul írt *Herbáriuma*. Az első magyar nyelvű kertészeti szakkönyv Lippai János 1664-ben kiadott *Posoni kert* je; öt évre rá Kolozsváron megjelenik a *Kerti dolgok leírása* Benedeki Enyedi Sámuel tollából. Ez a könyv egymagában is igazolja, hogy „ebben

¹ Nagy 1974.

a korban Erdélyben a gyümölcskertészet a mezőgazdaság üzemágai között fontos helyet foglal el.”² És ezt a helyet a továbbiakban meg is tartja. Annál is inkább, mivel a Kolozsvári Katolikus Akadémián latint tanító és természetrajzot is előadó Fridvaldszky János 1771-es disszertációjában kora tudományos eredményeit meghaladó következtetésekre jut a trágyázás, a talajerőgazdálkodás és az eke fejlesztése terén. A talaj tápanyaggazdálkodása kérdésében éppenséggel évszázadnyiival előzte meg a világhírű Liebiget.

Az első magyar nyelvű mezőgazdasági lap, amelynek figyelme az erdélyi vonatkozásokra is kiterjed, Bécsben jelent meg 1796. január 1-jén, Pethe Ferenc szerkesztésében (*Magyar Újság*, melyly Magyar és Erdély Országban a Mezei gazdaságot és szorgalmatosságot erányozza). Az 1827-től Kolozsvárt napvilágot látó *Hazai Híradó*, illetve ennek folytatása, az 1832-ben induló *Erdélyi Híradó* szintén foglalkozik a földművelés és az állattenyésztés kérdéseivel; a mezőgazdasági szaksajtó azonban a negyvenes években alakul ki. Ennek megtestesítője a hetente kétszer megjelenő *Magyar Gazda* (1841–1848), amelyet Széchenyi István kezdeményezésére 1835-ben létrehozott Magyar Gazdasági Egyesület Ismeretterjesztő Szakosztálya hívott életre. A földbirtokosok, gazdatisztek, egyesületek, lelkészek és tanítók által mintegy 1000–1200 példányban igényelt gazdalap szerkesztői *Műipar* címmel 1841-ben egy melléklet is kiadnak, amelyik a mezőgazdasági gépeket ismertette s az élelmiszeripar fejlődésnek indult ágait népszerűsítette.

Megalakulása után az Erdélyi Gazdasági Egylet előbb évlapokat, 1856-tól *Havi Füzeteket* adott ki, 1869-ben pedig elindította az 1944 őszéig megjelenő *Erdélyi Gazdát*, leghosszabb életű és legjelentősebb mezőgazdasági szaklapunkat, amelyik — megszűnése előtt 70 000 példányban — mindenik erdélyi faluba eljutott, ahol igényt tartottak anyanyelvükön a korszerű mezőgazdasági szakismeretekre.

Károlyi Jolánnak agrártörténeti bibliográfiájából³ egyértelműen kitűnik, hogy mezőgazdaságtörténetünk feldolgozásában historikusaink (elsősorban Benkő Samu, Bíró Vencel, Cselényi Béla, Csetri Elek, Demény Lajos, Egyed Ákos, Imreh István, Jakó Zsigmond, Kovách Géza, Kovács József, Magyar András, Palkó Attila, Pataki József és mások) 1945 és 1979 közötti erőfeszítései ellenére rengeteg a fehér folt. Távlatosabb korok és korszakok kutatására még akadtak vállalkozók, de már a XX. század legizgalmasabb agrártörténeti fejezetei megíratlanok maradtak. E tekintetben szinte csak a szociológus Venczel József, az agrártörténészként is számon tartott Nagy Miklós, valamint Benkő Samu egy-egy munkája számít kivételnek. Venczel József dolgozta fel az első világháborút követő román földreform erdélyi vonatkozásait,⁴ Nagy Miklós pedig a második világháború utánit.⁵ Az első agrártörténeti tájmonográfiát Benkő Samunak köszönhetjük,⁶ agrártörténetírásunk szempontjainak a felvázolását pedig Nagy Miklós tette közzé a *Művelődés* 1972-es számában.⁷

Agrárperiodikák a két világháború között

Az 1920 júniusától újra folyamatosan megjelenő és különböző szakmellékletek (1922-től *Méhészeti Közlöny*, 1939-től *Kisállattenyésztő* stb.) kiadására is vállalkozó *Erdélyi Gazdán* kívül a két világháború között még jó néhány mezőgazdasági szaklap, illetve agrárkérdésekkel is foglalkozó sajtótermék látott napvilágot. Az egy évnél hosszabb életű agrárperiodikák közül mindenekelőtt a Földműves Szövetség mezőgazdasági hetilapja, az *Erdélyi Barázda* érdemel figyelmet, amelyet Gáspár József (megjelenésének utolsó évében pedig Kovács Elek) szerkesztett 1920 és 1928 között Marosvásárhelyen. Gyallay Domokos átlag heti húszezres példányban megjelenő néplapjának, a *Magyar Nép* (1921–1944) c. kolozsvári orgánum mezőgazdasági rovatát dr. Szász Ferenc szerkeszti. Az Erdélyrészi Méhész Egylet által 1884-

² Uő.

³ *Károlyi* 1972.

⁴ *Venczel* 1942.

⁵ *Nagy* 1945.

⁶ *Benkő* 1972.

⁷ *Nagy* 1972.

ben elindított Méhészeti Közlöny 1922-től az Erdélyi Gazda szakmellékleteként folytatta tevékenységét 1950-ig (1956-ban Méhészet címmel indítják újra Bukarestben, hogy aztán Méhészet Romániában címmel szüntessék meg a nyolcvanas évek elején). A Romániai Kertészeti Egyesület temesvári fiókjának közlönye, a Kertészeti Tőzsde 1922 és 1937 között jelent meg román, magyar és német nyelven. A Fauna (1928–1940) a Bánáti Kisállattenyésztők Egyesületének ugyancsak háromnyelvű lapjaként látott napvilágot Temesváron. Dr. Nagy Endre dési gazdasági egyesületi titkár kezdeményezésére 1930 júliusában megindul a Mezőgazdasági Szemle c. szaklap, amely előbb Dicsőszentmártonban, 1932-től Székelykeresztúron, 1934-től Kolozsváron jelenik meg; 1943–1944-ben a mezőgazdasági főiskola 80 lap terjedelmű szaktudományos folyóirataként válik igazán jelentőssé Kuthy Sándor és Szász István szerkesztésében. A baromfi- és kisállattenyésztőknek 1931 és 1937 között Aradon látott napvilágot kétnyelvű (román és magyar) folyóirata. A földművesek és falusi szegények hetilapjaként Demeter János szerkesztésében Kolozsvárt napvilágot látott Falvak Népe (1932. szept. 30.–1933. márc. 19.) hasábjairól sem hiányzott a kisgazdáknak szóló szaktanács. 1933 és 1940 között kerül az érdeklődők kezébe a háromnyelvű kolozsvári Élelmiszer Újság. A székelyudvarhelyi Siculia Gyümölcsstermesztési Szövetkezet havi értesítőt adott ki Siculia Gazda Lap (1934–1937) címmel. A kolozsvári Kertgazdaság c. szakfolyóirat (1935–1937) főként a virágtermesztés kérdéseit tartotta szem előtt. A Canis (1935–1938) a Fajkutyatenyésztők Egyesületének temesvári lapjaként vált ismertté.

A szakkönyvkiadást illetően

ebben az időszakban is az Erdélyi Gazdasági Egyletnek volt meghatározó jelentősége. „Az Erdélyi Gazdasági Egylet Könyvkiadó Vállalat ának kiadásában — állapítja meg 1944-es számvetésében Szász István — az 1887–1939. években 66 ismeretterjesztő füzet jelent meg, legtöbbje számos kiadásban, egyes füzetek román, német és szlovák nyelven is. Hasonló sorozatos kiadvány 1939-től fogva az Erdélyi Gazda Könyvtára, illetve Az EMGE Gazdaköri Könyvtára, amelyekben (1944-ig) 8 füzet jelent meg. E 74 kiadvány mellett még 32 művet tartunk számon, amelyeket vagy az EGE, vagy az Erdélyi Gazda adott ki. Így 1887 után az EMGE közreműködésével megjelent összes művek száma 106. A gazdasági tudományok általános tárgyalása helyett ezek a művek már mindinkább a különleges kérdések megvilágítására törekedtek. A . . . 106 dolgozat közül 25 a növénytermesztés, rét- és legelőművelés, talajművelés és trágyázás, 22 az állattenyésztés, takarmányozás és tejgazdaság, 23 pedig jogi, közgazdasági, társadalmi, szövetkezeti és biztosítási, valamint adóügyi kérdésekkel foglalkozik.”⁸ Az EGE Könyvkiadó Vállalata az első világháborút követően 1923-ban kezdi újra tevékenységét, és 1939-ig 7 füzetet jelentetett meg (Szentkirályi Ákos, Péter Béla, Nagy Endre, Török Bálint munkáit). Az Erdélyi Gazda Könyvtára Szeghő Dénes Okszerű takarmányozás ával mutatkozott be 1939-ben, Az EMGE Gazdaköri Könyvtára ban pedig 1940 és 1943 között Török Bálint, Bodor Kálmán, Farkas Árpád és Balogh László 7 füzete jelent meg. Az EGE egyéb kiadványai közül Szász István 6 (földbirtokreformmal, mezőgazdasági kamarák létesítésével, műtrágyázással, exportmarha-hízlalással stb. foglalkozó) füzetet vett számba ebből az időszakból. Török Bálint szerkesztésében az Erdélyi Gazda 1922 és 1937 között minden évben kiadta Az Erdélyi Gazdák Zsebnaptárát, 1938-tól 1947-ig pedig az Erdélyi Gazda Naptárát t húszezer példányban. (Ezt a hagyományt folytatja a Falvak Dolgozó Népe az ötvenes években.)

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az EGE és az Erdélyi Gazda mellett a Katholikus Világ és a Magyar Nép c. lapok, valamint a brassói Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezet (ÁGISZ) is felvállalja a mezőgazdasági könyvkiadás ügyét. A Katholikus Világ Könyvei 5. és 9. füzete Szentkirályi Ákos növénytermesztési útmutatóját (Kv. 1924) és állattenyésztési tanácsadóját (Kv. 1925) tartalmazza. A Gyálly Domokos szerkesztette Magyar Nép Könyvtára sorozatban 1925 és 1938 között kilenc mezőgazdasági tárgyú kiadvány is elhagyta a Minerva nyomdát (főként termesztési-tenyésztési útmutatók) Török Bálint,

⁸ Szász 1944.

Cs. Lázár László, Szász Ferenc, Péter Béla, Konopi Kálmán és Koncz Lajos szakírói közreműködésének köszönhetően. A *Minerva Népkönyvtár* szerkesztője Szász Ferenc 1930-as baromfitenyésztési tanácsadóját iktatta sorozatába. Ugyancsak a kolozsvári Minerva Rt. kiadásában jelent meg a két világháború közötti időszak legnépszerűbb és alighanem legtöbb haszonnal forgatott kiadványa, Nagy Endre és Szász Ferenc *Gazdatudománya*, amelyet a téli gazdasági iskolák növendékei tankönyvként, a szakszerű gazdálkodás meghonosítására törekvő törpe- és kisbirtokosok pedig kézikönyvként használtak. Az első kiadás 1936-ban 2000, a második 1937-ben 3000 példányban hagyta el a nyomdát; a negyediknek Veress István is társszerzője volt 1946-ban.

Az ÁGISZ Kacsó Sándor kezdeményezésére beindított *Hasznos Könyvtár* sorozatának 23 füzetéből 8 a kisgazdákat próbálta rávezetni 1935 és 1938 között a szakszerű földművelés (Bodor Kálmán, Atzél Ede), állattenyésztés (Szilády Zoltán, Belényesi Károly, Lőrincz László) és a kertészet (Kreisl Gyula, Cs. Boróczy Erzsébet) hatékony módszereire. Jellemzők már maguk a címek is: *A háromholdas gazdának is meg kell élnie*; *A méh, a kisgazda ingyen napszámosa*; *A tyúk nem hibás!* (Az első füzet kéziratát Kacsó Sándor, a harmadikat Kakassy Endre dolgozta át gazdaköri vitává.)

Kolozsvár és Brassó mellett más városokban is (Arad, Belényes, Bukarest, Dicsőszentmárton, Gyergyószentmiklós, Marosvásárhely, Nagyenyed, Nagyvárad, Segesvár, Székelyudvarhely, Székelykeresztúr) megjelentek mezőgazdasági kiadványok, többnyire a szerző saját költségén. (Lőrinczi László első tyúkászati füzetéből éppenséggel Kadácsot, a szerző lelkézi szolgálatának színhelyét tünteti fel.) Mindenekelőtt Gáspár József (1925) és Belényesi Károly (1936) méhészeti, Lőrinczi László tyúktenyésztési (1931) útmutatója, Dezső Miklós szőlészeti (1931), Péter Béla gyümölcsészeti (1929) és Radó Ferenc virágkertészeti (1940) tanácsadója töltött be hézagpótló szerepet.

A korszak legjelentősebb kiadványa alighanem az EMGE centenáriuma, a Minervánál 1944 őszén Farkas Árpád szerkesztésében megjelent *Erdély mezőgazdasága* c. tanulmánykötet, amelynek szerkesztői: Simor Ferenc (éghajlat), Nagy Miklós (szarvasmarha- és bivalytenyésztés), Szegő Dénes (juhtenyésztés), Tóth Tibor (sertésenyésztés), Szopos András (gabonanövények), Mundra Alajos (élelmi és ipari növények), Farkas Árpád (üzemi viszonyok), Cserey Lajos (gyümölcs- és szőlőtermesztés), Szász István (szakoktatás és szakirodalom) és Kós Károly (gazdasági építéset).

A jelzett könyvsorozatok és a hézagpótló egyedi vállalkozások viszonylag nagy száma ellenére sem állítható, hogy mezőgazdasági könyvkiadásunk bőséges lett volna a két világháború között. A korszak agrártörténetét alaposan ismerő Nagy Miklós kifejezetten szegényesnek minősítette azt. (Az EGE kiadásában 1854 és 1967 között megjelent évlapok és havi füzetek hasábjain napvilágot látott 57 tanulmányhoz, az EGE Könyvkiadó Vállalata által 1889 és 1913 között közrebocsátott füzetekhez és sorozaton kívüli kiadványokhoz viszonyítva éppúgy érvényes ez a megállapítás, miként az 1953-ban létrehozott szakkönyvkiadó magyar szerkesztősége által kiadott eredeti művek számarányával összehasonlítva.) Az agrártudományok legfrissebb eredményeit azon nyomban közlétező változatos arcú szaklapok (volt idő, amikor tíznél több jelent meg) hatékonyabbnak bizonyultak az agrárműveltség terjesztésében, mint a szerény nyomdaviszonyok közepette megjelenő népszerűsítő könyvecskék. A második világháború után azonban épp ennek a fordítottja történt: a mezőgazdasági főiskola magyar tagozatának a kiépítésével, kiserleleti állomások létrehozásával, az állami szakkönyvkiadó magyar szerkesztőségének megszervezésével – ha csak rövid időre is – megteremtődtek a magyar nyelvű mezőgazdasági szakirodalom művelésének anyagi és szellemi feltételei, s szakismeretek terjesztésében „mozgékonyabb”, a friss információkat beépítő, a mezőgazdasági kutatások eredményeit naprakészen számon tartó agrársajtó hálózata azonban nem tudott kiépülni.

Anyagi és politikai okok egyaránt hozzájárultak ehhez.

Szaklapok helyett — hetilap mellékletek

A második világháború után nehezen talpraálló erdélyi gazdasáradalom szervezésében és szakmai irányításában pár évig még részt vállaltat ugyan az EMGE, de az erdélyi sajátosságokat teljesen figyelmen kívül hagyó, szovjet típusú mezőgazdaságátalakítást meghirdető román kommunista pártprogram megvalósítói lehetetlenné teszik a további működését. Hiába tervezi, anyagiak híján az Erdélyi Gazdát nem tudja már újraindítani. Amihez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy a romániai magyarság összefogására törekvő anyaszervezet, a Magyar Népi Szövetség vezetősége 1945 őszén nem a gazdalap, hanem a Falvak Népe újraindítását látta időszerűnek.

Igaz viszont, hogy ez a kezdetben havonta kétszer, 1948 szeptemberétől pedig hetente megjelenő, a háború utáni falvak gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális talpraállását célul tűző lap újraindulásakor az Erdélyi Gazda szerepét is felvállalta: addig is, amíg az önálló mezőgazdasági szaklap kiadásának a feltételei megteremtődnek, bár részben lehessen kielégíteni a hajdani gazdalap által támasztott igényeket. De tette ezt egyébként a személyi folytonosság okán is, hiszen ugyanaz a Kacsó Sándor indította újra (Asztalos Istvánnal, Horváth Istvánnal és Kós Balázssal) a Falvak Népet, aki Nagyenyeden az Erdélyi Gazda dél-erdélyi kiadását 1941 és 1944 között ténylegesen szerkesztette. Aminthogy az is tény: a lappéldányokat a korábbi gazdalap igénylőinek címlistája alapján küldték szét Kacsóék. A szakmellékletnek is beillő, négy újságoldalon jelentkező *Gazdálkodás* c. rovatot Kós Balázs gondozta, a rovat fejlécét édesapja, a főiskolán mezőgazdasági építészet előadó Kós Károly rajzolta.

Negyedszázad múltán — egészen más gazdasági és társadalompolitikai feltételek közepette, a romániai magyar sajtó hálózatának bővítése idején — újból felmerült egy átfogó gazdatudományi és ugyanakkor gyakorlati szaktanácsadást is nyújtó kiadvány megjelentetésének igénye. (Annál is inkább, mivel akkoriban csupán a méhészeknek volt magyar nyelven is megjelenő — jórészt fordításokból élő, az erdélyi kaptároktól nagy távolságban szerkesztett — folyóiratuk.) Mivel az önálló szakkiadvány elindításának ezúttal a személyi feltételei sem voltak biztosítottak (időközben ugyanis a nagy tapasztalattal rendelkező szakíró gárda sorai megrikkultak, helyükbe nem léptek kellő számban fiatalabbak), a Falvak Dolgozó Népe vállalkozott arra, hogy a dr. Nagy Miklós szerkesztette szakmelléklettel az agrárszakírásnak híveket szerezzen. Az 1971. szeptember 22. és 1974. február 20. között megjelent *Mezőgazdasági Útmutató* a szakműveltség terjesztése és a gyakorlati szaktanácsadás mellett elsősorban a kutatóközpontokban és a kísérleti állomásokon elért eredmények bemutatására vállalkozott. Ami annak köszönhető, hogy a korábban is publikáló agrárszakírók megnyerésével egy időben a szerkesztőnek sikerült írásra bírnia a kutatásban és a termelésben dolgozó szakemberek egy részét is. Több-kevesebb rendszerességgel jelen van a melléklet hasábjain: Antal András, Balázs Béla, Bianu Ion, Bíró András, Bódis András, Borsos János, Csapó György, Csapó I. József, Csapó M. József, Csávossy György, Czier Antal, Dankanits László, Dimény Sándor, Faragó Tibor, Hegyesi Béla, Horváth Zoltán, Incze Árpád, Jakab Zsigmond, Kovács Adorján, König Miklós, Lőrinczi László, Márkus István, Mezei Sándor, Major Miklós, Nagy Miklós, Ötvös Zoltán, Pap Géza, Pap István, Sipos György, Stern János, Szabados András, Szabó Vilmos, Szövérdi László, Tankó István, Veress Éva, Veress István. Állandó rovatai közül emlékeztetesebbek Csávossy György és Mezei Sándor szőlészeti és borászati sorozata (*Pincemester a családban*), Lőrinczi László *Baromfiudvar* a, Pap István *Fajtatan* a, Veress István *Gyümölcsismereti ábécé* je, Major Miklós *Mezőgazdasági kis meteorológia* ja, Jakab Zsigmond és Szabó Vilmos állategészségügyi szolgálata, valamint a szerkesztő *Pillantás a világ mezőgazdaságára* címet viselő kitekintője. A mellékletnek köszönhetően jó néhány hasznos mezőgazdasági kézikönyv látott napvilágot később a Ceres, illetve a Kriterion Könyvkiadónál.

Az ún. „második kultúrforradalom” (1974) után azonban a szakmellékletet is megszüntették, s a mezőgazdasági szakanyagok attól kezdve ismét a fokozatos szellemi elsovasztásnak kitett, falusiakhoz szóló magyar hetilap (amely szerencsésen elkerülte az 1985 végén megszüntetett Művelődés sorsát) hasábjain kaptak helyet. Rendszeressé váltak az *Oktatás* — *kutatás* — *termelés* fejléc alatt megjelenő összeállítások, a mezőgazdasági kísérleti állomásokat bemutató írások (eleinte főként Nagy Miklós tollából), *Tan-gazdaság* címmel beindul a mezőgazdasági líceumok fóruma. A nyolcvanas évek elejétől már nemcsak

elszörtan felbukkanó cikkek foglalkoznak a háztáji szarvasmarha-, juh-, sertés- és kisállattenyésztés, a zöldség- és gyümölcstermesztés kérdéseivel, hanem egész újságoldalas összeállítások irányítják 1983 és 1989 között — Cseke Péter szerkesztésében — a figyelmet hétről hétre a hatékony háztáji gazdálkodás módszereire. Az 1987-ben beindult *Mezőgazdasági kisenciklopédia* fogalomtisztázó, szakkifejezéseket értelmező szócikkelyei a szakműveltség terjesztését szolgálták.

Szakkönyvkiadás 1944 után

„Az kétségtelen — állapította meg Nagy Miklós a mezőgazdasági szakkiadó létesítésének negyedszázados működése kapcsán — , hogy . . . a magyar nyelven megjelent szakkönyvek száma sokszorosan meghaladja a két világháború közöttiekét.”⁹ A szakírói munkásságát nyolcvanévesen áttekintő Veress István pedig ekképpen fogalmazott: „Pályám legtermékenyebb periódusa az 1951 és 1961 közötti évekre esik; húsz könyvből . . . több mint tíz abban az időszakban jelent meg. . . . Sem azelőtt, sem azután nem tapasztaltuk az anyanyelvünkön folyó mezőgazdasági szakírás ilyen fokú megélnkülését.”¹⁰ E jelzések előrevetítése korántsem azt jelenti, hogy az 1944-es korforduló után csupán az említett periódus(ok)ra korlátozódott volna a mezőgazdasági könyvkiadás. Hiszen az EMGE 1948-ig nemcsak gazdanaptárakat ad ki, de továbbra is megjelenteti az EMGE Gazdaköri Könyvtára sorozatot, amelynek 1948-ban még három füzetét lát napvilágot (köztük Nagy Miklós egyik munkája). A *Józsa Béla Athenaeum* 1946-ban *Hasznos Könyvtár* címmel indít mezőgazdasági könyvsorozatot, amelynek első kiadványa Nagy Miklós baromfitenyésztési tanácsadója, amit Kós Károly *Falusi építész* e (Kv. 1946) követ. A Minerva 1947-ben megjelenteti Koncz Lajos *Konyhakertészet* ét és Dück Alfred cukorrépatermesztési füzetét. Az RKP kiadásában 1949 és 1951 között magyar nyelven megjelent címek között eredeti munka nem akad, a szovjet mezőgazdaságot népszerűsítő propagandakiadványok fordítottait pedig nem tüntetik fel. Az *Állami Könyvkiadó* 1949 és 1953 között 32 címmel szerepel a romániai magyar könyvkiadás kéziratoss bibliográfiájában, köztük Bikfalvy Ferenc, Madaras Klára és Szövérdi Ferenc egy-egy kötetével. Az *Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó* nál napvilágot látott öt termeszési-tenyésztési tanácsadó közül egyetlen eredeti munka akad 1951–1952-ben mindössze, a Takács Imrée. Az *Állami Tudományos és Tankönyvkiadó* 1951 és 1953 között 23 címet jelentet meg magyar nyelven, amiből 10 számít eredeti munkának. Ezek közül a legjelentősebb Veress Istvántól *A gyümölcskertész kézikönyve* (1951), a Palocsay Rudolf és Antal Dániel közreműködésével ugyancsak általa írt *Gyümölcsfák és bokrok metszése*, amely 1952 és 1957 között négy kiadást ért meg; ugyanennél a kiadónál jelent meg a mezőgazdasági főiskola zöldségtermesztési tanszékének első szintézise (1952), Nyárády Antaltól *a szántóföldi gyomnövények* (1952), Antal Dánieltől *a Növénytermesztési jegyzetek* (1953), valamint Kovács Béla, Kósa Barna, König Miklós és Mózes Pál növénytermesztési és növényvédelmi módszereket ismertető füzetei.

Az 1953-as esztendő a romániai könyvkiadók első átszervezésének éve. Ettől kezdve a *Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadó*, illetve 1970-től a jogutódjaként létrejövő *Ceres Könyvkiadó* tevékenysége a mérvadó a mezőgazdasági kiadványok magyar nyelvű megjelentetésében. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az önmagán túlmutató jelentőségű tényt sem, hogy 1953 és 1985 között az *Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó* összesen 44 mezőgazdasági tankönyvet adott ki a romániai magyar könyvkiadás kéziratoss bibliográfiája szerint (annál is inkább, mivel ezeket rendszerint jeles agrárszakembereink fordították magyarra, nem egy esetben az eredeti szöveg minőségi átdolgozásának igényével).

Az *Állami Politikai Könyvkiadó*, illetve a *Kulturális és Tudományos Ismeretterjesztő Társaság* által 1953 és 1967 között magyar nyelven megjelentetett agrárpolitikai propaganda-füzetek között eredeti munka ugyan nincs, tágabb összefüggésben mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy miközben a szakkönyvkiadó

⁹ Beke 1978.

¹⁰ Cseke 1985.

1955-ben például a háromszorosára növeli az eredeti munkák számát, a *Politikai Könyvkiadó* ugyanakkor a tízszeresére emeli a magyarul megjelenő propagandakiadványokét. 1966-ban pedig, amikor egyetlen eredeti munka sem lát napvilágot a szakkönyvkiadónál, a *Kulturális és Tudományos Ismeretterjesztő Társaság* 29 magyar nyelvű füzetecskével jelentkezik. Az sem véletlen persze, hogy a mezőgazdaság szövetkezetesítésének befejezése időszakában ugrásszerűen megnő a tartományi székhelyeken kiadott termelési-tenyésztési propagandafüzetek száma. 1959-ben és 1960-ban még mindössze egy-egy ilyen kiadványról van tudomásunk, 1961-ben 16-ot, 1962-ben 24-et vehetünk számba.

Az eredeti munkák és a fordítások aránya

A Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadó 1953 júniusában jött létre bukaresti székhellyel és viszonylagos önállósággal rendelkező kolozsvári magyar szerkesztőséggel, amelynek működése különösen az ötvenes években volt meghatározó jelentőségű az eredeti mezőgazdasági szakirodalom gyarapítása, illetve a szakismeretek népszerűsítése szempontjából. (Elnevezése 1960-tól: *Mezőgazdasági és Erdészeti Könyvkiadó*. A romániai könyvkiadás átszervezése után, 1970-től a *Ceres Könyvkiadó* lép az örökébe.) Az erdélyi agrárműveltség — kezdetben évi 500 kiadói írvél gazdálkodó és fennállása során közel félezer kéziratot megjelentető — magyar műhelyében induláskor tizenhárman, később tizenötven dolgoztak. A szerkesztők közül többen (Földváriné Dán Zsuzsa, Mihelfi Mirjam, Schweiger Ágnes, Szalay András, Tóth Piroska és mások) a kolozsvári mezőgazdasági főiskolán 1953-ban és 1954-ben végzett évfolyamairól kerültek ki. Munkájukat egy ideig Rösler Viktor irányította, a hatvanas évektől Szalay András a fiókszerkesztőség vezetője. Az eredeti szakmunkák átlagosnál igényesebb nyomdatechnikai kivitelezése Tóth Samu nevéhez fűződik, akitől Papp Károly vette át a műszaki szerkesztés gondját.

A nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés befejezésének esztendeje cezúráját jelent a munkaközösség életében is. A mezőgazdasági főiskolát végzett szerkesztőket (Schweiger Ágnes és Szalay kivételével) 1962-ben kihelyezik a termelésbe üzemvezető mérnöknek, másrészt pedig ekkorra erősödik fel az 1958-tól érzékelhető tendencia, amely a nemzetiségi és ezen belül az eredeti szakkönyvkiadás kereteinek a jelentős mérvű leszűkítéséhez vezet. Attól kezdve mindössze ketten dolgoznak a kolozsvári szerkesztőségben.

A romániai magyar könyvkiadás kéziratos bibliográfiája szerint a mezőgazdasági szakkönyvkiadó összesen 462 címet jelentetett meg 1953 és 1969 között magyar nyelven. Ezek évi eloszlásban előbb növekvő tendenciát mutatnak, 1958-tól visszaszorulást jeleznek, 1962-től pedig a minimum szintjén történő stagnálást: 1953: 20; 1954: 63; 1955: 68; 1956: 52; 1957: 51; 1958: 39; 1959: 41; 1960: 26; 1961: 35; 1962: 14; 1963: 5; 1964: 7; 1965: 8; 1966: 14; 1967: 13; 1968: 2; 1969: 5. Nem érdektelen a kiadott munkák műfaji megoszlásának számbavétele sem, hiszen a kiadói tervek összeállításakor a szerkesztőknek figyelembe kellett venniük a szakminisztérium elvárásait és ajánlásait (ezeket a központilag kijelölt agrárpolitikai útmutatók, termesztési és tenyésztési eljárásokat ismertető füzetek, tanfolyami leckesorozatok, általánosabb jellegű kézikönyvek és szakkönyvek lefordításával fedezték), s csak a mezőgazdaság nagyüzemi átalakításának időszakában nyílt lehetőség arra, hogy a magyar szerkesztőség mellett működő kiadói tanács döntson az erdélyi gazdálkodás feltételeihez és szükségleteihez is igazodó eredeti szakkönyvek megjelentetését illetően. (Ennek köszönhetően volt olyan esztendő — 1956 —, amikor az eredeti munkák száma meghaladta a fordításokét.) Miként a műfaji megoszlásból egyértelműen kiderül, a szakkönyvkiadásra is rányomta bélyegét a pártállam egyneműsítő politikája. A 462 cím ugyanis ekképpen oszlik meg: az agrárpolitikai útmutatók száma 65, az idényszerű szaktanácsokat tartalmazó füzeteké 142, a háromhónapostól háromévesig terjedő növénytermesztési, állattenyésztési és mezőgépészeti tanfolyamok számára összeállított leckesorozatoké 62, a szakiskolások és mesterképzőt végzők számára írt tankönyveké 15, a szakműveltséget gyarapító kézikönyveké 37, a nagyüzemi és — részben — háztáji termesztési meg tenyésztési kérdéseket elemző-bemutató szakkönyveké pedig 151. A kézikönyvek és a szakkönyvek nyilvánvalóan jóval nagyobb ívszámot igényeltek, mint a brosúraszerű kiadványok, ezért

megtörténhet, hogy a magyar szerkesztőség tevékenységében az eredeti munkák — amelyek elsősorban az utóbbi két könyvtípust testesítik meg — jóval nagyobb és jelentősebb súlycsoportot képviselnek (1962 előtt!), mint amit számuk egyébként jelez (129).

Agrárműveltségünk kolozsvári műhelye fennállása alatt 65 szerzővel dolgozott, akiknek több mint a fele rendszeresen, illetve alkalmi felkérésre szakfordítást is vállalt. Nagy szükség volt erre, hiszen a — többnyire túlsúlyban levő — fordítások és az eredeti szakmunkák évenkénti megoszlásának aránya a következő hullámgörbe szerint alakult: 1953 = 14 : 6; 1954 = 56 : 7; 1955 = 40 : 18; 1957 = 30 : 21; 1958 = 30 : 9; 1959 = 30 : 11; 1960 = 18 : 8; 1961 = 24 : 11; 1962 = 9 : 5; 1963 = 2 : 3; 1964 = 5 : 2; 1965 = 7 : 1; 1966 = 14 : 0; 1967 = 13 : 0; 1968 = 2 : 0; 1969 = 4 : 1. A mennyiségi arányok rendjében kiemelkedő Szopos András (28), Szalay Olga (24), Nagy Miklós (16), Szabó József (13), Földváriné Dán Zsuzsa (12), Cseh Zoltán (10), Tóth Piroska (8), Keszy-Harmath Erzsébet (5) és Kós Balázs (4) fordítói tevékenysége.

Ami pedig a Veress István koordinálásával működő mintegy harminc tagú — főként a kolozsvári mezőgazdasági főiskola előadóiából álló — kiadói tanácsot illeti: nemcsak témajavaslatokkal, kéziratokkal és azok megvitatásával segítette elő az eredeti szakkönyvkiadás ügyét, de tagjai adott esetben szakcsoportonként is vállalkoztak egy-egy nélkülözhetetlen kézikönyv megírására. A kolozsvári szerkesztőség és a kiadói tanács együttműködésének első jelentős eredménye *Az agronómus kézikönyvé* nek a kidolgozása és megjelentetése (1954) volt, ami önmagában is beszédes bizonyítéka annak, hogy akkoriban a hazai magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyvkiadás milyen erőkre támaszkodhatott. Már maga a kötet szerkesztőbizottsága is hat tagból állt (Antal Dániel, Kovács Béla, König Miklós, Pap István, Szopos András és Veress István), a munkatársak száma pedig elérte a harmincat (Antal András, Balogh Gábor, Benke Sándor, Csapó M. József, Keller Erik, Kolosy Erzsébet, Kós Károly, Lazányi Endre, Módi Etelka, Moll Éva, Mózes Pál, Nyárády Antal, Onea Teodor, Opra Pál, Pálffy Ferenc, Papp Olga, Sándor Károly, Sebők M. Péter, Sipos György, Szövérdi Károly, Titz Lajos, Török Sándor), akik tömören és világosan megfogalmazott, könnyen áttekinthető összefoglalását adták a mezőgazdaságtudomány addigi eredményeinek.

A gyümölcsstermesztési munkaközösség (Antal Dániel, Keszy-Harmath Erzsébet, Mózes Pál, Palocsay Rudolf, Veress István) ugyancsak 1954-ben jelenteti meg *Az almástermesztés és a csonthéjasok termesztése és nemesítése* c., a maga korában úttörőnek számító munkát. Hasonló fontos vállalkozás volt a *Mezőgazdasági termények és termékek tárolása* (Antal Dániel, Beke Sándor, Erdélyi István, László Gábor, Sebők M. Péter, Török Sándor, Veress István tollából), amely két kiadást is megért (1955, 1961). A jelentős kézikönyvek és közhasznú szakmunkák sorát gyarapította a *Gyümölcsfák és bokrok metszése* (1955, Palocsay Rudolf, Veress István, Antal Dániel), a *Zöldségtermesztés* (1955, Veress István, Keszy-Harmath Erzsébet, Török Sándor). Az irodalombarátok előtt emlékiróként ismert Lám Bélának három mezőgazdasági könyvét jelenteti meg a kiadó (1956, 1957, 1961). Hézagpótló szerepet tölt be Nagy Miklós és Pap István *Takarmányozástan* a (1956) és *Bivalytenyésztés* e (1957), Pap István *Sertéshizlalás* a (1956), a máig haszonnal forgatott *Szőlőtermesztés* (1957, Csávossy György, Horváth Ödön, Mezei Sándor), Kós Károly *Mezőgazdasági építészeti* e (1957), *A méhlegelő és növényei* (1958, Nyárády Antal), Péterfi Ferenc *Mezőgazdasági rovarhatározó* ja (1958), Kászoni Zoltán *Haltenyésztés* e (1959), a zenetörténészként ismert, ám gépészmérnöként a mezőgazdasági főiskolán is előadó Lakatos István öntözési kézikönyve (1959), Pap István *Állattenyésztési tanácsadó* ja (1959), Veress István és Keszy-Harmath Erzsébet *Általános gyümölcsstermesztés* e (1959), Palocsay Rudolf virágnemesítési kísérleteinek szintézise (1960), Csávossy György, László Gyula és Mezei Sándor kiváló *Borászat* a (1963), valamint Kabán Ferenctől *A kukorica története* (1965).

Az említett szerzőkön kívül a szerkesztők alkalmanként még igénybe vették — főként 1962 előtt — Bérczi Endre, Bodor Kálmán, Botár Andor, Brugovitzky Edit, Budai Ferenc, Czier Antal, Csorba István, Csűrös István, Dombi Jenő, Egri Lajos, Erdélyi István, Finta Domokos, Frogó Lajos, Havadtői József, Hevesi Sándor, Jaszenovics László, Józsa Ödön, Kádár Zsombor, Kósa Barna, Madaras Klára, Major Pál, Nagy György, Nagy Zoltán, Nemes István, Ölleret József, Pap Géza, Péterfi István, Rajhona János, Szász István, Székely József, Szövérdi Ferenc és Tüzes Karácson szakírói közreműködését.

Amikor szűkmarkúvá válik a bőség istennője

A Mezőgazdasági és Erdészeti Könyvkiadó megszűnése után 1970-től a bő termés istennőjének nevét veszi fel a bukaresti székhellyel és kolozsvári fiókszerkesztőséggel is működő jogutód. Miként a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I. kötetében olvasható, tevékenységének első évtizedében a *Ceres Könyvkiadó* nak összesen 90 magyar nyelvű kiadványa volt, de ezek közül csak 22 készült eredeti kézirat alapján. A nyolcvanas évek első felében pedig (Szalay András 1985-ben történet nyújtásáig, amikor a kolozsvári kirendeltséget is felszámolták) mindössze 9. Ha a termés nem is volt bőséges, fontos kézikönyvek jelentek meg ez alatt a másfél évtized alatt (köztük néhány olyan kiadvány, amelyik a háztáji termelés hatékonyabbá tételét szolgálta). Ilyen volt például *A családi ház kertje* (Csorba István, Keszy-Harmath Erzsébet, Veress István, 1974; 1981), a *Szőlészeti és borászati kézikönyv* (Csávossy György, Kovács Adorján, Mezei Sándor, 1974), *A háziállatok takarmányozása* nak harmadik bővített és átdolgozott kiadása (Nagy Miklós és Pap István, 1974), *A gyümölcsstermesztő kézikönyve* (Botár Andor, Veress István, Wagner István, 1975), az *Állattenyésztés a nagyvilágban* (Nagy Miklós, 1978), a *Háziállatok egészségvédelme* (Nagy Miklós, Nagy Béla, Szabó Ferenc, 1981), a *Takarmánynövények termesztése* (Tamás Lajos, Kósa Barna, 1981). A kiadó kolozsvári szerkesztői, Szalay András és Schweiger Ágnes ugyanakkor a saját nagyszabású vállalkozásukat is tető alá hozzák, a kétnyelvű *Mezőgazdasági Szótár* t (1980), amely – miként Kelemen Béla a 25–25 ezer címszót felölelő mű előszavában megfogalmazza – „a román–magyar és magyar–román lexikográfiában hézgapótló munkának számít”.

A *Ceres Könyvkiadó* tevékenységét 1970 és 1973 között a Hargita, illetve Kovászna megyei Agronómusok Háza által megjelentetett kiadványok egészítik ki. Csíkszeredában hagyta el az újonnan épített nyomdát Kerekes Ferenc mezőgépeszteti kötete (1970), valamint Dimány Sándor *Kenyerünk: a burgonya* c. munkája (1972). A sepsiszentgyörgyi nyomdából kerül ki Féder Zoltán, Pakuts Sándor és Tompa Ernő kötete, az *Állattartástól az állattenyésztésig* (1971), valamint Pakuts Sándornak a nagyüzemi tejtermelés kérdéseit taglaló munkája (1973).

Tankönyvek, kézikönyvek magyarítása

Minthogy a fordítások általában túlsúlyban voltak az eredeti szakirodalomhoz viszonyítva, és szakíróinknak több mint a fele rendszeresen vállalta tankönyvek, szintézisek, kézikönyvek stb. magyarítását, érdemes áttekintenünk a szakfordítások szerzők szerinti megoszlását is (adataink az 1949–85-ös periódusra vonatkoznak): Nagy Miklós: 29, Szalay Olga: 29, Szopos András: 28, Szabó József: 13, Földváriné Dán Zsuzsa: 12, Tóth Piroska: 11, Cseh Zoltán: 10, Keszy-Harmath Erzsébet: 9, Antal András: 7, Kiss Éva: 7, Kósa Balázs: 4, Opra Pál: 4, Dobai György: 3, Páll Papp Olga: 3, Török Sándor: 3, Balog Gábor: 2, Balogh Mária: 2, Csapó József: 2, Kabán Ferenc: 2, Kolosy Erzsébet: 2, Szeghő Dénes: 2, Szövérdi Ferenc: 2, Bartha Éva: 1, Fülöp Géza: 1, Gondos Géza: 1, Kiss Melánia: 1, Korpás András: 1, Mihelfi Mirjam: 1, Nagy Ferenc: 1, Schweiger Ágnes: 1, Székely József: 1, Titz Lajos: 1.

A legcélszerűbb könyvtípus

A két világháború közötti időszakban főként az ismeretterjesztés és az oktatás célkitűzéseit szolgálta a szakkönyvkiadás. A mezőgazdaságtudományok anyanyelvű művelésére az oktatási hálózat főiskolai szintű kiépülésével, kísérleti állomások létesítésével, a szakkönyvkiadó magyar szerkesztőségének a megszervezésével válnak egy időre kedvezővé a feltételek. Már az ötvenes évek második felétől szembe-tűnő azonban, hogy bizonyos kettősség jellemzi nálunk az agrártudományok művelését, ami a későbbiek során ugyancsak felerősödik: szakíróink szinte kivétel nélkül románul írják tanulmányaikat, s csupán kiadói megrendelésre vállalkoznak szakterületük eredményeinek magyar nyelvű összefoglalására, szinté-

zisek és kézikönyvek elkészítésére. Ezek a többségükben termesztés- és tenyésztés-centrikus kiadványok a korszak agrárpolitikájának megfelelően elsősorban a mezőgazdaság nagyüzemi átalakítását voltak hivatottak szolgálni. Csak a nyolcvanas évek elejére kristályosodott ki az a nézet – amikor lényegében már beszűkültek a lehetőségek –, hogy a mi sajátos helyzetünkben az a könyvtípus a legcélszerűbb, amelyik egyaránt kiter mind a nagyüzemi termelés, mind pedig a háztáji gazdálkodás kérdéseire. Amit mindenekelőtt az indokolt, hogy a hatékony háztáji termelésben sem lehet mellőzni a legkorszerűbb, leginkább célravezető módszereket. „A törekvésünk az – fogalmazta meg 1980-ban Szalay András, a *Ceres Könyvkiadó* kolozsvári szerkesztője –, hogy kialakítsunk egy szemléletében egységes, korszerű tudományos szintet képviselő, nagyüzemi dolgozókhoz és háztáji termelőkhez egyaránt szóló, népszerű mezőgazdasági szakkönyvtípust.”¹¹

Az utóbbi évek termése

Az 1989 decemberi fordulatot követően az újból eredeti nevén megjelenő Falvak Népe válik a földjét visszakövetelő, gazdakörökbe szerveződő erdélyi magyar földművestársadalom öntudatosító és szaktanácsokat nyújtó fórumává. Az a gazdaszellem, amely a nyolcvanas évek második felében csupán az egyetlen háztáji oldal hasábjain volt észlelhető, immár a teljes lapszámban érvényesülhetett az 1990 januárjában (az időközben önállósult szerkesztőségben) főszerkesztővé választott Ferenc L. Imrének és munkatársainak (Bíró Albin, Boga Annamária, Cseke Péter, Ferenczes István, Makkay József, Muzsnay Árpád, Gy. Szabó Gyula) köszönhetően. Újraindul – Erdélyi Gazda címmel – a szakmelléklet is 1990 októberében, Makkay József szerkesztésében. Egyelőre a laptestből szorít ki magának két újságoldalnyi helyet, de munkatársai (Botár Andor, Bódis András, Csörtán Márton, Feyné Vincze Mária, Pap István, Páll Olga, Szász Árpád, Tamás Lajos, Veress István írnak a leggyakrabban) azt remélik, hogy idővel a nagy múltú gazdalap méltó utódjává nőheti ki magát.

Kisgazdák Lapja címmel 1990 tavaszától őszeig megjelent a Romániai Magyar Kisgazdapárt orgánuma (főszerkesztője: K. Bíró János, főszerkesztő-helyettes: Kozma Szilárd), amely a politikai-társadalmi önszerveződés irányítása mellett szaktanácsadással is elősegítette a gazdálkodók talpra állását. A Romániai Magyar Gazdasági Egyesület 1990-es *Gazdakalendáriuma* 1991 elején jelent meg A Hét kiadásában. Ugyancsak az RMGE a védnöke az 1991 augusztusától havonta napvilágot látó Kertbarátok Lapjának, amelyet Tóthfalusy V. Béla szerkeszt.

Az új helyzetben a mezőgazdasági szakkönyvkiadás ügye még gazdára és kiadóra vár. A Kriterion Kézikönyvek sorozatban 1989-ben megjelent Pap István-kötet (Háztáji állattartás) is mindössze Bagosi József *Kertbarátok könyve* követte 1990-ben.

IRODALOM

- Bartis Ferenc 1980: Bemutatjuk a Ceres Könyvkiadó Magyar szerkesztőségét. Új Élet 14.
 Beke György 1978: Mezőgazdasági szakírás: hagyomány, korszerűség, távlatok. A Hét 1.; Csombord.
 In: Nyomjelző rokonság. Bukarest 27–44. o.
 Beke György 1981: Szótárak szolgálata. A Hét 4.
 Beke György 1983: Mindig a szakma s az emberek mellett. (Beszélgetés a hetvenéves dr. Nagy Miklóssal.) A Hét 33.
 Benkő Samu 1966: Mezőgazdasági szakoktatásunk történetéből. Korunk 4.
 Benkő Samu 1971: A nagyszentmiklósi iskola és Tessedik Sámuel. In: Sorsformáló értelem. Bukarest 134–154. o.

¹¹ Bartis 1980.

Benkő Samu 1972: Murokország. Bukarest.

Czier Antal 1958: A romániai magyar nyelvű mezőgazdasági szakirodalom. *Korunk* 12.

Czier Antal 1961 Újabb szakkönyvekről. *Korunk* 6.

Csávossy György 1974: Szellemi szülőföld. In: *Utunk Évkönyv* 1974. Kolozsvár 151–163. o.

Cseke Péter 1985: Gazdálkodást segítő tudományos könyvkiadás. In: *Hazatérő szavak*. Bukarest 74–77. o.; *Rendhagyó életpálya az agrárműveltség szolgálatában*. I. m. 78–83. o.; *Kik olvassák a falusiak hetilapját?* I. m. 129–135. o.

Cseke Péter 1990: A csombordi csapat. (Beszélgetés Mezei Sándorral és Csávossy Györggyel.) *Korunk* 9.

Cseke Péter 1991: Könyv és kenyér. Kolozsvár. A műfaji megjelölést nélkülöző kötet voltaképpen 1985 és 1989 közötti riportokat, mélyinterjúkat, feljegyzéseket tartalmaz az agrárműveltség köréből. Külön fejezetek foglalkoznak a Falvak Dolgozó Népe szakismereteket nyújtó szerepével (Kikben él a gazdaszellem? 38–48. o.; Akiket nevükön szólított a föld. 61–83. o.), Veress István oktatói és szakírói munkásságával (Veress Istvánnal, őszi kertekben. 109–143. o.) a csombordi bor és a csombordi szellem megteremtőiről (Csombordi szőlőfűrt, piros mezőben. 144–188. o.), a méhészeti szakírók marosvásárhelyi műhelyével (Méhék világa, méhészeink társadalma. 177–188. o.), valamint Botár Andor (207–216. o.), Leiher Géza (49–55. o.), Székely József (200–207. o.) és mások szakírói pályájával.

Herédi Gusztáv 1972: Mit mutat az Útmutató? *Korunk* 4.

Károlyi Jolán 1972: Agrártörténeti bibliográfia (1945–1972). Művelődés 8.

Nagy Miklós 1945: Az 1945. évi agrárreform Erdélyben. Kolozsvár.

Nagy Miklós 1972: Intézményes kereteket kapott a hazai agrártörténeti kutatás. Művelődés 8.

Nagy Miklós 1974: Eke és toll. In: *Korunk Évkönyv* 1974. Kolozsvár. 151–163. o.

Nagy Miklós 1980: Barba lupului — kétnyári zörgőfű, zergéfű. (A Ceres Könyvkiadónál megjelent kétnyelvű mezőgazdasági szótárról.) *Utunk* 23.

Szabó Attila 1980: Lazányi Endre. Művelődés 12.

Szabó Attila 1981: Nyárády Antal. Művelődés 3.

Szabó Attila 1981: Nagy Miklós. Művelődés 4.

Szabó Attila 1981: Veress István. Művelődés 7.

Szabó Attila 1981: Pap István. Művelődés 12.

Szabó Attila 1982: Péterfi Ferenc. Művelődés 2.

Szabó Attila 1983: Tamás Lajos. Művelődés 1.

Venczel József 1942: Az erdélyi román földbirtokreform. Kolozsvár.

HANS-HEINRICH, MÜLLER-VOLKER KLEMM

IM DIENSTE DER CERES. STREIFLICHTER ZU LEBEN UND WERK BEDEUTENDER DEUTSCHER LANDWIRTE UND WISSENSCHAFTLER

Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin, 1988. 264 o., 85 fkp.

A „gazdasági csoda” kifejezést igen gyakran hallhatjuk politológusok és gazdaságtörténészek szájából, ezzel a jelzővel illetve Németország második világháború utáni fejlődését. A német történelem azonban már korábban, a XIX. század folyamán olyan mérvű gazdasági növekedéssel lepte meg a világot, amelyre szintén használhatjuk a fenti minősítő jelzőt. A XX. század második felétől eltérően ekkor elsősorban a belső gazdasági erőforrásokra és a német tudomány szellemi tőkájére építettek. Németország a századfordulóra — három évtizeddel egységgé válását követően — a világ második legerősebb gazdasági hatalma lett.

Az egykori NDK gazdaság- (agrár-) történetírásának két kiváló személyisége 31 tudós, feltaláló, gyakorlati szakember pályájával ismerteti meg az olvasókat, akiknek döntő többsége tehetségével a XIX. század folyamán állt Ceresnek, a földművelés és a termékenység ókori istennőjének szolgálatába. A kötetben szereplő és tevékenységüket a XVIII. században kifejtő szaktekintélyek életműve is bizonyíték arra, hogy a német agrártudomány és mezőgazdaság XIX. és XX. századi kimagasló teljesítményének megalapozására már az előző évszázadokban sor került. Tevékenységükkel nemcsak a német gazdaság és tudomány fejlődését segítették elő, hiszen munkásságuk hatása messze, az ország határain túlra is kisugárzott, és így az egyetemes tudomány részévé vált.

A szerzőpáros megállapítása szerint Nyugat-Európában a XVIII. századi demográfiai robbanás következtében egyre égetőbb szükséggé lépett elő az élelemtermelés mennyiségének növelése és minőségének javítása. A század közepén a francia felvilágosodás legkiválóbb képviselői, az angol pozitív példákra hivatkozva, divattá tették, s az érdeklődés középpontjába állították a mezőgazdaságot és a termelő embert. Ennek számos látványos megnyilvánulása közül gondoljunk csak II. Frigyes és II. József szimbolikus jelentőségű „mezőgazdasági tevékenységére” (szántás). Az „új mezőgazdaság” hazájában, Angliában gyakorlattá vált, hogy a nem mezőgazdaságból élő tehetős polgárok is egy kis birtokot vásárolva azon „gazdálkodgattak”, kísérletezgettek. A tudományos mezőgazdaság megteremtésében kétségtelenül vezető szerepet játszott francia tudósok: Diderot, Patullo, Thierrot, Sausurre és mások hatására egyre több ország kutatói a tudomány felé fordulva próbáltak magyarázatot találni a termelésben végbemenő folyamatok mikéntjére (a talaj szerkezete, a növények táplálkozása és növekedése stb.). Az új szemléleten nyugvó mezőgazdaság nélkülözhetetlen elemévé vált a kísérletezés.

Németországban a francia, továbbá az angol elméleti és gyakorlati ismeretekre alapozva, azokat továbbfejlesztve Leopoldt, Reichart, Kleefeld és mindenekelőtt Eckhart („Experimentalökonom”) a XVIII. század végén lerakták a német agrártudomány alapjait, amit a XIX. század elején Thaer formált önálló és egységes diszciplínává.

A kötetben kiválasztott, életművüket Ceresnek ajánlott szakemberek döntő többsége a XIX. században és a XX. század első felében volt alkotóereje teljében (csak néhány nevet említsünk meg közülük: Koppe, Liebig, Schultz-Lupitz, Wolff, Sack, Eyth, Frölich, Hoesch stb.). Feltűnő, hogy a szerzők a XX. század második felében is aktív tudósok közül mindössze három pályáját tartották említésre méltónak

(Appel, Mitscherlich, Roemer) és ezek mindegyike a háború után létrejött NDK-ban folytatta munkáját. A válogatás ez utóbbi esetben alighanem tendenciózus. A szerzők az NDK történetírásában meglevő hallgatólagos (?) vagy írásba is foglalt megállapodásnak tettek eleget. Jelen esetben is érvényesült a számkra elfogadhatatlan logika: az NDK történetírása a német történelem második világháború előtti éveiből csak az általa progresszívnek tartott személyiségeket vállalja, az állam megszületése után pedig csak „saját történelmét” ismeri el annak. Ez a szemlélet az egyes alkotások szakmai értékét csökkenti, tudományos objektivitásukat megkérdőjelezi.

A fentiekben leírtak bizonyítására érdemes kézbe venni a G. Frantz és H. Haushofer tollából 1970-ben született „Grosse Landwirte” című kötetet, amely a német agrártudomány és mezőgazdaság 33 kiemelkedő alakjának állít emléket. Nem minden tanulság nélküli az összevetés.

Minden kritikai észrevétel ellenére példamutatónak és követésre méltónak tartom az ilyen és hasonló jellegű tudományos-népszerűsítő kötetek megjelenését. Hiszen az agrártudomány területén munkálkodó kiváló szakemberek teljesítménye ugyanúgy hozzátartozik egy adott ország szellemi örökségéhez, mint akár a képzőművészeké, íróké és költőké.

A könyv érdeklődésre számíthat gazdaság- és tudománytörténészek, valamint az agrártudomány története iránt érdeklődők körében. Külön figyelmébe ajánlom a természettudományokban kevésbé járatos történészeknek.

Fehér György

RÁCZ ISTVÁN

VÁROSLAKÓ NEMESEK AZ ALFÖLDÖN 1541–1848 KÖZÖTT

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 274 o., 4 mell.

A magyar rendi társadalom fennállásáig, 1848-ig a XVI. század eleje óta a törvényhozásban, a két (egyházi és főúri) rend mellett harmadik rendként, a köznemesség fokozódó politikai súlyra tett szert. A negyedik kiváltsággolt rend, a királyi városok polgársága sem jogi, sem társadalmi tekintetben nem versenyezhetett az előbbi hárommal. Főleg azóta, mióta a köznemesség területi igazgatási és igazságszolgáltatási szervezete, a vármegye, mind az országgyűléseken, mind az adókivetésben és a gazdasági élet bizonyos területein (pl. limitáció, árszabás) érvényesíteni próbálta — néha sikeresen is — rendi érdekeit.

A nemesség és a városlakók közötti érdekellentét a magyar középkor második felétől kezdve már a jogalkotás területén is megnyilvánult. Zsigmond és Mátyás által a városok részére kibocsátott kiváltság levelek jelzik ezt — leglátványosabb megnyilvánulása a jobbágyság városokba költözési szabadságának biztosítása.

A középkori jogi felfogás szerint a különböző rendi jogállapotú személyek csak a saját bíróságuk előtt foghatók perbe. Amíg ez az elv érvényesült, a nemeseknek a városokba való tömegesebb beköltözése óhatatlanul, sokszor látványos összeütközések okozója lett. A három rend túlsúlyát mutatják azok az országgyűlési végzések, amelyek a városlakó nemeseknek a városi magisztrátusok joghatósága alóli mentességét biztosították és egy másik, ugyancsak rendi kiváltságokkal felruházott közösségen belül az autonóm, önálló testületté való szerveződését tették lehetővé.

A nemesség és városi polgárság közti vitákat a magyar társadalomtörténeti kutatás, már a múlt század közepe óta tárgyalta, a különböző várostörténeti monográfiák bőven foglalkoztak velük. De még eddig csupán a rendi kiváltságokkal felruházott harmadik és negyedik rend egymással folytatott küzdelmeként. Arra eddig senki sem fordított figyelmet, hogy az érdeköszeütközésnek változatos formái és intézményei

a királyi városokénál jóval szélesebb körben, a jóval nagyobb számú, királyi privilégiumokkal nem bíró mezővárosokban is létrejöttek.

A nemesek ugyanis nemcsak a királyi Magyarország területén maradt királyi városokban, hanem a hódoltsági területen, valamint az erdélyi fejedelem uralma alá került mezővárosokban is tömegesen éltek. A XVIII. század eleje óta e helyeken is sorra láthatóvá váltak az ellentétek jelei, habár ezek szabályozása a mezővárosok jogállása miatt sem kerülhetett a rendi országgyűlések elé, s így közjogi szabályozást sohasem nyertek.

Rácz Istvánnak, módszertanilag is új utakat nyitó kutatása részleteiben is igazolja kiinduló tételét, hogy az alföldi mezővárosok társadalmában sok helyen vezető szerepet vívó családok ősei több esetben már a XVI. század közepe táján feladták a birtokaikon való lakást, és mezővárosi lakosok lettek. (30–34. o.)

Az általa vizsgált mezővárosok legtöbbje a török uralom alá eső területen volt. A hódoltság területén a nemesi jogállás a török hatalom előtt nem jelentett kiváltságot, a rája, akár nemes, akár jobbágy, egyaránt alávetett adózó volt a török számára. A hódoltsági területek volt nemesei legfeljebb a királyi területen élhettek a rendi jogállás biztosította előnyökkel (pl. harmincad mentesség), még akkor is, ha az ott maradt néhányan mezővárosba költöztek be (pl. a birodalommal kereskedelmet folytatott nemes tőzsérek. 36. o.).

Ahogy a török hatóságok nem tettek különbséget nemes és nemtelen adózó között, a több-kevesebb autonómiával rendelkező mezővárosi közösség sem volt hajlandó a nemesi lakótárs rendi kiváltságát elismerni. Azt tudjuk — bár erre csak szórányos adataink vannak —, hogy voltak ellentétek a hódoltsági terület mezővárosaiban is, de ezek nem a rendi jogállásból, hanem a patricius–plebejus szembenállásból fakadtak — a nagyobb teherviselésre hivatkozva a jómódú rétegek nagyobb részre tartottak igényt a mezővárosi közösség haszonvételeiből, esetleg a városok vezetésében s az ezzel járó előnyökben nagyobb mértékben részesedtek.

Az ellentétek a XVIII. század első felétől változatos formákban, de szinte törvényszerűen azonos mértékben kezdtek jelentkezni.

Ez több okra vezethető vissza. A XVI–XVII. századi mezővárosok társadalmában a vezetésre való igény nem a nemesi jogállásra alapozódott, hanem a közterhek viselésének nagyobb mértéke volt a jogalap hozzá. Elsőnek talán a kiváltságolt hajdúvárosokban fogalmazódott meg — még elég bizonytalanul a jogi kiváltság alapján —, a mezővárosi lakók osztályozásának igénye. Az 1702-ben végrehajtott összeírás-ban határozott különbséget tettek a *törzsökösök* és *jövevények* között. Az előbbihez azokat a családokat számították, akik ősei — ezek korántsem mind nemesek — a letelepítés idején is hajduk, azaz fegyveres szolgálatot teljesítők voltak.

A XVIII. század első felében a nemesség jelenlétét a mezővárosokban már számszerűen is igazolni tudja a szerző (80–90. o.). A XIX. század elején az országos 5,1%-os átlaggal szemben a mezővárosok lakóinak 6,2%-a volt nemes (99. o.). De társadalmi és gazdasági súlyuk már az előző században is jóval felülmúlta a többséget jelentő nem nemesi lakóké.

Az érdekellentét a két réteg között helyileg nagyon változatos okokra vezethető vissza, intézményes rendezésük még változatosabb formában valósult meg. A rendi korszak fennállásáig legtöbb helyen nem is jutott nyugvóra.

A két világháború között a történetírásunkban elég széles körben (Mályusz E., Majlát Jolán, Márkus István) felmerült az a nézet, hogy a nemeseknek a mezővárosi társadalomban megfigyelhető vezető szerepe egyes helyeken (Nyíregyháza, a „három város”) serkentette a földesúri hatalom alóli szabadulásra irányuló mozgalmat, és szerződéses állapot stabilizálásának egyik mozgató rugója volt.

Rácz István kötete gazdag adathalmazsal cáfolja — bár közvetlenül nem foglalkozik vele — e nézetet. A XVIII. század eleje óta az alföldi mezővárosokban lakó nemesség inkább a jogi és testületi elkülönülésre, s ezen az alapon a nem nemes sorsátáikkal szemben a közös haszonvételekben való nagyobb részesülésre törekedett, mintsem a földesúri függőség alól való közös szabadulásra.

A szerző foglalkozik nagyrészt Zoltai Lajos és Herpay Gábor tanulmányaira támaszkodva —, a nemességnek Debrecen igazgatási, gazdasági és társadalmi életében vitt szerepével.

Az általa adott kép csak vázlatos lehet, mert a tanulmány által tárgyalt korszakban, a XVIII–XIX. században Debrecen már nem mezőváros, a negyedik rend tagja szabad királyi városként. Viszont éppen a XVI–XVII. századra vonatkozóan a megmaradt forrásanyag éppen nem tükrözi azt az idillikus együttélést, amelyet a korábbi, itt hivatkozott kutatók elének tárnak. Azt is meg kell állapítanunk, hogy az 1984-ben megjelent várostörténeti monográfia e fejezetének szerzője után sem lett a kép világosabb, sőt inkább áttekinthetlenebbé vált. A részletesebb kifejtés külön tanulmány tárgya lenne, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a levéltár épségben megmaradt forrásanyaga, a különleges helyzetű mezőváros (földesurai uralkodók, majd a XVI. század óta erdélyi fejedelmi fiskalitás) már a XVI. század végére sikeresen vette fel a küzdelmet a testületi s autonóm, a magisztratus joghatósága alól magát kivonni akaró nemesi betelepülőkkel.

Ez a küzdelem azzal végződött, hogy a következő században — mikor a királyi városokban országos törvények szavatolták a nemesi előjogokat — ez már Debrecenben még kérdésként sem merült fel.

E hiánytól eltekintve Rácz István érdeme, hogy széles körű, elsődleges, eddig a társadalomtörténeti kutatásban kevés figyelemre méltított területen és alig használt források segítségével úttörő és sikeres vállalkozásba kezdett.

A kötetet harminchat, 1621–1830. között keletkezett eredeti irat (összeírás, jobbágy elbocsátó levél, armális, nemesség igazolás, végrendelet, hagyatéki leltár, verses önéletrajz, térkép, háztervrajz) egészíti ki. A kornak használatos mértékegységek közlése is nagy segítség az olvasónak.

Balogh István

PARASZTSÁG ÉS MAGYARSÁG.

Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Szerkesztette: Rácz István.

KLTE Történelmi- és Klasszika-filológiai Intézet, Debrecen, 1989.

A kötet a magyar történetírás egyik nagy egyéniségének, Szabó István születésének 90. évfordulója alkalmából rendezett konferencia előadásait tartalmazza. A konferencia szervezője és egyben a könyv szerkesztője, Rácz István bevezető soraiban Szabó István történetírói munkásságának maradandóságát hangsúlyozza, amely maradandóságot különösen az agrár- és társadalomtörténeti művei testesítik meg. A kiadványt szerkesztője adósságtörlesztésnek is tekinti. Szabó István történetírói munkásságával — súlyához képest — az utókor mostohan bánt. Életművének teljes historiográfiai elemzése máig sem történt meg.

A rendkívül gazdag történetírói tevékenysége mellett Szabó István iskolateremtő professzor is volt a debreceni egyetemen, aki számos fiatal történészt indított el pályáján. Jelen kötetben a szakmában elismert, kiváló tanítványai tisztelegnek mesterük emlékének egy-egy tanulmánnyal.

A tanulmányokat a szerkesztő három fejezetbe rendezte, amely egyenként és együttesen is tükrözik a Szabó István-i indítást, a történeti valósághoz való szigorú ragaszkodást és az interdiszciplinaritást.

Gyimesi Sándor egy hajdúsági falu (Hajdúszovát) XVIII–XIX. századi termeléstörténetén keresztül az egész magyar mezőgazdaság egyik kulcsproblémájára keresi a választ: a tőkés átalakulás korától hogyan képes a termelés a tartós növekedésre és felhalmozásra? Hajdúszovát és a tiszántúli mezővárosok termelési adataiból arra a következtetésre jut a szerző, hogy tényleges növekedés az 1790-es évektől

indult be, amely elsődlegesen a földbővítésen alapult. A területbővítés lehetőségei az 1840-es évekre beszűkültek, így a növekedés is lelassult.

Oláh József („Határrendezés a Sárreuten”) a modern gazdálkodás egyik fontos feltételrendszerét képező birtokrendezéssel, legelő-elkülönítéssel és tagosítással foglalkozik. Az említett folyamatok a Sárreuten viszonylag lassan zajlottak le. A tagosítás az első világháború koráig csak részlegesen ment végbe.

Simonffy Emil a Mária Terézia-féle úrbérrendezés lebonyolítását tárja fel a Zala-megyei alsórendvái-lenti Esterházi uradalomban. A XVIII. század közepén a jobbágyi szolgáltatások általában emelkedtek, de alatta maradtak az úrbérrendezés során létrejött terheknek. Csupán a robot csökkent valamelyest, de egyéb szolgáltatások ezt ellensúlyozták. Az uradalom 80 helységéből 42-ben ismert a jobbágytelkek számának alakulása 1848-ig. A telki földállomány csökkent, viszont a paraszti kézen lévő föld — a sok maradványföld miatt — mennyisége nem.

Orosz István — „Hagyományos és modern elemek a magyarországi szőlőtermelésben a XIX. század első felében” — a magyar mezőgazdaság egyik legintenzívebb ágazatának első megújulási kísérleteiről ír. A XIX. század első felében kezdődött az alföldi szőlővidékek kialakulása, valamint a dombvidékeken a telepítések síkság felé való terjedése. Ekkor tette meg az első lépéseket a művelési technika is a megújulás felé: sorba ültetés, hosszú csapos metszés, szálvesszőzés, fajtaváltás stb. A szőlőtermelésben és a borkészítésben a gyökeres átalakulást elsősorban az elmaradott társadalmi rendszer akadályozta leginkább.

Borossy András a XIII–XIV. századi prédiális és partikuláris nemességről készített tanulmányt. Az országos nemességtől jogilag eltérő ezen rétegek a magyar királyság peremvidékein (Horvát-Szlavónia, Túróc, Liptó-vidéke és a Szepesség) alakultak ki. A szepesi hadokozó nemeskivételével többnyire mindegyik réteg felbomlott a középkor folyamán. A XIII–XIV. században azonban fontos kiegészítő szerepet játszottak a királyi udvari katonaságban és a főúri magánhaderőkben.

A második fejezet — „Népesség és nemzeti függetlenség” — tanulmányai demográfiai, etnikai, valamint politikai problémákkal foglalkoznak. Kovács Zoltán az egyházi anyakönyvek forrásértékéről ad áttekintést, amely a magyar történetírásban kissé mostohán kezelt demográfia-történet szempontjából jelentős. A szerző helyesen állapítja meg, hogy Európában Magyarország az a legkeletibb terület, ahol még lehet anyakönyveken nyugvó demográfia-történeti feltárást végezni.

Für Lajos napjainkban ismét időszerű magyarságtudomány és magyarságtudomány két világháború közötti születési intézményeit ismerteti. A néppel, nemzettel, kisebbségekkel kapcsolatos komplex társadalomtudományi kutatások intézményesítése Magyarországon később következett be, mint Németországban, Ausztriában vagy Lengyelországban. Az 1920-as évek második felétől az Államtudományi Intézet lett az egyik központja a magyarságtudatnak, s egyben az 1941-ben megalakuló Teleki Intézet alapja is, több más intézettel és kutatócsoporttal együtt. A tanintézetek a világháború után jelentős mértékben hozzájárultak a társadalomtudományi kutatások fellendítéséhez. A kialakult tudományos műhelyek napjainkig helytálló módszereket dolgoztak ki az interdiszciplinaritásra.

Rácz István „Magyarország a kereszténység védőbástyája” című tanulmányában a török hódítás elleni küzdelmek jelentőségének európai megítéléséről ír. A védőbástya eszménye eredetileg lengyel volt, de a XV. század közepétől az európai közvélemény elsősorban Magyarországra ruházta, s a török kiűzése az országban is gyakran vallott gondolat volt. Magyarország iránt az érdeklődés Nyugaton a török hódítás korától erősödött fel. A német és az itáliai közvélemény a védőbástya szerepét szánta a magyarságnak, Franciaország pedig a nagyhatalmi viszonyok egy módosító elemeként tekintett rá.

A szerző a történeti valóság sokoldalúságát követve a védőbástya szerepét a török szempontjából is felveti. A XVI. században a kereszténység védőbástyájának a török tükkörképe is megszületett: a magyar végvidékeket az Oszmán nagyhatalom az „iszlám erős védőbástyájává” avatta.

Varga János a Függetlenségi Nyilatkozat eddig kevésbé ismert körülményeivel ismerteti meg az olvasót. A függetlenségi gondolat 1849 tavaszára született meg a magyar liberális politikusok egy részében. Kossuthban az olasz alkotmány hatására március végén érlelődött meg a teljes szakítás politikája, vagyis még a remélt katonai győzelmek előtt. A függetlenség kinyilatkoztatását politikai vezetőrétegünk

sosem támogatta egyértelműen, sőt jelentős csoportok elleneztek. A debreceni nemzetgyűlés április 14-i nyílt ülése ugyan néhány képviselő kivételével elfogadta a Nyilatkozatot, az összes képviselőnek azonban csak a kisebbik fele volt jelen.

A tanulmány eloszlatja azt a szakmai tévhitet, mely szerint a Függetlenségi Nyilatkozat indította Bécsbe a cári intervenció igénybevételére. Bécsbe csak április utolsó napján érkezett meg a hír, viszont a cári segítség igénybevételéről az osztrák vereségek hatására már április 22-én döntés született.

A „Történetírás és társadalomtudományok” című fejezet első tanulmánya — Gazdag István tollából — Szabó István levéltártudományi munkásságát méltatja. Megállapítja, hogy a neves történetíró levéltártani tanulmányaival is maradandót alkotott. Az 1941-es „Levéltári útmutató” az első rendszerezett foglalatja volt a levéltartannak.

Balogh István Szabó István munkásságának néprajztudományi jelentőségét hangsúlyozza. Erdei Ferenc mellett Szabó István járult hozzá leginkább a néprajztudomány kutatási módszerének megújításához. Korábban a néprajz a paraszti életformát időtlennek tekintette. Szabó István műveiből derült ki, hogy a paraszti társadalom történetiségében változó, s nem egységes képződmény.

Kálmán Béla „Helynév és személynév” című írásával tiszteleg a történetíró emlékének, aki a társadalomtörténetben a hely- és személynév kutatásnak is nagy jelentőséget tulajdonított.

A kötetet Módy Györgynek, a Debrecen környéki Árpád-kori egyházas települések régészeti fel-tárásairól írt tanulmánya zárja. Az 1975–85 között folytatott ásatások új eredményeket hoztak a város határán belül fekvő Árpád-kori egyházas települések korát illetően: a 21 településből 14 esetében fél, illetve háromnegyed évszázaddal korábbi építési időt kell számítani.

Figyelemre méltó a települések későbbi sorsára vonatkozó megállapítása is a tanulmányban. A 21 településből 10 már a török hódoltság előtti évszázadban elpusztult.

Az ismertetett tanulmányok alapján bátran állítható, hogy a „Paraszttság és magyarság” kötet több területen új kutatási eredményekkel gazdagítja a magyar történettudományt.

Papp Imre

RÁCZ ISTVÁN

A DEBRECENI CIVISVAGYON

Agrártörténeti Tanulmányok 14. Szerk.: *Hoffmann Tamás* —

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 403 o.

Amit eddig tanultunk, abból nem sok élte túl az idők múlását. Egy gondolat azonban halhatatlannak tűnik: aki a birtokviszonyokat kutatja, a történelem alapvető kérdésével foglalkozik. Rácz István meghatározásában: „A vagyon minden korszakban a társadalom egyik lényeges meghatározó tényezője” (9. o.). És ez a munka témája.

A szerző bemutatja a civis fogalmát, a polgárjog megszerzésének feltételeit és lehetőségeit, a polgárok statisztikai jellemzőit. A vagyon részei közé sorolja a földingatlanokat, a beneficiumokat, az épületeket, az eszköztárat és a pénzbeli vagyontápláló forrásokat. Külön figyelmet szentel a civisvagyon öröklésének és forgalmazásának, valamint e vagyon egységének és többféléségének.

Az első adatok a debreceni polgárokról, akikről nyíltan ki is mutatható, hogy a rendi értelemben vett polgárjoggal éltek, a XVI. század közepétől ismeretesek, amikor a várost még oppidumként tartották számon. A polgári elem a török hódítás korában sem tűnt el a városból, mert a hódító hatalom — igen bölcsen — a társadalmi szerkezeten nem változtatott. Sőt, sok jel mutat arra, hogy Debrecen auto-

nómiája a 150 éves török uralom alatt teljesedett ki igazán. És ebben az öngazgatásban a polgároknak fontos szerep jutott.

Nem sokat változtatott a debreceni polgár jogállásán az 1693. évi városi új kiváltságlevél sem. A privilegium a város „hű polgárainak és lakóinak” azokat az előjogait és mentességet sorolta fel, amelyekkel már előzőleg is éltek (kilenced-, harmincad- és vámentesség, pallosjog, húsmérés és vámszedés joga). Mindezekhez még hozzáfűzte, hogy a királyi városok közé való beiktatással, a többi civitashoz hasonlóan, „élvezhessenek minden más jogokat, mentességeket, szabadalmakat és szabadalmi előjogokat, törvényeket és szokásokat”.

A rendi igényű polgárjog történetének záró időhatárát az 1848. évi törvények vonták meg. Amíg a polgárjog kialakulása az ország valamennyi városában eltérő időpontokban ment végbe, megszüntetésére mindenütt 1848-ban került sor. A rendi kiváltságokat, beleértve a polgári előjogokat és mentességeket, a jogegyenlőség eszméje számolta fel. A rendi világ felszámolásával azonban a civis név nem kopott ki a debreceni szóhasználatból, sőt közkeletűvé még csak ezután vált.

A debreceni polgár vagyonának alapja és központja, a falusi jobbágy gazdaságához hasonlóan, a földingatlan, ezen belül a háztelek volt. Itt építette fel állandó tartózkodási helyeül a lakóházat, és gazdasági üzemközpontját is. Ez egyszerre töltötte be a lakóhely és a termelésirányítás funkcióját. Debrecenben a paraszttelkek szervezete ismeretlen volt, a telek fogalmán kizárólag a belső telket értették. A háztelek viszont utcarendszerbe tagolódtak és együttesen alkották a városterületet.

Debrecen „roppant térségű határának” (61. o.) jelentős részét saját tulajdonában tartotta, másik részét viszont a polgárok kezére adta. A határterület birtoklási aránya a város és a polgárok között még a XIX. század elején is szinte teljesen egyenlő mértékben oszlott meg. A belső telekhez a határbeli művelési ágak közül a legszorosabb szálakkal a szántóföldek fűződtek. A polgári vagyonnak a szántóföld törzsozók részét képezte.

Debrecenben a polgárok a szántóföld használatának három típusát ismerték: a ház utáni, a béres és a kisnyilas vagy tengeri földet. Terjedelménél és jogi meghatározóinál fogva igazán nagy súlya az első kettőnek volt, a harmadiknak csak némi kiegészítő szerep jutott. Polgárjog alapján csak a béres föld illette meg a civiseket, a ház utáni és a tengeri földekből a polgárjogon kívül állók is részesülhettek. Megjegyzendő azonban, hogy a polgárok mindhárom típusra jogot formálhattak.

A ház utáni földeket a XVIII. század utolsó negyedéig a polgárok *periodikus újraosztással, nyilas osztással* kapták meg és használták, ezért forgó földeknek is nevezték őket. A földosztó deputátusok számára 1744. évben adott utasítás a forgó földet azonosította a ház utánival. Az újraosztás előbb évenként, aztán háromévenként, majd később hétévenként történt. Ennek során a lakosok mindig máshol kapták meg az ingyen földjüket. Így a belső teleknek egy sajátos határbeli appertinenciája alakult ki, mert sem a területi nagysága, sem a helye nem állandósult. Ám ez nem változtatott azon a tényen, hogy elválaszthatatlan tartozéka lett a belső teleknek vagy háznak. A polgár a kettőt csakis együtt birtokolhatta, és az utódok is így örökölték.

A ház utáni földek periodikus újraosztását, amit talán *városi földközösségnek* nevezhetnénk, azzal indokolták, hogy a gazdák száma a halálozásokkal fogyott, anyagi erejük változott és az újraosztásoknál ki lehetett egyenlíteni az ebből fakadó egyenlenségeket, mert nem öröklődött automatikusan. Arra is hivatkoztak, hogy megakadályozta a föld hosszabb időre történő elzárását. Hátránya volt viszont, hogy minden osztás sok időt és költséget igényelt, újabb és újabb visszaélésekre adott alkalmat; egyesekeket jogtalan előnyhöz juttatott, míg mások kimaradtak az osztásból. Az is hátrány volt, hogy az osztási periódus végét jelentő hetedik esztendőhöz közeledve, némelyek műveletlenül hagyták a földjeiket.

Ezért az 1770-es évektől kezdve a ház utáni földeket örökössé tették, nagyságát a fundus után szabták meg. Ez viszont azt eredményezte, hogy Debrecen minden polgára földtulajdonos lett, ami az új tulajdonost is megillette, sőt ha a belső telket megosztották, arányos rész járt. A ház utáni föld rendszere elvileg 1848-ban, a gyakorlatban 1876-ban szűnt meg. A taksásoknak sem 1848-ban, sem utána nem osztottak földet, az elkülönített forgalmazásra 1876-ban született érvényes határozat. Az a ház utáni föld azonban,

amelynek az alapjait 1774-ben vetették meg, az egyes családok kezén véglegesen megmaradt, de már kötöttségektől mentesen.

A vagyonépítés legmagasabb formájának az ingatlanok gyarapítását tartották. E mellett azonban valóságilag, társadalmilag és jogilag egyaránt elismert és törvényes szentesítést nyert a kamatozó tőke is. A pénzkölcsönzést valójában a vagyonépítés fontos láncszemének tekintették, aminek hasznát nem lehetett eldorbézolni, vagy a tőkét oktanul bontogatni. A hitelezőket a pénztőke kihelyezésére ösztönözte, hogy biztosan tudták, évente mennyi jövedelemhez fognak jutni, mert — a mezőgazdasági termelés ingadozásaitól eltérően — az adósok a szerződésben előre kikötött kamatot fizettek.

A városi hitelügyletek feldolgozása — a szerző szerint — Buda és Debrecen vonatkozásában van feldolgozva. Talán megjegyzendő, hogy ez megtörtént Székesfehérvár esetében is (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6. 1972.).

Igen helyesen mutat rá a szerző (311. o.), hogy a történeti segédtudományok, köztük a metrológia művelése Magyarországon sokáig háttérbe szorult, és emiatt a pénztörténeti kérdésekben továbbra is rendkívül nagy a tájékozatlanság. A vagyonleltárak jól mutatják, hogy a XVIII–XIX. században a pénzfajták milyen sokasága volt forgalomban, amik között igen nehéz tájékozódni.

Egy rövid ismertetés keretében csak a fenti néhány gondolatot lehetett kiragadni. Ezek is mutatják, hogy Rácz István hallatlanul érdekes eredményekre jutott. A városi ház utáni földek újraosztását megtaláltam és feldolgoztam Székesfehérvár története keretében. Ezért szolgál különös örömömre, hogy Rácz István ugyanezt találta meg Debrecenben. (Talán még Kolozsvárott látszanak némi nyomai a XVIII. században.) Úgy gondolom, ezen a nyomon tovább haladva, a magyar várostörténet új aspektusaihoz jutunk.

Kállay István

ENGLISH SUMMARIES

ISTVÁN HARCSA

POSSIBILITIES OF ACHIEVING BOURGEOIS STATUS IN SMALL-SCALE FARMING

The period following the changing of the system foreshadowed a radical change in the agrarian sphere. However, the processes at the transformation were much slower than expected. The survey, extending over all agricultural small producers, which is the basis of the study sought to identify the possibilities of embourgeoisement among the agrarian population.

The facts make it possible to conclude that, by the early 1990s, a stratum of several tens of thousands, had come into being among the agricultural small producers whose members participate in the agricultural production as undertakers. However, from the point of view of achieving the bourgeois status the situation of this stratum is rather fragile, since the bulk of their relatively favourable production results was obtained primarily by their co-operation with the big agricultural farms. Consequently, the possibilities of this stratum are basically determined by future changes in the situation of the big farms.

From the point of view of its social composition the stratum of agricultural undertakers is rather heterogeneous and consequently, for the moment it is still rather difficult to foretell the extent to which this stratum will stabilize itself depending on future processes.

SÁNDOR OROSZI

AFFORESTATION AND TREE PLANTING IN THE NAGYKUNSAÁG (GREAT CUMANIA) DISTRICT FROM THE 18TH CENTURY UNTIL 1945

The extension of forests on the area of more than 100 000 ha of Great Cumania around the turn of 18th–19th centuries is estimated at 290 ha, mostly on the basis of evaluating cartographical data. Realization of the afforestations fitted in with the specific socioeconomic conditions of the Jászkunsaág (Jazygian-Cumanian) region. Division of the forests in common use accelerated in the 19th century. Renewal of the divided then exploited forests was rendered difficult by essential changes in cropland conditions taking place following the regularization of riverways and drainages. Trials were made to plant acacia instead of the native tree species into the soils drying up and having an altered water household.

After the World War I the wholesome effect produced by forests on agricultural production, together with timber production, became one of the goals aimed at by the Act No. XIX. of 1923 on the afforestation of the Great Plain. At the settlements of Great Cumania it were mostly the farmers' unions and municipal organs that registered for afforestation which was carried out on voluntary basis almost until 1944–45, the statutory afforestation plans having been prepared as late as in 1936–41 in the region under survey.

The paper gives a detailed analysis on the evolution of afforestation at different parts of the region. Within ten years after 1935 the Great Cumanian forest area approximated 300 ha. However, the area of plantations for agricultural purposes, that of clumps, windbreak strips and tree rows surpassed the area of forests.

GÁBOR TOLNAI

SOME FEATURES OF THE EXECUTION OF NAGYATÁDI'S AGRARIAN REFORM ON THE BASIS OF EXAMPLES FROM JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK COUNTY

The study gives a broad outline of the agrarian question development between the bourgeois revolution and the 1st world war. It also shows a new type of source having been unknown in processing these problems.

Discussion of the execution of Nagyatádi's agrarian reform begins with special cases of distribution of building plots, where the uncorrect data of the 1935 agricultural statistics are also referred to. Practice of the judgement of right for land and building plot, regulation and procedure of ownership transfer in some places are discussed. The study detailedly speaks of the settlements, in which five new communities were formed in the county, and then shows the circumstances of the formation of Kengyel and Tiszatenyő. It also deals with private agreements, rent-usury, and the redemption fee of land distributed for building plot purposes.

Description of development of the small leases begins with the measures of distribution taken in the redemptus and large estate areas, and then lessee-companies are shown.

Allotment of land, distributed with eternal proprietary rights, is described in the redemptus communities first, where the action of property acquisition of the three jász-villages is mentioned for the sake of interest. Development of the annuity-plots, and activity of the control judge at Kisújszállás are discussed. On the basis of examples taken from the large estate area, the action of tractor purchasing is dealt with. Finally, the cases of exercising the right of pre-emption, difficulties in distribution of the "vitéz" estates (given to soldiers together with the "vitéz" title), and allotment of pastures are briefly discussed.

The study draws the following lessons from the execution of the agrarian reform: 1. Because of the rules, claim to land was satisfied within narrow bounds. 2. It could not bring a more healthy estate distribution into existence even in the county. 3. It neglected those, who were given allotted land by the reform, and would have needed permanent assistance. 4. Financial completion of the agrarian reform failed, because it did not get beyond the fixing of debts.

In its last section the study proves, that the data of the 1935 agricultural statistics about the most important results of Nagyatádi's agrarian reform show only the conditions at the time of recording.

In the conclusions it is shown that the real aim of the Act was not the fairer distribution of the landed property, but the creation of social peace in the country.

FERENC GYULAI

CLIMATE, VEGETATION, PLANT PRODUCTION AND NUTRITION ON THE TERRITORY OF HUNGARY IN THE BRONZE AGE

Around 3000 B.C. a new stage of Quaternary period or otherwise Flandria interglacialis (that had begun around 8200 B.C.) followed and it lasted until 800–600 B.C. The whole epoch is called subboreal phase and comprises archaeologically the late Neolithic period and the entire Bronze Age. With the beginning of sub-boreal or, according to the terminology used for the Carpathian Basin, "Bükk I." phase a slow but definite worsening of climate started and it lasted until 2000 B.C.

After this period the wet climate turned to somewhat dryer. As a consequence, from among forest-tree species the proportion of beech (*Fagus silvatica*) slightly decreased. At the same time oak (*Quercus* sp.) and hazel-nut (*Corylus avellana*) gained ground to some extent. According to pollen-analytical in-

vestigations, in the late Bronze Age (around 1300 B.C.) another climate worsening began that lasted until the beginning of Iron Age. This period (1450/1300–800/600 B.C.) is called the stage of late sub-boreal cooling.

By the middle Bronze Age settled tilling — plant-growing and animal breeding became common instead of nomadic animal keeping, characteristic of the early Bronze Age.

Botanical findings from the late Bronze Age habitats of the Vátya culture relate everywhere to the existence of a high-level plant and vegetable growing culture. Most important breadgrain species of the peoples living in the Carpathian Basin were one-grain wheat (*Triticum monococcum*), emmer (*T. turgidum* subsp. *dicoccum*) and barley (*Hordeum vulgare*). Oat was traced only as a weed, wild oats (*Avena fatua*). It was in this age that millet (*Panicum miliaceum*) became a breadgrain and the earliest occurrence of rye (*Secale cereale*) also may be put to this period.

In order to make his nourishment more diversified, the prehistoric man gleaned willingly forest fruits and berries rich in vitaminess from his surroundings.

Around 1300 B.C. the tells that had stratified for several centuries became depopulated. Plant findings from the settlements of heap grave culture of western origine show marks of a widespread arable farming as opposed to former hypotheses. Similar conclusions can be drawn in the case of the urne grave and Gáva cultures, too. Occurrence of vegetable plants in high individual number is a new feature of the era. Their growing might bear a relation to agricultural technics that had made good progress by this time.

Food remnants from the sites of late Bronze Age heap grave culture at Balatonmagyaród–Hidvégpusztá allow us an insight into the dietary customs of late Bronze Age people.

ATTILA SELMECZI KOVÁCS

POPPY GROWING IN HUNGARY

Poppy (*Papaver somniferum* L.) has been known as a domesticated plant since the Neolithics in Central Europe. In the Middle Ages it was an important oil crop of Christian Western Europe. In Hungary it had been cultivated in gardens until quite recently. It hasn't got among field oil crops because of its extreme labour requirement. During the past centuries it was grown in the eastern part of the country, especially in the region of Northern Highlands and in Transylvania and its seeds were used for seasoning. Like sunflower, poppy was typically considered a plant of small holdings, being not profitable for domains.

During the 19th–20th centuries a rather uniform cultivation method of poppy was practiced, conforming to the botanical characteristics of the plant. This cultivation method met the requirements of intensive row crops, characterized by manual operations. Thorough autumn tilling was followed by hand sowing in early spring, done by women. Seeds were thrown into shallow drills drawn with a hoe after a row-marker, generally with a 30 cm row space. Soil surface was hoed and hilled with hand tools 4–5 times until ripening. Seedlings were thinned out by the first hoeing. At the August harvest poppy-heads were broken down by hand then after gathering in the capsules were opened with knives, one by one. Seeds were shaken out onto a canvas, and afterwards, cleaned by a winnower. The poppy-seed dried on lofts was partly bought up by itinerant buyers but predominantly used at home for seasoning. It was not used for household oil pressing at all.

LAJOS JAKUS

RESETTLEMENT OF THE TATA CASTLE DOMAIN THE 17TH CENTURY

Tata, a flourishing market-town in the Middle Ages, was completely destroyed during the campaign of Grand Vizier Sinan in 1594. Simultaneously, the villages belonging to the domain, Baj, Szomód, Naszály, also became depopulated. After the independence war of Bocskai, in 1608, under more peaceful circumstances, the constables of the Tata fortress together with Kadezade Ali, pasha of Buda, resettled Tata and its villages with settlers from the Great Plain. Their undertaking was favoured by the Royal Treasury as well, since Tata was a crown domain. The Tata domain was given to constable István Balogh in 1632 with mortgage charge. Henceforth he became even more interested in increasing the number of inhabitants of the poorly populated villages. In 1646 the king gave the domain to the Csáky family as their private property and they went on enlarging it by resettling the devastated villages. The resettlements did not go smoothly, especially at Tata, where the constables imposed more and more burden on the new-settlers who had to pay taxes to the Turks, too, until the liberation war. There were villages where the resettlement began only from the middle of the century. The increasing burdens made the settlers to wander away from Tata so that only a few names from among those registered in 1614 could be found in the register of the year 1695, 85% had died or moved away. The situation was similar at the other villages, the natural increase of population was minimal during 90 years. As an exception, the population of Tata increased threefold owing to the craftsmen moving there.

The written source-material concerning the resettlement of the Tata castle domain is very rich considering that it was handled by the Treasury which was in regular correspondence with the municipal community and with the constables. Fortunately enough, several documents about the relations with Turks remained, too. Registers from the years 1614 and 1695 specifying the properties of the heads of the families represent unique data for comparing the number of live-stock. The Tata domain was taken on lease owing to the sumptuous way of life of László Csiky and the tenants' stewards exploited their dependants even more than before. An exact account about the incomes of the domain was made in 1695 allowing us to form a notion about its economic situation.

L. SOÓS

JÁNOS FOGARASI'S DRAFT ON THE ESTABLISHMENT OF A CADASTRAL REGISTER FOR ASSURING AGRICULTURAL CREDITS (1845)

At the end of the 17th century, following the driving out of Turks, credit needs of Hungarian landowners, suddenly increased. Creditability of the landowners was reduced by lack of any kind of certified records about land, the most important property of those needing loan. Several projects for solving this problem were drawn up but nobility being afraid of taxes rejected every plan of establishing a cadastral register. It was only in 1723 that landowners pressed for money agreed to the paragraph No. 107 of the decree of Charles III, ordering the mortgage of land properties.

More than a century passed until another order treating of the above-mentioned subject was brought. The Act No. XXI of 1840 concerned mortgaging of debts but without adopting any measures to establish a cadastre of the estates. In order to eliminate this insufficiency a committee was elected at the Parliamentary Session reassembling in 1844 with the task of elaborating the Cadastre Act. Meanwhile, in 1845 János Fogarasi, a clerk of the court drew up his draft suggesting the establishment of a cadastral

register allowing the creation of a safe mortgage system in Hungary. As a proof of the author's excellent professional skill, the basic principles of his proposal were not only included in the Bill of the Parliamentary Committee in 1847 but they also dominated the Vienna orders realizing the cadastral registrations in the 1850s.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szedte és tördelte az Argumentum Kiadó
Nyomta a László és Társa BT Nyomdaüzeme
Felelős szerkesztő: Szakács Sándor
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 24,5 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0002-1105

KÖZLEMÉNYEK

<i>Jakus Lajos</i> : A tatai várbirtok újjátelepítése a XVII. században	167
<i>Soós László</i> : Fogarasi János tervezete a telekkönyvek létrehozásáról a mezőgazdasági hitelek biztosítása érdekében (1845)	193

ADATTÁR

<i>P. Madar Ilona</i> : Abonyi parasztkrónikák	208
--	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

<i>Rác Lajos</i> : Nézetek a preindusztériális Európa népességtörténetéről (Gazdaságtörténeti konferencia, Prato, 1988. április)	247
<i>Cseke Péter</i> : Magyar nyelvű mezőgazdasági irodalom Romániában (1919–1989)	257

SZEMLE

<i>H.-H. Müller — V. Klemm</i> : Im Dienste der Ceres. Streiflichter zu Leben und Werk bedeutender deutscher Landwirte und Wissenschaftler (Ism.: <i>Fehér György</i>)	268
<i>Rác István</i> : Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között (Ism.: <i>Balogh István</i>)	269
<i>Paraszság és magyarság</i> . Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére (Ism.: <i>Papp Imre</i>)	271
<i>Rác István</i> : A debreceni civisvagyon. Agrártörténeti Tanulmányok 14 (Ism.: <i>Kállay István</i>)	273

ENGLISH SUMMARIES	276
-----------------------------	-----

CONTENTS

<i>Harcza, I.</i> : Possibilities of achieving bourgeois status in small-scale farming	1
<i>Oroszi, S.</i> : Afforestation and tree planting in the Nagykunság (Great Cumania) district from the 18th century until 1945	37
<i>Tolnay, G.</i> : Some features of the execution of Nagyatádi's agrarian reform on the basis of examples from Jász-Nagykun-Szolnok county	66
<i>Gyulai, F.</i> : Climate, vegetation, plant production and nutrition on the territory of Hungary in the Bronze Age	114
<i>Selmeczi Kovács, A.</i> : Poppy growing in Hungary	153

CONTRIBUTIONS

<i>Jakus, L.</i> : Resettlement of the Tata castle domain in the 17th century	167
<i>Soós, L.</i> : János Fogarasi's draft on the establishment of a cadastral register for assuring agricultural credits (1845)	193

DOCUMENTATION

<i>Madar, L.</i> : Peasant chronicles from Abony (Hungary)	208
--	-----

ORIENTATION

<i>Rácz, L.</i> : Views on demographic history of preindustrial Europe	247
<i>Cseke, P.</i> : Agricultural literature written in Hungarian language in Roumania	257

<i>REVIEWS</i>	268
----------------------	-----

<i>ENGLISH SUMMARIES</i>	276
--------------------------------	-----